САДРЖАЈ

СРБИСТИКА У СИСТЕМУ ФИЛОЛОШКИХ ДИСЦИПЛИНА

Класична и националне филологије (13).

Србистика и српски етнички, језички и књижевни идентитет (18). – Тачке гледишта (18). – Теоријска решења (19). – Метод (20).

О етничком идентитету Срба (22). – Теорије нације (22). – Срби као језичко-етничка заједница српског језика (28). – Објективно и субјективно поимање српског народа и различите категорије Срба (30). – О српској саборности (37).

О идентитету српског језика (39). – Српски језик као генолошки објект (39). – Српски језик као генолошки појам и оправданост српског имена за језик штокаваца (40).

О идентитету српске књижевности (45). – Српска књижевност као целина и њено разграничење од других књижевности (46).

ИДЕЈЕ СЛОВЕНСТВА И СРПСТВА НА СЛОВЕНСКОМ ЈУГУ

Свети апостоли Ћирило и Методије и идеја словенства (51). – Мисија Ћирила и Методија (53). – Теорије о пореклу старословенског језика (55). – Порекло словенског писма (58).

Свети Сава и идеја српства (60). – Политички положај и духовно уздизање Срба у доба Немањића. Осамостаљење Српске православне цркве (60). – Светосавско дело учвршћења православља у српском народу (63). – Писана реч и књига у темељима светосавља (64). – Заснивање главних жанрова старе српске књижевности (66). – Стандардизација српског језика и писма у време Светог Саве (67). – Свети Сава као мислилац и херменеутичар (68). – Свети Сава о идентиту Срба. Његов однос према Србима римокатолицима и према другим народима (69).

Дело Мавра Орбина и његови рефлекси на обнову идеје словенства (73). – Порекло обновљене идеје словенства (74). – О Мавру Орбину и његовом "Краљевству Словена" (74). – Питања која покреће "Летопис Попа Дукљанина" (78). – Значај и утицај Орбиновог дела (82). – Утицај на

уметничку и народну поезију (83). – Утицај на стране историчаре и на српску историографију (86). – Рефлекс идеје словенства на хрватске ауторе: Кашића, Крижанића и Витезовића (88).

РАЂАЊЕ СРБИСТИКЕ И СЛАВИСТИКЕ

Прилози србистици пре Вука Караџића (97). – Стање српског народа после пропасти српских средњовековних држава и борба за очување идентитета (97). – Штампарије и скрипторије (99). – Зборници народних умотворина (106). – Историје Срба и Словена (109). – Филолошки рад Павла Соларића (112). – Доситејево схватање српског народа и српског језика (114). – Илири или Срби (118). – Којим језиком говоре Срби (123). – Којим језиком Срби треба да пишу (127). – Којим писмом Срби треба да пишу (130). – Рад у области теорије књижевности (135). – Рад на историји српске књижевности (137). – Прве српске библиографије (138).

Славистички оквири српске филологије (141). – Јозеф Добровски и утемељење славистике (142). – Именовање србистике (146). – Идеолошки и политички одјеци словенске филологије (148). – Јернеј Копитар и србистика (151). – Копитарева карантанска и панонска теорија (153). – Копитар и Вук Караџић (155).

Вук Караџић и учвршћење србистике (158). – Вуково поимање српског језика и српског народа (160). – Чији је језик Вуковог "Српског рјечника" (164). – О разликовању Срба и Хрвата, српског и хрватског језика (166). – Вуков избор књижевног језика (169). – Вук и питање језичког стандарда (171). – Вук и питање српског етничког идентитета (172). – Вукова реформа српских писама (174). – Бечки Књижевни договор (177). – Српска народна књижевност – сведочанство идентитета српског језика и српског националног бића (186). – Вуков допринос проучавању српске књижевности (189). – Вук и национални правац у друштвеним наукама (191). – Одјек Вуковог рада међу странцима (193).

Шафарик – корифеј славистике и србистике (198). – Историја словенског језика и књижевности према свим наречјима (199). – Други Шафарикови текстови, битни за одређивање језика и књижевности Срба (200). – Историја југословенске књижевности (202). – Шафарик и Срби (205).

Делатност српских филолога Вуковог времена (207). – Изучавање српског језика. Граматике и историје српског језика (207). – Борба за кодификацију српског народног језика (209). – Рад на скупљању, објављивању и проучавању усменог стваралаштва Срба (211). – Објављивање писаних споменика и српска библиографија (212). – Проучавање књижевности. Књижевна критика, теорија и историја (215). – А. Н. Пипин и учвршћење система српске књижевности (222).

Илирски покрет и србистика (226). – Великохрватски пројекат Павла Ритера Витезовића – претходница илирског покрета (227). – Људевит Гај и хрватске основе будућег илирског покрета (228). – Заокрет Ивана Деркоса и Јанка Драшковића ка српском језику (229). – Коларова идеја словенске узајамности (232). – *Новине хорватске* и *Даница хорватска, славонска и далматинска* (235). – *Новине илирске* и *Даница илирска* (236). – Латинична писма: хрватско и илирско (237). – Српске присталице илирског покрета (240). – Главни књижевни резултати илирског покрета (242). – Учинак илирског покрета (243).

Српска идеја југословенства (247). – Павловићева и Суботићева критика илирског покрета и српска идеја југословенства (247). – Словенска узајамност (панславизам) у Летопису Матице српске као полазиште српске идеје југословенства (251). – Словенски конгрес у Прагу 1848 (254). – Идеја панславизма и Руси (257).

Србистика у функцији јачања националне свести (260).

СЕРБОКРОАТИСТИКОМ ПРОТИВ СРБИСТИКЕ

Аустро-хрватска идеја југословенства (269). – Кроатизација штокаваца римокатоличке вероисповести (269). – Продор Штросмајерове идеје југословенства међу Србе (271).

Деструкција србистике и наметање сербокроатистике (273). – Анте Старчевић и негирање српског језика и српског народа (273). – Богослав Шулек и Винко Пацел насупрот Вуку (275). – Резерве према Вуку са руске стране (279). – Ватрослав Јагић и идеја заједништва Хрвата и Срба (281). – Даничић и Суботић прелазе на Јагићеву страну (285). – Историје књижевности: Љубићева, Новаковићева и Јагићева (291). – Оснивање Југославенске академије знаности и умјетности (295). – Едиција "Стари писци хрватски" (298). – "Српска библиографија" Стојана Новаковића и друго издање његове "Историје" (301). – Страни слависти између србистике и сербокроатистике (304). – Збирке народних песама на српском језику (310). – Критичка историографија Илариона Руварца и бечко-берлинска школа (317). – Преименовање српског језика (320). – Главни резултати Даничићевог рада у Загребу (322). – Проглашење српског књижевног језика за књижевни језик хрватски и такозвани хрватски вуковци (325). – Проглашење тзв. босанског језика (328). – Књижевност Срба и Хрвата у предавањима Јована Бошковића и Светислава Вуловића (329). – Хрватски филолози и деоба српскохрватске књижевности (329). – Учинак прве фазе развоја сербокроатистике (333).

ОБНОВА СРБИСТИКЕ

Нови правац Стојана Новаковића и стварање српских научних и културних институција (337). – Оснивање СКА (344). – Јубилеј Ивана Гундулића (344). – Стогодишњица Вуковог рођења (347). – Оснивање Српске књижевне задруге (349). – "Државно издање" дела Вука Караџића и пренос његових костију из Беча у Београд (350). – Полемике око српског језика (352). – Србистички подухвати Љубомира Стојановића (357).

Књижевна критика, теорија и историја књижевности у обнови србистике (360). – Процват књижевне теорије и критике (360). – Златно доба српске историје књижевности (362). – Српска народна поезија у свету (370).

Доприноси србистици у области историје, археологије, етнографије и фолклористике (372). – Подвиг Спиридона Гопчевића (373). – "Српски етнографски зборник" и нова генерација етнолога (376). – Одблесци српске самородне историјске школе (378). – Почеци српске археологије (383). – Странци о Србима (384). – Ширење центара српске културе и културни покрет Срба римокатолика у Дубровнику (386). – Српске перспективе на почетку 20. века (388).

У ЗНАКУ ИНТЕГРАЛНОГ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Србистика и сербокроатистика у знаку интегралног југословенства (393). – Обнова и слом српске идеје југословенства (393). – Југословенство Јована Скерлића (397). – Јагићев пројект српскохрватског језичког јединства – ослонац идеје интегралног југословенства (406). – Концепција Томе Маретића о српскохрватској народној књижевности (412). – Јован Цвијић и идеја југословенства (414). – Модел југословенске књижевности (418). – Југославизација као процес и као идеал (420). – Стандардизација књижевног језика Хрвата и Срба (423). – Проучавање књижевности у Срба у југословенском периоду (426). – Југословенска мисао у историјским наукама (429). – Продори србистике у време доминације идеје интегралног југословенства (435). – Веселин Чајкановић и Сретен Вукосављевић (436). – Православна мисао у југословенском периоду (437). – Идеја југословенства и српска филологија (438).

СЕРБОКРОАТИСТИКА НА ВРХУНЦУ

Доминација хрватског лексикографског и филолошког центра (443). – Неизвесне перспективе југословенског заједништва и језичког јединства Срба и Хрвата (443). – Филолошки послови током и после Другог светског рата (448). – Југословенска тачка гледишта у историографији (452). – Преименовање "Речника српског језика" у "Речник српскохрватског језика". Новосадски договор (453). – "Српски народ и његов језик" Павла

Ивића (458). – Резултати "новосадске школе" и Одбора за стандардизацију српског језика (462).

Прекрајање српске књижевности (465). – "Југославенска књижевност" Антуна Барца као увод у прекрајање српске књижевности (465). – "Српска књижевност у сто књига" – први случај ампутације дубровачке књижевности са српске стране (466). – Преименовање српске народне књижевности (470). – Новије историје српске књижевности (473). – Критика, есејистика, теорија књижевности (477). – Недоследност и непотпуност српске библиографије (478). – Универзитетске студије српске књижевности (482). – Крупнији филолошки подухвати и пропусти (486).

НОВИ ПРОДОРИ СРБИСТИКЕ

Почеци духовне обнове (491). – Издавачка делатност СПЦ (491). – Србистичке студије у емиграцији (494). – Србистичке студије у отаџбини (491). – Нова српска историјска школа (501). – Дефицитарност српске енциклопедистике (511).

Резултати српске граматологије (514). – Открића Светислава С. Билбије и Радивоја Пешића (514). – Нове технологије у испитивању српског језика (524).

Систематизовање српске митологије (527). – Значај открића "Велесове књиге" (527). – Словенски и српски митолошки системи (531). – Етнолошка истраживања (536).

Одбрана интегритета српског језика и српске књижевности (538). – Српски интелектуалци бране интегритет српског језика (538). – Отпор дезинтеграцији српске књижевности (544).

ЗАКЉУЧЦИ (547)

НАВЕДЕНА ЛИТЕРАТУРА (551)

РЕГИСТАР ИМЕНА (581)

О овој књизи (598)

СРБИСТИКА У СИСТЕМУ ФИЛОЛОШКИХ ДИСЦИПЛИНА

КЛАСИЧНА И НАЦИОНАЛНЕ ФИЛОЛОГИЈЕ

Филологија је научна дисциплина која се бави језиком и језичким чињеницама. Њено име је састављено од две грчке речи: филос (волети) и логос (реч, језик). Појам филологија има уже и шире значење. У ужем значењу, то је дисциплина која се бави језиком и књижевношћу и која, дакле, обухвата лингвистику и проучавање књижевности. У ширем значењу, то је дисциплина која својим именом покрива и друге тзв. националне науке као што су етнологија и етногеографија, антропологија, митологија, палеографија, историографија, историја уметности и културе.

Дисциплине које се баве језиком и културом појединих европских народа зову се: германистика, романистика, славистика, англистика, италијанистика, хунгаристика, албанистика, русистика, полонистика, бохемистика, словакистика, бугаристика, србистика итд. Уобичајена су и латинска имена за ове дисциплине као на пример: *romanica, germanica, slavica, polonica, bohemica, bulgarica, serbica.* Србистика, као једна од филолошких дисциплина, има место у оваквом систему научних дисциплина. У најширем смислу србистика је систем научних спознаја о српским темама.

Филологија је стара дисциплина. Заснована је у старој Грчкој, а посебно се развила у време хеленизма. По два филолошка средишта, једном у Пергаму у Малој Азији и другом у Александрији, добиле су име две филолошке школе онога времена: пергамска и александријска. Чувена Александријска библиотека окупљала је истраживаче који су изучавали, коментарисали и објављивали значајна дела грчке књижевности.

Бављење филолошким темама античког света никада није престајало. Интересовање за њих нарочито је било порасло у време ренесансе, када је било привлачно све што је

везано за језик, књижевност, митологију и историју старих Грка и Римљана. Филологија је тада доживела један од својих процвата. Филолошке студије грчке и римске старине добиле су назив *класична филологија*, аналогно појму класични језици. У 18. веку, у низу европских земаља, поново је оживео класицизам у књижевности и уметности који, по интересовању за античке старине, има многе сродности са ренесансом. То интересовање је довело до још веће афирмације и модернизације *класичне филологије*, која се негује и данас.

Упоредо са класичном филологијом која се бавила грчком и римском старином, од 18. века све се више развијају филолошке дисциплине које се баве млађим, односно савременим, европским језицима и културама. Осамнаести век је продубио спознају о европским народима и њиховим националним језицима и о књижевности на тим језицима. На тој спознаји израсле су поједине европске *националне* и *племенске филологије.*

Становиште да је 18. век време рађања европских нација није сасвим исправно. Европски народи су и раније свој идентитет стицали на основу језика којим су говорили. У старим српским и словенским текстовима, израз *језици,* у конкретној употреби, значио је исто што и *народи*. Развој националних филологија у 18. веку дао је велики подстицај развоју нација. Успон у развоју националних филологија збивао се у време романтизма. Та епоха у области уметности, али и у области филологије, довела је до јачања националне свести код готово свих европских народа. Њу су поткрепљивали не само песници и идеолози, већ и филолози.

Време романтизма је такође било време космополитизма. Интересовање за властите специфичности повлачило је за собом и интересовање за специфичности других народа, па и за оно што им је заједничко и што их повезује. Последица тога је спознаја да међу појединим европским националним језицима постоје различити степени блискости. На основу те спознаје најраспрострањенији европски језици груписани су у посебне скупине које добијају и посебне називе: романски, германски, словенски језици. Њима се баве и посебне

филологије које се зову германска, романска и словенска филологија. Називи тих дисциплина се касније све више срећу у свом скраћеном виду: германистика, романистика, славистика (односно germanica, romanica, slavica). У оквиру тако устројених племенских дисциплина, своје место су добиле и појединачне националне филологије германских, романских и словенских народа од којих свака има своје подручје и целовитост. Филолошка дисциплина ширег опсега од племенских и националних филологија јесте индоевропеистика. Она почива на ставу да језици већине европских и индуских народа чине једну језичку заједницу.

У нас једна од ретких књига посвећених словенској филологији, *Увод у славистику* Предрага Пипера (1991), овако представља филологије словенских народа:

> Славистика се према појединим словенским језицима дели на следеће науке: белорусистика, бохемистика, булгаристика, македонистика, полонистика, сербокроатистика, словакистика, словенистика, сорабистика, русистика, украјинистика.
>
> Са изузетком сербокроатистике све поменуте науке имају за предмет поред одређеног словенског језика и књижевност на том језику. Проучавање књижевности на српскохрватском језику обухваћено је термином југославистика. У ширем смислу југославистика обухвата и сербокроатистику, а у најширем – проучавање словенских језика и књижевности Југославије. (8)

На овом снимку стања у славистици може се уочити да је проучавање српског језика и књижевности стављено ван система који важи за филологије других словенских народа. Природно би било да се и србистика јави као део словенске филологије, уз русистику, словакистику, бугаристику, словенистику итд. Србистика се, међутим, у другој половини 19. века почела све више утапати у дисциплину која се звала сербокроатистика. Сербокроатистика се бавила филолошким проблемима Срба и Хрвата а после Другог светског рата: не само Срба и Хрвата, већ и Црногораца и Муслимана, који говоре

једним језиком са Србима, а проглашени су посебним народима. Језику је при томе задржано двонационално име. Двонационалним именом за један исти језик, и каснијим умножавањем народа којима је тај језик био матерњи, сербокроатистика је изашла изван филолошког система који важи за друге народе и језике. Изван система је била и југославистика, која је имала за предмет бављења конгломерат различитих словенских и несловенских језика и књижевности у оквиру једне државне заједнице.

После разбијања СФР Југославије почетком деведесетих година 20. века, сербокроатистика као дисциплина је дезавуисана. У отцепљеним републикама као титулари једног истог језика, који се у Вуково време звао српски, па потом српскохрватски, јавили су се Хрвати и Муслимани (од 1992. преименовани у Бошњаке). Српски језик, они први називају хрватски а ови други бошњачки; са јачањем сепаратистичког покрета у Црној Гори јавило се још једно ново име за српски језик: црногорски језик. Један језик, а четири различита имена! Питање идентитета српског језика постало је тако једно од најкрупнијих питања савремене филологије: и славистике и србистике.

Југославистика поготово нема више оправдања у облику и обиму у којем је до разбијања СФРЈ постојала. Исправније је данас радити на јужнославистици као филолошкој дисциплини посвећеној језицима и књижевностима свих јужнословенских народа. Тај приступ је, с филолошке тачке гледишта, исправнији јер полази од језичких критерија, а не од критерија државне границе на којем је била заснована југославистика. Српска наука се нашла пред задатком обнове српске филолошке традиције и васпостављања дисциплине којој је право име србистика (serbica). Сербокроатистику као дисциплину, која је створена вештачки и непринципијелно, из политичких интереса, треба напустити.

Израз србистика, односно serbica, јавља се на почетку развоја словенске филологије. Употребио га је Јозеф Добровски у зборнику *Слованка* 1814. године. Њиме је он означио један тематски блок посвећен Србима. Али овај израз је дуго био ван

шире употребе и тек се у новије време одомаћује. Књига Јернеја Копитара *Serbica*, коју је приредио Јоже Погачник а издала Матица српска (1984) једна је од ретких са овим изразом у наслову. Прва институција са тим изразом у свом наслову је Институт за србистику у Чикагу основан 1995. Један од његових оснивача је истакнути историчар и филолог Јован И. Деретић.

Као многи други филолози и ја сам се деценијама бавио српским темама али нисам говорио да се бавим србистиком. Израз србистика први пут сам употребио у свом реферату на симпозијуму који је у Београду и Новом Саду организовао Српски фонд словенске писмености и словенских култура под називом *Руски језик. Српски језик. Русистика. Србистика*. Реферат под називом *Србистика, стање и перспективе* поднео сам на седници одржаној у Словенском институту у Новом Саду 28. септембра 1996. и он је први пут објављен у мојој књизи *Срби и њихов језик* (1997). У њему је србистика дефинисана као дисциплина са одређеним предметом бављења и перспективама и са њеном укратко представљеном историјом.

СРБИСТИКА И СРПСКИ ЕТНИЧКИ, ЈЕЗИЧКИ И КЊИЖЕВНИ ИДЕНТИТЕТ

Постојање народа са именом Срби, као и постојање српског језика и српске књижевности, није спорно. Али, спорно је питање како сваку од тих категорија (српски народ, српски језик и српску књижевност) треба схватити. Одговоре на та питања требало је да да србистика као филолошка дисциплина. Србистика је имала одговоре на ова питања кад год је била живо присутна и призната у систему националних филологија. Међутим, јасни одговори србистике на ова питања постали су замућени када се њима бавила сербокроатистика. Па и више него замућени, они су просто умртвљени. Зато их поново треба оживети и учинити јасним. Ради тога треба осветлити бар неколико претходних питања. То су: *тачке гледишта* са којих се исти проблем може посматрати; *теоријска решења* на која се можемо у разматрању проблема ослонити; и *метод* који у решавању проблема може да да оптималне резултате.

Тачке гледишта

У решавању ових питања испољила су се различита становишта, односно тачке гледишта. Једно од најкарактеристичнијих становишта је оно које заступа академик Светозар Петровић, посебно у раду који се зове *Становиште прошлости и становиште садашњости у хисторији књижевности* (налази се у његовој књизи *Природа критике,* 1972). Петровић сматра да у решавању филолошких питања постоје два основна становишта: становиште прошлости и становиште садашњости. Између та два опозитна становишта, он се изразито определио за

становиште садашњости; а оно друго становиште, становиште прошлости, изричито је одбацио.

Мој став о том питању је друкчији и изложен је више пута, а посебно у књигама *Методологија проучавања књижевности* (1985) и *Логос и парадигма* (2000). Ја сматрам да треба уважавати и релевантна становишта садашњости, али и становишта прошлости – као и процесе који су довели до њих. Појаву коју испитујемо треба схватити као динамички, односно конкретни тоталитет. Србе, српски језик и српску књижевност, другим речима, треба сагледавати и по ономе што су били, што јесу и што треба да буду.

Теоријска решења

Питања типа: ко су Срби, који је њихов језик и која је њихова књижевност, мада различито гласе, тичу се, у основи, истог: тичу се српског *идентитета*. Конкретно, тичу се идентитета српског народа, идентитета српског језика и идентитета српске књижевности. Питања тога типа треба да решава национална филологија, србистика.

Иако сложено, питање идентитета није нерешиво. Савремена мисао у области семиологије (нарочито она која се ослања на Пирса) дала је солидне теоријске основе како да се на њега одговори. Она је знак разложила на три димензије, разликујући *име* (симбол) од *појма* које име означава (референција) и од *објекта* на шта се тај појам односи (референт). Разликовала је, на пример, име стола (тј. стол, astal, le table, the table, der Tisch итд), од појма стола, а од имена и од појма разликовала је још и сам сто као конкретан објект (дрвени, метални, једноножни, троножни, четвороножни итд.). Пољска теоретичарка Стефанија Скварчинска у истраживању књижевних жанрова, дакле у књижевној генологији, применила је ту концепцију тако што је разликовала *генолошки назив* (симбол, рецимо израз "лирска песма"), *генолошки појам* (тј. референцију: појам лирика) и *генолошки објект* (референт, рецимо Дисову *Нирвану*). Њена појмовна разрада знака омогућила је боље теоријско сналажење у проблематици књижевних жанрова

(Види у мојој *Теорији белетристике* поглавље *Литерарна генологија*).

У принципу, оно што је учињено у осветљавању генолошких проблема треба да, као теоријски модел, омогући боље сналажење у сложеној природи идентитета српског народа, српског језика и српске књижевности. Таква веза није спољашња. Реч генос на грчком значи народ, племе. Она треба да буде не само у корену дисциплине која се бави књижевним жанровима, већ и дисциплине која се бави проблемом националног уопште.

Метод

На питање: да ли решења у овој области треба да буду принципијелна или нека "посебна" (тј. непринципијелна), мој одговор је јасан: решења у овој области треба да буду принципијелна.

На питање: да ли решења у овој области треба да буду арбитрарна или аргументована, мој одговор је такође јасан: она треба да буду аргументована.

Најзад, на питање: да ли решења у овој области треба да буду субјективна или објективна, одговор је такође предвидљив: она треба да теже томе да буду максимално објективна.

Сви истраживачи који теже да проблем решавају на научним основама треба да буду сагласни са оваквим методолошким опредељењима. Са овим опредељењима у складу је метод који ја употребљавам почев од докторске дисертације *Поетика Момчила Настасијевића* (1974) и зове се *метод дијалектике конкретног тоталитета.* Име и основна идеја метода потиче од савременог чешког филозофа Карела Косика. Предности овог метода су у томе што се он метакритички односи према другим методама; што је тоталитет схватио као динамичку категорију која настаје у процесима деструктурализације-структурализације; што је спојио опште (тоталитет) и појединачно (конкретност) у стратегији и пракси истраживања; што је, такође, разликовао конкретност од псеудоконкретности. Овај метод је посебно разрађен у мојој књизи *Мето-*

дологија проучавања књижевности (1985) а филозофски је дограђен у књизи *Логос и парадигма* (2000). Исти метод је примењен и у овом *Уводу у србистику.*

О ЕТНИЧКОМ ИДЕНТИТЕТУ СРБА

Национални састав једне популације данас се утврђује пописима становништва. Под претпоставком да су пописи коректно изведени, они дају одређену слику о томе колико има Срба у српској држави и у другим државама у којима они живе. Да ли је та слика тачна, зависи од много чега. У Црној Гори, до Другог светског рата, све словенско становништво је било српско; после Другог светског рата само незнатан број становника изјашњавао се као Срби; сви остали су се изјашњавали као Црногорци. У пописима после Другог светког рата више стотина хиљада грађана муслиманске вероисповести изјашњавали су се као Срби; сада се готово нико од те популације више тако не изјашњава. Приликом пописа 1981. око 1.200.000 становника у Југославији изјаснили су се као Југословени. Највећи број ових у претходним пописима изјашњавали су се другачије: као Срби, Хрвати, неопредељени итд. Толико варирања у изјашњавању становништва нема у другим државама и народима. У нас та варирања потичу од различитих схватања појма народа која се, без солидног теоријског утемељења, намећу различитим врстама притисака преко политичких, верских, образовних и културних институција. Зато је важно да се за проблем идентитета народа нађе ваљано теоријско решење.

Теорије нације

Постоји мноштво теоријских концепција о томе шта је нација. Али све оне нису подједнако важне. Најважније су две, јер су се историјски потврдиле. Прва полази од сазнања да нацију чини популација која говори једним језиком. На тој теоријској концепцији конституисани су скоро сви европски

народи. Друга је она која нацију идентификује као грађане једне државне заједнице. И на тој теоријској концепцији створене су националне заједнице неких од европских народа.

а) Теорија о народу као о популацији која има заједнички језик прастара је. О њој се више може говорити као о спознаји нечега објективног што људе спаја путем заједничког језика, и што их истовремено раздваја од других људи који говоре другачијим језицима. У старим текстовима, поготово српским и словенским, могу се наћи изрази језик или језици који се данас преводе у значењу народ и народи. Најкраће речено, по тој дефиницији, сви они који говоре једним језиком (и чији су преци говорили тим језиком) чине један народ, без обзира на веру коју исповедају, државе у којима живе или без обзира на писма којима се служе. С обзиром да су у нас појмови народност и националност изједначени, може се ставити знак једнакости и за појмове народ и нација.

б) И друга теорија, која нацију изједначује са грађанима једне државе, стара је; њено постојање се може јасно констатовати још код старих Римљана. Римљанима или Ромејима сматрани су не само становници града Рима у данашњој Италији, већ и сви слободни грађани Рима као државе (тј. римске империје). Пример за грађење нације по тој основи јесу, у садашњој Европи, Швајцарци и Белгијанци. Свој национални индивидуалитет они граде на основу државне заједнице којој припадају а не на основу језика којим говоре. Ван Европе, пример такве заједнице су Американци, односно држављани Сједињених Америчких Држава.

Ниједна од ове две теоријске концепције не може се одбацити јер обе полазе од нечега објективног. Оне се могу сматрати и комплементарним јер заједно могу потпуније да осветле сложену стварност.

Ево примера сусрета ове две теоријске концепције. Французима се, рецимо, могу сматрати људи који говоре и чији су преци говорили француским језиком; Немцима они који говоре и чији су преци говорили немачким језиком; Италијанима они који говоре и чији су преци говорили италијанским језиком. Та дефиниција у пуној мери може да се примени на највећи број

Немаца, Француза, Италијана који су временом образовали своје националне државе: Француску, Немачку, Италију. На рубу француског, немачког и италијанског етничког и језичког простора створена је, међутим, једна стабилна државна заједница, Швајцарска, која траје вековима, и у којој је однегована свест о заједништву припадника те историјске и државне заједнице. Природно је отуда што се може говорити о Французима, Немцима, Италијанима као нацијама, али и о Швајцарцима као о нацији. Швајцарцима се могу називати грађани Швајцарске. Прави Швајцарци, за разлику од придошлица, били би они чији су преци били Швајцарци.

Ова два одговора на питање шта је нација, иако могу да се схвате као комплементарни, ипак нису истог реда и значаја. Концепција по којој се народ може идентификовати са језичком заједницом утемељенија је од концепције по којој се народ може идентификовати са неком државноисторијском заједницом. Државноисторијске заједнице по правилу су крат-котрајније од језичких заједница. Распала се Римска империја, распала се Аустро-Угарска, распао се Совјетски савез, распала се Југославија. Остале су, међутим, језичке заједнице као нешто објективно, на чему су се градиле и етничко-језичке заједнице.

Поред ове две старе концепције нације, створене су и две новије, које нас се непосредно тичу.

Прву од њих најизразитије је артикулисао Ватрослав Јагић. Јагић је често истицао став да су Срби и Хрвати један народ, али да се разликују по вери: Срби су, по њему, православци а Хрвати католици. Доследно изведена подела народа по вери, а не по језику, показала се на подручју Босне и Херцеговине при крају 20. века. Православци, римокатолици и мухамеданци, који говоре истим језиком, по онда официјелној лингвистици – српскохрватским, били су третирани као три народа: као Срби, као Хрвати и као Муслимани.

Друга концепција нације настала је почетком 20. века у крилу комунистичког покрета. Нешто више о њеном пореклу и њеној суштини писао је Милорад Екмечић у другом тому своје књиге *Стварање Југославије 1790-1918.* Он пише:

> О стварању нове теорије у то време у Италији и Русији, које су одбациле демократско решење да је нација заједница језика, тада се још није знало, али ће то процветати након завршетка рата 1918. У тој еволуцији дефиниције о нацији садржана је, као у семену биљке, сва величина и трагедија југословенске државе иза 1918. године. Италијански националисти, чији ће се покрет брзо утопити у модерни фашизам, 1911. дали су дефиницију да је "нација највиша форма људске солидарности, организовани народ који живи на одређеном територију. Ово се јединство одржава свешћу о заједничком пореклу, језику, традицијама и култури". Одмах иза тога (1913) руски марксисти су створили дефиницију нације, по којој је она "историјски развијена, стабилна заједница народа која се формира на основи заједнице језика, територије, економског живота и психолошких својстава која се манифестују у заједници културе". (1989, II: 497-498)

У фусноти уз ову дефиницију нације руских марксиста, Екмечић додаје да је то "Стаљинова дефиниција нације из 1913, касније названа марксистичком, а као таква на снази у свим социјалистичким земљама после 1945". У истој фусноти аутор такође за њу каже: "Била је одговор теоријама Кауцког да је Марксова дефиниција нације била да је то природна заједница језика". То, другим речима, значи да ова дефиниција нације, која је приказивана као марксистичка, није уистину била марксистичка већ, тачније, стаљинистичка. На основу ове концепције проглашаване су нове нације у Титовој Југославији, нпр. Црногорци, касније и Муслимани.

У српској традицији најутемељенија је прва од овде изложених теорија нације. По њој, Срби су природна етничка заједница чији чланови говоре истим српским језиком.

а) Ако су Пољаци они који говоре и чији су преци говорили пољским језиком, ако су Словаци, Чеси, Немци, Данци итд. они који говоре и чији су преци говорили словачким, чешким, немачким, данским итд. језиком, природно је да се исти принцип примени и на Србе. По томе принципу: Срби су они који говоре српским језиком и чији су преци говорили тим

језиком, без обзира на веру коју исповедају и на државе у којима живе.

Овај принцип важио је и за Србе у доба јављања славистике и србистике у првој половини 19. века. Најизразитији представници поштовања тога принципа били су Копитар, Шафарик, Вук Караџић. На основу тога принципа и Срби су били третирани исто као и други европски народи. Примена тога принципа омогућавала је и Србима да се интегришу, на основи језика, као и други европски народи.

б) Нема разлога да се на Србе примењује други најраспрострањенији модел по којем се национална одредница установљује на основу државе, односно покрајине, а који важи за Швајцарце, Белгијанце, Американце, Канађане итд. Срби нити су живели, нити сада живе у једној држави. Отуда је немогуће рећи да су Срби само они који су држављани Србије.

Наротив, има основа да се део српског народа који живи у Србији назива Србијанцима, према имену државе. Али то није име народа. Израз Србијанци у том случају има исти статус као и изрази: Босанци, Херцеговци, Далматинци, Славонци, Херцеговци, Хрвађани, Сремци, Бачвани, Барањци, Банађани. Сва та имена бележена су као покрајинска имена за Србе још код Доситеја Обрадовића, па и раније. Постојањем државе Југославије, чији је Србија била само део, потиснут је појам Србијанац. Значење државне припадности понео је појам Југословен. Али, државним прописима у СФРЈ оспорено је значење националне припадности имену Југословен.

в) Са теоријске тачке гледишта посве је неприхватљив принцип по коме се народи деле према верским заједницама. Уколико би се тај принцип спровео у Европи, Немци би били подељени на три народа (католици, протестанти, калвинисти), Французи на два (католици, протестанти), Мађари исто на два (католици, протестанти), Словенци на три (католици, протестанти, православци) итд. У том случају било би могуће приредити верске ратове свуда по европским земљама какав је био онај крајем миленијума у Босни и Херцеговини. Овакве теоријске концепције и поделе народа истог језика требало би

третирати као неприродне и лажне и стратешки их одбацити. Српска наука је њима још оптерећена.

У поменутој својој књизи Милорад Екмеџић се, из концептуалних разлога, није оградио од теорија које су испостављале непринципијелна решења за Србе. Сматрајући да би било природно да су Југословени постали један народ, он је олако прешао преко питања зашто се Срби нису конституисали као и сви други европски народи, на основама истог језика. У *Уводу* своје прве књиге он своје ставове овако излаже: "Основна подлога националних покрета припада ипак само црквама. (...) Историјска последица оваквог стања ствари јесте да се по типологији југословенски национални покрети не могу упоређивати са класичним европским. Што они нису у историји израсли као један народ, треба захвалити само црквама. Религија је остала основна вододелница нације, а то је основно правило". (1989,I:15). То, другим, речима, значи да је и академик Екмеџић прихватио посебан аршин за Србе и то као историјску неминовност а не као једну историјскополитичку пројекцију која је непринцијелна с обзиром на критеријуме који важе за друге народе. На жалост, у српској историографији овакви ставови нису изузетак, већ скоро општеважеће правило.

г) Стаљинистичка теорија, под називом марксистичка теорија нације, била је доминантна у Комунистичкој партији Југославије између два светска рата, а после Другог светског рата била је то доминантна концепција и у Југославији као држави. Управо на тој концепцији грађене су југословенске нације као што су црногорска и муслиманска. Пао је комунизам, али још није одбачена комунистичка теорија нације и њене творевине.

Теоријска решења, примењена у случају српског народа у југословенском периоду, не би требало прихватити као трајна зато што су она неприродна и непринципијелна. Супротно од тога, треба тежити да и у српском случају решења, у принципу, буду иста као и код других народа. Овај проблем треба решити и теоријски и практично.

Срби као језичко-етничка заједница српског језика

Кад слушам новосадски радио који емитује на мађарском, румунском, словачком или русинском језику; кад слушам француски, немачки, односно енглески радио, кад гледам или слушам телевизијске емисије на страним каналима, ја веома јасно знам и препознајем да то нису емисије на мом српском језику. Али кад слушам радио, или гледам телевизијске програме Београда, Новог Сада, Осјека, Бања Луке, Загреба, Сарајева или Подгорице, имам јасан и утисак и сазнање да слушам и гледам емисије на истом језику који је и мој матерњи и мој национални језик. То сазнање није ново и неочекивано. Обелоданио га је још Доситеј Обрадовић, а са ослонцем на те чињенице и грађена је језичка наука која траје већ скоро два века. Њене поставке: да сви штокавци говоре једним језиком, трајале су све до насилног разбијања Југославије. Осам филолога и књижевника, који су у Бечу 1850. године потписали Књижевни договор, такође су јасно рекли да ова популација која говори једним језиком, чини један народ и да тај народ треба да има једну књижевност.

Ни касније филологија, све до разбијања Југославије, није доводила у сумњу чињеницу да они који говоре штокавским језиком чине *једну језичку заједницу* у односу на друге језичке заједнице у јужнословенском окружењу: у односу на чакавски, хрватски кајкавски, словеначки кајкавски, македонски или бугарски језик. То значи да је постојање овог генолошког објекта (тј. штокавског наречја) увек изнова потврђивано.

Али, промена је било у ставу о оном генолошком појму, тј. у одговору на питање о томе чији је то језик. Не само да је негирана чињеница да су сви штокавци Срби, већ је негирана и чињеница да сви штокавци чине један народ. Супротно од тога: деценијама је наметана концепција по којој штокавци чине два народа: Србе и Хрвате. Инсистирало се на томе да се Срби и Хрвати не разликују по језику (као остали народи), већ да се само разликују по вери. А да би се таква концепција уопште могла прихватити, муслимани истог језика су непринципијелно

занемаривани, па нису ни помињани: третирани су као Срби и Хрвати, или су сврставани у категорију неопредељени. Апсурно је да је у време Титове атеистичке власти победила концепција дељења народа на основу вероисповести, а не на основу језика: и муслимани су, само на основу верске припадности, признати као народ. У тај непринципијелан посао се умешала и она стаљинистичка концепција нације. Па се тако десило да је званична наука тврдила да једним језиком, као својим сопственим, говоре ни мање ни више него четири народа: Срби, Хрвати, Муслимани и Црногорци. Тиме је негиран принцип који важи за све друге језике: да је језик битно одређење нације. А на крају верског рата на тлу Југославије, ствари су постављене још непринципијелније. Заузет је став да Срби, Хрвати, Муслимани, као посебни народи, треба да имају и своје посебне језике: српски, хрватски и босански. Био је то насртај на интегритет српског језика којим се сви они служе.

Проблем идентитета српске нације може се решавати само на принципијелним основама. Срби не смеју прихватити да за њих важе критерији који не важе и за друге народе. Прихватање таквог става увод је у прихватање и других непринципијелних ставова. Треба се стално враћати на чињеницу да сви штокавци чине једну језичку заједницу. Они могу исповедати различите вере, бити атеисти, живети у различитим државама или окупационим зонама, бити идеолошки, културно и политички подељени. Никако, међутим, не треба губити из вида да исти језик којим говоре и пишу јесте оно што их објективно повезује са свима који тим језиком говоре, чак кад неки имају друкчија национална опредељења и кад друкчије називају српски језик. Људе који говоре штокавским и чији су преци говорили штокавским, по критеријима који важе за друге народе, требало би схватити као један народ (генолошки појам). А именовање тога народа и његовог језика (генолошки назив) треба решити у складу са принципима који важе и за друге европске народе и језике, а не измишљати неке посебне критерије за Србе.

Објективно и субјективно поимање српског народа и различите категорије Срба

У време НАТО агресије на Југославију 1999, у Београду се нашао француски публициста Данијел Шифер. Он је на Бранковом мосту, пред масом света и пред телевизијским камерама, изјавио да је и он Србин. Тим афективним чином он се солидарисао са Србима. Његов гест се тиче и старог питања: да ли то – бити Србин, односно бити припадник било ког народа – зависи само од осећања и од свесне воље или и од нечег другог. У време истог бомбардовања, медији су јавили о страдању српских беба као о жртвама НАТО-агресије. За те бебе се говорило да су српске, иако се нико није могао позвати ни на њихову свест, ни на осећање, ни на изјаве. Оне су српске биле по *пореклу*.

Данијел Шифер, Француз јеврејског порекла, који се свесном вољом накнадно национално опредељује као Србин, и бебе којима други одређују националну припадност, две су поларне могућности за тражење одговора на питање: ко су Срби? Разлика у тим случајевима је у томе што се Шифер *субјективно* опредељивао као припадник српског народа, а за бебе се само тврдило да оне то (*објективно*) јесу. Шифер је, *објективно*, Јеврејин израстао у француској језичкој и културној традицији.

А да се и објективно и субјективно морају имати у виду, кад се говори о националним питањима, може да илуструје још један пример. У једној породици у Топлици, приликом пописа становништва 1991, синови истих родитеља различито су се опредељивали: као Црногорци, као Срби и као Југословени. У њиховом случају могуће је јасно раздвојити шта они објективно, тј. у етничком погледу, јесу, од онога како се субјективно изјашњавају или осећају. Таквих случајева је било много и у Србији и у самој Црној Гори последњих година 20. века. Унутар истих породица долазило је до деобе на оне који су Срби и на оне који су Црногорци. Код других народа таквих деоба, по правилу, нема. Занемарљиве су разлике између броја оних који су објективно припадници једног народа и оних који

су то и субјективно. За другачије стање у српском случају одговорна је филологија, тачније сербокроатистика. Она је помутила критерије о језичком идентификовању нације чиме је омогућено убрзано умножавање нација на српским језичким и етничким темељима. Драстично одступање од начела која важе за сав други свет довело је у нас до стања националне инфлације која је патолошка појава.

На основу претходно изнетих ставова могуће је закључити да су Срби један од словенских народа, као што су Руси, Пољаци, Чеси, Бугари, Словенци итд. Па ипак, Срби се међу словенским народима, изгледа, издвајају по својој старини. Под именом Срби, или сличним именима, они се јављају две хиљаде година пре Христа, односно пре четири хиљаде година. Употреба српског имена за популацију која говори српским језиком не искључује могућност да се и даље употребљавају покрајинска и локална имена за подзаједнице српског народа, како су то чинили Доситеј у *Мезимцу* или Бранко Радичевић у *Колу*. То су имена: Србијанци, Црногорци, Босанци, Херцеговци, Дубровчани, Далматинци, Барањци, Бачвани, Сремци, Банаћани. Та имена, по локалном критерију, односно покрајинском, означавају поједине делове српског народа, односно његове подзаједнице, које имају и извесне етничке карактеристике. Треба при томе водити рачуна да ова локална имена, сем етничких Срба, могу да означавају и припаднике других етничких популација: Банаћани не морају да буду само Срби, већ и Румуни, Мађари, Немци, Јевреји, итд.

Етнички Србин је појам који има стварну основу и конкретну садржину. Неко може да буде индивидуа која се зове Вук, по породици Стефановић, по братству Караџић, по племену Дробњак, по покрајини Црногорац (или Србијанац или Херцеговац), по националној припадности Србин. Сви степени његовог конкретног постојања су тако обухваћени.

За тако схваћене Србе важно је напоменути да у историјској прошлости имају различита имена. Историчар Јован И. Деретић је нашао да таквих имена има 46. Међу њима су: Сербљи, Серби, Сораби, Сарби, Сурби, Сирби, Сарди, Трибали, Раци, Траци (Трачани), Илири итд. Трагови ових имена, која су

означавала Србе, налазе се не само на Балкану већ и у разним деловима Европе, Африке и Азије.

1. *Срби по осећању*. Српско име доживело је највећу афирмацију и средњовековној српској држави. После пропасти ове државе Српска православна црква је била једина организација која је чувала српско име. Временом то име почело је да се односи само на православце српског језика. Црква је настојала да њени верници остану Срби не само објективно него и субјективно. Отуда, по традицији, популација православних верника се идентификује са српством. Сада се Србима осећају: (а) православни верници, односно припадници Српске православне цркве, али и (б) потомци православних верника који су постали атеисти, приступили неким сектама итд. При крају 20. века мало је припадника других традиционалних религија (римокатолика, муслимана) који су Срби објективно а да се и субјективно осећају Србима. Одговорност за такво стање је пре свега на црквама којима они припадају, али и на другим чиниоцима.

2. *Срби по етничком пореклу, а не и по осећању*. Оваквих Срба има неколико врста. Једни од њих су *Црногорци*. Црногорци су се, као популација, све до Другог светског рата по правилу осећали Србима. Тако су се изјашњавали црногорски владари, интелектуалци, поготово писци. Да су Црногорци посебан народ, то је одлучила Коминтерна између два светска рата. Издвајање Црногораца од других Срба озваничио је Милован Ђилас. Исти човек је, пострадавши из политичких разлога, себе јавно опет називао Србином. Ђилас је дакле био Србин, а субјективно је постао Црногорац; најзад је и објективно и субјективно био Србин. Један од истакнутих савремених интелектуалаца црногорског порекла Јован Стриковић, који се такође изјашњава као Србин, сматра да међу Србима данас има око три и по милиона оних који су пореклом из Црне Горе као и он. Тај његов исказ је сасвим вероватан. Ја за своје претке знам да су Дробњаци, да су некад били насељени око Дурмитора у Црној Гори; знам да се неки моји саплеменици данас осећају као Црногорци, али да они у етничком погледу не могу бити нешто друго него што сам ја.

Да су Црногорци у етнографском смислу (начин живота и обичаји) имају и нешто специфично, то је знао и јасно приказао наш велики предак Вук Караџић, такође Дробњак, писац књиге *Црна Гора и Црногорци* (1837). Али такве или сличне специфичности имају и други делови истог српског народа.

Други међу етничким Србима који се данас не осећају Србима јесу *Срби муслимани*. Истоветни по пореклу и по језику са хришћанима, они имају другу веру, муслиманску и обичаје живота које им та вера налаже. Муслимана на нашем терену није било нити их је могло бити пре 15. века. Они су настали исламизацијом Срба после најезде Турака. Ова популација потиче од предака који су говорили српским језиком, тј. штокавски, којим они и данас говоре. Нема муслимана кајкаваца и чакаваца, што другим речима значи нема исламизираних етничких Хрвата, односно Словенаца, који су се пред турском најездом повлачили на север. Сви муслимани српског језика, штокавци, део су етничке целине са онима који се осећају Србима. Чињеница је, међутим, да се у прошлости највећи број њих изјашњавао као Турци. Још Доситеј је сматрао да за такво изјашњавање нема основе, јер они не потичу од предака који су говорили турским језиком па, према томе, етнички нису Турци; такво мишљење је имао и Вук Караџић. Део њих се, у новије време, изјашњавао различито: као Срби, као Хрвати, као Муслимани. По најновијој варијанти они се изјашњавају као Бошњаци, иако су неки од њих рођени и живе у Рашкој области, дакле у Србији а не у Босни, или чак у Београду. Не треба ипак заборавити да је највећи писац међу муслиманима српског језика, Меша Селимовић, истицао своје српско етничко порекло и припадност муслиманској подзајединици српског народа. Селимовић, при томе, није оправдавао свој посебан случај, већ је потврђивао општеважећи принцип или модел. Тај модел је у историјско-научном смислу сасвим оправдан.

Посебна категорија етничких Срба су *Срби римокатолици*. Природу ове категорије најлакше је објаснити на примеру Дубровника. Стари Дубровчани, као католици, дистанцирали су се од истојезичне браће Срба из своје околине или свог ширег

залеђа, јер су љубоморно чували своју дубровачку посебност, која се везивала за постојање и очување њихове мале а дуговечне државе. Кад су, почетком 19. века изгубили државну самосталност и потпали под власт Наполеона, а потом Аустрије, они су почели да се везују за два народа која су у Дубровчанима видела своје сународнике: за Србе и за Хрвате. У Хрвате их је терала Аустрија преко цркве и школе, а za Србе их је везивао језик и знање о свом пореклу. Однос и број оних који су се осећали Србима и оних који су се осећали Хрватима, стално се мењао. На самом крају 19. века, судећи по посланицима који су бирани за градску власт, нешто мало више је било оних који су се опредељивали као Срби, а међу њима поготово је било више интелектуалаца. Данас је број Дубровчана који смеју да се изјасне као Срби занемарљив. И на ширим просторима занемарљив је, такође, број Римокатолика који се изјашњавају као Срби. Тако, са становишта садашњости, испада да Срба римокатолика готово и нема. А пошто нема Срба римокатолика, иако има доста оних који говоре истим језиком као православни Срби, онда се Римокатоличкој цркви мора поставити питање: зашто је једном народу, у овом случају Србима, одузела право да могу бити и римокатолици, као што су им били преци, и сачувати национално име. Одузимајући једном народу право које даје свим другима, римокатоличка црква губи свој католички (васељенски) карактер и, истовремено, прихвата на себе грех геноцида над Србима.

Дубровчани који су се, при крају 19. века, изјашњавали као Срби, говорили су као и њихови суседи из залеђа које је било српско, или превасходно српско. У бити је слична ситуација и са другим римокатолицима српског језика, на пример, онима који су називани Шокцима, Буњевцима, Славонцима. Неспорно је да су њихови преци говорили истим језиком као и Срби. То што је већина њих у новије време примила хрватску националну свест, не може да оспори чињеницу о заједничком етничком пореклу са онима који се и данас осећају Србима.

Четврта категорија Срба по етничком пореклу а не и по осећању су *Југословени*. Приликом једног од последњих пописа становништва у другој Југославији, 1981, око 1.200.000.

становника изјаснили су се као Југословени. Највећи број њих потицао је из република у којима се, према званичном називу, говорило српскохрватским језиком; то значи из Србије, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Хрватске, и то практично само са штокавског говорног подручја. А то, даље, значи да је међу овим Југословенима било највише етничких Срба.

Пету категорију Срба који су то објективно чине они који имају српски матерњи језик, а у нацопналном смислу су неопредељени јер немају никакво национално осећање.

3. *Срби по осећању а који нису српског етничког порекла*. Један од највећих српских песника двадесетог века, Оскар Давичо, био је пореклом Јеврејин. Али се он осећао и издавао као Србин. Његов матерњи језик био је језик средине у којој је поникао, дакле, српски. Написао је неке од најлепших песама посвећених Србији и Србима. Као комуниста, умео је да се веома негативно одређује према православљу и Светом Сави. Слично су се понашали према православним светињама и многи етнички Срби атеисти. Као Давичо, српски су се определили (мада без антиправославног набоја) и многи други Јевреји (Винавер, Вучо итд) који имају значајно место у историји српске културе. У српској прошлости било је и других појединаца који етнички нису били Срби, а ни Јевреји, али су се стопили са Србима. Та је појава појединачне асимилације није карактеристична само за Србе. Она је раширена у целом свету. Многи Французи, на пример, данас умеју да кажу за себе да су Французи, али су пореклом Пољаци, Руси, Срби, Литванци итд.

Све што је овде речено о разним категоријама Срба у принципу важи и за друге народе.

При разликовању категорија националног бића Срба треба имати у виду две основне: а) ону која се тиче етничког порекла и б) ону која се тиче националног осећања. Прва од тих категорија је релативно стабилна тј. непроменљива. Друга је нестабилна и променљива. Етничко порекло се може сакрити, заборавити, прећутати, али се не може променити. Национално осећање се изграђује, разграђује и мења. Вођа босанско-херцеговачких муслимана у време разбијања Југославије Алија Изетбеговић по етничком пореклу је Србин; тврди се да се

некад и изјашњавао као Србин. Ако то, којим случајем, у његовом примеру није тачно, има довољно других примера из његовог окружења који су карактеристични за такво стање ствари.

Кад се, 1998, појавило *Слово о српском језику*, у којем се, међу осталим, говори о етничким Србима који се данас осећају или изјашњавају као Хрвати, ставу потписника тога документа пребачено је да они Србином сматрају и Павелића. Такав приговор само наизглед има смисла. У етничком смислу Србин је био и Омер паша Латас, и Смаил-ага Ченгић, и Секула Дрљевић, и Штедимлија. Етнички Срби су и Мило Ђукановић и Јеврем Брковић и Веселин Вукотић, без обзира на њихово политичко понашање и изјашњавање. Србе треба највише да брине то што ће они који изгубе српско национално осећање, односно национални идентитет, по правилу, постати српски непријатељи. Борба за опстанак српског народа неодвојива је од борбе за очување националног идентитета.

О српској саборности

Наука треба да се бави проблемом кореспонденције различитих категорија које су напред наведене и да понуди решења која ће одговарати општеприхваћеним моделима. Начин решавања тога питања ја сам изложио у тексту *Мемоар о српском језику, српској књижевности и српској саборности*. Последњи део тога текста гласи овако:

> Саборност је стари српски израз, хришћанске провенијенције, који значи окупљање у заједницу (примарно заједништво у Христу). На таквој саборности радио је Свети Сава, најзначајнији православни духовник свога времена, изданак династије Немањића у којој је било и више католика. На таквој саборности радили су и творци модерне српске нације Доситеј и Вук. Најлепши пример позива на српску саборност дао је у свом *Колу* Бранко Радичевић који је у коло српске слоге позивао: Банаћане, Бачване, Сремце, Славонце, Хрвaћане, Босанце, Херцеговце, Далматинце, Црногорце, Ере, Србијанце.
>
> Српска саборност данас, ако се има у виду њено практично остварење на основу дубоког духовног значења, означава сложене процесе окупљања Срба и њихове комуникације са другима.
>
> 1. У првом реду српска саборност подразумева темељно духовно јединство људи који себе сматрају Србима било у којим државама или деловима света живели.
>
> 2. У другом реду српска саборност означава духовно зближавање или бар отворену комуникацију међу људима којима је српски језик матерњи, односно чији су преци говорили српским језиком (без обзира како га звали), па су, дакле, истог корена са Србима а не осећају се Србима, већ се осећају као Буњевци, Црногорци, Далматинци, Бошњаци, Муслимани, Турци или Хрвати.
>
> 3. У трећем реду то је пријатељство и међусобно духовно богаћење са народима који су Србима етнички блиски, као што су јужнословенски народи (Македонци, Бугари, Хр-

вати, Словенци), или други словенски народи: Руси, Украјинци, Русини, Белоруси, односно Словаци, Чеси, Пољаци, Лужички Срби.

4. У четвртом реду то је испомагање и сарадња са народима са којима Срби вековима живе измешани, на истим географским подручјима, често у истим државама, изложени међусобним комуникационим процесима, дакле са: Грцима, Румунима, Мађарима, Шиптарима, Турцима.

5. У петом реду је српска интеграција и комуникација са осталим европским народима, са којима су, кроз историју, остварили или остварују много заједничког, а затим и са ваневропским народима.

Идеја српске саборности, на основама србистике, подразумева да је свет у којем живимо полицентричан свет, да један од таквих центара чини српски народ и да Срби, као и други народи, треба да се духовно (и другачије) интегришу и да успоставе равноправну и корисну сарадњу међу собом и са другима. У духу тих циљева потребно је преобразити постојеће националне институције и оспособити их за остваривање тих задатака.

А основни принцип саборности је љубав, љубав према Богу и према другом човеку.

О ИДЕНТИТЕТУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Српски језик, као један од најстаријих језика, имао је бурну историју борбе за име и идентитет. Једна од најтежих историјских ситуација задесила је тај језик и његово име на крају двадесетог века, када је језик штокаваца на јужнословенским просторима доживео да му се приписује више имена са претензијом његовог националног одређења: хрватски, бошњачки, црногорски. Са повећањем броја имена за један исти језик нарушен је однос између генолошког појма и генолошког објекта. За један генолошки објекат створено је више генолошких појмова што је неприродно.

Српски језик као генолошки објект

Да се ради о једном генолошком објекту у случају штокавског језика, то ниједан озбиљан научник никада није довео у питање. То становиште може се проверити у свим релевантним историјама српског/српскохрватског језика. Одговор који се тамо може добити је сасвим једноставан: релевантни лингвисти разних народа сматрали су да је штокавски један језик. Претпоставку по којој би од једног језика могла напрасно настати три или четири језика, треба прихватати с крајњом резервом.

Три дијалекта или изговора (екавски, ијекавски и икавски) које садржи штокавско наречје, односно језик, не нарушавају целовитост тога језика. Дијалекти штокавског настали су на основу различитог изговора гласа јат (*е, и, ије/је*). Ово тројство изговора, које представља минималну диференцију у оквиру јединственог штокавског језика, не може природним путем угрозити јединство овог генолошког објекта.

Српски језик као генолошки појам и оправданост српског имена за језик штокаваца

Ставови који се тичу појма и имена за српски језик као јединствен генолошки објекат имају две димензије: лингвистичку и политичку.

Ево најпре кратког прегледа лингвистичке димензије:

1. На почетку развоја славистике српски језик ни именом ни обимом и карактером није одмах јасно дефинисан. Али, он је већ тада јасно разликован у односу да друге јужнословенске језике, у односу на бугарски, хрватски (кајкавски или чакавски) и словеначки језик.

2. Релативно рано успостављено је разликовање српског и бугарског језика. Ту разлику је наговестио још Копитар у својој карантанској теорији, а потпуно ју је оснажио Шафарик у систематизацији словенских језика у књизи *Словенски народопис* (1842).

3. Теже је успостављано разликовање српског и хрватског, односно штокавског и чакавског. Чињеница да је неко на почетку 19. века чакавски дијалекат сматрао српским језиком (Шафарик у раном приоду), може се објаснити само тиме да тај дијалекат није био довољно познат и изучен. Израз далматински језик био је појам за два генолошка објекта: за штокавски и за чакавски дијалекат. Разлике између штокавског и чакавског, односно српског и хрватског, јасно су успоставили тек Вук и Миклошић око средине 19. века. Лингвистичком анализом тих разлика бавио се Даничић у тексту *Разлике између српског и хрватског језика* (1858) и констатовао да оне нису велике. Ни у новије време нема несагласности међу лингвистима око тога да кајкавски и чакавски не спадају у српски језик.

4. Један од проблема идентификације српског језика долазио је отуда што за њега није важио један назив, већ више њих. Ти називи су били: илирски, словенски, српски, славонски, босански, далматински, дубровачки, "нашки" итд. што значи да је постојало више различитих назива за исти генолошки појам.

Пуној идентификацији овога језика највише је допринео Вук Караџић. Он је тај јединствени језик назвао српским језиком, пошто га је тако, по свом националном имену, звао највећи део народа који је њиме говорио, па чак и неки од оних који себе (из верских разлога) нису називали Србима, али су тачно знали порекло и право име тога језика (на пример, Антун Матија Рељковић). После српског, највише употребљаван назив био је илирски језик. Вук га је лако одстранио рекавши за њега да је то старо име које се не односи ни на један живи језик. Вуков назив језика био је општеприхватљив за највећи број научника све до краја његовог живота.

У чисто лингвистичким питањима не постоје озбиљни спорови међу филолозима. Лингвисти су, углавном, сагласни о томе да хрватски кајкавски и словеначки дијалекти чине једну заједницу. Такође су сагласни и о томе да су штокавски и чакавски веома блиски, па ипак различити. Сагласни су, такође, о томе да источни штокавски, односно српски говори, имају сродности са бугарским говорима. Такође су сагласни и у ставу да сви штокавски говори чине једну целину. Нису сагласни у томе како ту целину појмити и какво јој име дати.

У време научне кодификације штокавског наречја као језика српског у првој половини 19. века, па и касније, највећи део популације која је говорила штокавски сматрала је себе Србима. Остали су себе сматрали Турцима (муслимани), а други су се називали Славонци, Босанци, Далматинци, Дубровчани, или другачије, што је била одлика њихове покрајинске припадности. Трећи су се називали Шокцима или Буњевцима, што је превасходно била одлика верске разлике у односу на православно конфесионално окружење. Па и мали број штокаваца, који је себе звао Хрватима, називао је овај језик хрватским. Вук је сматрао, у складу са научним начелима свога доба, дакле, по формули која је тада владала у филошком свету, да сви они који говоре као и Срби, јесу етнички Срби (свеједно како они себе називали). Вуков став се може порушити само ако се оспори језички принцип по којем се идентификују други европски народи.

На питање о оправданости давања других националних имена језику српском нуде се ови одговори.

а. У Црној Гори се језик којим говоре њени становници званично назива српским. При садашњем стању историјског памћења, без обзира на актуелни сепаратизам значајног дела популације Црне Горе, тешко да се може десити да буде проглашен неки црногорски језик. Тек пола века стара, од комуниста прокламована црногорска нација, није конституисана на основу језичких разлога и на језичко-етничком принципу, него на основу политичке силе.

б. Бесмислен је покушај да се штокавски говор босанско-херцеговачких муслимана одреди као муслимански. Муслимани се у српским земљама јављају тек од 15. века. Становници који су примили муслиманску вероисповест пре тога су говорили српски, а тако су чинили и после промене вере. Давање бошњачког имена за језик босанско-херцеговачких муслимана, односно свих муслимана на подручју штокавског, пролазна је појава која не може бити дугог века.

в. Штокавци чине тек нешто више од трећине свих Хрвата. А Хрвата по осећању (дакле, штокаваца, чакаваца и кајкаваца, заједно) данас има тек нешто више од половине оних који се сматрају Србима. Тај однос броја Срба и Хрвата у 19. веку, у време када су Хрвати прихватили српски језик за свој књижевни, био је још неповољнији по Хрвате. Отуда је сасвим без основа теза о томе да је штокавски по пореклу хрватски, тј. да су Срби свој језик прихватили од Хрвата. Срби другог народног језика, осим овог једног штокавског нису ни имали, а Хрвати имају свој језик који није једнак са српским. Питање на које треба одговорити јесте: откуда данас међу Хрватима толико штокаваца?

Данашњи Хрвати штокавци настали су од делова штокавске популације римокатоличке вероисповести који су све до друге половине 19. века, односно до прве половине 20. века, себе називали Далматинцима, Дубровчанима, Славонцима, Босанцима, а језик којим су говорили далматински, дубровачки, славонски, босански, али и српски и "нашки" и словински. Процес претварања тих делова штокавске популације

римокатоличке вере у Хрвате (у другој терминологији: њихово национално освешћивање, или у трећој: њихова кроатизација) не скрива ни хрватска историографија. Ови штокавци, који говоре истим језиком као и Срби, а који се осећају као Хрвати, свој језик нису преузели од Срба; он је одувек био њихов.

Овде се заступа став да римокатоличка популација штокавског језика, која је кроатизирана, и данас, објективно, припада истој етничко-језичкој заједници са Србима. Ставови из прошлости: да су Хрвати исти народ са Србима, тачни су и данас уколико се односе на ову популацију, јер она има исти језик са Србима. Нису тачни уколико се односе на Хрвате чакавце и кајкавце. Они су језичко-етнички нешто друго од Срба. Ови етнички Хрвати имају свој језик, или своја наречја, која су другачија од српског.

Став да сви Срби и део Хрвата имају исти језик отвара једно крупно питање: питање Срба католика. Да је Срба римокатоличке вероисповести у прошлости било – то не би требало да буде спорно. Титула примаса српског, односно примаса Сербије, једна је од највећих у римокатоличкој хијерархији, а једини нобеловац за књижевност који је писао српски (штокавски) је Иво Андрић, римокатолик. У југословенском периоду, а нарочито у другој Југославији, наметнут је став да су сви католици штокавци, у ствари, Хрвати, тако да Срба католика уопште и нема. Тај став је сасвим сигурно неодржив са становишта Римокатоличке цркве, јер негира њену универзалност. На основу тога става испада да сви народи на свету могу да имају своје католике, само не могу да их имају Срби. Односно: сви Срби римокатоличке вере морају да буду Хрвати. Огољен до бесмисла, овај став се мора показати као неодржив.

Овако изнесена аргументација била би довољна да се закључи да је штокавски језик по пореклу српски и да га српским треба звати. Она би се лако могла прихватити уколико би постојала и политичка воља да се научна аргументација поштује. Међутим, такве воље још увек нема, чак ни међу српским политичарима. Као ни официјелна српска филологија, ни српска политика се не сналази најбоље у питањима српског

језика и српске књижевности. Ситуација у коју су филолози и политичари довели српски народ, кад је у питању идентитет српског језика, прети могућношћу уништења тога идентитета. Али та ситуација није непоправљива. Српски филолози данас имају јасан задатак да одбране идентитет српског језика као јединствен генолошки објекат и да, полазећи од етничког порекла укупне популације која њиме говори, сачувају и даље афирмишу његово српско име као једино исправан генолошки појам.

О ИДЕНТИТЕТУ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Основно обележје једне националне књижевности јесте језик на којем је она написана. Као што је природно да немачка књижевност буде написана на немачком језику, шведска на шведском, пољска на пољском, чешка на чешком, тако је природно да је српска књижевност написана на српском језику. Књижевност на српском језику, и то она коју су стварали Срби, тј. они писци којима је матерњи језик српски, чини језгро српске књижевности.

Стварност је, међутим, много сложенија од овог правила. Бар још две могућности треба имати у виду и о њима имати јасне принципијелне ставове кад су у питању националне књижевности, у овом случају српска.

а) Поједини Срби, па чак и већи делови српског народа, писали су и пишу и на другим језицима, и њихова дела на тим језицима могу да се третирају као део српске књижевности у ширем смислу.

б) На српском језику писали су и пишу и представници других народа. Њихова дела спадају у књижевност српског језика, али не морају да спадају и у српску књижевност у ужем, националном смислу, него у националне књижевности оних народа којима ти писци припадају.

Те две могућности нису карактеристичне само за Србе и за српску књижевност већ и за друге народе и друге књижевности.

Српска књижевност као целина и њено разграничење од других књижевности

У складу са принципијелним ставовима у европској филологији било би становиште да српским језиком као својим може да говори само један народ, Срби, а као туђим и више других народа. Такво становиште заступали су слависти 19. века који су јасно идентификовали српски језик као језик етничких Срба. Тај језик они су разликовали од језика етничких Хрвата. Касније наметнути став да Срби и Хрвати имају заједнички језик није био ваљан, јер је нарушавао принципе. Етнички Хрвати, који имају свој језик, могу да пишу и да говоре српским језиком као туђим, по истом принципу по којем пишу на италијанском, немачком или енглеском, шпанском, француском и да на туђим језицима стварају своју литературу.

Књижевност на српском језику, коју су стварали етнички Срби, била је у време првих слависта идентификована као српска књижевност. После тога, већ од друге половине 19. века, наметана су јој и друга имена. Неки њени делови су називани хрватском књижевношћу (дубровачка) односно српскохрватском (народна). Једно време је укупна књижевност Срба и Хрвата (на три језика: чакавском, кајкавском и штокавском) називана српскохрватском. То је оправдавано чињеницом да је она писана на језику који се у пракси све чешће, а затим и званично, звао српскохрватским. Са научног становишта ови разлози никад нису ни били прихватљиви. Доскорашњи политички разлози у измењеним историјским околностима више не би требало да буду делотворни.

О проблему корпуса српске књижевности писао сам највише у књизи *Систем српске књижевности.* У њој су се искристалисала сазнања претходника на истом послу о томе да се српска књижевност састоји од дела писаних на српском језику која се групишу у четири области и чине четири дела српске књижевности. Те области или делови су: *народна књижевност, стара књижевност, средња књижевност* (у којој је дубровачка најважнија) и *нова књижевност.* Таква деоба кор-

пуса српске књижевности представља и њен обим, али и њен систем (јер представља истовремено и целину и њене делове). Исти корпус српске књижевности може се и другачије представити, на пример, по стиловима.

У моме тексту *Мемоар о српском језику, српској књижевности и српској саборности* (у књизи *Српски филолошки програм*) проблем интегритета српске књижевности и њеног разграничења са другим књижевностима овако је дефинисан:

> У време делотворности југословенске идеје, а посебно у време формирања прве и друге Југославије, на делу је била идеја илираца, Штросмајера и Јагића, да Срби и Хрвати чине један народ и да им је књижевност заједничка. У том периоду Хрвати су прихватили српски језик за свој књижевни језик, а Срби хрватску латиницу за своје писмо. Отуда су проблеми разграничења српске и хрватске књижевности остали велики и многобројни. Они се, међутим, могу решити на основу неколико принципијелних ставова:
>
> а) Треба разликовати српску књижевност од књижевности српског језика. Све што је написано штокавски може се сматрати књижевношћу српског језика.
>
> б) Све што је написано штокавски до појаве илирског покрета, односно до усмерене кроатизације католичке популације српског језика, може се сматрати српском књижевношћу. Тако су српску књижевност, традиционално сматрали водећи српски филолози, али и најистакнутији слависти све до најновијих времена. Не постоје никакви научни разлози да се српски филолози данас према тој националној традицији односе другачије. (Ствар је Хрвата и других како ће се према истом проблему односити).
>
> в) Народна поезија и народна књижевност створени на српском језику део су српске књижевности. Та књижевност је настала, по правилу, пре него што је знатан део штокаваца католичке вероисповести кроатизиран. У српској народној књижевности готово да нема примера подела хришћана на православне и католике. Творевине муслимана на српском језику разликују се донекле по мотивима, тачки

гледишта, па и по језичком изразу, од творевина хришћана, али се оне с правом, као и у прошлости, могу третирати као творевине етничких Срба муслиманске вероисповести.

г) Хрватској књижевности припада оно што је писано на кајкавском и чакавском језику. Хрватској књижевности припада и оно што је писано на српском језику, а чији су аутори по осећању Хрвати или су се везивали за хрватску националну традицију. Српски писци који су деловали у хрватској књижевности, или хрватски писци у српској, објективно припадају и једној и другој књижевности у мери њиховог деловања и присуства. Исти принцип треба да важи и за писце припаднике других народа.

Истраживања у овој књизи потврдила су напред наведене ставове. Она су, међутим, показала и то да није сасвим прихватљив став да су Срби прихватли "хрватску латиницу" за своје писмо. Проблем настанка латинице којом се данас служе Срби, Хрвати и Словенци знатно је сложенији.

У разговорима са Екерманом, и то баш поводом српске народне поезије, Гете је изнео став о томе да од сада настаје светска књижевност. Под именом *светска књижевност* Гете није мислио на неку унисону књижевност, писану на једном језику, већ сасвим обратно: на књижевности писане разним језицима, које ипак чине једну целину. У гетеовски и хердеровски схваћеној светској књижевности и српска књижевност је стекла своје место и добар глас. Обновљена србистика данас треба да српској књижевности обезбеди место у оквиру словенске, европске и светске књижевности. А исто место и србистика треба да добије у оквиру славистике и у породици других европских националних филологија.

ИДЕЈЕ СЛОВЕНСТВА
И СРПСТВА
НА СЛОВЕНСКОМ ЈУГУ

СВЕТИ АПОСТОЛИ ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ И ИДЕЈА СЛОВЕНСТВА

Србистика је део европске филологије и њене посебне гране – славистике, научних дисциплина које се изграђују од 18. века. Славистика и србистика везују се за појмове словенства и српства као историјске категорије. У науци није сасвим стабилизовано схватање ових категорија. Још увек владајућа научна парадигма појаву Словена на Балкану везује за период после пропасти Римске империје. А у однегованој историјској свести о прошлости Срба, доба династије Немањића важи за почетак српске историје. Насупрот овоме, у последње време све се више афирмише нова научна парадигма која се према претходној односи као према стереотипу којим се из ненаучних разлога сужава поље изучавања прошлости Словена и Срба на Балкану. Као пример нове историјске парадигме може да послужи књига историчара Јована И. Деретића *Античка Србија* (2000) у којој се доказује постојање Срба и њихове културе од пре седам хиљада година. У другом делу Деретићеве књиге укратко је представљено више српских династија. Међу њима је и династија Карановића (815-320), у којој је најзначајније име Александар Македонски. У новој ери приказане су династије: Свевладовића (490-641), Светимировића (640-794), Оштривојевића (794-865 и од 926-1171). Деретић побија тезу да су Срби постали од Словена. Име Словени је забележено тек 522. године. Због тога се пре може говорити да су словенски народи настали од Срба. О пореклу других јужнословенских народа Деретић, између осталог, каже: "Бугари су један хунски народ који је 677. покорио српска племена у Доњој Мезији између планине Хелма и Дунава и ту се учврстио" (224). А на истој страници такође каже: "Хрвати су,

слично Бугарима, србизирани Хуни, остаци Авара у Србији". Оваква и слична учења о словенској прошлости, као што је и учење руског слависте Трубачова о етногенези Словена и њиховој прапостојбини у Подунављу, Панонији и на Балкану, мењају и досадашње представе о Србима и на нов начин осветљавају досадашња сазнања о неким битним чињеницама прошлости.

У дубоке и запретане трагове српског и словенског битисања, који још нису довољно истражени, ова књига неће моћи да улази, али се о њих неће ни оглушити. У трагањима за коренима саме идеје словенства и српства ограничени смо на оно што је о томе остало сачувано и што је до сада проучено као историјски документ. Настанак и развој словенске/српске идеје на словенском југу прекривени су велом заборава све до времена њеног пропламсаја у делу Ћирила и Методија. Ово није морала бити и прва појава идеје словенства на Југу, али је до данас прва која је добро документована. До времена конституисања научних дисциплина славистике и србистике крајем 18. века могу се издвојити укупно три извориштa словенске и српске идеје на словенском Југу.

Једно извориште везано је за деловање солунске браће, св. апостола Ћирила и Методија у 9. веку и то на простору од Солуна до Моравске (али и шире ако се укључи Ћирилова веза са Кримом). Друго извориште везано је за Свету Гору и средњовековну Србију, а највише за име и делатност Светога Саве. Треће извориште је у јадранском приморју и превасходно се везује за дело опата и историјског писца Мавра Орбина.

Сва та три пропламсаја српске/словенске идеје јавила су се у условима сукобљених сила Истока и Запада и испољавања различитих претензија на словенски животни простор. У таквим условима, у сва три случаја, Срби/Словени афирмисали су своје народно биће и то како у отпору према поменутим силама, тако и ослањајући се на њих.

Основни подаци о мисији Ћирила и Методија део су општих знања која се стичу у школском систему. Али интерпретација тих података није увек иста. Мисија Ћирила и Методија међу Словенима пада у време великог германског

притиска на Словене у Панонији који се одвијао под видом продирања и учвршћења црквене власти римскога папе. Јачање ауторитета папске власти на Западу поклапа се са стварањем империје Карла Великог. Одступање Римског епископата од васељенске Цркве и подела хришћана на православце и римокатолике 1054. године била је само завршни чин једног дугог процеса раскола који је започео неколико векова раније са циљем да се папски престо у Риму наметне као врховна црквена власт над целим хришћанским светом. Црква на Истоку, а пре свега у Византији, одолела је овоме притиску и сачувала је епископални карактер. Догматски сукоб Источне и Западне цркве настао је око *Символа вере* усвојеног на Никејском сабору од кога је римска црква одступила у питању исхођења Духа светога. На став никејског *Символа вере* по коме Дух свети исходи од Оца, Римљани су додали да исходи и од Сина (*filioque*). Та наизглед мала разлика била је повод да се развије вишевековна расправа између два дела хришћанске Цркве. Ма колико та расправа имала ускотеолошки значај, она је веома подстицајно деловала на развитак једне моћне дисциплине као што је херменеутика.

Мисија Ћирила и Методија

Судбина мисионарског рада Ћирила и Методија међу Словенима у 9. веку зависила је од односа снага западног и источног хришћанства. Покушај моравског кнеза Растислава да уведе словенски језик у црквену службу био је израз његове жеље да се спречи германизација Словена коју су спроводили римокатолички епископи. Византија је слањем учитеља словенског језика и писма, солунске браће Ћирила и Методија моравском кнезу ојачала одбрану Цркве православне. Она је, путем словенског језика и писма, у доброј мери успела да заустави ширење црквене власти Рима на словенске земље. Кад се Рим осећао јачим, солунски мисионари су били излагани прогонима, а кад је Рим био у тешкоћама, према браћи се поступало с више пажње и поштовања. Али насилна промена на моравском престолу и долазак на власт кнеза Светоплука

ојачали су римокатоличку позицију међу Словенима. Овако је драму њиховог мисионарског рада приказао један од најзначајнијих српских православних писаца: владика Никодим Милаш у њизи *Свети Ћирило и Методије и истина православља* (1881, друго издање 1985). По Милашу, солунска браћа су остала верна Цркви православној у свему па и у тумачењу проблема filioque.

Допринос словенских апостола Ћирила и Методија не своди се, међутим, на њихову доследност у питањима догмата вере. Њихов допринос је нарочито велики у области којом се превасходно бави филологија и тиче се словенског језика и словенског писма. Њиховом делатношћу легализовани су словенски језик и писмо као језик и писмо Цркве. Они су у том погледу стављени у исти ранг са хебрејским, грчким и латинским језиком и писмом.

Мисија словенских апостола догодила се пре него што су се Мађари у 10. веку населили у Угарску, међу Словене. Словенско племе се тада простирало у континуитету од Сибира до Јадранског мора. "Мисија браће Ћирила и Методија у Моравској средином 9. века побудила је код Словена свест о њиховом јединству", каже Франсис Конт у књизи *Словени* (1989,II:547). Хришћанска црква је у време ове мисије практично већ била подељена на источну и западну и та подела ишла је преко земаља које су биле насељене Словенима. После званичне поделе Цркве у 11. веку под јурисдикцијом Рима нашао се највећи део Пољака, Чеха, Словака, Словенаца, Хрвата, али и значајни делови Срба. Поделом хришћанске Цркве словенски свет је био, практично, поцепан. Словенски црквени језик и писмо у римокатиличким срединама поново су замењени латинским језиком и писмом.

Латински језик био је званични државни језик у Римском царству, па и у његовој источној половини. Тек после распада Римског царства на Источно и Западно, у Византији је од 6. века у званичној употреби био грчки језик. На Западу латински је остао једини језик у црквеној употреби чему се супротставио део римокатоличког свештенства на словенској обали Јадранског мора, попови "глагољаши", од којих ће неки

све до 19. века служити службу на словенском језику и користити књиге писане глагољицом. Делови српског народа који су се после издвајања Западне цркве нашли под њеном јурисдикцијом, или су касније прихватили римокатоличку веру, имали су латинску црквену писменост и књижевност. Зато су они, као и други западноевропски народи, почели рано да стварају књижевност и на народном језику.

Црквена употреба словенског језика, коју су установили словенски апостоли Ћирило и Методије, ограничиће се тако само на народе православне исповести; на јужне Словене: тј. на Србе и Бугаре и на источне Словене, Русе (укључујући и Малорусе и Белорусе). Словенским језиком и писмом користили су се и православни Власи (Румуни) све до половине 19. века.

Теорије о пореклу старословенског језика

У науци није спорно да су Ћирило и Методије превели Свете књиге на словенски језик и да су их исписали словенским писмом. Тако су словенски народи били први у Европи, после Грка и Латина, који су добили Свето писмо на своме народном језику (много пре Лутера који се изборио за превођење Библије на народне језике германских племена). Нису, међутим, до краја решена питања о пореклу словенског језика и писма. Тим питањима бави се књига *Историја српске ћирилице* (1971, треће издање 1990) познатог српског филолога Петра Ђорђића. Али како ни она није дала потпуне одговоре, ова питања су и даље предмет научних истраживања. Нова достигнућа у овој области садржи најновија књига такође познатог српског филолога Ђорђа Трифуновића *Ка почецима српске писмености* (2001).

У поменутој књизи Петра Ђорђића наводи се неколико теорија о питању којим су језиком писали словенски апостоли. Ове теорије би се могле назвати српска, панонска, бугарска, македонска, словенска. Не употребљавајући ова имена, Ђорђић их је представио у својој књизи на странама 19. и 20. (издање 1990).

Став да је старословенски језик био, у ствари, старосрпски, заступао је Јозеф Добровски. За Добровског каже професор Ђорђић: "Држао је да је старословенски језик настао на Балкану, и то код православних Словена, које је Добровски по обичају својега времена и средине називао једноставно Србима, па према томе му је први словенски књижевни језик био старосрпски." Затим каже даље:

> Ученик и сарадник Добровскога Словенац Јернеј Копитар (1780-1844) био је против својега учитеља у његовом схватању о пореклу старословенског језика. Сматрао је да Ћирило и Методије, иако су дошли са Балкана, књиге нису писали на језику македонских Словена, него на језику Словена панонских, тј. предака данашњих Словенаца.". То је тзв. панонска теорија, чији је главни представник Копитар, а коју је у нешто другачијем облику заступао такође Словенац Миклошић (1813-1891).

Ђорђић у свом кратком приказу такође наводи: "Пред крај живота је Добровски употребљавао сложени назив српскобугарскомакедонски језик". Али Ђорђић не наводи да је Добровски тако учинио после полемике с Копитарем. То јасно показује да Добровски није прихватио Копитареву панонску теорију, а да је своју, српску, само кориговао.

Постоји и теорија, коју је заступао Шафарик, а касније развио Лескин: да је старословенски, у ствари, старобугарски језик. Али ни ту није био крај теоријама о пореклу старословенског језика. Бугарским именом, које је било новијег датума у словенском свету, није се могла најбоље објаснити старост словенског језика.

Петар Ђорђић ово поглавље своје књиге завршава следећом реченицом: "Македонско порекло првог словенског језика коначно је утврдио Миклошићев наследник на универзитету Ватрослав Јагић (1838-1923), највећи славист свог времена и највећи познавалац старословенског језика свих времена".

Вреди, ипак, напоменути да су у расправи о пореклу старословенског језика почетком 19. века учествовала и двоји-

ца Срба: Павле Соларић и Вук Караџић. Соларић је подржавао став Добровског да је старословенски језик био, у ствари, старосрпски. Вук Караџић је имао другачије мишљење. Он је, вероватно под Копитаревим утицајем, сматрао да су солунска браћа, припремајући своје списе за конкретне прилике, прилагођавали језик средини којој су текстове намењивали: за српску средину писали су нешто другачије него за бугарску, а затим и другачије него за панонске Словене. Љубомир Стојановић, у својој монографији о Вуку (1924:225-227) каже да је овим својим ставовима Вук "био врло близу идеје о постанку разних рецензија старословенског језика".

Из овог приказа развоја теорија о пореклу старословенског језика, могло би се закључити да је тај развој ишао у правцу одбацивања теорије о српском пореклу словенског језика. То, међутим, није помућивало јасну свест о томе у српских интелектуалаца 19. века попут Саве Текелије и других. Обнова српске самородне историјске школе последњих деценија 20. века посредно је опет оснажила српску теорију Добровског. У књизи Светислава Билбије *Староевропски језик и писмо Етрураца* (1984, дрго издање 2000) доказује се да су Ћирило и Методије својим матерњим српским језиком, који је у највећој мери сачувао матрицу староевропског језика, били предодређени за мисију која ће наићи на успех код свих словенских племена. Независно од Билбије, до сличних закључака дошао је и Радмило Маројевић који у студији *Српски језик и славистика* (Србистика 1-2/1998) језик Ћирила и Методија представља као језик старих Срба. Ова теза има подршку и у схватањима представника нове српске историјске школе који новим доказима поткрепљују стару славистичку теорију о томе да сви словенски народи потичу од Срба.

У науци, а поготово у српским медијима, често је истицано схватање да је најстарији документ на српском језику *Мирослављево Јеванђеље* из 12. века. Медијавелиста Ђорђе Трифуновић у књизи *Ка почецима српске писмености* (2001) аргументовано је потврдио старо откриће да је прва сачувана књига на српском језику, у ствари, *Маријино Јеванђеље,* настало два века раније. Та прва српска књига, по Трифуновићу,

написана је глагољицом. "Срби су дуго и напоредо употребљавали два писма као национална, глагољицу и ћирилицу", каже он (6).

Порекло словенског писма

По Ђорђићу, Словени су на почецима своје писмености употребљавали два писма: глагољицу и ћирилицу. На питање да ли је старија глагољица или ћирилица, Петар Ђорђић у својој књизи износи овакакав став:

> Језичка анализа најстаријих словенских споменика показала је да у споменицима писаним глагољицом има много више архаизама (у морфологији и лексици), него у споменицима писаним ћирилицом. Нарочито треба споменути и чешке гласовне особине, тзв. бохемизме, који се срећу само у глагољским споменицима писаним на словенском југу.
>
> Наведени подаци, историјски, палеографски и језички, довољно показују да је глагољица настала пре ћирилице. Исто тако, на основу података које нам пружају сачувани извори о животу и раду првих словенских просветитеља можемо закључити да је прву азбуку саставио Ћирило Солунски. Та азбука се по њему прво звала ћирилица. Али та се азбука није свуда могла одржати. Заменила ју је негде брже, негде спорије, друга, млађа словенска азбука коју данас зовемо ћирилица. Назив је тако остао исти, изменила се само садржина. (1990:22)

Ови ставови Петра Ђорђића о настанку словенских писама одражавају стање спознаје у палеографији његовог времена. Они су застарели са становишта палеографије и граматологије коју репрезентују двојица великих српских палеографа и граматолога, који су се јавили после Ђорђића: Светислав С. Билбија и Радивоје Пешић. Билбија је у књизи *Староевропски језик и писмо Етрураца* изнео неколико важних ставова: да су Ћирило и Методије по пореклу били Срби (а не Грци), да нису они први саставили писмо за Словене, да је гагољица постојала

и раније, да је Ћирило срео једну врсту словенског писма у Херсону на Криму и да му је оно послужило у састављању ћирилице. У универзитеком уџбенику *Старословенски језик II* (2001, тринаесто издање) Светозара Николића пише да је Ћирило, односно Константин, нашао у Херсону Јеванђеље и Псалтир "руским писмом писано" (код Билбије стоји "на рош језику"). Овим се отвара и питање писма на које се Ћирило угледао јер се доскора веровало и тврдило да је то било грчко писмо. Новија истраживања, као што су ова напред поменута, указују да се може говорити и о словенским основама за нама познато старословенско писмо. Није више убедљив ни закључак да је Ћирило, у ствари, саставио глагољицу, пошто је то писмо старије од ћирице, а да су ћирилицу касније саставили следбенице словенске браће. Тај неубедљиви закључак настао је као последица упорне тврдње раније европске науке које се многи и данас придржавају: да Словени пре Ћирила и Методија нису имали никаквог свога писма. Нови српски граматолог Билбија враћа се уверењу учених Срба у старијим временима да је глагољицу саставио Србин, Рашанин, свети Јероним (а не некакав Урлих, како су тврдили странци). У сваком случају, важна је спознаја да су Словени у старини имали два писма и да су на оба сачувани споменици на словенском језику, што несумњиво сведочи о њиховим културним потенцијалима у процепу између културе грчког и културе латинског језика. Словенски језик није у потпуности издржао притисак са ове две стране, а са језиком озбиљно је у времену пострадала и словенска идеја.

СВЕТИ САВА И ИДЕЈА СРПСТВА

Нови замах српске/словенске идеје после Ћирила и Методија, који је потекао са Југа, везује се за благодатно дело Светога Саве. Живећи у време великих крсташких похода на Исток и у време Латинског царства у Цариграду, Свети Сава је остао веран православној Цркви и учврстио је православље у Србији. Његов пут означен је као уздизање изнад Истока и Запада, и на том путу он је досегао више сфере од било кога другог у своме роду, у своме времену, и не само у њему. Због те духовне узвишености, политичке поделе и земаљски сукоби нису омели успон српске/словенске идеје на Балкану коју је штитило деловање Светога Саве и његовиох настављача. Било је то време када народ Светог Саве није био ни сметња ни препрека силама Истока и Запада, него свима пожељнији пријатељ и савезник него противник. А био је то не само због свог изузетно значајног геостратешког положаја него и због духовне и моралне снаге коју је имао и стално увећавао. О томе сведочи и данас једна од најбогатијих и најдуховнијих култура коју је тај народ створио у ондашњем свету.

Политички положај и духовно уздизање Срба у доба Немањића. Осамостаљење Српске православне цркве

Најмлађи син српског великог жупана Стефана Немање, Растко, потоњи монах Сава, рођен је 1175. године. У то доба, нешто више од једног века после дефинитивног иступања Римског патријархата из Васељенске хришћанске цркве, српски народ се налазио под јурисдикцијом оба црквена центра, и Цариграда и Рима. Део народа у западним српским земљама и Приморју био је под јурисдикцијом Римокатоличке цркве. Већи

део народа, онај у континенталном делу Балкана и добар део у Панонији, остао је под јурисдикцијом Цариградске патријаршије. Како су се мењале границе између православних царстава на Балкану (Византије и Бугарске) и римокатоличке краљевине Угарске, тако су се померале и границе црквене јурисдикције. Православље је, међутим, и у римокатоличкој Угарској, у којој је било прогањано, сачувало свој континуитет пре свега захваљујући тековинама мисије Ћирила и Методија а затим, захваљујући српској светосавској мисији међу српским/словенским и влашким народом у тим северним крајевима. Исто тако, Римокатоличка црква остала је трајно присутна на Јадранском приморју и у крајевима који су гравитирали овом подручју.

Православни Срби били су под јурисдикцијом грчких епископа, што значи да нису имали црквену самосталност као неки други православни народи на Истоку, на пример, Грузијци или Јермени. Таква ситуација није била добра ни за Србе ни за Васељенску православну цркву. Историјски задатак и свето позвање да Србе доведе у ред са другим православним народима, који су имали своје помесне цркве, припало је хиландарском архимандриту Сави, бившем српском принцу Растку Немањићу. Његовим чином много је добила идеја српства, али је ојачано и православље.

За своју мисију српски монах Сава добио је потпору најпре у своме оцу који се замонашио и постао тако родоначелник светородне лозе Немањића. Два несвакидашња светогорска монаха високог рода, монах Сава и његов отац монах Симеон, издејствовали су право да и Срби, на Светој Гори, оснују свој манастир. Тако је подигнут Хиландар. У светогорску заједницу са грчким, руским, бугарским и грузијским манастирима уведен је и српски манастир. Срби су на тај начин и као народ стали уз раме другим православним народима чиме је потврђен њихов национални индивидуалитет и субјективитет.

За јачање српског индивидуалитета, после оснивања Хиландара, посебно су значајна два догађаја. Да би задржао и проширио свој утицај међу Србима Ватикан је 1217. године

послао краљевску круну Немањином наследнику на челу српске државе великом жупану Стефану. Немањићи су у својој држави имали и доста Срба римокатолика. И сам Немања је претходно био крштен у римокатоличкој цркви. Непобитно је да је Вукан управљао Зетом и Приморјем где је било много римокатолика.

Други догађај био је проглашење аутокефалности Српске православне цркве и Стефаново крунисање 1219. године. Архиманрит манастира Хиландара Сава издејствовао је од византијског цара у Никеји и од васељенског патријарха аутокефалност (самосталност) Српске православне цркве, а сам је добио чин архиепископа. Исте године у новоизграђеној катедралној цркви у Жичи, први српски архиепископ крунисао је свог брата Стефана за краља. Један Немањић на челу Српске православне цркве и други Немањић на челу тада најважније српске државе, начинили су трајан модел сарадње двеју најзначајнијих националних институција: цркве и државе, модел означен именом симфонија.

Да би сачувала и ојачала своје присуство на Балкану, Римокатоличка црква се такође ослањала на Србе. Љубомир Дурковић Јакшић у књизи *Србија и Ватикан* (1804-1918) наводи да је само десетак година после раскола била основана Барска надбискупија (1067) која је под својом јурисдикцијом имала дванаест бискупија на простору данашње Црне Горе, Србије, Херцеговине, Босне и Далмације. Зна се поуздано да од 15. века па до данас, старешина Барске надбискупије носи титулу Примас српски, односно Primas Serbie; а можда је та титула установљена и много раније, од самог оснивања надбискупије. Утврђено је, такође, да је на Сабору у Констанци, на којем је суђено Јану Хусу, (и на којем је учествовао деспот Стефан Лазаревић) Примас Сербије међу католичким великодостојницима био други по рангу, одмах иза Примаса Германије. Чин примаса је изнад кардиналског и то је један од највиших чинова у римокатоличкој хијерархији. Судећи по томе што су имали примаса, Срби у средњем веку били су један од значајнијих народа и међу римокатолицима. Титулу примаса нису имали нити је имају Хрвати и Словенци.

Светосавско дело учвршћења православне вере у српском народу

Срби су прихватили хришћанску веру далеко пре добијања аутокефалности и деловања Светог Саве. Али је Свети Сава учинио много да се христијанизација народа у српским земљама оствари у пуном смислу. Он је сматрао да свако место где православни Срби живе треба да има цркву. Када нису постојали услови да се црква одмах зида, он је наређивао да се бар пободе крст; а црква ће се градити кад се за то стекну услови. Отуда је по српским земљама пуно места која се називају црквине. Грађење цркава са истим замахом настављали су наследници Светог Саве. Има доказа да су, на његов подстицај, цркве грађене и ван граница државе Немањића, свуда где су Срби живели: а то значи и на подручју данашње Румуније, Мађарске и Хрватске. Владари, велможе, али и обични грађани, трудили су се да подигну што више цркава и да заснују што више манастира. Сам краљ Милутин подигао је око четрдесет цркава. То је довело до великог процвата црквене архитектуре и живописа. Војислав Ј. Ђурић почиње књигу о Сопоћанима (1963) овом реченицом: "У једном тренутку у Србији су сликали најбољи сликари тадашњег света". Подизање цркава и манастира повећавало је потребе за светим књигама што је довело до ширења писмености и неговања старе црквене књижевности али и стварања нове. У манастирима су преписиване књиге и старе и нове, и преведене и оригиналне. Грађење цркава давало је замах укупном духовном животу Срба.

Као архиепископ Свети Сава је поставио нову црквену организацију у српским земљама. Основао је осам нових епископија, поред већ постојећих. На места епископа постављао је Србе уместо Грка. Седишта епископија била су у манастирима. Многа од епархијских седишта била су на рубним подручјима српске државе и она су тиме постајала мисионарска упоришта према окружењу у којем је било много Срба. Али: "Одлучно спроводећи организацију *своје* цркве Св. Сава није крњио

организацију римокатоличке цркве у држави свога брата нити је ометао његзин рад", пише др Ђоко Слијепчевић у *Историји Српске православне цркве,1* (1991:93) и он у томе види не само толеранцију него и мудрост српског архиепископа. Свети Сава, дакле, није учинио ништа због чега га будућа поколења римокатолика или мухамеданаца међу Србима не би могла поштовати. И она су га доиста поштовала.

На посебан начин Свети Сава се борио против остатака старе религије. Пошто су стари Срби неговали разне култове и тешко се одрицали старих обичаја, поготово кућних заштитника, онда су ти обичаји христијанизовани. Сваки домаћин бирао је једног хришћанског свеца за своје крсно име, свеца кога ће отада славити. Тако су настале крсне славе у Срба и они су једини хришћански народ који негује овај облик верског живота. И сам потоњи култ Светог Саве попримио је нека обележја старе српске вере па су му се у народном веровању придавале одлике врховног српског бога из старе религије. Ту појаву је објаснио Веселин Чајкановић у свом главном делу *О врховном богу у старој српској религији* (1941). Тиме култ Светог Саве није изгубио на светости нити на свом православном карактеру, а добио је на снази.

По догматској чистоти православља Светосавска црква била је позната и утицајна у православном свету. Још је отац Светог Саве, Стефан Немања, водио тешку борбу са јеретицима, богумилима, насилно искорењујући јерес. Свети Сава је борбу против јереси, без насиља, водио много успешније. У његово време свештенство је учинило да свака кућа добије славску икону. Свака кућа је на тај начин добијала одлике храма Божијег, била је посвећена и очишћена у верском погледу.

Писана реч и књига у темељима светосавља

Свети Сава је показивао изузетне организаторске способности још на почетку свог монашког живота. За одржање реда у монашком животу написао је у Светој Гори *Карејски типик*, правни спис са додацима који су значајни за историју српске књижевности. Касније, као архимандрит манастира Студеница

сачинио је *Студенички типик*. Али Сава се није старао само о правилима манастирског живота него и много шире, о правилима живота у хришћанској заједници уопште и у држави. Сваки новопостављени епископ на поласку у своју епархију носио је са собом препис књиге закона која је сачињена под руководством Светог Саве. Та књига зове се *Номоканон* (на грчком) или *Законоправило* (на српском језику). Књига је писана српском рецензијом словенског језика и главно је дело ове врсте не само у Срба него у православном словенству уопште. Написано је на око 800 страна и сачувано је у неколико преписа. Законоправило је познато и под именом *Крмчија* Светог Саве. Реч крмчија долази од речи крманити, што значи управљати (управљати према правилима). Према правилима тога дела организован је државни и духовни живот Срба током векова, а на њега су се наслањали и сви будући правни прописи укључујући и Законик цара Душана и прве правне прописе у Карађорђевој Србији. *Крмчија* Светог Саве служила је и Бугарима. Посебно значајан утицај *Крмчија* је имала у Русији. "*Крмчија* Светога Саве се преписивала у православној Русији већ у 13. веку и била, према С. Б. Троицком, основ црквеног и грађанског законодавства до краја 19. века – као што је била и у српском законодавству", вели Предраг Драгић Кијук у *Поговору* књизи Станислава Никића *Свети човек са Запада* (1998:289).

Да је србистика имала успешнији развој, ми бисмо имали научна дела у којима би сваки став, свака важнија реч у *Номоканону* били објашњени и прокоментарисани. Утицај овога дела на морални развој нације био би тада много делотворнији. Није довољно поносити се што имамо овакве књиге у националној традицији. Њих треба стално читати и из њих непрестано учити. А ово дело још није ни преведено на савремени српски језик што је велика грешка српске филологије. Штампано је само фототипски (1991) у припреми Миодрага М. Петровића. Свети Сава је изабрао правну материју из традиције грчког и римског права и као редактор уобличио је у свом грандиозном делу. Према Миодрагу Петровићу дело садржи и делове текста чији је аутор сам Свети Сава. На жалост, ни ти

његови ауторски текстови из Номоканона нису ушли у издање сабраних списа Светог Саве (Владимира Ћоровића 1928; Димитрија Богдановића 1986; Томислава Јовановића 1998). Последњи приређивач сабраних дела Светог Саве, Томислав Јовановић, на последњој страници свог *Предговора*, правдао је изостанак ових списа практичним разлозима.

Заснивање главних жанрова старе српске књижевности

И пре Светог Саве писало се на старословенском језику српске редакције. О томе сведоче и *Маријино Јеванђеље,* писано глагољицом, и најлепша српска рукописна књига средњег века: *Мирослављево Јеванђеље*, писано ћирилицом. Сматра се да је и *Барски родослов* или *Летопис попа Дукљанина* био написан прво на старословенском, па је преведен на латински. Али, иако се на старословенском језику писало и раније, Радмила Маринковић је у праву када каже да је Свети Сава најстарији српски писац за кога се зна. При томе мисли се на она његова дела која имају и несумњиву књижевну вредност. Поводом канонизације свога оца, монаха Симеона, Свети Сава је написао два значајна текста: *Житије Светог Симеона*, и *Службу Светом Симеону*. Та два текста означавају и два почетка за два најразвијенија жанра у старој српској књижевности: жанр житија и жанр служби. По моделу ових Савиних списа настајала су друга дела старе српске књижевности. Први од тих жанрова био је основни образац српске средњовековне прозе, други српске средњовековне поезије; сви други жанрови за српску књижевност овог раздобља су мање значајни. Савини текстови спадају у врхунце српске књижевности. Неки од његових настављача су обимом својих дела надмашили свога учитеља а и квалитетом су се високо уздигли. То се посебно може рећи за писце биографија о Светом Сави, Доментијана и Теодосија, из 13. века. Књига *Животи краљева и архиепископа српских* владике Данила Другог и дела његових настављача све до патријарха Пајсија у 17. веку предствљају енциклопедијску

ризницу сваковрсних знања значајних за будући развој националних наука у Срба.

Словенским језиком и књижевним стваралаштвом у жанровима својственим православним народима, било је за много векова убудуће обезбеђено јединство словенског православног света и очуване његове посебности. Српска посебност није се испољавала само у језику – старословенском језику српске редакције – него и у књижевним садржајима. Пошто је Црква канонизовала доста светитеља из редова Срба, написана су њихова житија и службе. Тако је из духовне потребе настало богатство старе српске књижевности. Оно је било и остало значајан део српског духовног идентитета. Сталном књижевном делатношћу, којом су се бавили не само монаси него и владари попут Стефана Лазаревића, развијен је пажљив и одговоран однос према језику. Однегован је језички идентитет старе српске књижевности и очувана је свест о српском пореклу тога језика. Иако је у 18. веку српска редакција словенског језка замењена руском редакцијом, Срби су се према овом црквенословенском који им је дошао од Руса односили као према сопственом језику. Све до дуго у 19. век они су настојали на очувању црквенословенског језика и у црквеној и у књижевној употреби. Тематиком старе књижевности, укључујући све жанрове и правне списе, назначена су подручја будућих, најчешће полихисторијских, праваца у развоју српске филологије.

Стандардизација српског језика и писма у време Светог Саве

Текстови које је писао Свети Сава били су узор другима. Тиме је окончано дуже лутање у употреби словних знакова у преднемањићској епоси. Павле Ивић у *Прегледу историје српског језика* каже:

> Преуређење у првој половини XIII века донекле је приближило српскословенски правопис оптималном писменом одсликавању изговорене речи. Имамо доста разлога да

> прихватимо схватање према којем је за ту реформу заслужан Сава Немањић. Сасвим извесно, посао те врсте није се могао обавити без његовог знања и одобрења, али је очевидно и то да је и пре њега местимично било правописних појава које су озакоњене "Савином реформом". (1998:39)

Српски правопис, реформисан у Савино време, трајао је све до почетка 15. века. Тада је дошло до нове реформе правописа која је тежила ка већем поштовању узора из прошлости. Њоме је, између осталог, враћено у употребу и писање дебелог јер. Та реформа се везује за постојање ресавске преписивачке школе и за Константина Филозофа. Константин Филозоф, аутор житија о деспоту Стефану Лазаревићу, написао је и спис *Сказаније о писменех* које је, како каже Димитрије Богдановић (1981:215) било "израз конзервативних погледа на писменост, којима се жели обновити старословенска, ћирилометодијска норма у формалном успостављању грчкога лика те писмености, све ради очувања верске норме, догмата православне вере". И поред тих реформи, језик и правопис књижевности на српскословенском језику били су, у основи, дело Светог Саве. После "Савине реформе" језика и правописа следећа велика реформа биће она Вукова усмерена у истом правцу јачања националног индивидуалитета и интегритета српског језика.

Свети Сава као мислилац и херменеутичар

У неким од својих текстова Свети Сава се показао и као филозоф, односно значајан и оригиналан мислилац. О томе сведочи, пре свега, његова *Беседа о правој вери*, која је, као Савина Реч или Слово, наведена у *Житију Светог Саве* од Доментијана. Ова Беседа садржи тумачење *Символа вере*. Тачку по тачку, део по део, Свети Сава је анализирао ставове овог основног хришћанског документа. Иако кратка, његова *Беседа* је веома сложена по садржини: она представља значајан допринос и теологији, и филозофији, и беседништву и херменеутици. Све

ове дисциплине, од значаја за србистику, имају своје почетке у делу Светога Саве.

Сличног је карактера текст Светог Саве посвећен тумачењу молитве или стиха из *Номоканона*: "Господе Исусе Христе, Боже наш, помилуј нас". Свакој од речи стиха Свети Сава је посветио посебан пасус. Теолошка димензија и вредност овог текста је неспорна. Али, тумачењем овога стиха настало је дело које је у српској херменеутици, практично, остало непревазиђено. Оно је и значајан прилог српској филологији. Оба поменута текста Светог Саве објављена су у зборнику радова који су приредили Крсто Миловановић и Димитрије Калезић под насловом *Свети Сава* (1995).

У својој књизи *Светосавље као философија живота* (1953), Ава Јустин Поповић ни на једном месту није цитирао неки од текстова Светога Саве. Па ипак, с правом можемо да кажемо да је овај велики црквени мислилац модерног доба своје тумачење мисли Светога Саве утемељио на његовим текстовима и на његовим делима. Са Светим Савом Срби су добили и писца и мислиоца, као и теолога и тумача. Он је неговао "православље српскога стила", како је светосавску мисао назвао владика Николај Велимировић у предговору поменутој књизи Јустина Поповића. Нема подручја у српској националној филологији које се не би наслањало на неки вид стваралаштва Светога Саве.

Свети Сава о идентитету Срба. Његов однос према Србима римокатолицима и према другим народима

Кључну одредницу о идентитету Срба изрекао је Свети Сава у *Житију Светог Симеона*. Говорећи о смрти свога оца, он је овако представио догађај. Дајемо га и у оригиналу и у преводу из *Сабраних дела Светог Саве* (1998).

↔ℵ⁄| □⁄∞±□□ □□—∂□ ♦♥□□±≠□ ♦♣ϒ′♣∞□↔□ ♠□ □⁄♣∇−
□ ♠≡ □□′□ϒ♣ℑ ♦♣•|♠↔□ℑ ±↔ə|(□□↔□ ♦ℵ∞□□− ♦ℵ□≠□
♦♥≡□♣ □♥≡∂̂□− ♦♣↔♣⁄| □□□♥□□− ↔□□□ ♥♣∇♠□− ♦♣

♥♣∇♠ℵ°э│(□′≡□□♥□– ♦♣↔♣⁄│ ♦□ϒ— ⁄— □□♣□♣ ♠↔□□♣ ♠≡□│ϒ♣∇♦′⊗∞♣□– (182-4)

Затим и многи народи дођоше поклонити се њему, и са великом почашћу даривати појање. Певаше прво Грци, потом Иверци, затим Руси, за Русима Бугари, потом, опет, ми, његово стадо сакупљено. (185)

Важно је да читалац обрати пажњу на кључну реч овога одломка. То је реч *језици*, која је у преведеном тексту замењена речју *народи*. Свети Сава није био једини који је сматрао да се народи објективно разликују и идентификују по језику којим говоре. То је био општи став и његовог и свих каснијих времена. У томе ставу он је потпуно сагласан и са Доситејем и са Вуком, али и са другим славистима и филолозима 18. и 19. века. Исправно схваћена његова дефиниција Срба нужно би морала да гласи: Срби су они који говоре српским језиком, као што су Грци они који говоре грчким, Иверци (Грузијци) иверским (грузијским), Руси руским, Бугари бугарским (без обзира на државу у којој живе и без обзира на вероисповест). За став да су Срби само православци који подржавају светосавље нема основа у делу и чину Светог Саве.

У односу према Источној и Западној цркви Свети Сава се јасно одредио: као православни теолог и монах, он се усрдно борио за истину православља. Али нема доказа да је ишта лоше чинио римокатолицима у својој земљи. Кад је мирио завађену браћу Стефана и Вукана над моштима оца им, Свети Сава је мирио једног брата који је био православац и другог који је је био израз римокатоличких интереса. За све време владавине династије Немањића међу њима је било и римокатолика. Неки од римокатолика (фра Вита из Котора) градили су и православне цркве. Између католика и православаца у држави Немањића владала је толеранција. У књизи *Православна српска црква* (1921) Радослав М. Грујић за државу краља Милутина каже:

“Она се од других држава одликовала тиме, што је у њој владала, за ово време, готово нечувена верска трпељивост.

> У већу српског краља седео је тада, поред православних и римокатоличких епископа, и богомилски старешина – дед из Захумља. Али је ипак и у Милутиново доба, као и за време осталих Немењића, само Православље било државна религија у Србији...” (23).

Верска толеранција – то је принцип који је касније одржао и друге европске народе које је вероисповест (римокатоличка, лутеранска и калвинистичка) била поделила. У Бару и другде на Српском приморју (у Котору) стицајем прилика, исте богомоље служиле су и православцима и католицима. Истину своје вере Свети Сава је ширио личним примером и благошћу и у томе је имао успеха.

Свети Сава није помагао у државним и црквеним пословима само оцу Стефану Немањи, брату и краљу Стефану Првовенчаном и синовцима и краљевима Радославу и Владиславу. Он је помагао и братској бугарској цркви и држави и на једном таквом послу и смрт га је задесила на двору у Трнову. Свети је међу осталим Божјим благодатима поседовао дар државника којим се служио када је требало помоћи државницима. Успевао је да усклади интересе сукобљених страна, да нађе добра решења и у најтежим ситуацијама. При томе увек је служио интересима своје вере и интересима свога народа. Та два интереса код њега су увек била у складу. Исто тако, ништа у раду овог светог човека није било усмерено против других народа. Зато је Свети Сава био поштован и ван граница своје државе и свога народа, а његово дело имало је благодатно дејство не само на развој духовности и културе у српском народу него и шире у словенском свету. Самим тим, он је високо подигао идеју српства и словенства која је светлила у потоњим вековима и после силаска династије Немањића са историјске сцене. И поред великих пострадања коју је та идеја доживела, као и пострадања самог култа Светога Саве, она се показала као неуништива, јер је, као и светосавски култ, имала унутрашњу снагу обнављања. У његовим пословима организатора црквеног и духовног живота и у свему што је Свети Сава радио, било је Логоса. Тај Логос “српског стила”

произникао је из његове дубоке православне вере, али је имао подршку и старе српске предхришћанске духовне традиције коју је Свети Сава оплеменио хришћанским духом. Зато га је српски народ славио и следио са великом љубављу. И зато се с правом може говорити и о словенским, односно српским коренима православља.

По моделу који је изградио Свети Сава Срби су опстајали стотинама година. По њему су градили односе са православним делом словенског света, са православцима несловенских народа, али и са другим народима међу којима Срби живе. Модел по коме се народи идентификују по језику којим говоре и модел верске толеранције унутар истојезичника, који је Свети Сава изградио, данас је општеприхваћени европски модел. На жалост, тај модел се у Европи не примењује на све једнако; тренутно он не важи за популацију која говори српским језиком. Српски народ испашта и са туђе и са сопствене кривице. У једном периоду своје историје, у другој половини 20. века, Срби су се одрицали Светога Саве и нису поштовали његова правила. Пут спасења може им отворити само повратак високим духовном вредностима и аутентичном моделу националног идентитета које је изградио Свети Сава.

Историјском појавом солунске браће, светих апостола Ћирила и Методија и Светог Саве, Словени и Срби су стекли место у историји које више ниједна наука, вера, идеологија или политичка сила не могу да им избришу. Са Светим Савом Срби су утврдили место историјског народа који има све карактеристике развијене државности, духовности, културе и националне мисли, као одлике свога битија.

ДЕЛО МАВРА ОРБИНА И ЊЕГОВИ РЕФЛЕКСИ НА ОБНОВУ ИДЕЈЕ СЛОВЕНСТВА

Са значајем Ћирила и Методија за словенски свет не може се поредити ништа у каснијој заједничкој историји Словена. У српској историји значај Светога Саве је неупоредив и непревазиђен. Српски и други словенски народи заинтересовани су да се њихово дело памти, чува и проучава. Њихово деловање предмет је и српске и словенске филологије. Има, међутим, у српској/словенској историји и других великих догађаја који су такође значајни и за србистику и за славистику, а којима се не посвећује довољно пажње. Један од таквих догађаја је књига опата Мавра Орбина *Краљевство Словена* (1601). Иза дела овог Дубровчанина не стоји ниједан словенски народ и њега не својата ниједна национална филологија. Идеју словенства као србоцентричну, какву је он заступао, данас не заступа готово нико.

Ово дело Мавра Орбина, као и цела дубровачка књижевност доба ренесансе и барока, после Другог светског рата пређутно је припојено корпусу хрватске књижевности. Идеје које је он заступао, међутим, сасвим су супротне оваквом, наметнутом, статусу његовог дела. То је довело до тога да ово дело буде потискивано на маргину научног интересовања. Дело Мавра Орбина, међутим, између Светог Саве, с једне, и Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, с друге стране, стоји као значајан темељни камен за развој словенске и српске идеје.

Порекло обновљене идеје словенства

Мавро Орбин у новом веку, оном који почиње са ренесансом, није и стварни зачетник идеје словенства; он је само њен главни реализатор. Појам словенства, односно словенског заједништва, обновио се у 16. и 17. веку и то на двема оделитим тачкама у словенском свету: у Пољској и на словенској обали Јадранског мора. Разлози за обнову идеје словенства на оба места у основи су идентични, али донекле и различити. Код Пољака идеја словенства јавља се као израз отпора према политици германизације. На источној обали Јадрана та идеја се јавља као паралелна појава идеји италијанства која се све више афирмисала не само на подручју Апенинског полуострва, већ и на балканској страни Јадранског мора.

Први аутор који се, у оно време, јавио са идејом словенства на Балкану био је доминиканац Винко Прибојевић. Прибојевић се школовао у Италији а живео је у хварском самостану. Провео је три године у Пољској и тамо је стекао уверење о потреби заједништва словенских народа. Он је 1525. године на Хвару одржао предавање на латинском језику под насловом *De origine successibusque Slavorum* (О пореклу и згодама Словена) које је неколико година касније (1532) било објављено у Венецији, а италијански превод је објављен 1595. У свом предавању он је с поносом и надом говорио о словенском свету, а при томе је, махом, мислио на људе и догађаје на Хвару и у Далмацији. Својом појавом, он чини живу везу између идеје словенства у Пољској и идеје словенства која се почела обнављати на Балкану. Његово дело, међутим, било је само наговештај појаве идеје која ће заживети потпуније тек после више деценија у делу Мавра Орбина.

О Мавру Орбину и његовом "Краљевству Словена"

О Мавру Орбину се мало зна. У Предговору српском издању Орбиновог *Краљевства Словена* (1968) Мирослав Пантић износи претпоставку да он потиче из породице Николе Ор-

бина, која се доселила у 16. веку из Котора у Дубровник. Верује се да је Мавро рођен око средине 16. века и да је умро највероватније 1611. године. Најдуже је провео као монах бенедиктинац на Мљету и у Стону. Био је именован и за опата у Бачу, али нема поузданих доказа да се у овој опатији у Бачкој икада појавио. Био је везан за дубровачки круг писаца. Поред свог славног дела, оставио је за собом и превод једног дела са италијанског језика које је, после његове смрти, под насловом *Зрцало духовно* (1614) објавио Бартол Кашић, творац прве граматике "илирског" језика.

Књига *Краљевство Словена* Мавра Орбина појавила се 1601. године, на италијанском језику, у италијанском граду Пезару. То је обимна, веома лепо и богато опремљена књига. Да се она напише и објави помогао је богати дубровачки племић Марино Бобаљевић, који је због неких грехова дуже времена био у прогонству, у Италији. Бобаљевић је наручио писање књиге и платио је трошкове њеног штампања. Мотиви и код Бобаљевића и код Орбина били су исти: осећање да припадају једном великом, славном народу са друге стране мора, народу словенском. Књигом *Краљевство Словена* и један и други Дубровчанин чинили су родољубиви гест према својим сународницима; истовремено су се на леп начин представљали пред Италијанима. Да је Бобаљевић имао и личних разлога да финансира писање и објављивање ове књиге, лако је видети у њој самој: тамо се често помињу његови преци, Бобаљевићи, као учесници у разним дубровачким мисијама у околним словенским земљама, краљевинама и кнежевинама. На посредан начин књига је сведочила и о значају породице Бобаљевић у историји Дубровачке Републике.

Књига *Краљевство Словена* има три дела. Њен први део има око 200 страна. У њему се, без много докумената и недовољно критички, како кажу историчари, говори о најранијој историји Словена, уз помињање многих имена народа које је Орбин сматрао Словенима. Други део књиге се зове *Историја краљева Далмације и осталих суседних земаља Илирика, од 495. до 1161. године.* Тај део књиге има само нешто преко 30 страна. То је, у ствари, познати спис *Летопис попа Дукљанина,* који је

Орбин, за ово издање, превео са латинског на италијански језик. У трећем и најобимнијем делу говори се о новијој историји Словена.

У скраћеном облику, *Краљевство Словена* објављено је у преводу на руски језик 1722. Наручилац превода био је министар руског цара Петра Великог гроф Сава Владиславић Рагузински, пореклом Србин Херцеговац. Он је тај превод наменио не само руском, већ и српском читаоцу. Изванредну монографију о овом Србину написао је песник Јован Дучић под наслом *Гроф Сава Владиславић.*

Сам други део Орбинове књиге, *Летопис Попа Дукљанина*, више пута је превођен на српски језик и објављиван је у хрватским и српским издањима. Први пут се у српском издању појавио у Летопису Матице српске 1852. године у преводу и са коментарима Јована Суботића, а последњи пут у преводу Славка Мијушковића у едицији *Стара српска књижевност* (1988).

Под насловом *Краљевство Словена* Орбиново дело објављено је први пут на српском језику 1968. године у преводу с италијанског Здравка Шундрице. То ипак није био потпун превод тога дела. Из целине Орбиновог дела преведен је и објављен, у ствари, само трећи део књиге. Први део је само препричан, а изостављен је и други део, *Летопис Попа Дукљанина,* који се раније појавио у више превода. Ово издање Орбиновог дела карактеристично је и због тога што су у њему испољени сасвим одређени ставови генерације научника која је дело превела и издала.

По начину на који је редакција овог издања (Фрањо Баришић, Радован Самарџић, Сима Ћирковић) поступила према првом делу Орбинове књиге, јасно је да је она према њему имала резервисан став. Очигледно је сматрала да први део књиге и нема веће вредности. Зато он овде и није преведен него само препричан. Ма колико читалац може да има поверења у Фрању Баришића као аутора тога сажетка на десетак страна, ипак је такво препричавање само врста интерпретације. Неупућени читалац *Краљевства Словена* могао је да стекне утисак да је тај део Орбинове књиге био сасвим

непотребан: чак му се и отворено сугерирало да је Мавро Орбин имао неприхватљиве ставове и виђење словенске прошлости. Новија историјска литература има другачији став о томе (Јован И. Деретић и други аутори).

Структура трећег дела књиге (који смо добили у српском преводу) посебно је занимљива и важна. Тај део је подељен на десет поглавља у којима су дате кратке историје појединих словенских држава, кнежевина или народа. Поглавља књиге посвећена су историјама: *1. Немањића, 2. Мрњавчевића, 3. Алтомановића, 4. Балшића, 5. Лазаревића и Бранковића, 6. историји Босне, 7. историји династије Косача, 8. историји Хума, 9. историји Хрватске, 10. историји Бугарске.*

На питање: о чијој историји говори Орбин у трећем делу своје књиге, могло би се сасвим прецизно рећи да он говори о историји Срба, Хрвата и Бугара. Пада у очи да је он овим народима у књизи посветио посве различит простор. Историји Хрватске (не и Хрвата), на пример, он је посветио само две стране. Неки коментатори Орбиновог дела кажу да је он и другде у књизи понешто говорио о историји Хрватске и о Хрватима. Ипак, то битно не мења утисак да су Хрвати у овој књизи представљени као маргиналан чинилац међу јужнословенским народима. Историји Бугарске Орбин је посветио знатно више: близу стотину страна. Највише пажње Орбин је посветио српским династијама и земљама: осам (од укупно десет) поглавља или око 200 страна.

Увид у структуру Орбинове књиге, нарочито њеног трећег дела, важан је због разумевања садржаја његовог појма словенства. Орбин је говорио и о Словенима уопште (нарочито у првом делу), али је говорио и о словенским народима посебно (поготово у трећем делу). Различит простор у књизи, посвећен појединим јужнословенским народима, говори и о њиховом уделу у садржају појма словенства код Орбина. Централно и највеће место међу Јужним Словенима, по Орбину, припада Србима. Ово је потребно напоменути због тога што се код многих хрватских историчара јавља другачија теза по којој се идеја словинства, па и Орбинова, везује превасходно за Хрвате. О томе треба видети у књизи *Хрватска књижевност* (1944)

Славка Јежића и у тексту Виктора Новака *Југословенска мисао* у хрестоматији *Catena mundi* (1992) Предрага Драгића Кијука.

Питања која покреће Летопис попа Дукљанина

Ауторство овога познатог списа, који је Орбин укључио у своју књигу, још увек је спорно. Зна се да је дело најпре било написано на словенском језику, а затим преведено на латински. Ни оригиналан словенски текст, ни његов први превод нису сачувани. Дело је сачувано само у четири преписа из 16. века. Владимир Мошин, који је 1950. издао ово дело у Загребу, у предговору говори о различитим варијантама дела и каже: "Прве двије представљају једну варијанту: то је латински пријевод са словенског предлошка и затим талијански пријевод с латинског. Другу варијанту сачињавају двије остале прераде: то је т. зв. хрватска редакција и њен латински пријевод" (12). Обе варијанте имају више издања. Овде наводимо исте одломке из две варијанте. Они се тичу помињања Хрвата и Србије. Ово је превод Славка Мијушковића из његовог издања *Летописа Попа Дукљанина* (1988):

> Послије тога, а према садржају повеља које народу бијаху прочитане, сам краљ Светопелек изда своје повеље, подијели покрајине и области своје краљевине и одреди њихове границе на овај начин: териториј који је обухваћен токовима ријека које са планина теку према јужној страни и утичу у море назва Приморје, а териториј који је обухваћен ријекама које са планина теку према сјеверној страни и утичу у велику ријеку Ријеку Дунав назва Србија. Затим подијели Приморје на двије покрајине: од мјеста Дувна, гдје је тада краљ боравио и гдје је био одржан синод, до Винодола назва Бијела Хрватска, која се покрајина назива и Доња Далмација, у којој, уз сагласност господина папе Стефана и његових изасланика, установи солинску цркву као сједиште митрополије, под чијом управом одреди ове цркве: Сплит, Трогир, Скрадин, Арансону, што је сада тврђава Задра, Нин, Раб, Осор, Крк и Епидаур, који се сада зове Рагусиум. Исто тако, териториј од реченог мјеста

> Дувна до града Бамбалоне, који се сада зове Драч, назове Црвена Хрватска, која се покрајина зове и Горња Далмација. И онако као што је он у Доњој Далмацији солинску цркву установио као метрополитску, у Горњој Далмацији су на основу старог права, одредили дукљанску цркву као метрополију, чијој управи подредише ове цркве: Бар, Будву, Котор, Улцињ, Свач, Скадар, Дриваст, Пулај, Србију, Босну, Травунију, Захумље. Србију, пак, која се зове и Загорје, подијелио је на две покрајине, од којих се једна од велике ријеке Дрине простире на западу до планине Pina; њу назва и Босном, а друга обухвата простор од речене ријеке Дрине према истоку до "Lupia"-е и Скадарског језера; њу назва Рашком. (113-114)

У књизи коју је издао Мошин дата су два текста на паралелним ступцима: латински текст који се узима као основни, и "хрватски пријевод латинске редакције" Стјепана Менцингера и Вјекослава Штефанића. Тај превод се, бар по смислу, не разликује од овога Мијушковићевог. У Мошиновом издању, испод латинског текста и превода, дат је и текст *Хрватске хронике*, тј. онај који је сачуван у хрватском преводу из 16. века. Део текста који се односи на исту материју овако гласи:

> I svim zemljam mejaše položi/v/še i sve naredivše, što je s ovu stranu gore k moru, pozva Primorje, i rike, ke ishode iz gor od zapada sunčenoga i pristaju u veliku riku Dunaj, onuj riku zvaše Surbiu. I primorrje razdili na dvoje počamše od mista /i/ grada ki po poganih bi razrušen, ki se zove Dalma, gdi sa /s/hodom biše, deri do mista, ko se zove Valdemin. Od Dalme do Valdemina prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji. I još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotla prozva *Gornju* Dalmaciju i to/li/koje Surbiju, ka jest Zagorje. I tuj na dvoje razdiliše: počamše od gornje strane Drine, ča jest na zahod sunčeni do gore Borave, a toj prozva Bosnu, i od Drine do Lipa prozva *Ras*, ča je Raška zemlja. (53-55)

Разлика између ова два превода је очигледна и не тиче се само стила већ и смисла. У *Хрватској хроници* не помиње се Црвена Хрватска.

Делом Попа Дукљанина бавило се више аутора. Један од њих је и Никола Радојчић. Он је аргументовано доказивао да дело попа Дукљанина није летопис, већ родослов, па га је и назвао *Барски родослов.* Али је инерција у погледу старог назива овог дела преовладала. У новије време овим делом се у Срба посебно озбиљно бавио Славко Мијушковић, аутор поменуте студије која је први пут објављена 1967. Мијушковић је свој приступ овом делу засновао на веома обимној литератури и коректном односу према чињеницама. Његово издање дела, заједно са обилним коментарима, заслужује пажњу бар из три разлога.

Прво, он пориче историографску вредност овога дела и сматра да је оно литерарно. Та тврдња је, бар у једном случају, сасвим несумњива. Дело заиста има, и по данашњим критеријима, једну од ретко лепих литерарних епизода: на неколико страница испричану историју Владимира и Косаре. Такав значај и карактер други делови овог Летописа немају. Став Мијушковића да *Летопис Попа Дукљанина* нема историографску вредност на неки начин ревидира књига Јована И. Деретића која се зове *Западна Србија* (Чикаго 1995). Деретићев преглед српске историје преднемањићког доба, састављен на основу разних извора, посредно потврђује да *Летопис Попа Дукљанина* ипак има дубоке везе са историјским чињеницама.

Други разлог је значајнији, јер се тиче нове теорије о пореклу *Летописа.* Пре Мијушковића сматрало се, готово без изузетка, да је ово дело настало у 12. веку. Мијушковић, међутим, доказује да је оно настало после пропасти српске средњовековне државе, дакле после 15. века. По њему оно представља тек део неког списка који је у представљању личности из српске историје дошао до непосредних Немањиних претходника. До таквог става Мијушковић је дошао на основу језичких елемената садржаних у овом делу који се нису могли појавити пре 15. века. Из тога произилази да то дело не припада српској литератури пре Светога Саве.

И трећи Мијушковићев разлог је важан и тиче се самог наслова дела Попа Дукљанина. Он наводи да већ у уводном поглављу поп Дукљанин каже да се његово дело назива “Спис о

Готима" који се латински назива "Regnum Sclavorum". Из тога се може закључити да су Готи за попа Дукљанина били исто што и Словени. Али ко су били Словени? О томе Мијушковић пише на неколико страна и наводи доста убедљивих разлога по којима су Словени били исто што и Срби, а Sclavonia исто што и Србија. Ево једног од детаља његове аргументације:

> Михаило Динић је утврдио да у Дубровачким исправама Sclavonia "означава искључиво Србију" а Sclavus да је "увијек Србин". То исто ми можемо да кажемо и за которске исправе као и за Которски статут.
>
> Као што се за владаре или представнике владарске власти у другим Sclavoni-ама уз титуле rex, dux, banus и сл. налази атрибут Sclavorum или Sclavoniae, тако се и владари српских земаља означују са rex или imperator Sclavorum или Sclavoniae. Тако дукљански краљеви (Михаило или Бодин), краљеви из династије Немањића па и сам цар Душан. Шта више, цар Душан у својој повељи издатој 20. августа 1346. године у Скопљу, чији се оригинал налази у цркви св. Николе у Барију, сам се – у латинском оригиналном тексту ове исправе, написан је од његовог латинског писара – назива Sclavonie imperator, чему у његовом (...sub pendenti sigilo et sybscriptionibus manus nostrae maiestatis) *ћирилском потпису одговара "цар Срба̀љем", што опет доказује да је rex* или imperator *Sclavoniae* потпуно исто (кад се ради о српским земљама) са rex или imperator Sclavorum. Према томе и Regnum Sclavorum је исто што и Regnum Sclavoniae. Послије Душанове смрти, у документу од 14. маја 1357. године, заправо допису Улцињске општине млетачком дужду стоји да ће Улцињани удовољити и удовољавати његовим захтјевима који не би наносили губитке и штете владању "наше владарке царице Србије" (...que cederit in detrimentum et damnum dominantionis nostre imperatricis Sclavonie. (68-69)

Ова теза је веома значајна и она се тиче самог наслова Орбинове књиге који би се могао читати и као Краљевство Срба. Орбинова књига потврђује став да је он Словенима превасходно сматрао Србе, односно да се име Словен односило

превасходно на Србе. Овако схваћен, и *Летопис попа Дукљанина* у Орбиновој књизи у пуној мери се односи на Србе и на њихову историју.

Значај и утицај Орбиновог дела

Орбинова књига не ужива најлепши глас међу историчарима. Сматра се да она није изворно дело; да је некритички преузимала места из разних извора; да преузета места у књизи нису сагласна једна са другима; да је аутор преписивао, дописивао, мењао изворе итд. Сматра се, такође, да је то више родољубива историја Словена, него научно дело. Историчари, такође, замерају Орбину што се различито односио према изворима. Неке је изворе наводио, а то су, по правилу страни, док је неке (по правилу домаће, дубровачке) прећутао.

Упркос свим замеркама, појава *Краљевства Словена* је крупан догађај: један од најкрупнијих у неколико векова развоја словенске и српске идеје. Значај догађаја види се и по великом утицају на касније збивања. И у своме времену Орбин је био сматран значајном, али не и крупном личношћу. Њему је, међутим, било дато да изврши велику мисију ширења словенске/српске идеје која је и пре њега била духовно припремљена. У раду на свом делу он се ослањао на изворе, али и на духовну климу која га је инспирисала. А та клима била је обележена ширењем косовског мита у Приморју.

Књига Мавра Орбина утицала је на идеологе словенства (Крижанић, Ритер Витезовић), на српске историописце (Јакета Лукаревић, Ђорђе Бранковић), на уметничко стваралаштво (Гундулић), на даљи развој косовске легенде (*Прича о бoју косовском*) и на књижевно обликовање историје јужнословенских народа у духу српске народне поезије (Качић Миошић). Овде ће се обратити пажња на неколико области у којима је Орбинов утицај био најизразитији.

Утицај на уметничку и на народну поезију

Идеја словенства Мавра Орбина била је израз духовног живота Словена на Балкану, посебно на Јадранској обали. Зато је имала одјека и на песнике и на њихову публику. Одјеци у уметничкој поезији највиднији су у крупним уметничким делима највећих дубровачких песника 17. века, Гундулића и Палмотића, и великог песника 18. века Андрије Качића Миошића, у којима се та идеја словенства могла развити у пуној мери.

1. Најпотпуније идеја словенства заблистала је у *Осману,* главном делу Ивана Гундулића (1589-1638**)**. Тема *Османа* је борба Словена за ослобођење од турског ропства. Та вишевековна борба се води на широком простору од Пољске и Украјине до Балкана. Њен актуелни носилац је пољски краљ Владислав, главни противник турског цара Османа. Његова борба је била повод и прилика Гундулићу да песнички представи словенски свет. Два народа су била изложена посебној пажњи песника: Пољаци, тада актуелни носиоци словенске идеје, а у прошлости – Срби. О Србима и српској историји Гундулић у епу говори често, а само њима је посветио цело 8. поглавље. Срби су на тај начин посебно истакнути међу другим словенским народима. Због тога би се могло рећи да је у *Осману* посебно проговорила српска идеја. Пре Његошевог *Горског вијенца* Гундулићев *Осман* је најзначајније дело које говори о српској националној идеји. *Осман* није објављен за песникова живота, па ни скоро два века после тога. Разлог је у томе што се у њему неповољно говори о Турској, а Дубровачка Република, у вазалном односу према њој, избегавала је да јој се замери. *Осман* је објављен 1826. латиницом у Дубровнику, а већ следеће, 1827. штампан је ћирилицом у Будиму. Дело је ушло прво у српску традицију, а тек потом у хрватску. О томе сведочи и један посебан податак. Његош је *Османа* 1841. поклонио Антуну Мажуранићу, брату Ивана Мажуранића, приликом његове посете Цетињу. И Његош и Мажуранић су дужници Гундулићеви: први више у идеји, други више у стиху.

У новије време, откад се отвара питање етничког порекла Срба, често се подсећа како је Гундулић у свом спеву представљао Александра Македонског као Лесандра Србљанина. У *Осману* се само на једном месту, и то у два стиха, помињу Хрвати. Изостављати Гундулића из српске књижевности, а сматрати га интегралним делом хрватске књижевности, како се то данас често чини, јесте чиста присила која се могла спровести у авнојевској Југославији само насилним политичким средствима, без научне подлоге.

2. Слична идеја, славенофилска и србофилска, уграђена је и у дело другог Дубровчанина, у спев *Павлимир* Јунија Палмотића (1606-1657). За разлику од Гундулића, који је за основну тему свога спева узео актуелни историјски догађај, Палмотић је основну тему за *Павлимира* узео из дубоке српске прошлости преднемањићког доба. Павлимир је један од српских краљева бурне прошлости о којем се говори у *Летопису Попа Дукљанина.* Многим и замршеним историјама српских краљева Дукљанин је био инспирација и другим уметницима. Јовану Суботићу (1817-1886), који је то дело превео 1852. и коментарисао у Летопису Матице српске, десетак година касније оно је послужило као извор за две драме: *Крљица Јакинта* и *Бодин.*

3. Идеја словенства Мавра Орбина садржана је и у главном делу Андрије Качића Миошића (1704-1760) *Разговор угодни народа словинског*. Качићева књига, настала век и по после Орбинове књиге, а 12 деценија после Гундулићевог *Османа,* саграђена је на замисли о певањима старца Милована на његовом путу кроз српске крајеве од Скадра до Мостара и од Мостара до Котара. Тај пут старца Милована отворио је могућност песнику Качићу да се, казивањима у стиху и прози, врати личностима историјске прошлости. У књизи *Кратка историја српске књижевности* (треће издање, 2001) Јован Деретић каже:

> Целовиту песничку интерпретацију "словинске историје" дао је средином XVIII века фрањевац из Макарске Андрија Качић Миошић у свом делу *Разговор угодни народа*

> *словинског* писаном у римованом десетерцу, подражавањем народне јуначке поезије. У њему је "словинска" историја схваћена на исти начин као код Орбина. Основу његове књиге чине песме и летописне белешке о педесет "словинских" краљева. У тај списак ушли су најпре тридесет девет краљева из Дукљанинова *Летописа* и једанаест српских владара (по његовом рачунању) од светог Симеона до краља Вукашина. Овај други приказан је као педесети и последњи "словински" краљ. На ту заједничку основу Качић додаје песме и летописне белешке о темама регионалног карактера, о рашким (после Вукашина), зетским, бугарским и босанским поглавицама, да би у завршном делу унео песме о јунацима каснијих времена, међу којима има највише песама о албанском јунаку "Јури Кастриотићу" (Скендербегу), којег такође убраја у "словинску" историју. Најмање места и код Орбина и код Качића добила је хрватска средњовековна историја, она је посве на периферији њиховог интересовања. (45)

Став да је Качић Миошић био Хрват, те да његово дело припада хрватској књижевности, неодржив је. Качић се није изјашњавао ни као Србин ни као Хрват, већ као Словин. Његов појам Словин и појам словинства садржајно је готово идентичан са Орбиновим појмом. Његово дело грађено је са те специфичне словинске тачке гледишта. Оно је, међутим, писано на српском језику, икавицом. Качић је ушао и у српску и у хрватску књижевну традицију. На њега се позивао и највећи српски филолог Вук Караџић и то од првог свог објављеног дела, од *Пјеснарице* из 1814. године.

Гундулић и Качић Миошић највећи су епски песници српскога језика у 17. и 18. веку. Њихова главна дела се не могу разумети без разумевања Орбинове идеје словенства. А Орбинова идеја словенства неодвојива је од српске идеје.

4. Стожерни циклус српске народне епике, косовски циклус, уобличаван је вековима на легенди о Косовском бој у. Проблемом развоја косовске легенде посебно се бавила Јелка Ређеп у докторској дисертацији (*Прича о боју косовском* и у другим својим радовима). Из њене рекострукције произилази

да је косовска легенда почела да се развија у Крушевцу а да је завршне облике добила у Дубровнику и Боки Которској где је и била, у прозном облику, забележена *Прича о бoју косовском*. Битни елементи те легенде јесу: сукоб Милоша Обилића и Вука Бранковића и Бранковићево издајство на Косову. Ти елементи се први пут јављају у Орбиновом *Краљевству Словена*. На основу анализа професорке Рећеп, али и других аутора, није тешко закључити да је легенда о косовском бoју настајала на простору који је у духовном и етничком смислу био српски. Отуда је и могуће с разлогом закључити да је Мавро Орбин битно утицао на народну поезију, као што је и она утицала на њега.

Утицај на стране историчаре и на српску историографију

У студији објављеној под насловом *Облик првих модерних српских историја – Поводом Марсилијеве историје Срба* (1951), Никола Радојчић је обратио пажњу на неколико значајних страних историчара на које је Орбин утицао. То су француски историчар Карло Диканж, аутор *Византијске историје* (први пут објављена на латинском 1680). Други је италијански гроф Алојзије Фердинанд Марсили, који је био утицајан аустријски дипломата и преговарач са Турцима после великог аустро-турског рата 1683-1699. Марсилијева историја је остала необјављена али је била читана и вршила је утицај. Трећи историчар је гроф Јосиф Кеглевић који је 1746. у Пожуну објавио дело под насловом *Ilyricus vetus et novum* (Стари и нови Илирик) аутора чије име није утврђено. Поменута дела била су израз појачаног интересовања за Србе у веку великих борби западних хришћанских држава са Турцима у којима су Срби играли истакнуту улогу. Ова дела су углавном повољно говорила о Србима и имала су добар пријем и код Срба и код странаца.

Радојчић, који се дуго бавио раним историјама српског народа, објавио је и веома значајну књигу *Мавро Орбини о српској историји* (1947). Посебна поглавља у њој Радојчић је

посветио деловима Орбинове књиге о Дубровнику и свим оним српским династијама о којима се говори у посебним поглављима. По Радојчићу, уз све недостатке, Орбин се може сматрати једним од најзначајнијих српских историчара. Он је, међутим, значајан и по утицајима које је његова књига имала на два најранија српска историчара: на Дубровчанина Лукаревића и на грофа Ђорђа Бранковића.

1. Дубровчанин Јакета Лукаревић (Јаков Лукари) објавио је, убрзо после Орбинове књиге значајно историјско дело које се тиче Дубровника и историје српских земаља, а које се скраћено зове *Анали* (1605). Његово дело, на жалост, имало је само локални значај и није се снажније рефлектовало на српску или на друге историографије.

2. Другачије је било са личношћу и делом грофа Ђорђа Бранковића (1645-1711) на кога је Орбин, такође, пресудно утицао.

Ђорђе Бранковић је једна од кључних личности српске историје. Рођен је у Ердељу, на крајњем североистоку некадашњег српског етничког простора у угледној породици. Његов старији брат Сава био је ердељски митрополит. Бранковић је тежио да буде признат као српски деспот, а право на деспотску титулу бранио је тврдњом да је потомак династије Бранковића. Био је носилац и заточник српске државне идеје у своме времену. Представници српског народа су га признали за деспота али не и Аустријска царевина, која му је дала само титулу грофа. Она га је, да би сузбила његове акције на обнови српске државе, држала у заточеништву, прво у Бечу, па затим у Хебу, у Чешкој, преко две деценије (1690-1711) све до његове смрти. У заточеништву је Бранковић писао своје *Славеносрбске хронике* у којима је бранио српску државну идеју и своју биографију. У писању свога дела, Бранковић је нашао један од најзначајнијих ослонаца у књизи *Краљевство Словена* Мавра Орбина. Кад се каже да модерна српска историографија почиње од Ђорђа Бранковића, то је само донекле тачно. Она има свој почетак у Мавру Орбину.

Књига Ђорђа Бранковића још је у рукопису и из ње су штампани само неки одломци. Али она је била читана у

рукопису, преписивана и коментарисана. Она је извршила пресудан утицај на Јована Рајића највећег српског историчара 18. века, аутора обимне књиге издате у четири тома која се зове *Историја разних славенских народов, наипаче Болгар, Хорватов и Сербов из тми забвенија изјатаја* (1794-5). Књига Јована Рајића, објављена десетак година пре Првог српског устанка, писана је знатно раније; завршена је 1768. Она је била један од значајних чинилаца у духовној припреми тога догађаја. "У ствари, Рајић је вратио Србима поверење у сопствену историју, и то у тренуцима кад су се најбурније ослобађали: заједно са туђинском влашћу они су се до краја отресали и понижавајућег туторства туђинских историографија", каже Радован Самарџић у књизи *Писци српске историје* (1976, I:59).

Рефлекс идеје словенства на хрватске ауторе: Кашића, Крижанића и Витезовића

Идеја словенства, коју је Мавро Орбин артикулисао, није дочекивана код Срба православаца с поверењем, јер је иза ње стајао један католик и католички свештеник. Сем тога, јасно и отворено, како му је према црквеном чину и доликовало, Орбин је у разним приликама и поводима заговарао предности римокатолицизма. То је посебно чинио у делу које се зове *Огледало духовно*. Па и поред тога, римокатоличка црква једно време је забрањивала *Краљевство Словена*. Чинила је то под разним изговорима, а за то чињење један мотив је био стално присутан: сложени однос који је римокатоличка црква имала према Словенима. Кад већ није могла да сузбије идеју словенства, она је решила да је контролише и функционализује. Само две деценије после Орбинове књиге основана је у Ватикану Конгрегација за пропаганду вере (1622) чији је задатак био – ширење римокатоличке вероисповести. На европском тлу то ширење се превасходно односило на словенске народе. Поред овога главног задатка, Конгрегација је имала и неке друге. За нас је посебно важна чињеница да је она словенским народима наметала свој филолошки програм. Начин спровођења тога програма може се посебно илустровати

на примеру деловања три значајне личности хрватске историје: Кашића, Крижанића и Витезовића.

1. Бартол Кашић (1575-1650) остао је запамћен као први творац граматике илирског језика. Пошто је рођен на Пагу, матерњи језик му је био чакавски, хрватски. Илирским језиком он је звао штокавско наречје, дакле, српски језик. Чакавац Кашић није правио граматику чакавског, већ је правио граматику штокавског, тј. илирског, односно српског језика. Чинио је то, по налогу Римокатоличке цркве, а она је имала разлога да изучава штокавско наречје, или илирски језик, ради будућих мисионарских послова које је требало обавити у Дубровнику, Босни и Србији и другде где се њиме говорило. За овакво тумачење Кашићевог чина може се наћи потврда највише у књизи Славка Јежића *Хрватска књижевност*. Тамо се каже: "Кашићева граматика се оснива на чакавском нарјечју, али кад је касније упознао народни говор херцеговачки и књижевни језик дубровачки, а као мисионар пропутовао и друге штокавске крајеве, он се одушевљава за штокавски говор, који он зове "босанским језиком", па је на њ и превео Свето Писмо". (1944:120).

2) Деловање једног другог значајног Хрвата онога времена Јураја Крижанића (1618-1683) такође се заснивало на овако схваћеном филолошком програму Римокатоличке цркве. Крижанић је двапут путовао у Русију ради мисионарских послова из програма Конгрегације вере. Идеју словенства он је користио ради ширења утицаја Римокатоличке цркве. Приликом другог његовог боравка у Русији власти су прозреле његову идеју и дуго су га држали заточеног у Сибиру. Он је тамо написао неколико дела (*Разговор о владатељству, Граматика, Тумачење повијесних пророчанстава* и др.). За Крижанићеву мисију у Русији има и једно друго тумачење. По томе тумачењу Крижанић је био претеча идеје панславизма, па је у знаку те идеје путовао у Русију. Франсис Конт, у књизи *Словени*, каже:

> Utopija koju je ovaj Hrvat doneo u Rusiju bila je presmela; ciljala je, ni manje ni više, nego na ujedinjenje svih Slovena. To ujedinjenje je

> trebalo da bude trostruko: *političko* (pod skiptrom Moskve), *duhovno* (ujedinjenje crkava), *jezičko*, zahvaljujući prihvatanju zajedničkog književnog jezika. (1989, II: 553)

Треба, међутим, имати у виду да је Крижанићев "панславизам" специфичне природе. По њему сви Словени треба да се уједине, да говоре једним језиком (неком врстом словенског есперанта који би у основи имао руски и хрватски језик), али и да се прикључе Римокатоличкој цркви. За такав свесловенски језик Крижанић је правио и реформу општесловенске ћирилице. По томе је био и претеча Мркаља и Вука. Нема доказа да су Мркаљ и Вук уопште знали за ове његове покушаје, јер су Крижанићеви текстови објављени тек крајем 19. века. Крижанићев "панславизам" настао је у отпору према италијанству и германству, а у политичком погледу био је превасходно антитурски. Био је у сваком случају усмерен ка ширењу моћи Римокатоличке цркве. Два детаља из његове биографије су важна. Крижанић се у Русији, како сведочи Јагић у *Историји словенске филологије* (1910), представљао као Србин (да би од православних Руса био лакше прихваћен). Али је он, као рођени чакавац, који је писао на кајкавском, сматрао да Срби и Хрвати имају посебне језике.

3) Пансловенску идеју, са сличним циљевима, на посебан начин, користио је Павле Ритер Витезовић (1652-1713) који је био пореклом Немац. За разлику од Кашића и Крижанића, који су били у служби Римокатоличке цркве, Ритер Витезовић је био у служби аустријског Двора. Као главно његово дело помиње се *Croatia rediviva* (1700). Оно је настало на подстицај бечког Двора. Витезовић је у њему изложио визију велике Хрватске од Трста до Црног мора. На основу тога он се сматра родоначелником панкроатистичке идеје. Радован Самарџић, у тексту о Јовану Рајићу, доводи у везу Бранковића и Витезовића и каже:

> ...Бранковић је везао главне токове српске историје за себе с намером да докаже своје порекло од Бранковића и тиме положи своје право на наслеђе Немањића. У времену кад су други писци, њему просторно блиски, Павле Ритер

> Витезовић међу првима, доказивали наследна права хабсбуршке куће на земље југоисточне Европе, Бранковић је, оваквим поступком, без обзира што се он сводио на једну крупну мистификацију, ослободио Србе, бар пред њима самим, страног туторства, охрабрио их у идеји о националној еманципацији и тиме створио повољно поднебље за даљи развитак критичких метода којим ће његови следбеници и њега самог, у његовом начину историјске критике, оштро оспорити. (*Писци српске историје,* 1977, **I**:46-47)

Пажњи истраживача, међутим, по правилу измиче из вида чињеница да је Витезовићева панкроатистичка идеја обелодањена неколико година пошто је Аустријска царевина заточила родоначелника идеје о обнови српске државе грофа Ђорђа Бранковића, који је тражио да буде именован као деспот Илирика. На везу између тих чињеница указала је Вера Милосављевић у књизи *Сава Текелија и српска мисао* (1998, други део: 40). По њеној интерпретацији, панкроатистичка идеја Павла Ритера Витезовића имала је функцију да, на основу аустријског државног програма, потисне идеју Ђорђа Бранковића.

"Први хрватски професионални књижевник", који је живео од уновчавања својих услуга, Ритер Витезовић, када је изгубио подршку бечког Двора, почео је да сарађује са српским митрополитима и владикама. Из те сарадње, при крају његовог живота, настало је, такође утицајно, дело *Serbia illustrata* (Објашњена Србија). Сврха овога дела била је, пре свега, да историјским аргументима подсети јавност на услуге које су Срби чинили Аустријској царевини и на царске привилегије које су добили због тога. Радојчић, у тексту о грофу Марсилију (са којим је Витезовић сарађивао) каже:

> Но дело стварно није било зрело за штампање, и зла судбина испречила се пред њега да до данас остане у рукопису. Његов несуђени издавач, владика бачки и администратор Карловачке митрополије, Христифор Митровић умро је 16. новембра 1712 (по ст.), а недуго за њим, 23

> јануара 1713, испустио је своју напаћену душу Павле Ритер Витезовић, у Бечу, у оном истом хотелу "Код златног медведа", у коме је некад био интерниран гроф Ђорђе Бранковић, кога Ритер није марио. (1951: 22).

Као један од претеча пансловенске идеје Витезовић је посебно значајан и као творац једног грбовника, *Стематографије* (1701). Грбови садржани у његовој књизи тичу се готово свих словенских народа. Иво Банац, у предговору књизи *Грбови, биљези идентитета* (1991) истиче да је Витезовић за своје грбове имао два основна извора: један у *Краљевству Словена* Мавра Орбина, а други у једном старијем грбовнику Педра Охмућевића, шпанског племића, пореклом Дубровчанина. Петар Охмућевић био је потомак Реље Охмућевића, српског племића у доба цара Душана (Реља Крилатица у народној песми). Користећи Витезовићев грбовник Христифор Жефаровић и Павле Ненадовић сачинили су *Стематографију* (1741) на црквенословенском језику и посветили је Арсенију IV, патријарху српском.

Дело Мавра Орбина, по ономе што садржи, и по утицају који је извршило, може се сматрати као велики догађај у историји словенских народа, а поготово у историји српског народа. Без његовог дела не може се разумети много шта у идејним кретањима једног преломног раздобља за српски и друге јужнословенске народе 17. и 18. века.

Србистика, која се обнавља, мора Мавра Орбина да узме као један од главних стубова за успостављање историјских континуитета у српској књижевности, историографији и култури.

Као конкретни историјски артефакт, Орбиново дело претежно припада српској књижевности и чини део српске традиције. Овим се не пориче да је то дело ушло и у хрватску и бугарску традицију. Непорециво је, такође, да дело припада и култури италијанског језика на којем је први пут објављено.

Орбиново место је, исто тако, важно и у развоју панславистичке мисли, поготово оне која је утемељена на нашим

етничким просторима. Без увида у структуру његовог дела не може се, у пуном смислу, разумети шта је он конкретно мислио под појмом словенство. Његов појам словенства, односно јужнословенства, јасно сведочи да је српска компонента у њему доминантна.

Дело Мавра Орбина, и све што се око њега дешавало, тежило је да представи Словене као целину, а не поједине словенске народе. Отуда је и појам српства остао мутан и неконкретан. Појам српства је био садржан у појму словенства, често и изједначен с њим. У њему се, међутим, још није десило нешто што ће се тек касније десити, у време панславизма: да се словенство представи као целина, а српство као део те целине.

РАЂАЊЕ СРБИСТИКЕ
И СЛАВИСТИКЕ

ПРИЛОЗИ СРБИСТИЦИ ПРЕ ВУКА КАРАЏИЋА

Српска национална филологија, србистика, настала је као последица развоја српске и словенске идеје. Она се појавила у процесу рађања славистике као филолошке дисциплине у 18. и током прве половине 19. века. У конституисању србистике учествовали су многи Срби, али и многи значајни страни слависти: Добровски, Копитар, Шафарик и други. Пресудну улогу у развоју србистике одиграо је Вук Стефановић Караџић. Настајање и развој србистике приказан је овде у три одељка: а) Прилози србистици до појаве Вука Караџића, б) Вук Караџић и учвршћење србистике в) Допринос Вукових савременика на пољу србистике.

Стање српског народа после пропасти српских средњовековних држава и борба за очување идентитета

Срби у доба зрелог средњег века нису имали само једну него више држава. У 15. и 16. веку Турци су их сламали једну по једну, најпре Србију Немањића, односно Лазаревића и Бранковића, а потом западне српске државе: Босну Котроманића, Херцеговину Вукчића Косаче и Зету Црнојевића. Сећање на прошлост српске слободе у свим српским земљама потхрањивано је неговањем култа Светога Саве, личности која је крепила снагу поробљеног народа. Светитељ, чије је мошти његов синовац краљ Владислав пренео у манастир Милешева, благодатно је деловао и даље сабирајући Србе верски и политички подељење. Радослав Грујић, у књизи *Православна српска црква* (1921) каже о томе:

> У том манастиру почивао је Свети Сава као највећа светиња српска. Његову гробу долазили су с топлом вером, не само Срби Православне и Римокатоличке цркве, него и Богомоли, доцније и Мухамедовци. Због тога је и Босански краљ *Твртко I.,* иако римокатолик, крунисао се краљевском круном на гробу Св. Саве у Милешеви (1377); па босански великан и господар старога Хума и околице, јавни богомол *Стеван Вукчић,* с дозволом султановом прогласио је себе херцегом или војводом Светога Саве – dux Sancti Sabbae (1448). (1995:20-21)

На сличну повезаност Срба разних вера указује и Милорад Павић у књизи *Рађање нове српске књижевности* (1983):

> Промене које су настале током XVII века у односима српске цркве према Истоку и Западу изузетне су и с озбиљним политичким последицама. Док у XVI веку рођена браћа Соколовићи заузимају водећа места на челу отоманског царства и српске цркве, један као цариградски везир, други као пећски патријарх, дотле крајем XVII века два сродника, обојица Црногорци, Арсеније III Чарнојевић, српски патријарх, и Андрија Змајевић, "примас српски" и надбискуп барски, заузимају водеће положаје на челу православног и католичког дела тог истог народа, па су те ингеренције изражене и у њиховим титулама. (18).

Дошавши под власт страних империја, Срби разних вероисповести нашли су се, ипак, у објективно различитим положајима. Срби који су примили муслиманску веру били су у Турској у далеко повољнијем положају од Срба хришћана; слично је било и са римокатолицима у Аустрији и Млетачкој у односу на православце. У историјски најтежој ситуацији нашли су се Срби православне вероисповести. Али, раздвојени по туђим државама и раздељени различитим вероисповестима, Срби су сачували главну везу која их је чинила једним народом – сачували су свој језик. У новим историјским околностима Срби разних вера остали су као што су и пре историјских

промена били: истојезичници, што другим речима значи – објективно исти народ.

Историјски задатак да сачува српско име, духовну и културну традицију и памћење о прошлости припао је највише православном делу српског народа, односно његовој светосавској Цркви. Друге конфесије такав задатак нису преузеле. У црквама и манастирима било је похрањено велико благо у књигама и рукописима. Требало је то огромно национално благо сачувати од уништења. У најтежим условима оно је имало способност да зрачи и само по себи је представљало могућност очувања српског битија или народног идентитета.

Штампарије и скрипторије

Спасти што више од онога што је наслеђено – то је био главни задатак делатника Српске православне цркве и то према правилу: чувати оно што је већ постојало и у његовом реду ништа не мењати. "Не стихијски, већ свесно, у настојању да се одбрани сопствена историјска свест и јединство српског народа, његов идентитет, српска се књижевност 'конзервирала'", каже Димитрије Богдановић у *Историји старе српске књижевности* (1980:254). Та тежња за очувањем идентитета надахњивала је и покретала интензивну књижевну и преписивачку делатност. Срби су били међу првим европским народима који су прихватили новооткривену штампарску вештину и оснивали су штампарије где год су могли, од Цетиња и српских манастира (Грачаница, Рујно, Милешева) преко Венеције до Београда и градова у влашким кнежевинама. У њима су штампали богослужбене књиге за своје храмове и домове. Од ових најстаријих штампаних српских књига од 15. до 17. века сачувано је око 50 наслова. Оне су сличне српским рукописним књигама по свему, а пре свега, по лепоти израде и по српскословенском језику. Српске црквене рукописне књиге ширене су по словенском православном свету и одношене су у Русију још од 14. века, од времена московског митрополита Кипријана који је био Србин и кога је Русима послао васељенски патријарх ради обнове Руске цркве после татарске

најезде. Касније су и штампане књиге одлазиле у Русију нарочито оне из венецијанске штампарије Божидара Вуковића. Руске књиге почеле су да стижу међу Србе од средине 16. века, тј. од времена цара Ивана Грозног, који је по мајци потицао од српске племићке породице Јакшића. Два догађаја половином 17. века битно ће утицати на даљи ток ове српско-руске сарадње и пореметиће равнотежу. Први се тиче престанка штампања српских књига половином 17. века (последња је штампана 1638). Због тога је настала велика оскудица у књигама која ће дуго трајати - јер Срби нису могли ни од једне државе да добију дозволу за држање штампарије. Други догађај је реформа руског патријарха Никона која се односила на исправљање и поновно штампање руских црквених књига у језичкој варијанти која је ове удаљила од језика српских књига. Ову реформу је инспирисала цариградска црквена јерархија, тзв. фанариоти, а после ње уследио је прогон и спаљивање старих словенских црквених књига не само у Русији него и на Светој гори. Пошто ни патријарх Арсеније Чарнојевић ни његови наследници нису добили одобрење аустријских власти за основање штампарије, Срби су морали да се ослоне на руске књиге и оне су им стизале у већем броју него раније. Са књигама из Русије дошло је и правило по којем је језик тих нових руских књига био проглашен за једини прави црквенословенски. И Сремскокарловачака митрополија одлучила је 1726. да тај рускословенски буде убудуће званични језик и српске цркве. Старе српске рукописне и штампане књиге, ради означавања различитости у односу на руске књиге, прозване су *србуље*. У новим околностима, српско-словенски језик се задржао само још у рукописним делима и преписима српских монаха који су избегли на север, у Сентандреју.

До првог научног интересовања за црквене књиге на српскословенском језику, односно србуље, дошло је почетком 19. века у време успона словенске филологије. Њима су се бавили Добровски, Сопиков, Мушицки, Копитар, Вук, Шафарик, Магарашевић, Соларић, А. Драгосављевић и други. Други талас интересовања за србуље јавио се у периоду обнове србистике

крајем 19. и почетком 20. века са Стојаном Новаковићем и Љубомиром Стојановићем који су о њима писали. Исцрпну библиографију написа о старом српском штампарству аутора Боривоје Маринковића обајвила је Народна библиотека "Ђорђе Црнојевић" на Цетињу. У каталозима библиотека (Хиландар, Будимска епархија, Библиотека Матице српске, Библиотека САНУ, Народна библиотека Србије и друге) описане су србуље које се у њима чувају. Најисцрпнији приказ србуља на једном месту може се наћи у *Лексикону српскословенског штампарства* који је приредио Митар Пешикан у књизи *Пет векова српског штампарства* (1994). Међутим, Срби немају урађену националну библиографију најстаријих штампаних књига какве имају други народи у њиховом окружењу (чак је таква национална библиографија урађена и за Црну Гору). Због тога стара српска штампана књига још није добила своје место у систему међународне библиографске контроле што је својеврстан вид дискриминације.

Српскословенске црквене књиге или србуље, понос српског монаштва и српског народа, сачувале су, између осталог, и истину о српском језичком идентитету. Како је изгледала књижевна српскословенска књижевна норма, осим што се може видети у србуљама, показано је и у два сачувана буквара. Први је *Буквар инока Саве,* монаха манастира Дечани, који је штампан 1597. у Венецији код штампара Ђ. А. Рампацета. Други је *Буквар* Кипријана Рачанина, писан 1717. године који је остао у рукопису, јер је настао у време мораторијума за штампање српских књига. Дакле, у време када се митрополит Мојсеј Петровић одлучио да у Римнику 1726. прештампа руски буквар Теофана Прокоповича, већ је постојао српски буквар. Графијска разлика између та два буквара није била велика. Од 44 ћириличка слова само неколико није се појавило у оба алфабета (само у српском буквару била су слова *ћ* и *џ*, а само у руском велико и мало јус). Али, постојала је разлика у изговору појединих слова.

Народ који је међу првима у Европи почео да користи штампарску технику, био је доведен у ситуацију да се врати старим средствима умножавања књига: њиховом ручном пре-

писивању. У манастирима почињу опет да оживљавају скрипторији. Та пракса је нарочито заживела у време пећског патријарха Пајсија (који је рођен око средине 16. века а живео до 1647). Димитрије Богдановић пише да, захваљујући тој пракси, данас бар у преписима имамо сачуван највећи део књижевног блага из времена слободних српских држава. У скрипторијима, или индивидуално, преписују се житија светих, службе светима, али и хронике и родослови. На тај начин неговано је памћење прошлости, чуван је верски и национални идентитет. Ова књижевна и преписивачка делатност ширена је и преношена у нове центре заједно са сеобама српског народа. Већ од 15. века фрушкогорски манастири су важна седишта књижевне и преписивачке делатности а крајем 17. и у првим деценијама 18. века таква делатност процветаће у самом срцу Угарске, у Сентандреји, настањеној већином Србима, где ће стварати рачански монаси и Гаврило Стефановић Венцловић. Једно од најзначајнијих дела ове преписивачке делатности, *Србљак,* зборник црквених служби Србима светитељима, настао је 1714. године у сремском манастиру Раковац. Њега је по налогу игумана Стефана сачинио монах Максим. У таквим књигама живео је језик а с њиме и у њему и дух српског народа и српске културне традиције.

Са престанком штампања књига није престало стваралаштво писане речи међу православним Србима. Неговали су се и даље родослови, летописи и писане су хронике и историје. Писање историја о Србима и штампање граматика и речника српског језика (без обзира на различите називе тога језика) у римокатоличком културном кругу, скупљање народних умотворина разних врста у оба културна круга – део су процеса очувања народа и његовог идентитета.

Нови период у српској православној култури започео је доласком руског учитеља Максима Суворова и оснивањем "славенске школе" (1726-1730) у Сремским Карловцима. Он је собом донео и руске књиге: 70 примерака књиге *Грамматики славенския правилное синтагма* Мелетија Смотрицког (Москва 1721), 400 примерака буквара *Первое оученіе отрокомъ* Теофана

Прокоповича (Санктпетербург 1722) и десет примерака књиге *Лексикон славено-греко-латинский* Ф. П. Поликарпова (Москва 1704). Овим су испуњене молбе митрополита београдског и сремскокарловачког Мојсија Петровића које је он упућивао руском цару Петру Великом за помоћ у просвећивању. Други руски учитељ Емануил Козачински отворио је у Сремским Карловцима "славено-латинску школу" која такође није била дугог века (1733-1737). Руске књиге и рускословенски језик у књигама које су, потом, Срби писали, нарушиће природни развој српског књижевног језика који је Свети Сава приближио српском говору, а касније ће довести и до великог спора о књижевном језику међу Србима. Бити трећи језик хришћанске Цркве, између латинског и грчког, славенском језику није било лако ни у доба Ћирила и Методија, ни у време Светога Саве, а поготово му није било лако у Аустрији која ће се у 18. веку наметнути и као главни арбитар у српској језичкој политици. О овој језичкој ситуацији у Срба писали су и руски аутори, од Кулаковског до Никите Толстоја, а и многи Срби. Од савремене литературе о овој теми најпотпуније говори књига Александра Младеновића *Славеносрпски језик* (1989).

Срби ипак нису одустајали од штампања својих књига. Прва значајнија књига, коју су објавили у 18. веку била је *Стематографија* (Беч 1841). Та књига није штампана словослагачком техником. Њу су целу на бакарним плочама изрезали бакрописац Христифор Жефаровић (+1853) и његов помагач Тома Месмер. Књига се, поред особите лепоте, одликује и сложеним садржајем. У главном делу то је превод *Стематографије* хрватског уметника и полихистора Павла Ритера Витезовића из 1701. године, у којој су (како каже Дејан Медаковић у *Историји српског народа*, 1994:IV-2:339) "алфабетским редом приказани и описани стварни и измишљени грбови педесет и шест разних области за које се у то време веровало да припадају Старом Илирику, и за чије је територијално укључивање у аустријску империју Ритер припремао научну документацију". Стихови уз грбове у овој *Стематографији* преведени су са латинског на славеносербски језик. Али садржај књиге није се свео на понављање Ритерове. За њу су изрезане и

у њој су отштампане и две дуже песме: једна Павла Ненадовића и једна Христифора Жефаровића. А главни додатак је био: галерија од двадесетак јужнословенских светитеља, махом српских и махом владара. Илирска хералдика, доведена у везу са српским светитељима и владарима, и са стиховима на славеносербском језику, давала је илирском грбовнику други смисао од онога који је имао у Ритеровој књизи. Илирски грбови добили су српску интерпретацију; могли су да надахну патриотска осећања српског читаоца. Цео подухват изведен је под покровитељством патријарха Арсенија Јовановића Шакабенте. А по примеру Жефаровићевих бакрореза у овој *Стематографији* деловаће убрзо и други српски уметници овог раздобља, нарочито Орфелин. Не могући да штампа књиге, и Орфелин је неке своје текстове резао у бакру и објављивао их. Српска графика 18. века, доказују историчари уметности, била је на врло високом нивоу.

Пошто није било српске штампарије, српске књиге су штампане опет у Венецији, затим у Римнику (Румунија), у Трнави (Словачка) и у Липиски (словенско име за немачки град Лајпциг). За Србе је посебно била значајна венецијанска штампарија Димитрија Теодосија, пореклом Грка из Јањине, а затим и његовог сина Пане Теодосија. И за штампарију и за српску културу нарочито је важан период кад је у њој радио Захарија Орфелин (1764-1775), један од најистакнутијих посленика у цивилизацији књиге међу Србима. Орфелин је тада, у Венецији, објавио часопис *Славено-сербскиј магазин,* чији се први и једини број појавио 1868. Та публикација се узима као почетак српске периодике. У штампарији Теодосијевих у Венецији Орфелин је објавио и своју двотомну књигу *Житије Петра Великог* (1772) са пуно својих бакрорезних илустрација. Ова књига сматра се графички најлепше опремљеном српском књигом 18. века; ни највеће европске културе не би се постиделе такве књиге.

У Римнику је штампан *Србљак* (1761) а његово друго издање штампано је у Теодосијевој штампарији у Венецији (1765) у којој је тада радио Орфелин. Прави наслов ове књиге црквене химнографске поезије, која садржи службе српским свецима, јесте *Правила молебнаја свјатих сербских просветителеј...* У

време кад су у српским православним црквама све више коришћени штампани минеји из Русије, у којима није било помена српских светаца, *Србљак* је требало да служи очувању српског духовног идентитета и историјског памћења. У Вуковој преписци са Копитарем види се да се овај интересовао за ову српску књигу и тражио од Вука да му је набави.

Пошто је баријера за штампање српских књига била пробијена, Аустрија је 1770. одлучила да штампарији Јозефа Курцбека у Бечу додели привилегију за штампање српских књига. Од оснивања до престанка рада Курцбекове штампарије из ње је изашла 151 српска публикација. Курцбекову штампарију је 1792. откупио Стефан Новаковић. Најкрупнији Новаковићев резултат је објављивање четворотомне *Историје* Јована Рајића (1791-4). Већ 1795. штампарија је прешла у власништво Пештанског универзитета.

Пред сам крај 18. века у Бечу су се појавила и два краткотрајна српска листа: *Сербскија новини*, које су уздавали Грци, Маркидес Пуљо (1791) и *Славено-сербскија ведомости* које је почео да издаје Стефан Новаковић (1792). Тим листовима, као и Орфелиновим *Магазином*, Срби су релативно рано ушли у свет штампане периодике. Али продајом Новаковићеве штампарије опет су изгубили велику могућност да самосталније утичу на издавачку политику. Тек крајем треће деценији 19. века и даље, ситуација око штампања ће почети да се битније поправља. Релативно брзо, једне за другима, ћирилске штампарије ће се појавити у Темишвару (1827), у Карловцу у Хрватској (1830), у Београду (1831), у Новом Саду (1831), на Цетињу (1834), у Сегедину (1842), у Суботици (1846), у Загребу (1847). Сремски Карловци ће добити штампарију тек после установљења Патријаршије 1849. године.

Све ово показује да су Срби, у оном делу своје прошлости када нису имали своју државу, чували свест о национал- ном идентитету помоћу српског језика и писмености. Схватања о значају књиге и културе била су својствена Србима као старом народу који се подигао на светосавској филозофији живота.

Зборници народних умотворина

И у најоскуднијим временима и најнеповољнијим историјским приликама урађени су неки важни послови за српску филологију. Један од тих послова било је бележење народног књижевног стварлаштва. Највише података на једном месту о рукописним збиркама народних умотворина има у тексту Мирослава Пантића објављеном у *Историји српског народа* (IV-2) под насловом *Народно (усмено) песништво* (107-164). Пантић каже:

> Од средине XVII века па даље, до почетка великог рада Вука Караџића, множе се, и све су чешћи записи умотворина народне књижевности. Међу њима има пуно појединачних и усамљених текстова, али и целих зборника, који спадају у прве светске збирке те врсте, а понеки су временски и апсолутно ранији од свих познатих. (1994:113)

Пантићев текст писан је са становишта сербокроатистике, па се у њему не разазнаје јасно шта је у овим народним творевинама српско а шта хрватско. С друге стране, у његовом тексту су потпуно запостављене везе које су Срби имали са Бугарима. Овакав Пантићев однос потиче отуда што је он полазио од тада општеважећег става да је језик којим он говори српскохрватски, а не српски, како је мислио највећи филолог српски Вук Караџић. Иначе, Пантић је заслужан за откриће првог до сада познатог записа једне наше народне песме. Запис је сачинио 1497. године, у италијанском месту Ђоја дел Коле, италијански писац Руђеро де Паченца који се тада и на том месту сусрео са једном малом словенском колонијом (колонијом избеглица). У свом тексту на италијанском језику, он је италијанским словима исписао, као цитат, десет стихова једне песме која почиње стихом *Орао се вијаше над градом Смедеревом.* Песма је била на језику који италијански писац није разумевао, али га је називао словенским (а који је очигледно српски). Седамдесетак година касније нешто слично је учинио хварски властелин и песник Петар Хекторовић (1487-1572) у делу писаном на хрватском језику (чакавски) које се

зове *Рибање и рибарско приговарање* (1568). У том делу су бугарштице о Краљевићу Марку и брату му Андријашу и о Радославу Сиверинцу и Влатку војводи цитиране онако како су их властелинови рибари чули. Оне су биле испеване "српским начином", али и српским језиком (тј. штокавски), и о српским темама. Све ове констатације могу се срести у тексту Ватрослава Јагића који је написан поводом зборника песама Валтазара Богишића из 1878 (прештампан је у његовој књизи *Изабрани краћи списи*, 1948). Прва српска народна песма која је постала чувена у свету била је *Хасанагиница.* Њу је целу италијанским словима, али на српском језику, записао Алберто Фортис у делу *Путовање по Далмацији* (1774). Фортис је песму објавио и у преводу на италијански језик. Вук Караџић је ту песму сврстао међу српске народне песме, јер је била испевана на српском језику.

Прва збирка народне поезије, по сведочењу Мирослава Пантића у поменутом тексту, била је сачињена у Перасту. Она је настала непосредно пре 1697, а сачинио ју је поморски капетан Никола Буровић. После су уследиле и многе друге збирке. Пантић помиње још две које су такође настале у Перасту у првој половини 18. века. А међу збиркама које су настале у Дубровнику он посебно издваја једну обимну под насловом *Попијевке словинске скупјене г. 1758 у Дубровнику,* коју је сачинио ерудита Иван Марија Матијашевић, нећак Ђуре Матијашевића, првог значајнијег скупљача народне поезије међу Дубровчанима. Непосредан повод да се састави зборник *Попијевке словинске* била је појава Качићеве збирке *Разговор угодни народа словинског* (1756). У рукописним зборницима који потичу са Приморја, било је садржано и доста бугарштица. До сада најзначајнији избор бугарштица објавио је Валтазар Богишић у Београду 1878. године под насловом *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*. (Друга предвиђена књига никад се није појавила).

Од свих рукописних збирки народних песама, насталих у времену до појаве Вука Караџића, најславнија је она позната под насловом *Ерлангенски рукопис.* Ту је збирку пронашао 1913. у немачком граду Ерлангену немачки слависта Герхард

Геземан. О свом открићу он је јавност обавестио прво преко Српског књижевног гласника (1921), а потом се у издању Српске краљевске академије (1925) појавио и цео зборник. *Ерлангенски рукопис* садржи око 220 песама, штокавских и кајкавских, дакле и српских и хрватских. Истраживачи су закључили да за постојање овога рукописа треба захвалити неком непознатом немачком официру који је око 1720. песме записивао по нашим крајевима.

Паченца, Фортис, Хекторовић, творац Ерлангенског рукописа, сасвим је то јасно, нису били Срби, али су песме које су они бележили биле српске, по језику, по начину, по духу.

У овом периоду настале су, посебно међу православним Србима у Угарској, и многе рукописне збирке песама, које се не могу назвати усменим, ни народним, и којима се Вук није бавио. Једна од најпознатијих је збирка Аврама Милетића (деде Светозара Милетића). На вредности ових збирки још крајем 19. века први је указивао Тихомир Остојић. Он је почео да ствара и антологију тих песама. После његове смрти, 1921, а на основу његовог материјала, Владимир Ћоровић је сачинио збирку под насловом *Српска грађанска лирика* (1926). Много потпунију збирку *Српске грађанске лирике* објавио је 1966. у два тома Боривоје Маринковић.

Јован Мушкатировић, адвокат и сенатор пештански и српски писац, сакупио је српске пословице и објавио их у књизи *Приче илити по простому пословице, тјемже сентенције илити рјеченија* 1786. Скерлић у студији о њему каже: "Он је први православни Србин који је стао прибирати народне умотворине". Затим: "У нашој српскохрватској књижевности онога времена имамо забележених само осамљених примера споредног значаја". Скерлић је, такође, навео да се народне пословице налазе у делима дубровачких писаца: каноника Ђорђа Шишгорића из 1469., Б. В. Градића и Динка Рањине, песника из 16. века, у Делабелином речнику из 1728. и у једном зборнику пословица из 1675. који је издао Гиљфердинг у Русији 1868. под насловом *Старинј сборник сербских пословиц.* (*Писци и књиге, I,* 1964:183-184). Сава Текелија је, имајући у својој библиотеци књигу Јована Мушкатировића, својом руком

у њој исписао неке од оних из књиге пословица Дубровчанина Ђуре Ферића.

Број збирки народних умотворина записаних пре појаве Вука Караџића сведочи не само да је он имао доста претходника него, такође, о томе да је на разним странама, где је живео српски народ, негована народна књижевност на народном језику. Садржаји и облици те књижевности, свеједно да ли су били записани или не, стварали су један нови књижевни систем, различит од онога који је био однегован на старосрпском језику, односно старословенском српске рецензије, српскословенском. Народни језик, као језик народних умотворина и народне поезије, повезивао је истојезичнике, без обзира на њихову различиту вероисповест и различите услове у којима су живели. И код Срба је морало да се деси нешто што се већ дешавало или ће се тек десити код других народа. Уместо једног доминантног система долазио је други доминантни систем. Сазревали су услови да књижевност на старосрпском језику буде замењена књижевношћу на новосрпском језику.

Историје Срба и Словена

Радован Самарџић, у својој четворотомној књизи *Писци српске историје*, запазио је да је 18. век био време када су се увелико писале историје Срба, а да 19. век то више није био. Али он том феномену није придао неки особити значај, па га није потпуније осветлио.

Срби су, заиста, у 18. веку, поред *Славеносербских хроника* Ђорђа Бранковића, добили још неколико историја: Василија Петровића, Павла Јулинца, Јована Рајића, Фрање Ксавера Пејачевића и Симеона Пишчевића. Све су оне настале у релативно кратком времену, у другој половини 19. века.

Историја о Црној Гори црногорског владике Василија Петровића објављена је за време његовог бављења у Русији 1754. године. Она почиње са приказом српске историје од Немањиног оца, Беле Уроша, који је, по њему, био потомак римског цара Константина, доста се бави косовском битком, а највише

историјом Зете и Црне Горе, Балшићима и Црнојевићима. Скерлић је, у књизи *Српска књижевност 18. века,* нашао овом делу много мана и истакао да је оно писано "са чисто практичним циљем и са провидном себичношћу". Другим речима, владика Василије је овом *Историјом* стварао подлогу својим молбама за помоћ од моћног заштитника.

Са више симпатија Скерлић је писао о историји Павла Јулинца чији је скраћени наслов: *Краткое введениje в историју происхожденија славено-сербскаго народа* (1765, фототипски 1981). И та невелика књига полазила је од најстарије прошлости Срба. Занимљива је по томе што је дала велики значај преднемањићском периоду српске историје. Овде је аутор побројао или понешто рекао о шездесетак српских владара из тога доба. Скерлић је и за ову књигу казао да "има патриотску тенденцију" (1966:243).

Симеон Пишчевић је оставио у рукопису књигу под називом *Извештај сабран од различитих аутора и склопљен у историју...* која је писана између 1775. и 1795. Ово дело није штампано. Посебно је занимљива књига на латинском језику *Историја Србије* (1796) коју је написао гроф Фрањо Ксавер Пејачевић, Србин римокатолик. Према Рељи Новаковићу, Пејачевићева историја је значајна по томе што се бави само историјом Србије, а не приказује историју Срба упоредо са историјом других балканских народа како су то сви други чинили (1981:199).

Најзначајнија је историја: *Историја разних словенских народов наипаче Болгар, Хорватов и Сербов из тми забвенија изјатаја и во свет историческиј произведенаја Јоаном Раичем.* Јован Рајић (1826-1801) ову је књигу написао још 1768, а она је, у четири тома, објављена тек 1794-1795. и то у штампарији Стефана Новаковића. О карактеру ове историје Јован Скерлић је, у поменутој књизи, рекао:

> Пишући своју историју, Рајић је на првом месту био родољуб, који жали своје "запустјелоје отечество" и искрено жели да му помогне. (...) Српску историју треба да пишу сами Срби, да побију неистине и злонамерна клеветања

> туђинских "ненавидника", и да народу пруже лепу, утешну и охрабрујућу слику његове прошлости. И тај посао он прима на себе. Он хоће да из српске прошлости извуче лекције за садашњост, да створи добре Србе, добре хришћане, добре људе. Његова историја имала је задатак да буде "учитељица живота" запуштеном српском народу. (1966:275).

Скерлићева виђења нису нетачна, али су одвећ поједностављена. Савремена српска историографија, коју је репрезентовао Радован Самарџић, само се у нијансама разликује од овог Скерлићевог мишљења. Али је, у основи потврдила став да је и Јован Рајић, као и његов претходник и узор, Ђорђе Бранковић, писање историје властитог народа стављао у функцију остваривања националног програма и формирања националне свести Срба. А то значи да су и Бранковић, и Јулинац и Рајић такав програм имали. Као историчари они су себи стављали задатак да у прошлости пронађу чињенице које ће оснажити њихов народ и отворити му перспективе. И Бранковић и Рајић су такве перспективе отварали. Обновитељи српске државе са почетка 19. века имали су ослонац у историјској мисли најзначајнијих српских историчара 18. века. Историчаре, какви су били Бранковић и Рајић, Срби у 19. веку нису више имали.

Практично у исто време када је настајала Рајићева историја Срба, било је објављено и једно друго велико дело српске историографије, *Житије Петра Великог* Захарије Орфелина (1826-1885). И ова књига доноси историју Словена, затим самих Руса, најзад и опширну историју "житија" Петра Великог. Писана је тако живо да се доживљава и као историјски роман о великом руском цару. И она је стварана са српске тачке гледишта, представља поглед на словенску и на руску историју са српске стране. Па ипак, Орфелиново становиште је друкчије од Бранковићевог и Рајићевог, који су спас за Србе очекивали од њих самих. Орфелин је на Србе гледао као на део словенског народа у чијем ослобођењу пресудну улогу треба да имају Руси. Нису славјанофили први износили став да сви словенски

народи треба да се придруже Русима, да се стопе у руско море. Такав став имао је већ Јурај Крижанић. У сличном духу размишљао је и деловао је и Захарија Орфелин.

Бранковић и Рајић са једне стране, а Захарија Орфелин са друге, то су две пројекције словенске и српске историје. Обе су "самородне", али са различитим идејним оријентацијама. Историјски се потврдило Бранковићево и Рајићево становиште. Али и Орфелиново је остало актуално и живо.

Филолошки рад Павла Соларића

Млађи од помињаних историчара, Павле Соларић (1779-1821) истраживао је српску и словенску прошлост независно од њих. Његово главно дело *Јероглифика* штампано је, на жалост, само у одломцима. Први од тих одломака објављен је као предговор *Беседовнику илирическо-италијанском* Виђентија Ракића у Трсту 1810. године; други одломци су објављивани другим поводима. У предговору овог дела Соларић тражи одговор на питање: ко су преци данашњих Срба? Његов одговор на ово питање у основи је подударан са оним који ће две деценије касније покушати да да пољски слависта Суровјецки, после чије је преране смрти његово започето дело завршио Шафарик у књизи *О пореклу Словена* (1828). Претке Срба Соларић је, слично Шафарику, видео у Скитима, Сарматима, Трибалима, Илирима, Трачанима. У тим својим ставовима он је био претходник српских филолога са краја 20. века као што су Олга Луковић-Пјановић или Јован И. Деретић. Аутори обновљене српске самородне школе крајем 20. века често ће се позивати на Шафарика, али не и на Соларића чије дело је остало затурено у занемареној српској баштини.

Пред крај живота Соларић ће објавити књигу *Римљани славенствовавши* (1818). Књигу је написао на потицај енглеског лорда Гилфорда, кога је привукао својим идејама и знањима о прошлости Римљана и Словена, и са којим је месецима путовао по Средоземном мору. Соларић је доказивао грофу, а то је чинио и у књизи, да су пре Римљана на Апенинском полуострву боравили Словени. Никола Андрић, у својој студији о Соларићу

каже: “С овом радњом као да је Соларић коначно изгубио научно поверење бечко-прашких корифеја.” (1902: 176). Пасус у његовој књизи који следи после ове оцене показује, ипак, колико Соларић у својим схватањима није био усамљен.

> Што се пак тиче Соларићевих етнографских комбинација, у том он није био ни бољи ни гори од својих претходника Орбинија и Долчија, и савременика Апендинија и Катанчића. Сви су они, с особитим увјерењем знали пратити ход племена и имена славенскога од торња бабилонскога, па све до данашњих постојбина. Зар зато што је Долчи изводио име Верула од нашег адјектива "врли", а име Херула од "хрли", да му се свако поштовање ускрати? Који је етимолог био духовитији, том су – дабоме према *данашњој* нашој науци – испадале хипотезе смионије. А у том је баш Апендини, савременик Соларићев, био највећи виртуоз. Етимолошко довијање у етнографским комбинацијама, то је била најјача болест тадашњег времена. То је била и Катанчићева Акилова пета, која му је готово дошла главе. Помамно етимологизирање шкодило је његовом озбиљном хисторијском истраживању. (177)

У време кад је Андрић овако оцењивао Соларића у свету филолошких наука доминирала је бечко-берлинска школа. Анрић је оцењивао Соларићев рад, као и рад других филолога из прошлости, са тачке гледишта те школе. Смер Соларићевих, као и Апендинијевих, истраживања био је, са тачке гледишта те школе, неприхватљив. После обнављања српске самородне школе, у два маха, крајем 19. и крајем 20. века, и после најновијих открића о пореклу Етрураца (чему су озбиљан допринос дали и наши научници Билбија и Пешић) Соларићеве тезе поново постају актуалне. Са становишта ове школе нису спорна настојања да се везе Словена и Римљана покажу на основу језичких кореспонденција.

Доситејево схватање српског народа и српског језика

Одлучан корак у прихватању европских модела у идентификовању српског народа као језичке заједнице учинио је Доситеј Обрадовић. Јован Деретић у *Историји српске књижевности* каже: "могло би се рећи да стара српска књижевност почиње Савиним бегом у манастир а нова српска књижевност Доситејевим бегом из манастира" (1983:22). По овоме ставу испада да је Доситеј прекинуо линију духовности српског народа коју је установио Свети Сава и кренуо неким другим путем. Никша Стичевић је отишао и даље када је у говору који је одржао у Матици српској поводом обележавања две хиљаде година хришћанства, а непосредно поводом књиге *Седмица* Милосава Тешића, заступао став да је српска култура с Доситејем и Вуком кренула кривим путем (2000:923-925).

На Доситејев чин, међутим, треба гледати другачије. Доситеј, као писац, заиста, није неговао до тада преовлађујуће жанрове српске црквене књижевности него је прихватио друге, световне. Али, у својим погледима на српски језик и на национални индивидуалитет народа којем је припадао, он није гледао битно друкчије од Светога Саве и дотадашње српске традиције. Доситеј је одбацио модел по коме се Срби идентификују са православцима и прихватио је други модел, који је већ тада важио за друге европске народе. Он је сматрао да су Срби народ који говори српским језиком, без обзира на веру.

У Доситејевој аутобиографији има једно место веома важно за разумевање овог његовог става. Путујући на запад, према Загребу, са другом Атанасијем, са којим је напустио манастир Хопово, Доситеј је уочио да се језиком којим он говори, говори и на широком простору Балкана и Средње Европе; да тако говоре људи не само његове православне вере, већ и римокатолици. Тек се у Загребу млади Доситеј срео са људима који су говорили другим језиком, односно наречјем, кајкавским. То своје откриће он је објавио у својим првим делима: *Писмо Харалампију* и *Живот и прикључениа* (1783). У *Писму Харалампију* посебно су значајне следеће две реченице.

Прва од њих гласи: "Ко не зна да житељи чрногорски, далматски, херцеговачки, босански, сервијски, хорватски (кромје мужа), славонијски, сремски, бачки и банатски (осим Влаха) једним језиком говоре?" (*Срби и њихов језик*, 1997:58). Та реченица сведочи да је, на широком простору од Баната до Хрватске, Доситеј видео народ једног језика. На том простору српским језиком нису говорили само Власи (тј. Румуни) у Банату и "мужи" тј. кајкавци (Хрвати) у Хрватској. Јагић је у *Историји словенске филологије* (1910:351) кривотворио ову Доситејеву реченицу изоставивши из ње оне две речи у заградама: "кромје мужа", па је испадало да је и Доситеј сматрао (као и Јагић) да и Хрвати кајкавци говоре истим језиком којим говоре Срби. Друга реченица из *Писма Харалампију* тиче се Доситејевог става о језичком јединству и верској подељености тога народа. Једном речи: тиче се идентификовања тога народа који је говорио његовим језиком. Каже Доситеј: "Зато, дакле, ја ћу писати за ум, за срце и нарави чловеческе, за браћу Србље, којега су год они закона и вере" (59). То, другим речима, значи: да је он Србима сматрао све који говоре српским језиком.

Знатно касније, у књизи *Мезимац*, коју је после његове смрти објавио Павле Соларић (1818), он је ове ставове још конкретније изложио приказујући Србе као део словенског племена. Он је имао сасвим бистре погледе на значење и садржај појмова Срби и Словени.

> Да је обаче потребно и преполезно за општи народ просто, но лепо и исправно писати, томе ће залуду ко му драго противсловити. Сербљи се по различним краљевствам и провинцијам различито називљу: по Сербији Сербијанци (не Сервији нити Сервијанци; ово су страни народи од Греков узели, зашто Греци не имаду б), по Босни Бошњаци, по Далмацији Далматинци, по Херцеговини Херцеговци и по Црној Гори Црногорци. Свуда једнако говоре, совершено се и ласно разумевају, развје што се мало у провинцијалном изглашенију распознају и по гдикојој речи, које су у Турској од Турака, а у Приморју од Талијана, приобикнули и присвојили.

> Слави, или боље рећи Славјани, то је всеопште име; под овим именом узимају се Руси, Пољаци, Бохеми, Хорвати, Словаци или Тоти у Мађарској, Сербљи и Болгари. Ових свију народа мати је језик славјански, који је сад у благополучној Росији у всевисочајше совершенство доведен, будући да онде царствује; све високе науке и знања на њему се издају. Сви ови народи не могу се ласно међу собом разумевати. Прости Сербин и Болгарин потребују најмање три месеца да су међу сами Руси за моћи се с њима разумевати и разбирати. А најпростији Сербин из Баната или из Бачке, он је у Сербији, у Босни, у Херцеговини, у Далмацији, поготово у Хорватској, у Славонији и у Срему у својем истом језику и народу, био он восточнога или римскога исповједанија. Сада, како би могао ко утверждавати да један тако многочислени народ не ваља његовим природним дијалектом обучавати и просвештавати? (*Почеци српске књижевне критике,* 1997:64)

Из овде наведених речи јасно је да нема битне разлике у Доситејевим погледима на језик и народност српску од погледа Светога Саве изложеног на оном цитираном месту из *Житија св. Симеона*. Најзначајнији српски писац на размеђу 18. и 19. века, Доситеј Обрадовић, био је у сагласју са најбитнијим ставовима филологије његовог времена која је тада била у успону, али и са филолошким погледима и подухватима Светога Саве. Дух просвећености и самоспознаје у Срба није пробуђен тек у 18. веку, како се обично приказује, него много векова раније. Напротив, 18. век је Србима донео велика ограничења. Захваљујући оскудици у црквеним књигама и замени српских књига рускима, српскословенског језика рускословенским, дошло је до несигурности у схватањима о српском језичком идентитету. Идентификујући српски народ по језику којим говори и примењујући на њега европска мерила, Доситеј је осветлио питање идентитета српског народа на општеприхватљив начин. И у том погледу он је направио стварно заокрет у односу на ондашње замућене погледе на ово питање.

Срби су у 18. веку истицали историјску прошлост свога народа кад год су се решавала питања политичко-правног статуса овог етникума у Аустријској царевини. Тако је поводом одржавања Угарског сабора (Дијете) 1790, на којем су решавана уставна питања, Јован Мушкатировић написао *Представку краљу и Угарском сабору*, спис о историјској судбини српског народа и о његовим заслугама за Угарску краљевину и Аустријску царевину. Објавио га је тек Димитрије Руварац почетком 20. века у *Архиву* за историју сремскокарловачке митрополије као важан историјски извор из времена Темишварског сабора. Да је објављен у своје време, текст би имао улогу историјске читанке. Аутор је имао намеру да га штампа, али се то није остварило. Срби су наилазили на велике тешкоће у штампању књига са овом тематиком, а поготово текстова у којима се помињао гроф Ђорђе Бранковић и цитирале његове *Хронике* као овде код Мушкатировића. Да би штампали дела о српским историјскополитичким темама аутори су се довијали на разне начине па и тако што су, пишући на латинском или немачком језику, скривали име и национално порекло аутора – као у случају Саве Текелије и његове анонимно објављене кратке расправе о Србима која је на латинском изашла 1790. а на немачком 1791. (*Dissertatio brevis*... односно *Kurzgefasste Abhandlung*...) Исти аутор, када је писао на свом матерњем језику и за српског читаоца, тему о борби за ослобођење Срба увијао у оквире неке старе историјске приче као у својој књизи *Римљани у Шпанији* (1805) или се морао ограничити на просветне теме као у књизи *Једнога Арађанина начертание* (1798).

Поред сазнања о Србима која су откривали српски самородни историописци попут Јована Рајића, политички мислиоци као Текелија и Мушкатировић или књижевници какав је био Доситеј Обрадовић, нуђене су и друге представе о њима од стране непосредног окружења, пре свега немачког, и нарочито од стране аустријске државне администрације. Најистакнутији филолози међу Немцима, Аделунг и Хердер, својим принципима о језику као основној карактеристици народа, највише су утицали на Србе. Аделунгова дефиниција која гласи:

“Оно мноштво људи које уз општу сагласност једнаке представе изражава једнаким гласовима на исти начин, зове се народ или нација...” а коју наводи слависта Бригит Симић у свом тексту *Вук и Аделунг* (1988: 190), показује да су и српски и немачки филолози народе схватали на истоветан начин.

Срби у 18. веку великим делом су живели у једној, у основи, немачкој држави Аустрији која је била вишенационална. Као и други народи у овој Монархији, и они су се сусретали са проблемом националне идентификације. Тражени су одговори на ових неколико питања: 1. Ко су Срби? 2. Којим језиком говоре? 3. Којим језиком треба да пишу, односно, који им је књижевни језик? и 4. Каквим писмом треба да пишу? До одговора на ова питања долазило се кроз сурови шпалир различитих политичких интерса и тешких културних прилика за народ Светога Саве који је остао без своје државе.

Илири или Срби

Ако се анализирају званични документи Аустријске државе, тешко ће се наћи да се негде помињу Срби. Напротив, у најважнијим документима који се односе на Србе, као што су привилегије које су добили од аустријског цара, они се помињу као Илири, илирски народ или илирско-расцијански народ. Да се један народ од других назива другачије, а не онако како он сам себе именује, то није ништа необично. Немци, које Словени овако зову, себе називају друкчијим именом. У Аустријској монархији име Илири односило се на популацију која је говорила српским језиком названим илирски. Ту популацију су чинили Срби православци са којима се комуницирало преко Српске православне цркве (коју су Аустријанци звали грко-источна несаједињена а никада српска православна). Затим, Илирима су називани Срби римокатолици, али и Срби муслимани које су други а и они сами себе називали Турцима.

У науци још није сасвим доказано ко су били Илири, стари становници западног Балкана, по којима су Римљани њихову земљу назвали Илирик. Пошто све више преовлађује мишљење да су Словени староседеоци Балкана, постаје све

прихватљивији и став да су стари Илири били преци данашњих Јужних Словена, односно Срба. У српској православној литератури први пут је име Илири употребио, колико се зна, Григорије Цамблак (1365-1420) у *Житију Стефана Дечанског.* Реченица која говори о крунисању овога српскога краља (14. век) гласи овако: "А када су били у цркви, архијерej, узевши рукама круну царства, венчаваше његову часну главу, показавши га као савршена цара свим илирским народима." (1989:63).

Већ од 17. века име Илири употребљава се у два основна значења: ужем, које се односи на Србе, и ширем, које се односи и на друге Јужне Словене. Платон Кулаковски у својој докторској дисертацији *Илиризам* (1896) подсетио је на Јамбрешићев *Речник илиро-германо-латински* из 1742. године који даје шире значење тога појма. Под именом Illyricum или Illyria, каже Кулаковски, Јамбрешић је подразумевао:

> "велико словенско царство које укључује у себе много краљевства, као Хрватско, Далматинско, Босанско, Бугарско, Српско, данашњу Словенију и др." (...) "По погледу Јамбрешића, језик словенски или илирски – то је једно исто. Име *Илир* (Illyrus, Ilirianec) Јамбрешић објашњава као опште за Словенца, Хрвата, Далматинца, Босанца итд. Сам Јамбрешић није правио разлике између хрватског језика у ужем значењу и илирског". (1896:148)

Јамбрешићев речник, упркос овакве дефиниције, тиче се ипак највише кајкавског, тј. хрватског језика. У сличном значењу израз илирски употребљава се и код других хрватских аутора, почев од Павла Ритера Витезовића до Максимилијана Врховца. По том ставу, очигледно, и српски и хрватски спадају у илирски језик.

Постојало је, међутим, и уже схватање појмова Илири и илирски које је користила аустријска администрација. Не само што је привилегије давала Илирима, а под њима подразумевала Србе којима је поглавар био Арсеније Чарнојевић, него је управо за те Илире била формирала и Илирску дворску депутацију (постојала је од год. 1764. до 1777) и краткотрајну Илирску

дворску канцеларију која је у рангу министарства за Србе основана је 1792. И једна и друга институција односиле су се искључиво на Србе. Недавно је Архив Војводине штампао аналитички садржај грађе својих фондова под насловом *Илирска дворска канцеларија* (1996). Архивски документи показују да су изрази Илири и илирски значили исто што и Срби и српски.

Председник Илирске дворске депутације Јохан Христифор барон од Бартенштајна написао је обиман спис за будућег цара Јосифа II (коме је био учитељ) у којем га је обавештавао о Србима. Овај спис је објављен 1761. на немачком језику. На српском језику исти спис је објављен под насловом *О расејаном илирско-расцијанском народу* у преводу Александра Сандића 1866. године. Друго српско издање ове књиге, са обимном студијом историчара Мите Костића, штампано је фототипски 1995. године. Приредио га је академик Славко Гавриловић. Овај аутентични извор такође не оставља места сумњи да се израз Илири односио превасходно на Србе.

Значење израза Илири и илирски такође се може проверити у књизи која је настала у 18. веку и чији аутор је Немац. Фридрих Вилхелм фон Таубе написао је књигу *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и војводства Срема* (1777-1778) коју је превео и објавио Бошко Петровић, прво као фељтон у Летопису Матице српске 1946. а затим и као књигу 1998. Фон Таубе пише овако:

> & 47. Славонци се састоје од *природних становника* и *досељеника*. У оне рачунам не само старе становнике земље, него и Илире који су дошли и још увек свакога дана стижу из Албаније, Далмације, Хрватске, Босне, Србије и из других предела. Јер они чине један народ и имају исти језик, нарав, обичаје и навике. Стари су се становници због турског јарма и тешких ратова врло смањили, управо су уништени, и земља се претворила у пустињу, коју је 1690. поново населило знатно мноштво Илира из турске области. (...)
>
> У досељенике спадају Немци, Мађари и Цигани, који се не мешају с Илирима и говоре својим језиком. Они чине отприлике десети део становништва... (1998:51)

> & 48. *Главни језик* земље је илирски, исти онај који се, као матерњи, али према разним наречјима, говори у Албанији, Далмацији, Хрватској, Босни, Србији и једном делу Бугарске. (...) Где се илирски језик говори најгиздавије и најчистије још је спорно, ипак већина даје првенство Сремском Војводству, у коме се, веле, налази најбоље наречје. (...) (52)
>
> Богослужбени језик католичких Илира је обични народни језик, но грчких је глагољички (glagolitisch), на који је преведено *Св. писмо* и на ком су штампане све књиге потребне за богослужење. Овај глагољички језик је код свих словенских народа који припадају источној цркви остао исти у говору, писању и штампи, тако да се у Русији штампане књиге могу употребљавати и у илирским црквама. Између светог и обичног језика отприлике је онаква разлика као између високонемачког и нисконемачког. Изгледа да је тај свети језик ближи основном сарматском језику и да није толико као обични измешан са старим илирским, од којег се он још више разликује него обични. (53)

Израз глагољички овде се односи на црквенословенски језик. У истој књизи, могу се, додуше, наћи и места на којима се изрази Илири, илирски, употребљавају и у нешто ширем значењу, што значи да има случајева када се тај израз односио и на Хрвате. Та места, међутим, неће у битном пореметити сазнање да се илирско име користило *превасходно* за Србе, православце и римокатолике.

Из овог времена потиче и расправа Себастијана Сладе Долчија *О старини и распрострањености илирског језика* која је на латинском објављена 1754. године. Учени Дубровчанин је језик свога града и своје шире језичке заједнице називао илирским; сматрао га је једним од најстаријих језика на свету.

Да се илирско име употребљавало превасходно за Србе, сведочи и Јернеј Копитар. То се може видети у Копитаревој књизи *Serbica* коју је сачинио Јоже Погачник а објавила је Матица српска (1984). Копитар у неколико текстова у тој књизи пише о Доситеју као о илирском писцу и о његовом језику као илирском.

Православни Срби су се, природно, опирали наметању илирског имена. У једној анонимној расправи на латинском језику из 1790. и у истој расправи на немачком из 1791. за коју је доказано да јој је аутор Сава Текелија, заступа се становиште да Србе не треба звати ни Илирима нити другим регионалним и географским именима, него само Србима, а њихов језик славенским. Расправа је, чим се појавила, изазвала оштро противљење: на књигу се реаговало књигом, такође анонимном и на латинском језику. (Види у књизи Вере Милосављевић *Сава Текелија и српска мисао, 1,* 1998:25-39). Али, када су Срби у Аустрији хтели да комуницирају са светом, па и сам Текелија у свом писму Наполеону, користили су име Илири. И гроф Ђорђе Бранковић истицао је за себе да је деспот Илирика, јер је за то име могао да нађе разумевање међу саговорницима у Аустрији и у Европи. Аустријски поданик, српски патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента, такође се потписивао као патријарх илирическога народа или патријарх Илирика.

Српској историографији све ове чињенице су познате. Прећутала их је она историјска литература која је, на жалост, имала највише утицаја на ширу јавност, поготово на школску омладину. То прећуткивање, које се дешавало и у научним и у стручним радовима, има у основи политичку позадину. Оно се поклапало са тежњама инспирисаним илирским покретом које су биле усмерене на то да се докаже да је илирско име синонимно за Хрвате.

Којим језиком говоре Срби

Званичан став српске лингвистике у другој половини 20. века био је да је "народни језик Срба и Хрвата један језик", како стоји у *Уводној речи Правописа српскохрватскога књижевног језика* (1969). Истовремено, одржава се представа да је Вук Караџић творац првог речника српског језика. Оба става могу се разложно критиковати са становишта прошлости, односно оних поузданих знања и историјских чињеница којима је располагала филологија већ у 18. и 19. веку.

Рад на састављању граматике и речника српског језика није почео са Вуком Караџићем. У том послу он је имао претходнике на шта подсећа и Павле Ивић у *Поговору* фототипском издању Вуковог *Српског рјечника* (1969). Ивић наводи речнике који су претходили Вуковом познате по именима њихових твораца или уредника: Вранчића, Микаље, Хабделића, Дела Беле, Белостенца, Јамбрешића, Волтиђија и Стулија. Ни он ни други аутори не истичу, међутим, да се у овој скупини старих речника једни тичу српскога, а други хрватскога језика и да се, без обзира на различита имена тих лексикона, ова чињеница лако уочавала у прошлости а може се уочити и данас. Ниједан од поменитих речника не би могао да буде репрезентативан за оно што је касније названо српскохрватским народним језиком подразумевајући под тим вештачко јединство дијалеката штокавског, чакавског и кајкавског. Савремена лингвистика пређуткује чињеницу да таква вештачка језичка мешавина три дијалекта са карактеристикама три посебна језика никада није заживела у језичкој пракси нити је уопште могућа.

Разлику између српског и хрватског језика, коју савремена лингвистика неће да види, лако су уочавали утемељивачи славистике, а нарочито Добровски и Копитар.

Јасан одговор на питање којим језиком говоре Срби дао је Копитар. У тексту *Патриотске фантазије једног Словена* (1810) он је поменуо седам од ових осам старих речника које је навео Ивић. Није поменуо само Вранчићев речник, вероватно зато што је по обиму мали. Оне речнике које помиње, Копитар јасно дели по језицима које они представљају. Три од ових речника поменуо је у одељку 6. у којем се говори о словеначком језику и о дијалекту словеначког језика којим говоре и Хрвати (кајкавци). То су речници Хабделића, Белостенеца и Јамбрешића. Четири остала речника поменуо је у 7. одељку посвећеном католичким Словено-Србима. То су речници Микаље (1649), Дела Беле (1728), Волтиђија (1802) и Стулија (тротомни, 1801-1810). У 8. одељку Копитар негативно коментарише један речник неименованог аутора, намењен грчким Словено-Србима, тј. Србима православцима. Тај анонимни речник Вук и Ивић називају Курцбеков, по имену штампара који га је

штампао. Да је аутор тога речника (1790, друго издање 1791) Теодор Аврамовић, установили су каснији истраживачи.

Подела речника коју је направио Копитар сасвим је јасна и принципијелна. Он је као хрватске (словеначке) издвојио оне речнике који се тичу хрватског језика, односно кајкавског. Као речнике илирског, односно српског језика, издвојио је речнике заједничког језика Срба православаца и Срба католика. Он је ту идентификацију извршио на основу грађе коју ти речници садрже, а не на основу њиховог имена. По тој основи, речнике који се тичу штокавског језика третирао је као речнике илирског тј. српског језика, а речнике који се тичу кајкавског као речнике хрватске. Хрватски и српски језик су у тој подели сасвим принципијелно филолошки разграничени. Са филолошког становишта неприхватљиво је дељење речника и језика на основу верске припадности било аутора, било корисника којима су речници намењени. Речници штокавског су речници српског језика, без обзира на то ко их је правио. Са филолошког становишта неприхватљив је став да су сви ови речници хрватски и да спадају у хрватску лексикографију зато што су њихови аутори били римокатолици. Неки од поменутих аутора правили су речнике свог (илирског) језика, а неки, као Италијан Дела Бела, речник страног језика. Дела Белин подухват спада у италијанску лексикографију.

У свим овим речницима, обично у њиховом уводном делу, дато је понешто граматике. Али постоје и посебна граматичка дела. Најстарије од њих јесте *Граматика илирског језика* Бартола Кашића, католичког свештеника, из 1604. године. Кашић, који је рођен на острву Пагу и по језику био чакавац, писао је своју *Граматику,* у време бављења у Дубровнику, да би преко познавања језика служио ширењу римокатоличке вере. Јагић је у својим предавањима тврдио да је Кашићева *Граматика,* у ствари, граматика српског народног језика (Пипер, 1988:81). Из других побуда него Кашић, важну граматику направио је у 18. веку песник Антун Матија Рељковић под насловом *Нова славонска и нимачка граматика* (1767). Она се исто тако тицала штокавског језика икавског изговора којим су говорили његови Славонци. Језик Рељкови-

ћевих земљака називао се славонски или нашки; а он је, у основи, био идентичан са језиком Срба, а различит од језика етничких Хрвата. Значајну граматику илирског језика направио је и један Италијан који је дуго живео у Дубровнику: Франческо Марија Апендини. Његова се књига зове *Gramatica della lingua illirica* (Граматика илирског језика, 1808), а под илирским језиком он је подразумевао језик Дубровника и његовог залеђа, тј. штокавски ијекавски. Апендинијев посао спада и у италијанску филологију.

Сви ови речници и граматике потицали су од аутора римокатоличке вероисповести; зато их је Вук назвао шокачким што, у његовој терминологији, није значило исто што и хрватски. Са неким изузецима, као што је Антун Матија Рељковић, који свој језик назива славонским, сви они су у наслову имали име илирског језика. Неодржив је став савремених лингвиста да су ово најстарији речници српскохрватског језика или да су то *хрватски речници* српскохрватског језика, како произлази из онога што је о томе писао, између осталих, Павле Ивић. (Видети Ивићев *Поговор* Вуковом *Српском рјечнику,* 1969:33, и у књизи *О Вуку Караџићу,* 1991:25).

Такозвани Курцбеков или Аврамовићев речник имао је два издања: *Словар велики немецки и сербски* (1790) и *Немецкиј и сербскиј словар* (1791). Тај двострани речник, међутим, има и други део са насловом који гласи: *Deutche und Illirisches Wörterbuch.* То значи да је и ово био речник илирског, односно српског језика. И овај речник показује да је илирско име језика било само друго име за српски језик. Речник је, пише на насловној страни, био намењен "за потребе српског народа", односно, на немачком: "zum Gebrauch Illyrischen Nazion".

Још један речник настао у православној српској средини спада у српску лексикографију пре појаве Вука Караџића. То је Орфелинов латинско-рускословенски-српско-немачки речник из године 1767. Овај речник није самостално дело него је додатак *Латинској граматици* коју је Орфелин наменио српској младежи и објавио под насловом *Первие начатки латинскаго јазика.* Био је то превод Целаријевог латинског лексикона. Велимир Михајловић пишући о овоме Орфелиновом делу у

часопису Библиотекар (1976, број 3-4), констатовао је "чињеницу да је Стули делимично користио овај извор за свој велики и импозантни речник". На примерима је показао да су се речи за које су лексикографи (Будмани) тврдили да их је Вук Караџић узео од Стулија већ налазиле код Орфелина. Он закључује:

> На основу упоређења појединих речи код Орфелина и код Јоакима Стулија види се да је Стули узимао речи за свој *Речник* из овог Орфелиновог дела. (459)

Осим тога, Михајловић подсећа на Орфелиново језичко завештање које је овај изнео у *Славено-сербском магазину* написавши да би било корисно ако би неко из Целаријева латинског *Лексикона* сабрао све славено-сербске речи, сложио 333их по алфабету и приложио као регистар "таковых речеј сербских". Став о томе да у латинском језику има доста српских речи заступао је касније Соларић. Михајловић је предложио објављивање српскохрватске (тада официјелни термин) односно српске лексике из две Орфелинове књиге *Первие начатки* и годину дана старијег његовог *Латинскг буквара* (1766) чиме би се обогатила наша сазнања о лексици 18. века.

У Скерлићевој *Историји нове српске књижевности* (1914) помиње се да је тршћански парох и писац Виђентије Ракић, објавио један "талијанско-српски речник" (1964:122). Та Скерлићева констатација је двоструко нетачна. Из студије хрватског филолога Николе Андрића о Соларићу (1902), али и из саме књиге, конкретније сазнајемо о чему се заправо ради. Књига, коју је Ракић објавио, уз Соларићеву помоћ и предговор, зове се *Беседовник Илирическо-Италианскиј* (Трст 1810) и она садржи паралелне дијалоге на италијанском и на српском језику. Та књига сведочи да су Срби православци 33 3(као Соларић) па чак и српски свештеници (као Ракић) српски језик називали илирским, у срединама у којима се то име 333 користило.

Овде наведени примери не могу у пуној мери да потврде став да се име Илири односило увек и искључиво на Србе, а да је назив илирски језик означавао увек и само српски језик. Увек се могу наћи изузеци који ће да покажу да се тај израз

односио и на Хрвате, и на Словенце, и на Бугаре и на њихове језике, па чак и на Шиптаре и њихов језик. Али овде наведени примери сасвим су довољни да покажу да су се, у времену о којем је реч, изрази Илири и илирски јављали најчешће као синоним за изразе Срби и српски.

Којим језиком Срби треба да пишу

Језик којим је писана стара српска књижевност, од Светог Саве до почетка 18. века, био је српскословенски, тј. старословенски језик српске рецензије. Између овог црквеног и књижевног језика и говорног језика Срба постојале су извесне разлике. Тим народним језиком, у средњем веку, писане су многе повеље и писма српских владара манастирима или Дубровчанима. Католички део српског народа, у својој световној књижевности, служио се народним језиком. Тим језиком је на почеку 18. века повремено писао и најзначајнији тадашњи српски беседник, сентандрејски парох Гаврил Стефановић Венцловић, кад је желео да буде што разумљивији својим парохијанима. Тим језиком испеване су српске народне песме као и оне које спадају у тзв. грађанску лирику.

У првој половини 18. века, међутим, Српска православна црква прихватила је за језик богослужења рускословенски, тј. руску редакцију старословенског, и црквене књиге на том језику. Српска црква се у одбрани православља пред римокатолицизмом ослонила на руску помоћ у књигама и учитељима. И православни Срби лаици су прихватили рускословенски за свој књижевни језик. Најкрупнија дела која су проистекла из те оријентације су двотомна књига *Живот Петра Великог* од Захарије Орфелина и четворотомна *Историја* Јована Рајића. И *Србљак,* антологија старе српске химнографске поезије, штампан је на рускословенском. На рускословенском настајала су и научна дела као што је *Јестествословие* архимандрита Павла Кенгелца. Сви српски интелектуалци који су живели у Русији и предавали на тамошњим универзитетима писали су на рускословенском (Атанасије Стојковић, Григорије Трлајић и други). На двору Сремскокарловачке митрополије у

употреби је било више језика: латински, немачки, рускословенски. Али, када су црквени људи, који су научне радове писали на црквенословенском (Рајић, Стратимировић), желели да пишу лепу књижевност, они су стихове својих спевова састављали на народном језику.

Однегована је и једна посебна мешавина црквеног и народног језика названа славеносрбским којом су писали они писци који су желели и да их српски читалац разуме и да не напусте традицију заједничког словенског језика као што су били Јоаким Вујић, Милован Видаковић и други. Као родоначелник ове варијанте књижевног језика у Срба може се сматрати Захарија Орфелин који је у свом чувеном *Славеносербском магазину* указао на потребу да језик којим се пише буде разумљив и оним српским читаоцима који нису имали прилике да кроз школовање добро науче рускословенски.

Рускословенска црквена и књижевна језичка норма, која је примљена путем Прокоповичевог *Буквара* и путем *Граматике* Мелетија Смотрицког, доживела је међу Србима извесне промене, највише на плану фонологије, графије и правописа. Оне су извршене под утицајем блиског српскословенског и српског народног језика. То се види и у оним граматикама, букварима и другим списима о језику које су писали Срби почев од Захарије Орфелина преко Теодора Јанковића Мијевског, Аврама Мразовића, Стефана Вујановског, Павла Соларића, Саве Мркаља, Милована Видаковића, Димитрија Тирола, епископа Евгенија Јовановића, Јована Поповића, па све до рускословенских граматичара друге половине 19. и прве половине 20. века као што су Сава Сретеновић, Петар Нинковић, Јован Живановић и Б. Ћирковић.

Упоредо са бригом о рускословенском као језичкој књижевној норми и извесним посрбљавањем те норме, стално је нарастала потреба за књижевним изражавањем на народном језику. Определивши се да књиге пишу за народ, писци су писали на онаквом језику каквим је народ говорио и какав су и сами познавали као свој матерњи. Доситеј није био једини писац међу православним Србима који се определио за писање на народном језику. Емануило Јанковић у предговору своме

преводу Голдонијевог комада *Терговци* пише: "А што нисам писао у славенским нег у материним језику, то ће ми свак опростити кад помисли да ја нисам Славјанин нег Србљин и да не пишем за Славјане нег за Србе" (1979:72). И Сава Текелија је оне књиге које је намењивао српској читалачкој публици писао на народном језику. (Друге је писао на латинском, немачком и влашком.) Тако је писао и Јован Мушкатировић а слично су писали и други.

За опредељење Доситеја Обрадовића да пише народним језиком од битне важности је била чињеница да су тим језиком већ дуго писали писци српског језика, а католичке вероисповети, као што су, на пример, Андрија Качић Миошић и Вид Дошен. Доситеј се, у том погледу, могао посебно угледати на Антуна Матију Рељковића, писца *Сатира*, који му је био близак и као претходник у просветитељским идејама.

Тако се догодило да су православни Срби у књижевној употреби имали истовремено три језичка система: руско-словенски, славеносрпски и народни српски. Да теоријски реши тај проблем покушао је Теодор Јанковић Миријевски, истакнути просветни радник у Аустрији, а затим и у Русији, у једном документу који је написао за аустријске власти. У том документу (који је открио историчар Алекса Ивић, 1948) Миријевски је, попут старих реторичара (Цицерон) и свога савременика Ломоносова, сложену језичку ситуацију код Срба објашњавао теоријом о три стила. Он је црквенословенски схватао као високи стил, славеносербски као средњи, а српски народни језик као ниски или прости стил истога језика. О тој његовој концепцији пише Павле Ивић у књигама: *Српски народ и његов језик* (1971:170-171) и *Преглед историје српског језика* (1998:130-131). Ова категоризација стилова Миријевског ипак није отклањала потребу да се и код Срба, као и код других народа, један од тих стилова стандардизује као књижевни језик. То питање ће имати да реши тек Вук Караџић.

Којим писмом Срби треба да пишу

Као што у време Ћирила и Методија и њихових ученика Срби нису имали једно писмо, већ два, глагољицу и ћирилицу, тако је било и у 18. веку, у време успона европске филологије. Копитар је у тексту *Патриотске фантазије једног Словена* (1810) констатовао да Срби имају три писма: глагољицу, латиницу и ћирилицу. Срби римокатоличке вере употребљавали су, по њему, глагољицу и латиницу, а Срби православне вере ћирилицу. Ново писмо, у односу на време Ћирила и Методија и њихових ученика, било је латиница. Она је у међувремену преовладала код Срба католичке вероисповести, као и код других католика Словена.

Почетком 18. века, руски цар Патар Велики, у оквиру многих реформи по угледу на западне земље, реформисао је и азбуку. У државној употреби стара ћирица црквених књига замењена је тзв. грађанском ћирилицом. Срби су прихватили и ову руску новину и у другој половини 18. века многи су писали том руском грађанском ћирилицом. У *Историји српског народа* (1994,IV: 98-99) Павле Ивић и Александар Младеновић наводе да је у књиге намењене Србима руску грађанску ћирилицу први почео да уводи Захарија Орфелин. То је учинио најпре у *Калиграфији* (1759) а затим у низу својих дела. После је тим писмом Доситеј штампао *Живот и прикључениja* (1783), а слично су чинили и други. Грађанска ћирилица преовладала је код Срба тек крајем 18. века. Орфелин је ипак најзаслужнији за посрбљавање руске грађанске ћирилице. Он је у књижици *Славенскаја и валахијскаја калиграфија* (1778, фототипски 1990) са великим умећем и високом ликовном културом обликовао ћириличка слова грађанске азбуке.

У истом делу *Историје српског народа* приказан је и покушај увођења латинице за Србе православце. У интерпретацији Павла Ивића и Александра Младеновића то се овако одвијало:

> Године 1781. Јосиф II је наредио да се у српске школе уведе латиница, али је митрополит Мојсије Путник протествовао. О предмету је расправљала владина школска коми-

сија у Братислави 1782. Члан комисије загребачки каноник Мандић је истакао захтев да се све књиге за Србе осим црквених штампају латиницом, и то на икавском дијалекту славонских католика. Српски представник Теодор Јанковић је са много напора постигао само толико да књиге за Србе буду на "грађанском дијалекту", тј. на славеносрпском. Цар је на предлог комисије наредио да се употребљавају тај језик и латиница. Јанковић је после тога упутио цару вешто образложен елаборат и истакао важне државне разлоге против напуштања ћирилице: таква наметнута мера уништила би углед Аустрије код Срба у турским земљама, а нанела би штету и државној благајни јер би омела трговину коју су Срби аустријски поданици, захваљујући познавању језика и писма успешно водили с областима под турском влашћу. Притисак власти се ипак наставио, а такође и отпор на српској страни. Године 1784, митрополит Путник је упутио цару нову претставку у десет тачака, објашњавајући да је ћирилица за српски народ подеснија од латинице и да се "с губитком писмености и сам темељ одржања народног обара", али уједно наговештавајући да би узбуђење народа могло довести и до немира. Најзад је цар 1785. одустао од првобитне одлуке. (1994,IV-2:92)

Срби православне вере имали су један битан разлог за отпор према увођењу латинице. Они су увођење латинице доживљавали као корак ка унијаћењу а одбрану ћирилице схватали су као одбрану верског идентитета. Верски идентитет је, у то време, и са њихове тачке гледишта, био значајнији од националног. Много је доказа који сведоче да су Србима православне вере били ближи православни Руси или Румуни, него истојезични римокатолици. У томе они нису били изузетак. Ситуација се, у Аустријском царству, битније почела мењати тека кад је Јосиф Други објавио 1780. Патент о верској толеранцији. Овај документ је био и остао једно од великих цивилизацијских достигнућа Запада. Он се тицао и односа према Србима православцима. Али и после објављивања овог документа, страх од унијаћења међу православним Србима није престао.

У тексту *Почеци српског новинарства* Лазар Чурчић подсећа на пројект Емануела Јанковића да покрене лист који би се штампао и ћирилицом и латиницом (1988: 262). Пошто је Јанковић исте године умро, његов пројект остао је неостварен. Али се већ следеће године јавио један сличан пројект. О томе Чурчић каже:

> Нешто после браће Маркидес Пуљо, 27. јануара 1792, обратио се цару молбом за издавање недељног листа за Далмацију, Хрватску и Славонију и Фрања Богданић. Његов лист "би се бавио питањима привреде, првенствено земљорадње, сузбијањем предрасуда у народу, побољшавањем народног језика и обавештавањем народа о унутрашњим и спољним догађајима" и излазио би у Бечу. И ова молба упућена је на решавање Илирској дворској канцеларији, која је, овај пут веома брзо, затражила да се Богданић изјасни којим ће писмом штампати новине. Већ 15. фебруара он је одговорио да би новине штампао латиницом, не кријући жељу да их штампа и ћирилицом. На ово је председник Илирске дворске канцеларије предложио цару да се Фрањи Богданићу дозволи издавање недељних новина латиницом и ћирилицом, с тим да подлеже цензури Илирске дворске канцеларије. (262)

За цензора је био одређен темишварски епископ и члан Илирске дворске канцеларије Петар Петровић. Али до остварења овог подухвата није дошло. И тај покушај јасно сведочи да је аустријска администрација и латиницу и ћирилицу јасно сматрала српским писмима, тј. писмима Илира православаца и Илира католика.

Све чешћа употреба славеносрпског и народног језика у књижевности наметала је питање реформе ћириличког писма. Неприлагођеност старог словенског писма тадашњем српском језику све теже је падала писцима, а ни руска грађанска ћирилица није потпуно одговарла гласовним особинама српског језика. Писци су сами одлучивали како ће писати, која ће слова употребљавати а која неће. Пошто није било одговарајућег правописа за све типове језика који се користио у

књигама, писао је како је ко умео или, како је рекао Павле Кенгелац, "по правилима бабе Смиљане". На помолу је била реформа писма и стварање нове правописне норме. Реформом ћирилице бавила су се, готово истовремено, три значајна човека онога доба: Павле Соларић, Сава Мркаљ и Лука Милованов.

Павле Соларић проблемом писма бавио се у *Јероглифици.* Из објављених делова *Јероглифике* (у уводу *Беседовника италијанско-илирическога* Викентија Ракића, 1910) може се закључити да је Соларић сматрао да су Словени створили три алфабетска писма. Прво од њих, глагољицу, створио је, по Соларићу, свети Јероним у 4. веку; друго, црквену ћирилицу, створио је свети Ћирило у 9. веку; треће, руску грађанску ћирилицу створио је руски цар Петар Велики почетком 18. века. Соларић је осећао да је српска ћирилица била дошла у кризу зато што је имала више знакова него гласова који се изговарају. Његова палеографска и граматолошка истраживања била су више теоријске природе. Соларић је још био жив кад је Вук и практично извео реформу азбуке; он је Вукову реформу и јавно подржао.

Реформа српске ћирилице за Саву Мркаља (1783-1833) био је не само теоријски проблем, већ и практичан задатак. Теоријску основу за свој подухват Мркаљ је нашао у идејама енглеског филозофа Џона Лока о односу говора и писма, а за њену техничку реализацију нашао је ослонац у формули немачког филолога Аделунга: "Пиши као што говориш". Реформу српске ћирилице Мркаљ је обавио у свом главном делу *Сало дебелога јера или азбукопротрес* (1810), које има свега 18 страна. Основна Мркаљева идеја била је да се сваким словом означава један глас. Мркаљ је, из претходне ћирилице, изоставио читав низ слова, такође и танко и дебело јер. Задржао је: А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, І, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ч, Ш. Задржао је и слово јат (ð), дакле, укупно 25 слова. Тиме је он припремио терен Вуку коме је преостало да нађе решења за још неколико слова и да већ започету реформу писма доведе до краја. Зато се о реформи српске ћирилице понекад говори као о једном чину: Мркаљ-Вуковом. Мркаљев покушај реформе ћирилице завршио

се неуспехом; наишао је на отпор црквених кругова, пре свега митрополита Стратимировића.

Лука Милованов Георгијевић (1784-1828) није доживео да му се штампа спис *Опит настављења к српској сличноречности*, јер га је одбила цензура у Будиму 10. августа 1810. године. (Само месец дана после тога изашао је из штампе Мркаљев *Азбукопротрес*.) Спис Луке Милованова објавио је о свом трошку и са својим предговором Вук Караџић (1831). Према најновијим испитивањима Видана Николића (1998) и Милованов је био значајан претходник Вуков. И то у двема областима: у идентификовању српских акцената и у ортографији. Милованов је сматрао да Срби имају 30 гласова и за њих је нашао исто толико слова. Нека од њих писао је као диграфе (нпр: ль, нь, ть, дь).

У 18. веку било је покушаја да се за "илирски језик" реформише и латиница. Проблем реформе латинице којом су писани текстови на српском језиком доћиће на дневни ред у наредним деценијама. Њу ће реформисати тек родоначелник илирског покрета Људевит Гај.

Рад у области теорије књижевности

На размеђу 18. и 19. века у српској књижевности постоје истовремено два књижевна правца: класицизам и предромантизам. То је време кад у области проучавања књижевности у Европи још доминира класицистичка поетика и теорија, поготово у школском систему. Али интерес за усмено књижевно стваралаштво и за дела националне традиције све више даје романтичарско обележје теоријској мисли. Међу теоријским прилозима у Срба у то време, има оних који припадају класицистичкој оријентацији и оних који су израз нове сентименталистичке, предромантичарске струје. Њих су дали Матија Петар Катанчић, Аврам Мразовић, Доситеј Обрадовић, Јован Дошеновић, Лука Милованов и други. Књижевне критике тада још нема. Она ће се јавити са развијенијом штампом у Срба, дакле, у време Вука Караџића.

Матија Петар Катанчић (1750-1825) за собом је оставио у рукопису *Књижицу о илирском пјесништву изведену по законима естетике*. Писана 1817, на латинском, књига је објављена први пут у оригиналу и упоредном преводу на српски у редакцији Станислава Маријановића осамдесетих година 20. века. Катанчић је био Славонац (рођен у Валпову), католички свештеник; називао је себе Илиром, а свој језик илирским, а под тим је подразумевао, као и други филолози онога раздобља, штокавско наречје. Ван тога наречја остављао је и Хрвате и хрватски језик, тј. језик кајкавски. То се може видети и у коментарима о овој књизи које је сачинио преводилац Маријановић (205). На Катанчићеву књигу о илирском песништву може се гледати као на дело једног латинисте класицистичког раздобља који је себи поставио задатак да осветли природу стихова на свом матерњем језику. Образовани латиниста је свој задатак обавио са доста система.

Такође латиниста по образовању, Аврам Мразовић (1756-1826) објавио је 1821. књигу која се зове *Руководство к славенскому красноречију*. Књига је писана на славеносрпском, а по садржају и структури је реторика. Њу не треба мешати са Мразовићевим раније објављиваним књигама које се зову *Руководство к славенскеј граматиције* (1794, 1800) и *Руководство к славенскому правочтенију и правописанију* (1797, 1800), које су, у ствари, биле уџбеници књижевног језика. Учени Мразовић у својој реторици дао је властити прилог тој дисциплини, наводећи понекад и примере из српске књижевности. У докторској дисертацији Војислава Јелића *Квинтилијан и Стерија* (1988) она је равноправно поређена са сличним делима руског реторичара Ломоносова и мађарског реторичара Григеља.

Насупрот овим делима писаним у духу класицизма, јављају се први покушаји у духу новог предромантичарског покрета. Представници тога покрета нису могли да се ослањају на готове класицистичке моделе. Могли су да се ослањају на своје савременике међу писцима других народа. Готово сви српски предромантичари покушавају да одговоре на поједина књижевна питања, понајвише о књижевним жанровима.

Први и најзначајнији српски предромантичар (или у другој терминологији – сентименталиста) је Доситеј Обрадовић. Он преводи есеје са енглеског у којима се разматра тада актуелно питање укуса; бави се и питањима стила. У предговору књизи *Басне*, Доситеј настоји да одговори на питање шта је то басна. У другим текстовима одговара на питање шта је то комедија и шта је то роман. Слично чине и други писци. У предговору Голдонијевој књизи *Терговци* и Еманоел Јанковић говори о комедији. У предговорима својим романима Милован Видаковић настоји да дефинише шта је то роман. Јован Дошеновић у предговору својој књизи *Лирически пјенија* (1809) покушава да одговори на питање шта је то поезија. Предромантичарска књижевнотеоријска мисао тек је у повоју.

Међу књижевнотеоријским радовима овог периода издваја се расправа Луке Милованова Георгијевића под насловом *Опит настављења о српској сличноречности и слогомерију или просодији*. "То је први покушај систематске, научне расправе о српском стиху", каже Јован Деретић у предговору зборника *Почеци српске књижевне критике* (1979). Књига Луке Милованова крупнији је теоријски искорак у предвуковско доба. Писана из практичних потреба, да би обучила читаоце о начину писања разних писама, књига *Србскиј секретар* (1802) Атанасија Стојковића отварала је једно важно језично-теоријско питање које ће Бахтин изучавати као говорне жанрове.

Рад на историји српске књижевности

У Дубровнику је у 18. веку било више покушаја да се сачине биографије писаца. Међу њима су нарочито важни покушаји Игњата Ђурђевића, Сара Цријевића, Ђуре Башића и Себастијана Сладе Долчија. О њима опширно пише Мирослав Пантић у својој дисертацији о Долчију (1957). Радови ових аутора су претходили првом значајном историјском прегледу једног дела српске књижевности који је сачинио Италијан: Франческо Мариа Апендини. Апендини, који је рођен у Италији, дуго је живео у Дубровнику. Бавио се илирским језиком и књижевношћу, а објавио је и једну граматику илирског језика

(1808). Године 1802-3. објавио је књигу у две свеске на италијанском језику под насловом *Notizie istorico-critice sulle antichita, storia et literatura de Raguzei* (Историјско-критичке белешке о старинама, историји и књижевности Дубровника). Апендинијева књига је и први историјски приказ дубровачке књижевности, коју је он приказао као самосталну књижевност. Она представља и трезор обавештења о дубровачким писцима разних времена. Шафарик је из ње обилато користио податке за своје историјске прегледе српске књижевности.

Као неку врсту историје српске књижевности неки истраживачи узимају и *Памјатник мужем у славеносрбском книжеству славним* (1815, друго издање 1994) младог свештеника Лазара Бојића (1791-1859) за коју би се могло рећи да пре спада у ред биобиблиографија. У њој су дати портрети Јована Рајића, Доситеја Обрадовића, Григорија Трлајића и Атанасија Стојковића и опширан списак имена других аутора православне вероисповести. По сличном моделу биобиблиографског представљања писаца рађене су касније и многе друге историје књижевности. Бојићева књига би се убедљивије представила као историја књижевности да је имала више портрета писаца, а не само четири.

Прве српске библиографије

У књизи *Српске библиографије (1766-1850)* Душан Панковић везује појаву прве српске библиографије за штампање првог српског часописа *Славено-сербски магазин* Захарије Орфелина 1768. године у Венецији. У часопису, у поглављу *Известија о учених делах,* било је шест бележака са описом књига које су недавно изашле. Већ од краја 18. века библиографски подаци о српским књигама јављају се све чешће. Најпре се то чини у публикацијама Грка браће Маркидес Пуљо и штампара српске књиге Стефана Новаковића у последњој деценији 18. века.

У првим деценијама 19. века, међутим, биће објављена и два значајна дела библиографског карактера: Прво од њих је књига *Поминак књижескиј о славено-сербском в Млетках*

печатанију (1810) од Павла Соларића, а друга је *Памјатник мужем у славено-сербском књижеству славним* од Лазара Бојића.

Соларић је једно време био запослен у Теодосијевој штампарији у Венецији као коректор. Његов *Поминак* имао је функцију да обавести потенцијалне купце о садржају књига које је Теодосијева штампарија објавила. Али *Поминак* је и више од тога: он је био израз Соларићевих погледа на националну литературу. У *Поминку* је представљено укупно 80 књига. Обухваћене су књиге писане на језику који је Соларић називао славеносрпским или илирским. По Соларићу, био је то каталог српске, односно илирске књиге. Садржају тога каталога временом ће се дати и другачије тумачење. У књизи *Српске библиографије* Душан Панковић је написао да је Соларић поред 72 српске књиге унео и осам хрватских књига (1982:188). И Јован Деретић у *Историји српске књижевности* слично је оценио Соларићев *Поминак* (1983:209). Такве оцене, међутим, нису у складу са Соларићевим уверењима. Доследно филолошким начелима свога доба, Соларић је Србе и Хрвате разликовао по језику. У његовом каталогу није било хрватских књига, већ само књига Срба православаца и Срба католика. У том погледу Соларић, који је био Доситејев следбеник и пријатељ, није одступао од општеприхваћене праксе у Европи.

Аутор друге библиографске књиге није се држао ових начела. Православни свештеник, Лазар Бојић, који је објавио *Памјатник* у својој 22. години, српске писце није идентификовао на основу језика већ на основу вероисповести. Као српске писце узимао је само Србе православце, без обзира да ли пишу на српском или на руском језику.

Павле Соларић је још једном испољио другачији став. У једном тршћанском листу, на италијанском језику, Соларић је објавио чланак о књижевности на илирском језику. Тај чланак је на славеносрпски превео Јефта Поповић и објавио га у Додатку Новина српских за 1820. годину под насловом *Погледи на језик и књижевност илирическу* (прештампан је у часопису *Србистика/Serbica*, 1-2/1999). Соларић је на илирску књижевност гледао као на целину; то значи да је имао у виду и књижевност

Срба православне и Срба римокатоличке вероисповести. Тај његов чланак утемељен је на схватањима српског народа каква су имали Доситеј, Добровски и Копитар. Он се према српском народу односио као према језичко-етничкој заједници која ствара књижевност на једном језику, на језику који он овде назива илирским.

Соларићев *Поминак* и Бојићев *Памјатник* доносе два различита модела за српску књижевност. Први од њих постављен је на солидним филолошким темељима. Основ српске књижевности јесте књижевност на српском језику. Други модел је селектован на верској основи. По њему српској књижевности припада само оно што пишу Срби православци без обзира на језик којим пишу. Са филолошке тачке гледишта Бојићев модел је дефектан јер изван српске књижевности оставља дела писана на српском језику.

Време о којем се овде говори обележили су француски енциклопедисти и пораст интересовања за науку. Зачетке српске енциклопедистике треба најпре видети у Орфелиновим књигама *Искусни подрумар* (1783) и *Вєчнїй календар* (1783). Потреба да се и у српским књигама и на српском језику нађе што више информација о свету и поузданих научних знања из различитих области довела је до наглог пораста природословних књига. Неке од њих су преводи а неке оригинална дела. Атанасије Стојковић написао је и објавио тротомно дело *Фисика* (1801-3). Павле Соларић објавио је такође обимну књигу из географије целе планете *Ново гражданско землеописание перво на језику сербском* (1804). Јоаким Вујић превео је са немачког једну природописну књигу и објавио под насловом *Јестествословие в ползу најпаче јуности...* (1809). Павле Кенгелац две године касније такође је објавио *Јестествословие* (1811). Било је доста учених људи који су се трудили да Срби ни у домену природних наука не остану необавештени. Иван Ковачевић у књизи *Историја српске етнологије* (2001) приказује Доситејеву критику српских народних обичаја и приказ земаља и народа у напред поменутим делима, као прве прилоге српској етнологији који се јављају у доба

просветитељства и који носе његове идејне карактеристике. У истом духу деловали су и Доситејеви следбеници у првим деценијама 19. века: Јоаким Вујић, Аврам Бранковић, Димитрије Тирол, Георгије Хаџић, Милован Спасић.

СЛАВИСТИЧКИ ОКВИРИ СРПСКЕ ФИЛОЛОГИЈЕ

Постојала је велика разлика у представама које су поједини словенски народи имали о себи и које су други народи имали о њима и о Словенима као целини. Словенска представа о Словенима може се видети на примерима дела и понашања Крижанића, Бранковића, Орфелина, Рајића. Они су о Словенима знали доста и писали су о њиховој историји конкретно. Тако није било и са писцима који су потицали од несловенских народа. Једна од кључних личности 18. века, немачки филолог Јохан Готфрид Хердер (1744-1803), чија ће делатност оставити трајне последице на културни развој Германа и Словена, иако наклоњен Словенима, није их довољно познавао ни разумевао.

О пореклу и природи Хердерове филолошке мисли речито говори један детаљ из његове биографије. Хердер је рођен у Кенигсбергу, родном месту Еменуила Канта (касније Калињинград) који је у време његовог детињства, потпао под руску власт. Дечак Јохан је тада дошао у додир са једним руским лекаром, хирургом, који је становао у његовој кући и који је задобио његове симпатије. Тај сусрет је учинио да Хердер још у детињству стекне прве представе о народу који говори другим језиком и има другу културу. Хердер је тако припремљен да касније развије смисао за уважавање особености других народа, њихових језика и култура и за космополитизам. Главни израз овакве његове оријентације је његова антологија *Гласови народа у песмама* (*Stimen der Volker in Liedern*, 1778-9). Хердер је у њој је донео 182 песме, а од тога свега 40 немачких; остале су припадале другим народима. Међу њима било је и четири песме настале на српском језику. То су народна песма *Хасанагиница* (узета из Фортисовог записа) и три песме из *Разговора угодног народа словинског* Андрије

Качића Миошића (*О Милошу Обилићу и Вуку Бранковићу, Лепојка тумач* и *Радослав)*. Главни учинак Хердерове антологије био је у томе што је афирмисала један нови принцип: да сваки народ има своје језичке специфичности, свој особити језички израз, своју духовну особеност, а самим тиме и своју етничку особеност.

Међу несловенским филолозима Хередер је од оних који су највише утицали на ширење знања о Словенима и на развој појма словенства. У главном Хердеровом делу *Идеје о филозофији историје човечанства* (1774-91) налази се и једно кратко поглавље на нешто више од две стране које се зове *Словенски народи*. Оно почиње реченицом која гласи: "Словенски народи заузимају већи простор на земљи него у историји" (1991:177). Затим, у тексту, следе неке опште информације о Словенима које, укупно узев, не пружају ни конкретну, нити много повољну слику о њима. Али, његов одломак о Словенима подстицајно је деловао на појединце у разних словенских народа. Хердер је одиграо историјску улогу у формирању научне, филолошке, представе о Словенима.

Представници других народа, поготово Немци, значајно су допринели поимању словенства као целине и поимању појединих словенских народа. Веома утицајан био је Јохан Кристоф Аделунг (1732-1806) са ставом да је језик најзначајније обележје којим се разликује један народ од другог. А један од првих људи, са словенске стране, који су се укључили у тај процес индивидуализације европских народа био је чешки филолог и филозоф Јозеф Добровски. За њега се с правом говори као о оцу славистике или као о патријарху словенске филологије.

Јозеф Добровски и утемељење славистике

Подвиг заснивања славистике који је Добровски остварио био је предодређен многим околностима, али је истовремено био и израз његове богате и снажне личности. Добровски је рођен 1753. у једном малом месту близу Ђера у Мађарској где му је отац службовао као војно лице. Још као дечак остао је без оца. Мајка му се преудала за једног Немца. Тако је он, ушавши у

немачку фамилију, поред матерњег чешког, говорио и немачки. Млади Добровски студирао је у Прагу филозофију и магистрирао из те дисциплине 1772. Али годину дана пре тога ступио је у језуитски ред. То значи да се филозоф по образовању спремао да постане монах. Он је монашки чин везао за своју жељу да постане мисионар у Индији. А да би се спремио за тај подухват, млади Добровски је настојао да се упозна са источним језицима. Занимање за разноврсне језике, западне и источне, пресудно је утицало на формирање будућег великог филолога.

Да одустане од идеје да се посвети мисионарству, Добровски је одлучио када је постао домаћи учитељ у кући феудалца Нестица. У овом према њему пријатељском дому, будући филолог сретао се са више знаменитих људи, међу којима и са топографом Шалером и са историчарем Пелцелом. Сусрети са ученим чешким патриотама пробудили су у њему нова интересовања. Млади Добровски заменио је страст за упознавањем источних језика страшћу за упознавањем словенских језика. Овај преокрет десио се око 1779, отприлике када је њему било око 26 година. Као знак нових интересовања појавио се један његов чланак о чешкој књижевности. Интересовање за чешки језик и књижевност проширило се на интересовање за друге словенске језике и књижевности. У почетку су та интересовања била превасходно библиографске природе. Године 1780. Добровски је написао нови важан чланак о чешком преводу *Библије*. После тога уследило је још неколико чланака. Међу њима је један који доказује јединство чешког и словачког наречја (језика). Став Добровског о јединству чешког и словачког преовлађиваће међу славистима све до тридесетих година 19. века, до појаве Људевита Штура.

Први младићки период рада Добровског закључује његова позната књига *Историја чешког језика и књижевности*. Она се појавила у изводима 1791, а у коначном облику 1792. године. Та књига се узима као један од најзначајнијих датума у области филолологије, посебно словенске. Мада је књига посвећена чешком језику и књижевности, она садржи и једно поглавље о словенским језицима, односно, по њему: о разним

наречјима заједничког словенског језика. За нас најзначајније место у тој књизи јесте његова систематизација словенских језика. То место гласи овако:

> Поред старословенског језика или језика Библије, главни дијалекти словенског језика, који су се до наших дана сачували, јесу:
>
> 1. руски језик, 2. пољски са чешким у кнежевини Тешен, 3. илирски различитих наречја, као бугарско, рашко-српско, босанско, славонско, далматинско, дубровачко, 4. хрватски, са виндским у Штајерској, Крањској и Корушкој, 5. чешки, са моравским и шлеским око Тропоуа и словачким у горњој Угарској.
>
> Вендски у обема лужичким покрајинама измешано је наречје, настало од пољског и чешког. Због поседовања малог броја властитих својстава, ово наречје не могу овде издвојити као самостални језик. (Види у књизи: Петар Милосављевић, *Срби и њихов језик,* 1997:63)

Историја чешког језика и књижевности доживела је ново, прерађено издање 1818. године. Систематизација словенских језика остала је у основи иста, али уз неке промене. Што се тиче јужнословенских језика они су овако представљени (дато према преводу из оног времена):

> 3. Данашње славенско илити илирско (наречје) у Бугарској, Сербији, Босни и Далмацији. 4. Рватско, а 5. Виндско у Крајнској, Коринту и Штајерској са језиком Виндским у Ајзенбуршкој вармеђи. (*Срби и њихов језик*, 1997:67)

Да би се схватио допринос Добровског словенској филологији, ове одељке треба поредити са Хердеровим текстом о Словенима. Хердерова представа о Словенима је још нејасна, магловита, неконкретна. Хердер међу Словенима не види посебне народе. Добровски, напротив, Словене види и као целину, али види и делове те целине. Такође, он јасно истиче да сви они имају један језик, језик словенски, који, као и други језици, има разна наречја. Он различита наречја словенског

језика систематизује делећи их на југоисточне и северозападне. Корак који је, после Хердера, учинио Добровски заиста је огроман. Он је у увећана знања о Словенима унео систем.

Око 1795. Добровски је доживео нервно растројство. Пријатељи су мислили да је заувек изгубљен за науку. Феудалац Нестиц изградио му је посебну кућицу. Али је он, срећом, болест савладао (мада никад потпуно).

У другом периоду рада (до 1809) Добровски је био мање плодан: објавио је свега неколико чланака. Али, године 1809. Добровски је опет објавио једно крупно дело: *Граматику чешког језика*.

У трећем периоду стваралачког живота Добровског, који се најављује већ око 1806. године, дошло је до преокрета у његовом раду. Преокрет је у томе што се Добровски више не бави превасходно чешким језиком и књижевношћу, већ ставља акценат на општесловенске студије. Године 1806. Добровски је најавио, а 1808. остварио једну значајну публикацију под именом *Slawin* (тј. Словен). То је зборник радова о словенским темама, сличан календарима, у ствари, нека врста хрестоматије, на око 430 страна. На почетку хрестоматије стајао је онај Хердеров чланак о Словенима. Затим, у низу текстова, на различите начине, дотакнути су скоро сви словенски језици и народи. Ту су, међу осталим, и текстови о делу Јована Рајића, о граматици Аврама Мразовића, једно писмо Атанасија Стојковића који је у то време био ректор Харковског универзитета итд.

Зборник *Славин* је имао велики значај за Словене. Они су преко његовог садржаја могли бар донекле да се обавесте једни о другима. Својим садржајем зборник је значио и доживљавао се и као позив за свесловенско окупљање. Знамо да је имао пресудан утицај на младог Копитара. А Копитар ће, после Добровског, убрзо постати значајно име у словенској филологији. После преласка Добровског у Беч, њих двојица ће једно време тесно сарађивати.

Неколико година касније Добровски је објавио још једну публикацију сличног карактера, али сада под насловом *Slowanka* (Словенка). Ова публикација се појавила у два тома:

први је изашао 1814. а други 1815. године. Оба тома су била приближно једнаке величине: садржавала су око 250 страна. По садржају, по концепцији, по ефекту, ове књиге су значиле исто или слично што и *Славин* пре неколико година. Зборници *Славин* и *Слованка* постаће за генерације младих слависта, током више деценија, симболи словенског заједништва и окупљања.

Именовање србистике

У првој књизи зборника *Слованка* јавља се (можда први пут) израз *Serbica* за подручје филолошког бављења српским темама, тј. за србистику. То је било име рубрике резервисане за Србе, као што су друге рубрике биле резервисане за друге словенске народе. У књизи *Српскохрватска народна књижевност код Чеха* (1985), у тексту о Добровском, Нада Ђорђевић каже:

> Најопширније пише сам Добровски у одељку о новим књигама под "Serbica". Најпре је дао кратак преглед српске књижевности сматрајући да се са Ђорђем Бранковићем завршава стара књижевност, а Орфелином и Обрадовићем почиње нова. Говори о Курцбековој и Новаковићевој штампарији, о књигама које су у њима штампане. Поред осталог помиње збирку пословица Јована Мушкатировића и примећује да у другом издању поред пословица има и израза који су често само преводи, али као такви могу обогатити "илирски" језик. Ту је приказао и *Физику* Атанасија Стојковића, наводећи о њему да је доктор филозофије, члан многих учених друштава и зато позван да своме народу објасни основна знања те науке. При том хвали његов начин писања, помиње нове песме и роман, а не заборавља ни његова дела на руском језику па каже: "Он има лако разумљив стил који је управо средина између високог Рајићевог и Обрадовићевог благог и течног" (215 стр.). У приказу "моралне песме" *Љубосава и Радован* од Путника, за коју је у наслову речено да је спевана по угледу на просте народне песме, Добровски се пита да ли су досад

> неке од њих штампане, па наставља како су њему познате *Плач Сербији* од ССС и *Бој на Косову*. Даље говори о песмама Мушицког. (16-17)

Отац и патријарх славистике био је "кум" дисциплини која ће се бавити Србима, јер јој је дао име. Али његов допринос се није сводио само на именовање србистике.

Учвршћењу словенске филологије, као посебне дисциплине, посебно ће допринети последње велико дело Добровског посвећено граматици словенског језика која се скраћено зове *Institutiones lingue slavicae dialecti veteris*. Књига је изашла 1822. године. У славистици има углед капиталног дела. Добровски је још у својој историји чешког језика и књижевности 1792. изнео тезу да је старословенски језик по пореклу старосрпски. Исту тезу он је још помније образложио у својим *Institutiones*. Копитар, који је имао другу концепцију о пореклу старословенског, покушао је да наговори Добровског да од своје концепције одустане. Добровски је, након полемике са Копитаром, унеколико променио своју концепцију о пореклу старословенског језика. Учинио је то у једној књижици о Ћирилу и Методију која је изашла 1823; у њој је написао да је старословенски по пореклу српско-бугарско-македонски. Јагић, који ову промену коментарише у својој *Историји славјанске филологије* (1910), каже да Добровски ипак није прихватио главну тезу Копитареву о панонском пореклу старословенског, већ да је сматрао да је тај језик по пореклу јужнословенски.

Учинак дела Јозефа Добровског био је велики. Добровски је извршио научну систематизацију знања о словенским народима, њиховим језицима и књижевностима. Утемељио је такође и знања о старословенском језику и књижевности. Од Добровскога потиче став да постоји један словенски језик а да су оно што ми зовемо националним језицима само наречја (Mundarten) словенског језика. Тим ставовима он је ударио темеље славистици. Кад се Добровски појавио, он је у новооснованој дисциплини био такорећи усамљена појава. Следили су га филолози који су за генерацију били млађи од њега. У првим деценијама 19. века он је већ био само први међу великим

славистима. Читав век, затим, славистика ће почивати на темељима које јој је он поставио. Понешто од тих ставова и сазнања биће кориговано и обогаћено, али готово ништа неће бити одбачено у целини.

Идеолошки и политички одјеци словенске филологије

Успех Добровског плод је његове богате и племените личности, али и околности у којима је његово деловање настајало. Добровски се јавио у погодном тренутку за велике историјске промене. Његова појава је коинцидирала са француским енциклопедистима, са француском револуцијом и са српским устанцима за национално ослобођење, са јачањем националне свести европских народа. Спознаја о томе да постоји једно велико словенско племе са једним словенским језиком, са многобројним и разгранатим наречјима, имала је плодне референце. Следбеници Добровског, који су се надовезивали на његове идеје, различито су га интерпретирали. Разлика у интерпретацији била је последица посебних тенденција у славистичком свету и различитих политичких опција. На касније филолошке студије утицале су различите идејне и, у основи, политичке оријентације као што су: панславизам, аустрославизам, славјанофилство, пансрбизам, илирство и југословенство. Свака од тих оријентација имала је и филолошке рефлексе.

Панславизам се темељио на спознаји да постоје бројни словенски народи који говоре једним, словенским језиком, са више наречја (тј. дијалеката) и да су културе словенских народа блиске а њихови интереси идентични или слични. Идеја панславизма јавила се и одржавала највише међу самим словенским народима, посебно оним малобројнијим као што су Чеси или Словаци. До идеје о потреби повезивања словенских народа дошло је због тога што они појединачно нису осећали довољно снаге да се изборе за своје место у свету. Филолошка знања о другим словенским народима донела су сваком од њих свест да припадају великом словенском свету. Из те спознаје рађала су се братска осећања и тежње за разноврсним

окупљањима свих Словена, за неговањем међусобне комуникације и заједништва. Та осећања и тежње родили су идеју панславизма. Најзначајнији представник ове струје међу филозима био је П. Ј. Шафарик. Покрет је имао и утопијски и практичнополитички карактер.

Споља гледано, панславизму би требало да буде најближа његова интерпретација која се јавила у Русији под именом словенофилство, односно славјанофилство, јер је претендовала да обухвати укупно словенство. Настала из отпора према духу западне цркве (римокатоличке и протестанстке) основна идеја славјанофила упућивала је Словене ка истини православља и према њиховим словенским коренима. У самој Русији она је имала опоненте међу руским западњацима, који су сматрали да Руси у свему треба да следе Западну Европу. Супротно од тога, славјанофили су се надахњивали идејом о месијанској улози Русије. Због своје конфесионалне обојености славјанофилска идеја није могла бити прихваћена у римокатоличком делу словенских народа. Прву генерацију славјанофила у Русији из тридесетих година 19. века (Хомјаков, Кирејевски, браћа Аксаков) заменила је друга генерација (Данилевски, Леонтјев, Кулаковски и други) који су славјанофилску идеју до краја политизовали и свели је на програм утапања свих словенских народа у велики руски народ.

Ужу пројекцију окупљања Словена нудио је аустрославизам. Он је имао у виду окупљање Словена у Аустријској царевини у којој су словенски народи чинили већи део становништва. Словенска филологија, која се рађала крајем 18. и почетком 19. века, имала је највеће упориште управо у тој Царевини. А најзначајнији словенски филолог аустрославистичке оријентације био је Јернеј Копитар. Сем Руса, Бугара и, делимично, Срба, у Аустријској царевини су живели сви други словенски народи. Аустрославизам је стајао на становишту да сви аустријски Словени имају једне интересе и да су они различити од интереса Руса (Бугари су тада били маргинални чинилац) те да питања своје егзистенције ти словенски народи треба да решавају у оквиру Аустријске царевине. Тако изражени интереси аустрослависта се, међутим, нису

подударали и са српским националним интересима. Срби нису живели, као други мањи словенски народи, само у Аустрији, већ су живели и у Турској, а делимично и у Млетачкој републици. Решење српског питања са становишта аустрославизма није било могуће. Једно од решења, које је аустрославизам нудио Србима било је да се Срби приклоне римокатолицизму, да се денационализују и тако неутралишу као политички фактор. На том решењу су аустрослависти здушно радили.

Независно од идеје панславизма и његових варијанти и далеко пре њега, међу ученим Србима и у српској грађанској класи јављала се потреба за националним повезивањем и организовањем. Та идеја је била заснована на ставу да су Срби словенски народ који, као и други словенски народи, има свој језичко-етнички индивидуалитет. Такву идеју је заступао и Доситеј Обрадовић и посебно је наглашавао у *Писму Харалампију* из 1783. као и у другим делима. Вук Караџић, који је у својим схватањима по много чему супротан Доситеју, сагласан је са овим у ставу о потреби духовног и политичког окупљања свих Срба на основу језичког и књижевног јединства. Ова идеја понекад се назива пансрбизам. Пансрбизам је био појава која у пуној мери кореспондира са идејом панславизма; био је њена конкретизација. Она је подразумевала да се и други словенски народи интегришу на основама свог језика и своје књижевности. Та идеја је, међутим, била противна идеји аустрославизма и идејама славјанофила. Идеја о националном организовању Срба, осим свог филолошког утемељења, наслањала се на духовне, културне и политичке традиције српске средњовековне државе. И управо то је изазивало велики отпор у окружењу у каквом су Срби живели.

Илирски покрет је био сложенија појава од претходних славистичких варијанти. Тај покрет је био панкроатистички, а наступао је под маском панславистичког, односно панјужнословенског (панјугословенског) покрета. Идеја пансрбизма је у основи другачија од идеје панкроатизма. По идеји пансрбизма, коју карактерише мисао Вука Караџића, Срби су они који говоре и чији су преци говорили српским језиком. Тај

став је у пуној сагласности са општеприхваћеним ставом европске филологије о разликовању народа по језику. Панкроатистичка идеје нија заснована на овом принципу. Она не каже: ово је хрватски језик, ово словеначки, ово српски, ово бугарски, па се и народи који говоре тим језиком могу идентификовати као Хрвати, Словенци, Срби и Бугари. Панкроатистичка илирска идеја је у свим варијантама великохрватска, јер под Хрватима не подразумева никад само етничке Хрвате, већ подразумева и Хрвате и Србе, па и све Јужне Словене, без обзира на језик. А што се вероисповести тиче, она се ослањала на добро познату праксу покатоличавања и уније.

Природно је што су у процесу развоја славистике и националних филологија словенских народа поједини словенски филолози постали репрезентанти разних идеолошких опција. Па ипак, појединци из генерације првих слависта, на почетку 19. века, остали су пре свега научници и оставили су дубоке трагове у науци. Управо они су дали велики допринос утемељењу србистике.

Јернеј Копитар и србистика

Један од најизразитијих представника словенске филологије у успону, заступник идеје аустрославизма, био је Јернеј Копитар (1780-1844). За Србе је он посебно значајан јер је био ментор и сарадник у разним подухватима највећег српског филолога Вука Караџића.

Копитар се родио у словеначкој сељачкој породици близу Љубљане и имао је срећу да у раној младости постане домаћи учитељ у кући образованог феудалца Жиге Цојса, а потом и његов приватни секретар (5 година). У његовој кући ушао је у круг најобразованијих људи ондашње словеначке средине. После тога је отишао у Беч да студира права, али га је више привлачила филологија. Уз помоћ пријатеља, али и на основу личних вредности, постао је цензор за словенске и грчке књиге, а затим и четврти скриптор Дворске библиотеке. Та места омогућила су му да долази у додир са књигама и са људима од књиге. Године 1810. имао је важну државну мисију:

испословао је да се у Беч поврате књиге и драгоцености које је Наполеон однео у Париз. После тога поверење у њега све је више расло.

"Улога Ј. Копитара међу јужнословенским народима из многих разлога била веома значајна. У своје време он је био једини човек који је одлично владао заплетеном језичком проблематиком тога подручја". Тако пише Јоже Погачник, у предговору књиге Копитаревих текстова објављене под насловом *Serbica* (1984:8). Томе би свакако требало додати да је Копитар, из истих разлога, имао ауторитет и код аустријских власти, али и других чинилаца. Пишући бројне чланке и водећи огромну преписку, Копитар је посредовао у обавештавању заинтересованих Европљана из разних земаља о још мало познатим им Јужним Словенима.

За Копитарево деловање је карактеристично неколико темељних опредељења. То су: а) привржености Хердеровим идејама, б) словеначки патриотизам в), карантанска теорија, г) панонска теорија, д) аустрославизам, ђ) лојалност аустријској царевини и е) потреба да помаже другима.

Копитар је полазио од Хердерових идеја о томе да у Европи постоје разни народи са својим посебним језицима и својим посебним националним духом. Те идеје чине рационалну основу његове сталне заинтересованости за опстанак, развој и афирмацију словеначког народа. Оне, такође, чине и основу његовог космополитизма, посебно његовог свесловенског космополитизма који се приближава панславизму. У схватању Словена и њиховог језика Копитар је следио Добровског. О томе најпотпуније сведочи његов текст *Патриотске фантазије једног Словена* (1810). Текст има свега 12 страница. У њему су, у кратким одељцима, представљени Словени као целина, који су, затим, подељени у две гране, југоисточну и северозападну, слично као и у другом издању *Историје чешког језика и књижевности* Добровског. У прву грану, по Копитару, спадају: 1. Руси, 2. Словено-Срби и 3. Словенци. У другу грану спадају: 4. Пољаци, 5. Чеси са Моравцима и Словацима и 6. Лужички Срби.

Копитар је, у свом тексту, понешто рекао о сваком од словенских народа. За нас је најважније оно што је рекао о Јужним Словенима, посебно о Словено-Србима. О Словено-Србима он говори у два поглавља, 7. и 8. Седмо поглавље се зове *Литература католичких Словено-Срба*, а осмо *Литература грчких Словено-Срба*. У оба поглавља је доследно изведена теза да Срби православци и Срби католици ("који себе радије Илирима називају") представљају један народ, јер је то народ који говори једним језиком. Такво виђење Срба, какво смо већ срели код Добровског, израз је општих ставова онога времена. У свом тексту Копитар јасно износи чињеницу да католици српског језика за себе употребљавају локалне називе (Босанци, Далматинци, Дубровчани, Славонци или један општи, Илири). Али он такво њихово самоназивање узима као тренутно, а не и као трајно стање. Срби православци, по њему, пишу ћирилицом, а Срби католици пишу латиницом и глагољицом.

Копитарева карантанска и панонска теорија

Такође је интересантно и 6. поглавље у којем Копитар говори о Словенцима и Хрватима. Први његов пасус гласи овако:

> *6. Литература новијег словенског језика у Панонији.* Панонски Словени, који су после Методијеве и Сватоплукове смрти потпали под немачку или мађарску врховну власт латинске цркве, почели су тек у доба реформације да своје просте народне дијалекте пишу латинским словима (која међутим нису обогаћивали по угледу на Ћирилову методу, него су се при томе повели за теутонском методом, тако да се то у Крању радило на један начин, у Хрватској на други начин, а код Словена око Блатног језера опет на трећи начин). Њихова литература је до сада одговарала њиховом безначају у политичком погледу. Овај дијалекат се дели на три подврсте: крањски или штајерски у Крању, Корушкој и Доњој Штајерској, хрватски у Провинцијалној Хрватској и

поново штајерски у западномађарским жупанијама између Муре и Раба, чинећи прелаз од крањског ка хрватском. (74)

У овом одељку реч је о две теорије. По првој, карантанској, на Балкану постоје три словенска језика: словеначки, српски и бугарски. Дијалекат којим говоре Хрвати у Провинцијалној Хрватској (тј. на кајкавском подручју) само је један од дијалеката словеначког језика. Ова концепција је у супротности са гледањем Добровског на језичку ситуацију Словенаца и Хрвата. Добровски је у својој првој књизи, *Историја чешког језика и књижевности,* сматрао да је словеначки део хрватског језика. У различитим ставовима двојице филолога, међутим, постоји пуна сагласност у једном: да хрватски (кајкавски) и словеначки језик (који је кајкаваски) у основи јесу један исти језик са унутрашњим разликама. Копитар је, супротно од Добровског, наглашавао словеначку компоненту тога језика, али није долазио у груби сукоб са научном истином. Његов став о кајкавском и данас је, практично, на снази.

И друга теорија Копитарева, панонска теорија, настала је у супротности са гледањима Добровског. Насупрот схватањима оца славистике да је старословенски језик, у ствари, старосрпски, или јужнословенски, Копитар је заступао тезу да је старословенски језик кодификован на просторима Панонije у време деловања Ћирила и Методија. Тај језик се, по Копитару, заснивао на говорима панонских Словена, углавном предака данашњих Словенаца, па се зато може сматрати старословеначким. Та његова теза одавно се сматра неодрживом. Па ипак, наука је остала дужна одговора о панонском језику Словена, ако се, с разлогом, претпоставља да он није био словеначки.

Пишући о коренима Копитаревог аустрославизма, Погачник је поменуо словеначког писца А. Т. Линхарта који ту идеју развија у једном делу посвећеном историји крањских и околних јужноаустријских Словена (1788. и 1791). Али, каже Погачник у предговору поменутој Копитаревој књизи, да је Линхартова мисао остала "племенита жеља све док је Копитар

није проширио у културнополитичку концепцију значајнијег формата" (1984:27). Суштина Линхартове концепције била је: да словенски народи, који се налазе у Аустријској царевини, решење за све своје проблеме треба да нађу у њој самој. Аустрија је домовина тих словенских народа, а Словени у њој здушно треба да раде за њен интерес.

Копитар је у основи подржао овај став. Делујући као библиотекар Дворске библиотеке и цензор за словенске књиге, он је јавно и тајно деловао као лојалан службеник Аустрије. Копитар је доследно наступао као аустрослависта. По његовој концепцији Беч је требало да буде центар словенске филологије. Али Беч је требало да буде и престоница разних словенских народа које је Царевина окупљала. По тој замисли, словенски народи своје односе са Бечом треба да остваре у некој врсти федерације.

Копитар и Вук Караџић

Копитара су више од свих других словенских народа интересовали Срби и то посебно због њиховог сложеног државноправног положаја. Словенски народи тога времена били су или у оквирима Аустрије или ван ње. А Срби су били делом у Аустријској царевини, а делом ван ње, под влашћу Турске, односно у својим још непризнатим државицама, Србији и Црној Гори. Већина Срба својом православном вером била је везана за Русе, а римокатолички Срби били су везани за друге словенске и несловенске народе римокатоличке вероисповести. Политичке идеје које је Копитар заступао налагале су му да чини све што је потребно на политичком одвајању Срба од Руса. Хердеровске идеје, којима је био веран, тражиле су, с друге стране, да Србе разних вера, на основу језика којим говоре, третира као један народ.

Копитар је већ био стекао значајно место у Бечу, а трагао је за Србином који би могао да ради на његовом програму за Србе. Лукијан Мушицки није прихватио такву сарадњу. Таквог човека Копитар је нашао тек у Вуку Караџићу, писцу једне књижице о пропасти српског устанка (касније изгубљене) до

које је дошао као цензор за словенске књиге. На основу ове књижице он је изабрао младог а непознатог Србијанца за реализатора своје замисли. Образованост двојице нових пријатеља била је различита. Копитар је стекао класично школско образовање. Вук је био самоук, али је био и баштиник једне велике народне културе каква је била српска. Сарадња Коптара и Вука темељила се на плодном повезивању различитог. На почетку сарадње, Копитар је правио и непосредне програме рада своме пријатељу. Наговарао га је да скупља народне песме, да пише граматику и речник српског језика и у тим Вуковим подухватима и сам је учествовао. Помагао га је саветима, личним радом, па и материјално.

Копитар је имао два основна разлога да помогне Вуку Караџићу да се српски народни језик уведе као књижевни језик. Први разлог је био у духу филолошких идеја које је следио; други разлог је политички. Могао је очекивати да ће се Срби, усвајањем народног за књижевни језик, што потпуније одвојити од Руса. Крајњи циљ те тежње је био уклапање Срба у оквир аустријске царевине, и то не само "аустријских", него и "турских". Копитар је очекивао од Вука да прекине са дотадашњом српском језичком и књижевном традицијом коју је карактерисала употреба рускословенског. У том циљу доказивао је разлике између књижевног језика Срба у средњем веку и оног који је био у актуалној употреби.

Копитар иза себе није оставио неко значајније научно дело. У литератури о њему обично се помињу два његова дела. Прво је *Граматика крањска, корушка и штајерска* (1809) а друго је његово издање *Клочевог зборника* (1836). Оба спадају у ужу област славистике, словенистику. Издање *Клочевог зборника* представља једно од највиших филолошких достигнућа у издавању старих списа током 19. века. Копитар нема научно дело које би се могло поредити са главним делима Добровског или Шафарика. Копитар је био пре свега аниматор који делује преко других; као такав допринео је учвршћењу славистике. Кад се говори о Вуку, увек треба имати у виду да је у његовом делу садржан значајан удео Копитаревог рада.

*

Пре него што је Вук ступио на сцену, били су започети и добрим делом урађени послови које ће он довршити. Практично је већ био идентификован српски народ по моделу важећем за европске народе: као популација разних вера и традиција која говори једним језиком. Идентификован је и српски језик без обзира на његове различите називе. На разне начине и у разним облицима већ је било забележено и скупљено по разним збиркама велико благо народних умотворина и аматерских песмарица које су потицале од истојезичника разних вера. Преовладало је опредељење за употребу народног језика као књижевног језика; народним језиком већ су писали најзначајнији писци и међу православним Србима. Јасне идеје и предлози за реформу српске ћирилице већ су били изнети. А јавиле су се и идеје да Срби своје текстове треба да објављују упоредо на два модерна европска писма: на латиници и ћирилици. Створена је и историјска свест о потреби осамостаљивања српског народа. Ослободилачки устанци српског народа на почетку 19. века извели су српски народ на европску политичку сцену и учинили га познатим. Снага Вука Караџића није потицала само од његове личности, већ и од ових чинилаца који су га предодредили.

ВУК КАРАЏИЋ И УЧВРШЋЕЊЕ СРБИСТИКЕ

Решења до којих је у главним филолошким питањима дошао Вук Караџић имала су основу у општеприхваћеним славистичким идејама примењеним на српску ситуацију и проблеме србистике. У тим решењима Вукове су биле интерпретације и формулације; идеје су биле заједничке и опште. Сарадња Вука Карџића са Копитаром и другим славистима: Добровским, Шафариком, Јаковом Гримом итд. користила је развоју и славистике и србистике. Са становишта славистике, Вук Караџић је био један од најзначајних филолога онога времена. А поменути слависти су својим радом допринели успуну србистике.

Сличан однос постојао је између немачке филологије и Вука Караџића. У реферату Јосипа Бабића *Почеци немачке германистике и дело Вука Караџића* на Научном скупу слависта одржаном поводом 200-годишњице Вуковог рођења 1987. у Београду о томе се овако говори (у првој и последњој реченици текста):

> Међу германистима постоји данас, и поред различитих оријентација, мање-више општеприхваћен консензус у погледу времена и околности у којима се конституисала њихова научна дисциплина: сматра се да је до њеног формирања као науке са посебним предметом, терминологијом и методолошким поступцима дошло почетком 19. века. (1988, 17/5: 159)
>
> Оваквом (тј. позитивном пријему Вука код Немаца – П. М.) несумњиво је допринела чињеница да је Вук, делом под Копитаревим и Гримовим утицајем, делом и сам у великој мери усвојио циљеве и поступке немачких духовних наука онога времена – у првом реду стварање политичког и

> културног идентитета нације уз помоћ језика и књижевности. (164)

Вук је, другим речима, деловао у складу са ставовима најистакнутијих филолога у свом окружењу, не само словенских већ и немачких. Немци у то време нису живели под туђинском влашћу, као Срби, али су живели подељени у четрдесетак државица, па су помоћу језика и књижевности утврђивали свој национални идентитет. Вук се свом снагом укључивао у процесе који су захватали словенску и германску, односно европску филологију. Са тих становишта он је давао јасније и конкретније одговоре на питања о српским етничким, језичким и књижевним темама која су била постављена у периоду пре његове појаве. За Вукове одговоре је карактеристично да су конзистентни и конгруентни и да представљају систем ставова. Систем ставова које је Вук тада изградио чини трајну основу српске филологије, односно србистике.

У периоду који се назива вуковско доба поједине послове у области српске филологије обавио је сам Вук Караџић, а друге су обавили његови савременици, Срби и странци. Али он је најизразитија, најмоћнија, средишња личност духовног живота Срба тога доба.

Филолошки послови које је Вук обавио многобројни су. Вук је реформисао азбуку, направио граматику и речник српског језика; сакупио је огромно богатство усменог народног стваралаштва (епске и лирске песме, приповетке, пословице и друге ситне облике). Попут других филолога свога времена и он је скупљао и издавао документе и списе из прећашњих времена, поготово из средњег века. Описујући живот, обичаје и старине Срба, Вук је зачео етнологију и етнографију и међу првима почео да се бави српском митологијом. Одржавајући тесне везе са више филолога који припадају другим народима, и стално поредећи Србе са другим народима, постао је и незаобилазно име српске компаратистике. Као сведок и хроничар Првог српског устанка, у којем је и сам учествовао, он се представио и као један од незаобилазних српских

историчара. Ако неко данас хоће на сликовит начин да покаже шта све може да значи израз филолог, онда у првом реду треба да прикаже укупну делатност Вука Караџића.

Вуково поимање српског језика и српског народа

Као и Доситеј, пре њега, и Вук је сматрао да су Срби сви који говоре српским језиком, односно чији су преци говорили српским језиком. Тај став није био само његов, већ општи став онога времена који каже да се народи најпре разликују по језику којим говоре, па тек потом по писму којим пишу, по вери коју исповедају или по државама у којима живе. То су била и писана и неписана начела којих су се држали европски и словенски филолози. Ова начела остала су на снази до дана данашњег и важе за све европске народе. Једино су та начела у изневерена у случају популације која говори српским језиком.

Опсег и идентитет српског језика Вук је приказао први пут у *Писменици српског језика*, свом првом важном језичко-граматичком спису, који је објављен 1814. Он је тамо рекао следеће:

> Ни један народ (премда говори једним језиком) не говори свуд једнако, него у сваком готово предјелу налази се, гди мања гди већа, разлика у говору. Ова иста по предјелу разлика има и у Сербском језику, и по њој се може раздијелити Сербски језик на 3. предјелна нарјечја која јесу:
>
> 1во ХЕРЦЕГОВАЧКО, којему принадлеже сви Србљи који живе у Херцеговини, по Босни (како Греческога, тако и Мухамеданскога вјероисповедања), по Церној гори, по Далмацији, по Хорватској, и по Сербији озго до Мачве, до Ваљева, и до Карановца.
>
> 2го СРЕМСКО, којему принадлеже Сербљи, који живе по Срему, по Бачкој, по Банату, и по Сербији око Саве и око Дунава, као н. п. по нахији (окружју) Шабачкој, до пола Ваљевске, по свој Београдској, по Смедеревској, Крагујевачкој, по Ресави, по свој нахији Пожаревачкој, по Церној ријеци, и по Крајини Неготинској до Тимока.

> 3ће СЛАВОНСКО, којему принадлеже Сербљи Римокатолическог Вјероисповједања, који живе по Славонији, по Хорватској, и по Далмацији. (119)

Став који је Вук заступао у *Писменици* из 1814. о српском језику и српском народу у основи је подударан са ставовима Доситеја Обрадовића садржаном у *Писму Харалампију,* Јозефа Добровског у *Историји чешког језика и књижевности* и Јернеја Копитара у тексту *Патриотске фантазије једног Словена.* Познато је да је ово Вуково дело настало уз помоћ његовог ментора и пријатеља Копитара. Отуда став о српском језику, којим говоре припадници једног народа а различитих вероисповести, не може се ни сматрати неким ексклузивним Вуковим ставом. За тај став би се пре могло казати да је заједнички и да је био израз општег мишљења онога времена. Вукова конкретизација овога става је и јасна и принципијелна. Она је установљена на основу принципа јединства у различитостима. Вук је прецизно наводио ко су све Срби, где живе и који од њих какву веру исповедају. Јединство српског народа он види у истом језику којим говоре припадници тога народа, а његову различитост у верама које истојезичници исповедају и у државама и покрајинама у којима живе. Јединство језика види у истом језичком систему, а различитост у језику види у његовим дијалектима. Кључ за сагледавање и јединства и различитости српског језика Вук је видео у различитом изговарању гласа јат. То је и саопштио у наставку напред наведеног текста из *Писменице*. Прва реченица која следи гласи: "Највећа разлика између ови предјела јест у изговарању писмена ð". Разликовање три пределна наречја, на основу различитог изговора гласа јат, чини основу вуковске дијалектологије српског језика. Тим трима наречјима Вук је касније давао и друга имена. Називао их је, према географском критеријуму: јужно, источно и западно наречје. Иста наречја су, касније, према изговору, добијала и друга имена: ијекавско, екавско и икавско наречје. Основна представа о јединству српског језика, са овом разликом у изговору, остала је и до данас.

Овакво идентификовање српског језика међу другим словенским језицима и унутрашња систематизација његових наречја били су значајан корак у развоју сазнања о српском језику у односу на оно што су о њему знали Доситеј, Добровски или Копитар. Вукова идентификација српског језика као целине и утврђивање унутрашњих разлика били су, такође, доследно спроведени. Он је то учинио по Копитаревим упутама, а у духу Хердерових идеја. За основу те идентификације он је узео народни језик, тј. језик којим говори народ, а не онај који се употребљава у књижевности. Његова граматика је грађена "одозго" (на основу поштовања принципа јединства српског језика) и "одоздо": на основу признавања различитости језичке ситуације у разним деловима народа који је тим језиком говорио. Не би се могло рећи да су тако нешто радили аутори граматика из предвуковског периода: они још нису сагледавали јединство српског језика, јер нису ни имали тако јасне теоријске основе као што их је имао Вук Караџић.

Неколико година после *Писменице*, Вук је поново потврдио идентитет српског језика у *Српском рјечнику* (1818). Овај речник је требало да представи српски језик у свем обиму и богатству. Међутим, показало се да је такав подухват било теже извести. Вук је свој *Рјечник* практично састављао из главе, на основу сопственог језичког памћења и на основу контаката и консултација са релативно малим бројем људи. Рођен у западној Србији, он је добро познавао говорну ситуацију у ијекавској средини; добро је упознао и говорну ситуацију у екавској средини, у којој је углавном живео. А пошто међу икавцима никада није живео, није ни имао прецизно искуство о овом изговору. Радећи углавном на свом *Рјечнику* у Бечу, Вук није могао да удовољи принципијелном решењу најављеном у *Писменици*. Отуда је испало да је његов речник практично садржао само лексичко благо екавског и ијекавског изговора, а не и лексичко благо икавског изговора.

Према овако састављеном *Рјечнику* Вук је направио и нову систематизацију "предјелних наречја". Тих наречја је опет било три. То су: херцеговачко, сремско и ресавско. То решење није било у пуном складу са решењем из *Писменице*, а није било

ни конзистентно у научном смислу. Оно је садржало једно ијекавско и две варијанте екавског наречја којима је давало исти значај као и оном ијекавском. Оваквих неконзистентних решења биће у Вуковом деловању и касније. Али ће их он исправљати. У новом издању *Српског рјечника* (1852) Вук се опет вратио јединству српског језика и његовим принципијелним различитостима на основу изговора гласа јат. Ново издање Вуковог *Српског рјечника,* које је трипут обимније од претходног, садржи лексичко благо и екавског, и ијекавског и икавског изговора. То, другим речима, значи да се Вук, у новим, повољнијим околностима, вратио принципијелном решењу из *Писменице*. Поново је потврдио став: да српски језик има три наречја: екавско, ијекавско и икавско, то јест: источно, јужно и западно.

Не само практично, већ и у једном тексту теоријске природе, Вук је идентификовао илирски језик као српски. У реферату поводом преноса Вукових костију из Беча у Београд, Љубомир Стојановић је подсетио како је Вук "бранио и утврђивао своја начела изнесена у Речнику".

> Тако 1822 године издао је књижицу Додатак к Санктпетербургским сравнителњним рјечницима свију језика и нарјечја, с особитим огледима Бугарског језика (Гр. и пол. сп. II, 178). Повод овој књижици био је сравнителњни словар, који је потекао иницијативом Катарине Велике, и чије је друго издање завршено 1791. године. Ту Вук, пошто је укратко реферисао о постанку његову, и о томе како су оба издања приређена, набраја словенске језике, који су ту раздељени у 12 наречја, па додаје: "Овђе сваки може виђети, да су ђекоја нарјечја метнута сувише, н. п. Српски и Илиријски, то је једно Славенско нарјечије; а ђекоја су опет права нарјечја изостављена, п. п. Крањско, Рватско, Бугарско. Добровски је Чешко (и уз њега Словачко и Моравско) нарјечје с Руским сравнио, и ђе је нужно било, поправио; а Рватско је наново додао у Слованки (II. 193). Ево и ја сам рад сравнити и поправити Српско и Илиријско, и додати Бугарско. (Глас СКА, LV, 42- 43)

То, другим речима, значи да је Вук, у систему "словенских нарјечја", тј. језика, видео и јужнословенски подсистем који се састоји од четири језика: словеначког, хрватског, српског и бугарског. Да би успоставио тај подсистем, Вук је додао бугарски језик и идентификовао је илирски као српски језик.

Ставови Копитара и Вука о српском језику у основи су подударни. Па ипак, у њима има извесних разлика. Копитар је разликовао само три словенска језика: словеначки, српски и бугарски. Хрватски кајкавски је за њега био само део словеначког језика. Код Копитара се може наићи на мноштво места у којима он српски језик алтернативно назива и илирским језиком. Вук свој језик назива само српским. Павле Ивић, у тексту *У одбрану достојанства српске језичке науке,* (Језик данас, 8/1998:5) наводи да је Копитар и два пута употребио израз српскохрватски: 1822. и 1836. Ови спорадични примери таквог именовања српског језика ипак не доводе у питање чињеницу да су и Копитар и Вук, као и други слависти и србисти онога времена, били сагласни да српски језик, као и други словенски језици, добије јасно национално одређење. И за Копитара и за Вука штокавски је био несумњиво српски.

Чији је језик Вуковог "Српског рјечника"

На Међународном научном скупу *Вук Караџић и његово дело у своме времену и данас,* који је у Београду одржан 1987. поводом 200-те године Вуковог рођења, био је изложен и реферат Владимира Хорвата под насловом *Вуков "Српски рјечник" (1818) према рјечницима исусоваца лексикографа: Кашића (1599?), Микаље (1649), Хабделића (1670), Дела Беле (1728) и Јамбрешића (1742).* У реферату је отворено било постављено питање о томе чији је, у националном смислу, језик Вуковог *Рјечника*. Ауторове констатације се најбоље могу представити реченицама из његовог текста који је објављен у материјалима овога скупа (1988:17/2).

> "Из свега наведеног очито је да су и Копитар и Караџић познавали и употребљавали дјела старих хрватских лексикографа, међу којима је и лијеп број исусоваца" (440).
>
> "Вуков "Српски рјечник" (1818) посве се уклапа у глобалну структуру исусовачких рјечника" (444).
>
> "Радећи на Рјечнику, Вук је из исусовачких и других лексикографа изостављао чакавске и кајкавске ријечи, а од штокавских је узимао само оне за које је "могао поуздано рећи да се употребљавају у народу...." (445).

Ниједна од ових констатација аутора реферата не би требало да буде спорна (сем да су сви поменути лексигографи хрватски). Спорни су, међутим, Хорватови закључци, да је језик ових речника хрватски због тога што су их правили исусовци. Тај став је изречен са становишта садашњости које се формирало под великим политичким притиском у Павелићевој Независној Држави Хрватској и у авнојевској Брозовој Југославији наметањем става да нема Срба католика из чега је изведен став да их никада није ни било. У време када су ови речници прављени, Србе су називали Илирима и њихов језик илирским; Срби католици су имали један од највиших чинова у римокатоличкој хијерархији, примаса српског, док су Хрвати имали само кардинала. Полазећи од неприхватљивих ставова, аутор је могао да дође и до следеће констатације: "А из свега наведеног јасно је и зашто су два непосредна Вукова претеча, Сава Мркаљ и Лука Милованов, Срби са хрватског језичког подручја" (447). Мркаљ, Милованов и Вук су са истог језичког подручја, ијекавског, које није ни чакавско ни кајкавско (хрватско) већ је штокавско (српско). Ако је и штокавско подручје хрватско, и ако је Вук говорио хрватским језиком – онда српског језика никако и нема. Пре ће бити обратно: да хрватски језик није штокавски иако има Хрвата по осећању који тим језиком говоре (као што има Срба који говоре енглеским, па енглески језик ипак није српски).

О разликовању Срба и Хрвата, српског и хрватског језика

У периоду превласти сербокроатистике наметнут је став да Срби и Хрвати имају заједнички језик. А да би се тај став одржао, потурено је и ширено уверење да је то био и став самог Вука Караџића. Прокламовано је да је Вук "ујединилац Срба и Хрвата у књижевном језику", како гласи наслов једног текста Александра Белића из 1947. који је прештампан у мојој хрестоматији *Срби и њихов језик* (1997).

У ову хрестоматију унети су, међу другим Вуковим текстовима, и четири која се тичу Вуковог схватања српског језика и српског народа. Ти текстови су: *Примједбе* из *Писменице* (1814), *Срби сви и свуда* (1849), *Срби и Хрвати* (1861) и *Очитовање* (1863). Сви ови Вукови текстови потврђују да постоји пуни континуитет у његовом схватању јединства српског језика и српског народа. Ови текстови, такође, побијају Белићев став, односно ставове уткане у сербокроатистику, по којима је Вук Караџић творац српскохрватског језичког јединства. Вукови ставови доказују нешто сасвим супротно од овога што му се приписује.

Језичко-етничким одређењем српског народа Вук Караџић се најопширније бавио у тексту *Срби сви и свуда*. Тај текст, настао 1836, објављен је 1849. у његовој публикацији под насловом *Ковчежић* и са поднасловом: *За Србе сва три закона*. Главна теза тога текста јесте: да Срба има три закона (православци, римокатолици, муслимани) и да се Срби, по језику, разликују од Хрвата (који су чакавци односно кајкавци).

Ставове из овога текста Вук је поновио још одређеније у чланку који се зове *Срби и Хрвати* (1861). У овом полемичком одговору Богославу Шулеку (1861) на његов истоимени текст (1856), Вук је, између осталог, рекао:

> У осталоме пак, које су *Срби* које ли *Хрвати,* ја другачије не знам казати него овако:
>
> *Хрвати* по правди могу се звати: 1) Сви Чакавци; 2) Кекавци у краљевини Хрватској који су на то име већ обикли.

> *Срби* по правди могу се звати сви Штокавци макар које вере били и макар где становали; и они се, осим мањих разлика, од Хрвата разликују тијем: 1) што не говоре ни *ча* ни *кај* него *што* или *шта*, а 2) што на крају слогова л претварају у о, н. п. мјесто *котал, казал, жетелци,* говоре *котао, казао, жетеоци* и т. д.
>
> Ако Хрватски родољупци не пристају на ову на разуму основану диобу, онда се за сад овоме ништа друго не може учинити него да се подијелимо по *закону* или *вјери:* ко је год закона Грчкога или источнога онај се макар гдје становао неће одређи српскога имена, а од онијех који су закона Римскога нека каже да је *Хрват* који год хоће. (*Срби и њихов језик,*1997:149)

Овај исказ био је тумачен тако као да се Вук одрекао својих претходних ставова о томе да су Срби сви који говоре српским, односно да је прихватио да се Срби и Хрвати разликују по вери, а не по језику. Наведени цитат сведочи да је он и у овом тексту остао веран свом принципијелном ставу. Он је опет јасно истакао да су сви који говоре штокавским (= српским) Срби, односно у његовој терминологији – да су "по правди" Срби. То "по правди" значи да су они објективно говорећи Срби, тј. да су у етничком смислу Срби, свеједно како се осећали. Вук је у овом тексту само резигнирано допустио могућност да појединац римокатолик, који говори српским језиком, може да каже за себе да је Хрват ("нека каже да је Хрват који год хоће"), јер је поштовао и други критериј: лично опредељивање о националној припадности. То никако не значи да је он прихватио националну поделу штокаваца по верској линији као принципијелну, па да је за Србе рекао да су православци а за Хрвате да су римокатолици. По њему етничких Хрвата међу штокавцима нема; може бити само Хрвата по осећању. Таква интерпретација се дословно може ишчитати и из наведеног као и из других Вукових текстова.

Годину дана пред смрт Вук је упутио једно кратко писмо загребачком листу *Позор* под насловом *Очитовање*. У писму је дословно поновио свој став: да су Срби сви који говоре српским. Главни део другог пасуса тога писма, који чини само

једна реченица, гласи: “јер ја сам казао, да су Срби само они који говоре српскијем језиком без разлике вјерозакона и мјеста становања, а за Чакавце и Кекавце нијесам казао да су Срби”. (*Срби и њихов језик*, 1997:150)

На основу увида у ова четири текста (*Примједбе* из *Писменице, Срби сви и свуда, Срби и Хрвати, Очитовање*) јасно је да је Вук Караџић, од прве до последње године свога ангажовања, био доследан у ставу да су (објективно) Срби сви они који говоре српским језиком, и то међу припадницима три вероисповести. Зачуђује, отуда, трдња да је Вук само једном, и то средином века, изнео свој став о Србима три "закона". Такву тврдњу изнео је Павле Ивић у књизи *Српски народ и његов језик.* Он тамо каже:

> Средином прошлог века било је изражено становиште да Србе и Хрвате треба разликовати по језику, а не по вери. Сам Вук Караџић је 1849. у познатом чланку *Срби сви и свуда* изашао са тврђењем да су само чакавци (односно и кајкавци) Хрвати, док су сви штокавци у ствари Срби, мада се они “римскога и турскога закона” таквима не осећају, као што се не сматрају ни Хрватима. Овакво гледиште је почивало помало на романтичарском поимању језика као темеља народности, помало на ширини погледа тога овејаног антиклерикалца који је с искреном љубављу прилазио браћи “сва три закона”, донекле и на чуђењу, с позиција образованог Европљанина, према “оваквом нашему дијељењу народа у данашње вријеме”, али свакако на жаркој жељи да Срба буде што више. (182)

Зачуђује став академика Ивића да је разликовање народа на основу језика плод романтичарског заноса. Разликовање народа по језику је једино објективно и трајно мерило по којем се народи идентификују како пре тако и после доба роматизма, једнако са и без романтичарског заноса. Неприхватљива је зато сугестија да су ставови које су заступали Вук и други филолози његовог времена заблуде прошлости и да ти ставови данас не важе. За те ставове би се могло рећи да су темељни за све европске народе и њихове филологије, па и за Србе. И данас се

сматра да се сви европски народи међу собом разликују по језику којим говоре и којим су говорили њихови преци. Они могу да мењају вероисповест и држављанство, али етничко-језичко порекло не могу да мењају. Само је на терену српског језика наметнуто непринципијелно решење да се народи међу собом разликују по вероисповести. То непринципијелно и неприлично решење не може се сматрати оправданим. Вуково предвиђање да ће нам се свет смејати ако се као народ будемо делили по вери, обистинило се. Народ који говори српским језиком, крајем 20. века, подељен на три нације, нарочито у Босни и Херцеговини, закрвљен до међусобног истребљивања, служио је за поругу другим народима.

Вуков избор књижевног језика

Питање књижевног језика у Срба у 18. и 19. веку показало се као веома сложено. После српскословенског, који је био језик средњовековне српске књижевности, Срби православци су у 18. веку прихватили рускословенски за богослужбени и књижени језик. Народни језик, који је био у споредној употреби у Срба православаца још у времена Светог Саве, постао је већ од 15. века језик књижевности коју су стварали Срби католичке вероисповести (нарочито у Дубровнику) али и језик православих проповеди (Венцловић) којим су се православни свештеници обраћали верницима. Он је исто тако постао језик усменог народног стваралаштва Срба све три вероисповести и језик српске грађанске поезије. Да би се премостила разлика између црквеног, рускословенског и српског народног језика, јавила се идеја о славеносрпском језику, тј. о народном језику са елементима старог српскословенског и рускословенског.

У књизи *За и против Вука* (1967) Меша Селимовић је отварао питање ваљаности Вуковог избора народног језика као књижевног језика. Он је показивао да у Вуковој језичкој реформи све није било добро. Главни његов приговор Вуку био је: што је раскинуо са српском језичком и књижевном традицијом. У другој терминологији речено, Селимовић је

критиковао Вука што је правио превелик засек између старосрпског и новосрпског. Селимовићева критика је била разложна и утемељена. Вук је заиста у низу својих текстова инсистирао на разлици између славенског језика и српског (народног) језика. Али, у зрелијим годинама, и Вук је више полагао на континуитет и на очување традиције, па је у књизи *Примјери* (1856) указао на директну везу српскословенског и српског народног језика. Била је то последица личног сазревања, али и критике коју је примио од противника.

Вуков избор народног језика за књижевни, у његовој ригорозној примени, довео је до потпуног потискивања старосрпског из књижевне употребе у варијантама српскословенског, рускословенског и славеносрпског. Неки други модели народног језика у књижевности, еластичнији од Вуковог, нису представљали тако радикалан раскид са старим језиком. То показују, на пример, Доситејево дело *Живот и прикључења* (1783) и Његошев *Горски вијенац* (1847). Оба врхунска дела српске књижевности, која су настала у Вуково доба, иако написана на народном језику, задржала су елементе славенског. Ни сам Вук није могао остати потпуно доследан свом опредељењу о лексичкој искључивости у примени народног језика што се нарочито видело у његовом преводу *Новог Завјета* па чак и у његовом тексту Предговора *Српском рјечнику* (1818). Ови његови текстови су пуни речи "позајмљених" из славенског.

Вук и питање језичког стандарда

Изабравши народни језик за књижевни, Вук је имао да донесе још једну важну одлуку: које од три наречја штокавског дијалекта треба узети за српски књижевни језик. Реч је била о избору између ијекавског, екавског и икавског изговора. Највећи број народних језичких умотворина, које је он сакупљао, био је на ијекавском дијалекту. Ијекавски дијалекат је био њему најближи, јер му је био матерњи. С друге стране, у економски развијенијим српским крајевима и у главним културним српским центрима: Будиму, Београду, Новом Саду, говорило се и писало превасходно екавски. Вук се зато морао колебати. Сам је највише писао ијекавски. Али је једно време, између 1826-1836. писао екавски. Најзад је изабрао као решење веома еластичан став. По њему би за Србе било најбоље уколико би изабрали ијекавски за свој стандардни књижевни језик. Уколико, међутим, тако не учине, они могу да употребљавају и друга два наречја, екавско или икавско, али тако да не мешају наречја и да их користе доследно. Такво решење је најпотпуније изразио у књизи *Писма Платону Атанацковићу* (1845).

Изјаве неких данашњих лингвиста да српски језик *тек* треба стандардизовати (при чему се највише мисли на избор једног од ова три односно два изговора) научно су неоправдане. За српски језички стандард принципијелно решење нађено је још у Вуково време. Извесне корекције у стандардизацији су могуће због развоја језика и превазилажења застарелих елемената стандардизације, као што је случај и са другим националним језицима. Али, стандардизација српског језика данас не сме довести у питање идентитет и интегритет српског језика који су утврђени Вуковом стандрадизацијом.

Да је Вук сматрао да српски језик треба стандардизовати управо тако што ће се допустити могућност писања на сва три наречја, може се илустровати једним речитим примером. На Вуков наговор, његов млади сарадник Ђуро Даничић саставио је књижицу која садржи приче из Старог Завета. Та књижица је,

о Вуковом трошку, објављена 1850. у четири варијанте које се зову и пишу овако: *Приповетке Новог Завета, Приповијетке Новог Завјета, Pripovijetke Novog Zavjeta, Pripovitke Novog Zavita*. Прве две варијанте објављене су ћирилицом, а друге две латиницом. Тај пример сасвим речито илуструје Вуков став да се српским језиком може писати не само на сва три наречја, већ и на оба српска писма. То његово принципијелно решење било је доследно. Време ће, међутим, учинити да се не одрже сва три наречја у књижевном језику, већ само два: екавско и ијекавско, тј. источно и јужно. Икавски ће се употребљавати само спорадично. Нека савремена залагања против латинице као, тобоже, несрпског писма, сасвим су ван контекста вуковске традиције.

Вук и питање српског етничког идентитета

Вук Караџић је схватио, пошто је већ пуно посла био урадио (а чуо је и доста примедби на свој рад) да је главни његов задатак да обезбеди језичко и етничко јединство српског народа и континуитет српског језика и књижевности. Он је то могао да постигне стандардизацијом језика и писма. У књижици *Писма Платону Атанацковићу* у једној дугачкој фусноти он пише:

> И прије сам ја говорио, да не мрзим ни на једно нарјечије нашег језика, само мислим да их не треба мијешати и пишући ријечи ни по какоме градити још њекако ново, којега у народу нема никако. А кад бисмо се договарали, које би нарјечје било најприличније да га у писању књига сви примимо, ја бих рекао, ово јужно: Оно од запада у Сријему допире до Вуковара и уз Дунав готово до Будима, а у Србији готово до Биограда (у Буковику слушао сам 1839 године гдје људи и оданде и из оближњијех села говоре: дијете, бијело, лијепо и т. д.); осим тога главнога узрока могу се још споменути и ови: 1) да су готово све наше народне пјесме у њему постале; 2) да се ни у једном другом нарјечију гдјекоје ријечи различнога значења словима не могу разликовати, као н. п. *сједим* (ich sitze), и *сиједим* (ich

werde grau), *запјевати* (anfangen zu singen) и *запијевати* (wehklangen), тако *отпјевати* и *отпијевати, попјевати* и *попијевати* и т. д.; 3) оно је најближе и Славенскоме нарјечију, од кога многи вичу да се не треба удаљавати; а 4) оно је нарјечије и у Дубровачкијех списатеља, и тако се само чрез њега можемо ујединити с нашом браћом Римскога закона, која с радошћу нама руке пружају; ми сви ваља да се трудимо, дотле да дотјерамо, да нам језик у књигама буде тако једнак, да се свака књига може од слова до слова прештампати од Латинскијех слова Славенскима а од Славенскијех Латинскима, пак ћемо онда (и само онда) бити један народ и имати једну књижевност, као н. п. Њемци закона Римскога и Луторанскога (а кад нам се по времену придруже и она по роду и језику браћа наша закона Турскога – по Босни и Херцеговини – онда ћемо бити као Нијемци закона Римскога, Луторанскога и Калвинскога, па од свију свачијој вјери част и поштење, а од свакога своме владаоцу покорност и вјерност). (*Срби и њихов језик*, 1997:123)

У цитираном одломку Вук се приказује као бранилац традиције. Он истиче сличност ијекавског изговора са старим славенским језиком. Такође, он истиче да су на томе наречју настале наше народне песме као и дубровачка књижевност. Образлажући свој избор наречја Вук је улазио и у питање саставних делова српске књижевности и при томе посредно показао да српска књижевност има ова четири дела: *народну, стару, дубровачку* и *нову књижевност* и да се сви ти делови најбоље могу повезати варијантом ијекавског изговора. Таквим начином размишљања он је показао шта му је био главни циљ. Главни циљ му је био да сачува идентитет и интегритет српског језика и српске књижевности, а самим тиме и српског народа.

Вукова реформа српских писама

Српски рјечник (1818) Вук је већ штампао својом реформисаном азбуком, овом коју данас имамо. Она се разликовала и од српске црквене ћирилице и од руске грађанске ћирилице којом су Срби писали. Истовремено била је најближе решењима које је осам година раније предложио Сава Мркаљ. У односу на Мркаљев предлог Вук је изоставио неколико слова и уместо њих ставио друга: уместо *ть, дь, ль, нь,* ставио је словне знакове које је пронашао у старим текстовима: *ћ, ђ, љ, њ.* Тиме је постигао идеал да за сваки глас има један словни знак. Вукову ћирилицу Платон Кулаковски је доследно називао – *вуковица.*

Вукова реформа српске ћирилице створила му је већи број противника него све што је учинио у погледу избора књижевног језика. Чак су и многи одушевљени поштоваоци Вуковог скупљачког рада и многе присталице употребе народног језика у књижевности имали резерве и отпоре према његовој азбучној реформи. Бранили су стару азбуку као израз националног и верског идентитета. То су чинили око средине 19. века и такви људи као што је био Стерија.

Нарочито велики отпори према Вуковој азбучној реформи тицали су се уношења слова *ј* из латинице (уместо ћириличког *і* за које се био определио Мркаљ). Највише поводом увођења у српску азбуку овог латиничког слова, Вуку се пребацивало да хоће да "пошокчи" (тј. поктоличи) српски народ.

Вукова реформа азбуке званично је прихваћена у Србији тек 1868, дакле, четири године после његове смрти. Данас се сматра да је Вук створио једно од најједноставнијих и фонетски најсавршенијих писама. Међутим, и данас се износе приговори Вуковој правописној реформи поводом слова јат. Тврди се: да је јат остало, оно би се и даље у изговору рефлектовало као: *е, и, ије,* али се више не би питање изговора јата постављало као питање језичког стандарда. Тврдња се може и проверити. Један од првих и најзначајнијих Вукових следбеника, Јован Суботић,

подржао је Вукову реформу писма, али је сматрао да треба задржати слово јат. Своја Сабрана дела штампао је Вуковом ћирилицом, вуковицом, али је јат задржавао. Читалац његовог епа *Краљ Дечанскиј* (1846), на пример, могао је текст читати екавски, ијекавски или икавски.

Упорно се негује предрасуда да је Вук узимао само ћирилицу као српско писмо. Та предрасуда нема основа ни у Вуковом делу, нити у његовом начину мишљења. Вук је, разумљиво, знао за Копитарев став из текста *Патриотске фантазије једног Словена* да Срби православне вере пишу ћирилицом, а Срби католичке вере пишу латиницом и глагољицом. Он је као актуелна српска писма сматрао и ћирилицу и латиницу. О томе може да посведочи и његов *Српски рјечник* из 1818. године. Тамо има једна табела, под насловом *Alphabeti serborum,* која у једанаест колона приказује писма разних народа. Прве две колоне се зову *Serb. graec* и *Serb. lat.*, што значи српска ћирилица и српска латиница. Остале колоне приказују: мађарску, хрватску, словеначку, чешку, пољску, немачку, италијанску, француску и енглеску абецеду.

Српска латиница, приказана у овом Вуковом *Рјечнику,* разликује се од онде приказаних хрватске и словеначке латинице. Српска латиница код Вука готово је идентична са овом латиницом којом се ми данас служимо. Разлика између данашње и некадашње је у овим словима: *dj, gj* (đ); *x* (ž); *ch*, (ć); *cs* (č), *sc* (š). Вук није био задовољан постојећом српском латиницом због ових диграфа. Она се није уклапала у његов идеал по коме сваки глас треба да буде означен једним словом. Поред наведених слова, није се мирио ни са употребом диграфа *lj, nj* који су и данас у употреби. На питање: зашто Вук није направио и реформу српске латинице, није тешко одговорити. Оптужбе које је добијао због тога што је у ћирилицу увео само једно латинично слово *j* биле су тако оштре да су га морале спречавати да се упушта у сваки даљи посао око латинице. Дугачка фуснота из књиге *Писма Платону Атанацковићу*, која је пренета у мојој књизи *Срби и њихов језик,* завршава се овим реченицама:

> Овдје сад морамо напоменути још једно. Данашњи је Илирски или Загребачки правопис бољи него сви дојакошњи и остали садашњи правописи јужнијех Славена Римскога закона, али још није онаки, какав би требало да је: они би ваљало према Латинскијем словима да сачине осам новијих слова (место *ђ, ж, љ, њ, ћ. ч, ш, џ*), а č, ć, ž, š, и ě да изоставе, па би тако они имали најсавршенији правопис на свијету, и по правди би могли казати, да је њихов правопис бољи и од Славенскога. Кад би се ово поправило, то Гајеву славу не би умалило, него би је још умножило. (124)

Овај латинички правопис Вук не назива хрватски, него илирски или загребачки јер он и није прављен само за Хрвате већ, како Вук јасно каже, "за јужне Славене римског закона", што је практично значило и за Хрвате, али и за Србе римокатолике и за Словенце. У својим намерама и предвиђањима Вук је био реалан. Он је знао да се Срби римокатолици тешко могу приволети да прихвате ћирилицу као своје писмо (што су им предлагали Соларић, Текелија и други) јер то не подржава њихова црква. Зато је он сматрао да Срби православци и Срби римокатолици треба да задрже оба своја писма. Али он је истакао идеал да и српску латиницу треба тако поједноставити да сваком слову ћирилице одговара слово латинице. Радмило Маројевић у књизи *Српски језик данас* (2000) употребљава израз "конвертибилност српских писама", мислећи при томе на српску ћирилицу и српску латиницу. Предност "конвертибилности" српских писама нарочито се добро показала у доба компјутера. Ви куцате на латиничкој тастатури, а текст се на екрану или у штампаном облику, по вашој вољи, појављује ћирилицом. Радећи на конвертибилности српских писама, Вук је радио и на јединству српског језика и српске књижевности.

Вук, такорећи до краја живота, није одустајао од свога идеала. Њему није сметало што "наша браћа Римског закона" прихватају "Илирски или Загребачки правопис" већ што тај правопис није савршен. А кад је говорио о "нашој браћи Римскога закона", он је мислио превасходно на Србе римокато-

личке вероисповести, а тек потом на Хрвате и на Словенце. Сви они могли су да пишу истим латинским словима. А пошто су и Срби римскога закона, и Хрвати и Словенци прихватили илирски правопис, прихватио га је, невољно, и Вук. Словима илирскога правописа, тј. латиницом, био је написан и бечки *Књижевни договор* а тим словима су га потписали и Вук и Даничић. Равноправност српских дијалеката (наречја или изговора) и равноправност ћирилице и латинице Вук и Даничић су потврдили издајући ћирилицом *Приповјетке из Старог завјета* ијекавицом и екавицом, а латиницом ијекавску и икавску варијанту истог текста.

Бечки Књижевни договор

Деценијама је негована предрасуда о томе да је бечки *Књижевни договор* био последица споразума Срба и Хрвата о заједничком језику. У стварности није било тако. Тачно се зна ко је у договарању учествовао и ко је потписао документ. То су била два Србина: Вук Карџић и Ђуро Даничић, пет Хрвата: Иван Кукуљевић, Иван Мажуранић, Димитрија Деметер (који је, у ствари, био Грк), Винко Пацел и Стјепан Пејаковић (за кога би било тешко тврдити да је био Хрват). Договор је потписао и један Словенац: Франц Миклошић. На основу таквог националног састава учесника не би се никако могло рећи да је Бечки договор био српско-хрватски; пре би се могло рећи да је био српско-хрватско-словеначки. Бесмислена је стога тврдња да је такав тронационални скуп имао за циљ да реши питање језика два народа: Срба и Хрвата. Може се једино прихватити да је то био договор неколицине књижевника и филолога. На питање: зашто је Договор одржан баш тада, баш у том саставу, и баш у Бечу, објашњење се може наћи у конкретним историјско-политичким приликама. Али, упркос тим околностима, и различитим интересима појединих страна, Бечки договор 1850. године имао је као резултат документ који недвосмислено говори о *једном* језику *једног* словенског народа и о *једној* књижевности на том језику. Филолози и књижевници, који су Договор потписали као појединци, а не

као представници појединих народа – јер их као такве нико није ни изабрао нити делегирао - били су компетентни да се баве филолошким питањима. И они су, као филолози, – то текст *Договора* показује – стали иза Вукових ставова.

Никако није тачно тврђење да су учесници овог скупа дали приближно једнак допринос у договору. Кад се упореде одломци из Вуковог текста *Писма Платону Атанацковићу* са текстом бечког *Књижевног договора*, види се да се ради о истом скупу ставова који се јављају у ова два текста: први текст носи само Вуков потпис, а други су, уз Вука, потписали и други филолози и књижевници. Ставови и идеје у оба текста су исти што значи да се извор тих идеја налази у истом субјекту: тј. у Вуку Караџићу.

Текст бечког *Књижевног договора* је кратак: износи само две стране. Све је у њему важно, а поготово прва његова половина, тачке 1. и 2. Тачке 3, 4, и 5. тичу се писања слова х и р; па је зато њихов значај мањи. Најважнији, први део текста овако гласи:

> Доље потписани, знајући да *један* народ треба *једну* књижевност да има, и по том са жалости гледајући, како нам је књижевност раскомадана, не само по буквици, него и по језику и правопису, састајали смо се овијех дана да се разговоримо, како бисмо се, што се за сад више може у књижевности сложили и ујединили. И тако смо:
>
> 1. Једногласице признали, да не ваља мијешајући нарјечја градити ново, којега у народу нема, него да је боље од народнијех нарјечја изабрати једно, да буде књижевни језик; а то све а) зато, што није могуће писати тако, да би свак могао читати по свом нарјечју, б) зато, што би оваква свака мјешавина, каоноти људско дјело, била гора од којега му драго народнога нарјечја, која су дјела божја, а ц) и зато, што ни остали народи, као н. п. Нијемци и Талијани, нијесу од својијех нарјечја градили новијех, него су једно од народних изабрали, те њим књиге пишу.
>
> 2. Једногласице смо признали да је најправије и најбоље примити јужно наречје, да буде књижевно, и то а) зато, што највише народа тако говори, б) што је оно најближе старому

> славенском језику, а по томе и свијема осталијем језицима славенскијем, ц) што су готово све народне пјесме у њему спјеване, д) што је стара дубровачка књижевност у њему списана, е) што највише књижевника источнога и западнога вјерозакона већ тако пише (само што сви не пазе на правила). По томе смо се сложили, да се на онијем мјестима, гдје се по овоме нарјечју два слога (syllaba) пишу *ије*, а гдје је један слог, ондје да се пише *је* или *е* или *и*, како гдје треба, н. п. *бијело, бјелина, мрежа, гонио*. А да би свак лакше могао сазнати, гдје су по овоме нарјечију два слога, гдје ли је један и гдје треба писати *је*, где ли *е*, где ли *и*, замолили смо сви остали г. Вука Стеф. Караџића, да би написао о томе главна правила, која су доље приложена.
>
> Ако ли когод из којега му драго узрока не би хтио писати овим нарјечјем, ми мислимо да би и за народ и за књижевно јединство најпробитачније било, да пише једнијем од остала два нарјечија, којијем му воља, али само да их не мијеша и не гради језика, којега у народу нема. (142)

Наведени део текста има четири основна пасуса и у њима се износе четири основна става:

1. да *један* народ треба *једну* књижевност да има.

2. да за књижевни језик треба да се изабере један дијалекат (изговор).

3. да је најбоље изабрати ијекавски изговор за књижевни језик.

4. да се може писати и на остала два дијалекта, екавском и икавском, али правилно.

Сви ови ставови су садржани и Вуковом тексту *Писма Платону Атанацковићу*. Између текста *Писама* и *Договора* постоји једна важна разлика: Она се тиче имена језика и имена самог тога народа. У *Писмима*, као и у другим Вуковим текстовима, народ се зове Срби или српски народ, а његов језик – српски језик. У бечком *Договору*, међутим, не помиње се ниједан јужнословенски народ; помињу се само Немци и Талијани и то као узор који треба следити у решавању језичких питања којима се бави и бечки *Књижевни договор*.

Из овога, ипак, не треба извући закључак да се *Договор* тиче неког неодређеног језика и неког неодређеног народа. И језик и народ у њему су сасвим јасно појмљени и одређени. Језик је одређен посредно, помињањем основних дијалекатских разлика које се испољавају у различитом рефлексу слова јат као: *и, ије, е* (при крају трећег пасуса). Али је идентитет тога језика много јасније прецизиран у тексту *Главна правила за јужно нарјечје,* који је, по овлашћењу других учесника Договора, написао Вук и који је приложен уз текст *Договора* (као његов саставни део). Први пасус тога текста гласи:

> Као што је много пута напомињано главна је разлика у језику нашему у изговарању оних гласова, који се у славенском језику пишу са словом ð; и по томе изговарању језик се наш дијели на три главна нарјечја, тј. *источно, јужно* и *западно*.

Главна правила се, у пуном смислу, ослањају на текст *Договора*. Она јасније и конкретније прецизирају да се текст *Договора* тиче штокавског наречја са сва три изговора: екавским, ијекавским и икавским и да је то један и јединствен језик. Ни штокавско наречје, као ни српски језик, у тексту *Договора*, као ни у тексту *Главна правила,* нису споменути. Али је из описа јасно о којем се наречју или језику ради: ради се о оном којим се Вук и пре тога и после тога бавио. Постојање тога језика Вук је први пут потврдио у *Примједбама* у *Писмености* из 1814. године; а после га је потврђивао у више својих текстова. Вук у *Писмености* говори о заједници екавског, ијекавског и икавског изговора штокавског наречја као о српском језику. У Бечком договору се о њима говори као о *једном језику* или о *нашем језику.*

Спорно, дакле, за учеснике скупа није било постојање штокавског као посебног језика. Никаквог помена кајкавског или чакавског тамо није било. Отворено је остављено само питање назива штокавског. Тај језик је, у то време, већина популације, која је њиме говорила, називала српски. Али су се, упоредо са тим, употребљавани и други називи: илирски,

босански, славонски, далматински, дубровачки, хрватски, нашки. У време Бечког договора два најраширенија назива била су: српски и илирски. Учесници договора, вероватно, нису могли да се усагласе око имена језика. Јагић је, у *Историји словенске филологије*, навео сећање Франца Миклошића, једног од учесника договарања, да Вук "никако не хотећи српски и хрватски језик дати под називом – српскохрватски или чак српски *или* хрватски, а Хрватима остављајући само право на чакавску подврсту" није дозволио да се наметне произвољно решење (1910:703-704; *Срби и њихов језик*, 1997:420). Питање назива језика остало је дакле, отворено.

Али, у Бечу је овом приликом закључено да они који говоре штокавски (прецизније: екавски, ијекавски, икавски) чине један народ. Популација која тим језиком говори још је у оно време називала себе различито: Срби, Илири, Босанци, Херцеговци, Славонци, Далматинци, Дубровчани, Хрвати итд. По природном реду ствари, који важи за друге народе и језике, и ова једнојезичка заједница требало би да има и једно национално име. Ипак је питање имена језика заобиђено.

Тај недостатак *Књижевног договора* имаће лоше последице. Са именом српског језика ће се касније много манипулисати. Али, од овог пропуста и недостатка, до којег је дошло свесно и вероватно под притиском, важније је оно решење које има стратешки значај. У *Књижевном договору* штокавски је потврђен као један језик; потврђено је да они који говоре штокавски чине један народ; потврђено је да је књижевност на штокавском књижевност једног језика и једног народа. Сваки од ових ставова има своје научно утемељење и они се могу бранити постојањем општих правила која важе и за друге европске народе онога доба па и касније.

Бечки договор се тиче, непосредно или посредно, и народа из којих потичу сви учесници скупа. Тиче се, другим речима, и Словенаца, и Хрвата, и Срба, иако ниједан народ у тексту није споменут. Пуно значење тога договора може се коректном интерпретацијом јасно представити и изразити.

а) Скуп филолога и књижевника је у *Књижевном договору* посредно закључио: да се овај договор не односи на Словенце, јер Словенци не спадају у штокавску језичку заједницу.

б) Договор се, такође, не тиче ни етничких Хрвата, тј. оних који говоре чакавски, односно кајкавски, јер кајкавски и чакавски дијалекат, нису били предмет *Књижевног договора.* Пошто им језици не спадају у исти језички систем, Хрвати и Срби не могу чинити исту етничку заједницу, односно, они не могу бити један народ.

в) Бечки договор се посредно тиче и илирског покрета самим тиме што је имплицитно одбацио његове главне ставове: да јужни Словени, а посебно Срби и Хрвати, имају један језик и да чине један народ, односно да имају једну књижевност. Сасвим супротно од тога, *Књижевни договор* је потврдио Вукове ставове да штокавци чине један народ истог језика а разних вера, и да они треба да имају једну књижевност.

г) Иако се у *Књижевном договору* не спомиње српски језик, у овом документу је ипак одбрањен идентитет и интегритет тога језика. Другим речима, тај документ је показао да је оно што се зове српски језик идентично са оним што се зове илирски, босански, далматински, славонски, дубровачки језик. Како год да се звао, тај језик има исту структуру, различиту од других структура других језика.

д) Бечки договор је, такође, потврдио континуитет и интегритет српске књижевности. Тачније, он је потврдио да књижевност на штокавском језику чини једну целину и да та целина има ова четири саставна дела: народну књижевност, стару књижевност, дубровачку књижевност и нову књижевност. Тај став је такође имплицитно потврдио да се мимо ове књижевности налази књижевност на чакавском, кајкавском или на словеначком језику.

Са становишта овако усвојених закључака јасно је да је у Бечу усвојен документ о питањима од стратешког значаја. Питање назива језика и народа заобиђено је у самом тексту, али је и оно било потпуно решено у контексту. С обзиром да је главни учесник *Књижевног договора* и његов текстописац овај

језик у другим својим текстовима увек именовао као српски и само као српски, није могло бити двоумљења око имена језика. Везујући се чврсто за принцип о једном народу и једном језику, *Књижевни договор* је искључивао могућност двонационалног имена језика.

Да су овакве интерпретације *Књижевног договора* тачне, можемо да закључимо посредно, на основу неколико познатих чињеница. Исте године када је сачињен Књижевни договор у Бечу је била објављена *Мала српска граматика* Ђуре Даничића. Она је неименовани језик *Књижевног договора* представљала као српски језик. Године 1852. изашао је *Српски рјечник* Вука Караџића. У њему је представљено лексичко благо оног језика који је описан у *Књижевном договору*. Тај језик се у овом *Рјечнику* назива српским, као и у свим претходним Вуковим делима. Лексичко благо које он обухвата потицало је из екавског, ијекавског и икавског подручја, једног истог, штокавског језика. Исте године је изашло на немачком језику и једно капитално дело Франца Миклошића: *Упоредна граматика словенских језика*. У овом делу, у одељку *Српски и хрватски језик,* јасно су представљене разлике између хрватског (чакавског) и српског (штокавског) језика и показана је веза између њих преко икавице која се налази у оба језика. Миклошић је, као и Вук и Даничић, језик хрватских кајкаваца сматрао словеначким језиком.

На жалост, бечки *Књижевни договор* је касније погрешно интерпретиран као договор о заједничком језику два братска народа: Срба и Хрвата. По безобзирности такве интерпретације нарочито се истиче *Уводна реч* у *Правопису српскохрватског језика* (1960). Тамо се између осталог каже:

> Наука о језику утврдила је у 19. столећу да је народни језик Срба и Хрвата један језик, па су стога неки српски и хрватски филолози и књижевници, међу којима су били Вук Ст. Караџић, Иван Кукуљевић, Ђуро Даничић, Иван Мажуранић и Димитрије Деметер, већ г. 1850. склопили у Бечу Књижевни договор којим су хтели језик српске и хр-

ватске књижевности "приближити, сложити и ујединити". Њихова је намера уродила добрим плодом, тако да су у другој половини 19. столећа и у Срба и у Хрвата победили фонетски правописни принципи, а за књижевни језик узет је штокавски језик нових облика и акцената. Оно што је започето бечким Књижевним договором настављено је г. 1954. у Новом Саду познатим Закључцима о српскохрватском језику и правопису. (*Срби и њихов језик,* 1997:399)

Готово ништа у овом пасусу није тачно. Није тачно да је наука у 19. веку утврдила да је народни језик Срба и Хрвата један језик, иако је било и таквих настојања. Такође није тачна ни тврдња да су у 1850. неки српски и хрватски филолози склопили споразум, нити да је у том споразуму било говора о језику двеју књижевности, српске и хрватске, њиховом приближавању и уједињавању. Бечки договор се тицао само једног народа, који говори једним језиком и који има једну књижевност. Није тачно ни то да постоји сагласност између Бечког договора и Закључака правописне комисије из 1954.

Да би се нашао одговор на питање зашто је пропуштено да се у *Књижевном договору* именује језик о којем је реч, потребно је познавати логику својствену најглавнијем учеснику овога скупа, Караџићу. За њега је најважније било да се постигне сагласност о битном, а то је: да они који говоре екавским, ијекавским и икавским (тј. штокавским) говоре једним језиком, па да, према томе, чине један народ и да треба да имају једну књижевност. *Књижевним договором* потврђен је идентитет и интегритет језика. Други потписници су имали своје разлоге зашто су потписали договор о једном језику без имена. Назвати другим именом, а не српским, језик којим се бавио Вук Караџић у оно доба, поред живог Вука, још није било могуће. Али је постојала лаковерна нада да ће то једног дана ипак бити могуће. Могло се претпоставити да у будућности неће бити тешко ону трострукост наречја у јединственом штокавском која се појављује као последица различитог изговора слова јат, заменити трострукошћу стварно различитих дијалеката као што су штокавско, чакавско и кајкавско

наречје и ту мешавину прогласити једним језиком. Ако је Вук био неопрезан и у нечему погрешио, то је што је увео термин наречја за екавски, ијекавски и икавски, а није користио термин различитост изговора (као што је касније чинио Стојан Новаковић). Али то је терминолошко питање које не утиче на питање идентитета језика. Вук не може бити одговоран за подметање вештачке конструкције о штокавском, чакавском и кајкавском као једном језику. Ту грешку направиле су генерације филолога после њега. После Вукове смрти *Књижевни договор* је злоупотребљен да би се помоћу њега неосновано доказивало да Срби и Хрвати имају заједнички народни и књижевни језик.

На питање да ли је Вуку био потребан овакав документ у којем се прећуткује српско име језика, може се одговорити потврдно ако се имају у виду конкретне историјске околности и дневнополитички разлози. Средином 19. века, Аустријска царевина се подухватила да среди језичку ситуацију у држави прављењем терминолошких речника за потребе својих административних јединица. Аустрија је имала намеру да за Србе и Хрвате направи два терминолошка речника, али на основама истог, српског језика, који су једни називали српски, а други илирски. То је значило да би се српски језик који су илирци прихватили само деценију раније, поделио на два језика, на српски и на хрватски. Вук, који је већ имао дуго искуство са политиком државе и коме стратешки циљ илирског покрета није био непознат, схватио је прави смисао такве језичке политике. Он није смео дозволити да буде заобиђен и да држави препусти да српски језик распарчава и кроји по своме. Зато је он позвао неколико књижевника и филолога, који су се тада затекли у Бечу, и с њима направио *Књижевни договор*. Договор је потврдио све главне Вукове филолошке ставове; потврдио је идентитет и целовитост српског језика; идентитет и целовитост српске књижевности; идентитет и целовитост српског народа. На бечки *Књижевни договор* треба гледати као на озбиљан филолошки подухват који има научно утемељење.

Српска народна књижевност – сведочанство идентитета српског језика и националног бића

Вуков рад на идентификацији српског језика помоћу *Писменице* и *Рјечника* готово од самог почетка је наилазио на отпоре мотивисане потребом одбране традиције славенског (рускословенског) језика и одбране православља. Али чак и они који су се опирали Вуковим реформама имали су благонаклон однос према једној врсти Вуковог рада, према сакупљању и објављивању српских народних умотворина: песама, приповедака, загонетки, пословица, брзалица, бајалица и других ситних облика. За такву врсту књижевности знали су готово сви европски народи, поготово Немци. Али је српски народ почетком 19. века био у посебним историјским околностима када се теже могао испољити на други начин, па је стварање усмене књижевности још било у пуном замаху. Она је тада била прави израз и највећи домет књижевног стваралаштва српског народа који се кроз устанке против Турака вратио на светскоисторијску сцену. Путем Вукових зборника народних умотворина та књижевност се показивала као жива и богата, као велика и јединствена. Вук је "сакупио и на свијет издао" три књиге епске поезије и једну књигу лирске. Издао је једну књигу народних приповедака и једну књигу пословица, загонетки, бајалица, брзалица, дакле, целу једну књижевност.

Српска народна књижевност је сама по себи била вредна. Али она има и други значај, значај филолошки: била је најбоља конкретна потврда језика који је Вук представљао у *Писменици* и *Рјечнику.* Он је ову књижевност откривао на великом подручју српскога језика, мада не и стварно на целом подручју, јер у све српске крајеве није допро. Самим својим постојањем и својим обиљем, српска народна књижевност потврђивала је оно што је Вук износио у својим језичким списима: да на широком подручју Балкана и средње Европе – од Коморана у Словачкој и Сент-Андреје у Мађарској, до Видина и Јадранског мора – живи популација која говори једним језиком и коју треба схватити као један народ, као што се и други европски народи сматрају једним народом уколико говоре једним

језиком, без обзира на државе и државице у којима живе и без обзира на вероисповест. Народна књижевност, коју је Вук откривао, показивала је да се духовно стваралаштво народа који говори једним језиком не може делити.

Да је народна поезија значајна за идентитет српског народа, Вук је схватио још на првом кораку. *Предисловије* његове *Мале простонародне славено-сербске песнарице* из 1814. завршава се реченицом која гласи: "А мени се чини, да су оваке песне содржале, и сад у народу простом содржавају, негдашње битије Сербско и име". То, у другој терминологији, значи да су те песме значајне за српски идентитет. Његове касније збирке народних умотворина су то сазнање још више потврдиле и обогатиле. Оне су обнављале две запретане врсте памћења: памћење о старој српској вери и митологији и памћење о српској историјској прошлости. У народним песмама, приповеткама и другим умотворинама биле су садржане и чињенице које се тичу српске и словенске митологије. Неке од народних песама Вук је и сам називао митолошким. Али и друге, које није тако називао, "памтиле" су садржаје из српске митологије или старе српске предхришћанске религије.

Народне јуначке песме које је Вук сакупљао и објављивао представљале су својеврсну стиховану историју српског народа. У њима су представљене најзначајније личности српске прошлости, посебно из три најзначајније српске династије: Немањића, Лазаревића, Бранковића, затим личности из хајдучких и ускочких војевања за слободу Црногораца, Херцеговаца, Србијанаца и Срба из других српских крајева. Вуку су приговарали да је тежио да реформама прекине континуитет са српском средњовековном прошлошћу. Међутим, сакупљањем и објављивањем народних умотворина, он је учинио више него ико да се обнови сећање на ту прошлост и то на најефикаснији начин: стиховима које су разумели сви који су српски говорили, и стари и млади, и учени и неучени. Српска народна књижевност је својим садржајима сведочила о старости и културном значају српског народа. У другом дискурсу она је саопштавала исте садржаје као и писана српска средњовековна књижевност. Тако су се, највише Вуковом

заслугом, већ првих деценија 19. века, Срби представили свету као народ велике и особене културе. Откривањем те књижевности Срби не само да се нису одвојили од своје историјске прошлости него се показало да је управо српска народна поезија прави трезор историјског памћења. Захваљујући превасходно Вуковом деловању на сакупљању и објављивању народног блага, српски светитељи, краљеви, цареви, војводе и јунаци представљали су Србе на европској културној позорници, а народно знање о њима раширило се и учврстило. Дејство аустрославистичке Копитареве политике дало је у Вуковом случају резултате супротне од очекиваних. Идеја о обнови српске државе, којој је Вук увек био и остао веран, нарочито је оснажена европском афирмацијом српског народног бића до које је дошло откривањем српског народног стваралаштва. У целини гледано, међутим, Вукова сарадња са Копитарем била је више него плодна. Уз Копитареву помоћ и посредовање Вук је обавио велики посао у духу Хердерових идеја. Не би се претерало ако би се казало да је управо Вук, по значају свога дела, један од највећих Хердерових следбеника. Можда се Вуку и може замерити што није учинио више на афирмацији старе српске књижевности. Али се истовремено мора поставити и питање: зар за тај посао у оно време међу Србима није било и спремнијих и позванијих од њега? Она ће се откривати тек почев од његових следбеника: Шафарика и Даничића.

Вуков допринос проучавању српске књижевности

Вук Караџић није само сакупљао народне умотворине. Он је, међу првима, дао и значајан допринос њиховом проучавању. Откривао је начин настанка народних песма и могућности жанровске систематизације српске народне књижевности.

На основу свог скупљачког искуства, Вук се уврстио међу најкомпетентније филологе који су могли да расуђују о томе како настају епске песме. Његова сведочанства посебно су значајна са становишта поетике. Ево једног од њих.

> Једни пјесама различито пјевање по народу показује да све пјесме нијесу одма (у првом почетку своме) постале онакве какве су, него један почне и састави што како он зна, па послије идући од уста до уста расте и кити се, а каштo умаљује и квари; јер какогођ што један човјек љепше и јасније говори од другога, тако и пјесме пјева и казује. Рђав пјевач и добру пјесму рђаво упамти и покварено је другима пјева и казује; а добар пјевач и добру пјесму поправи према осталима које он зна.

Ова и слична Вукова запажања, расута по његовом делу, спадају међу најзначајнија схватања о колективном народном стваралаштву, тј. о стварању дела у којем учествује већи број појединаца. Испитивања која је вршио Матија Мурко (1861-1951) више од стотину година после Вука, а која су објављена у књизи *Трагом српскохрватске народне епике* (1952) потврдила су исправност Вуковог поступка. То је после тога учињено и у књизи *Певач прича* америчког истраживача српске епике Алберта Лорда (1960).

Вук Караџић је, међутим, настојао да унесе логос и у народно стваралаштво као целину. Он је то чинио са два аспекта: са синхроног и дијахроног. То значи да је у народну књижевност уносио ред са књижевнотеоријске али и са књижевноисторијске тачке гледишта.

Вук је уносио ред у скупљене народне умотворине и образлагао га је својим особеним теоријским језиком. Природа и терминологија тога језика се нарочито може видети у његовом предговору првој књизи *Српских народних пјесама*. Тамо стоји:

> Све су наше народне пјесме раздијељене на пјесме *јуначке*, које људи пјевају уз гусле, и на *женске*, које пјевају не само жене и ђевојке него и мушкарци, особито момчад, и то највише по двоје у један глас. Женске пјесме пјева и једно или двоје само ради *свога* разговора, а јуначке се пјесме пјевају да *други слушају;* зато се у пјевању женских пјесама више гледа на *пјевање* него на *пјесму*, а у пјевању јуначкије највише на *пјесму*. (1969:529)

На сличан начин Вук је касније и приповетке делио на женске и мушке по критерију: има ли у њима чудеса (а) или се у њима "приповиједа рекао би човјек да би заиста могло бити" (б). Мушке приповетке је, затим, поделио на дуге и кратке, озбиљне и шаљиве.

Тако, не само да је скупио народне умотворине разних врста, него је Вук чинио и нешто што је превасходно посао теоретичара књижевности. Он се међу првима бавио генолошким проблемима наше народне књижевности и увео је генолошки ред у њу. Чинио је то држећи се принципа логичког разврставања, као што чине и други теоретичари.

Вук је, такође, унео ред у српску народну епску поезију и са дијахроне тачке гледишта. Двадесетих година, када је највише сакупљао и издавао народну поезију, он је четири књиге *Српских народних пјесама* разделио на два дела: на женске (тј. лирске) и на мушке (тј. епске) песме. Књигу прву резервисао је за различне женске песме, а код епских песама извршио је овакву категоризацију: *Књига друга – у којој су пјесме јуначке најстарије, Књига трећа – у којој су јуначке пјесме средњих времена, Књига четврта – у којој су јуначке пјесме новијих времена о војевању за слободу.* Овај модел временске поделе песама на оне о најстаријим, средњим и новим

временима, послужиће каснијим истраживачима да укупну српску (касније и хрватску) књижевност деле на три раздобља: на стару, средњу и нову књижевност.

Вук и национални правац у друштвеним наукама

Вук је заинтересовао Копитара за сарадњу као добар познавалац српског народа и његових обичаја. Сакупљајући умотворине, Вук се трудио да народна веровања и обичаје што боље упозна и осветли. Тако је он постао један од првих етнолога и етнографа са изразитом националном оријентацијом и то у право време: када је тај правац био оживео и у култури других европских народа. За српску етнологију посебно је важна Вукова књига објављена на немачком под насловом *Црна Гора и Црногорци* (1836) и књига под насловом *Живот и обичаји народа српског*, коју није стигао да доврши, али која је је била јасно планирана и добрим делом завршена. У његовим Сабраним делима (Просветино издање) цела једна обимна књига зове се *Етнографски списи*. Вук је написао и више радова значајних за српску историографију. Његови радови о Првом српском устанку, о Хајдук Вељку и о Милошу Обреновићу и данас се цитирају.

Посебно је Вук био користан као сарадник немачког историчара Леополда Ранкеа. Леополд Ранке (1797-1886) био је млад историчар кад га је Копитар довео у везу с Вуком. У својој 33. години написао је једно од својих најзначајнијих дела, *Српска револуција* (1829) на основу података које је добио пре свега од Вука, али и од других сведока, и на основу властитих истраживања. У књизи је Ранке историографски осветљавао српске устанке са почетка века, један од најкрупнијих историјских догађаја свога времена. Никола Радојчић, у свом знаменитом раду о овом делу немачког историчара (објављен као поговор Ранкеовој књизи 1991) сматра да је његова вредност у томе што је Ранке српску револуцију тумачио повезано са историјским процесима у Европи и свету. Осветљавајући тај догађај, Ранке је добио прилику да демонстрира свој метод; касније ће са истим методом, у испитивању других

појава, стећи глас једног од највећих историчара 19. века. Приче о томе да је он само превео Вуков текст нису тачне. Али њих не треба прећуткивати јер оне упућују на то да се уоче велике подударности у погледима између српског филолога и немачког историчара. Много млађи од Вука, Ранке се и пред смрт с пијететом сећао овог свог пријатеља и сарадника.

Сарадња Вука и Ранкеа има и симболичан значај. Највећи немачки историчар 19. века почео је своју каријеру са ослонцем на једног великог српског филолога. То је било у време највећег духовног успона Немаца како у класичној немачкој филозофији (Кант, Фихте, Шлегел, Хегел) тако и у филологији (Хердер, браћа Грим, затим Хумболт) и у поезији (Гете и Шилер). Многи од представника ове немачке елите давали су подршку афирмацији српске културе. То је био и највиши домет сарадње Немаца и Срба у историји. Кад уједињени Немци при крају 19. века буду имали Ничеа као свог главног филозофа, а његову *Вољу за моћ* као главни израз свога духовног обзора, онда ће се однос Немаца и Срба трајно пореметити: историјске перспективе и једног и другог народа наћи ће се на различитим колосецима.

Српска енциклопедистика не почиње са Вуком, већ са Орфелином. Али крупан прилог српској *националној* енциклопедистици представља Вуков *Српски рјечник* (1818). На наговор Копитарев, али сходно својим склоностима, Вук је појединим лексикографским јединицама давао шира објашњења. Тако је његов речник, у многим појединостима, прерастао своју сврху. Он није само зборник српске лексике преведене на немачки и латински већ представља и збир знања о појмовима које поједине речи означавају. Вуков *Рјечник* је отуда и енциклопедијско дело из области српске етнологије, митологије, религије, историје. Вукова енциклопедијска сума знања одређена је његовом личношћу, али и потребом да се створи систем знања о српском народу.

У време деловања Вука Караџића многи европски народи имали су универзитете и академије наука, националне институције које су се бавиле пословима којима се и Вук бавио.

Срби такве институције нису имали. Тек дванаест година после Вуковог ступања у јавни живот, Срби ће у Пешти основати прво друштво са скромним амбицијама издавања српских књига и ширења књижевности: Матицу српску. У Београду ће бити основане прве институције тридесетих и четрдесетих година 19. века (Библиотека, Штампарија, Музеј, Друштво српске словесности). Али, ни строго контролисана и ограничавана Матица српска ни друге српске установе, за Вукова живота, нису урадиле онолико колико је он сам учинио. Вук Караџић је сам деловао као једна национална институција. Он није једини радио на установљењу српске филологије. Али је он био централна личност која је својом делатношћу ту филологију организовала. Са њим и уз њега српска филологија је постала организована научна дисциплина, какве су, у његово време, израстале и у других европских народа.

Одјек Вуковог рада међу странцима

Схватања Вука Караџића о српском народу, о српском језику, и о српској књижевности нису била ни нова ни само његова. Слична схватања имали су и други појединци међу Србима и међу страним филолозима, писцима и јавним личностима. Деловањем Вуковим, међутим, дати су јасни одговори на ова питања, учвршћена је филолошка представа о српском идентитету, а националне науке су и у Срба добиле онај значај који су стицале у Европи у доба просвећености, сентиментализма и учврстиле га у доба романтизма.

Највећи одјек у свету имало је Вуково откриће српске народне поезије. Десило се то у време романтизма, када је у европским интелектуалним круговима било пробуђено интересовање за националне особености и прошлост појединих народа. Не само Копитар, већ и други слависти, затим многи словенски и несловенски књижевници, показали су изузетно интересовање за Вуков скупљачки рад. Млади Словаци Јан Колар и Павле Јозеф Шафарик, на пример, почели су, по угледу на Вука, да скупљају словачке народне песме и објавили су једну збирку тих песама. За одјек Вукових открића пресудна је

била подршка неколицине немачких филолога и књижевника. Вука је отпочетка подржавао Јакоб Грим пишући о првим његовим важнијим књигама. Он је превео из Вуковог рукописа *Граматику српског језика* и издао је на немачком (1824). Гете, који је крајем 18. века био превео *Хасанагиницу* из Фортисовог *Пута по Далмацији,* двадесетих година 19. века посебно се заинтересовао за српске народне песме из Вукових збирки. Да је српска народна поезија била Гетеу опсесивна тема, показано је у његовим *Разговорима с Екерманом*. Од Гетеових чланака и изјава, датих у разним приликама, сачињена је у нас цела једна књига и објављена под насловом *Списи о књижевности и уметности* (1959) која се углавном односи на српске народне песме. Популарности Вукових збирки посебно међу Немцима, али и у широј европској јавности, допринели су преводи српских народних песама на немачки језик које је у две књиге објавила госпођица Тереза Албертина фон Јакобс (скраћено Талфј) под насловом *Народна поезија Срба* (1825-26). Сличан одјек су имали преводи српских народних песама Џона Бауринга (1827) на енглески језик. На трагу тих одјека била је и својеврсна мистификација француског писца Проспера Меримеа у књизи *Гусле, или избор илирских песама скупљених у Далмацији, Босни, Хрватској и Херцеговини* (1827). Француски романтичар је песме сам саставио на основу сазнања о српској историји и народном духу. Меримеову мистификацију открио је први Гете али је и он признао да је она била успешна. Популарности српских народних песама посебно је допринео Никола Томазео, италијански писац српског порекла, који је своје преводе објавио на италијанском у Венецији под насловом *Илирска народна поезија* (1842). Четрдесетих година, на новоустановљеној катедри за славистику на Сорбони, предавања о српској народној поезији држао је највећи пољски песник онога доба Адам Мицкијевич. Његови наследници на истој катедри Сипријан Робер и Ами Буе бавиће се такође српским темама. Ову двојицу слависта и србиста често ће, у својој књизи *Срби... народ најстарији* (1988), цитирати Олга Луковић Пјановић која се у њиховој средини, у Француској, бавила истраживањем о српским темама.

Од самог почетка свога књижевног рада Вук Караџић је имао подршку у Русији која се током Првог српског устанка приближила Србима. Одмах по изласку *Српског рјечника* дошло је до Вукове посете Русији (1818-9). Убрзо потом он је добио руску доживотну пензију (или стипендију) која му је пружила какву такву материјалну сигурност. Вукове збирке српских народних песама и у Русији су привукле највише пажње. У руској периодици двадесетих година о њима су писали Качановски, Греч, Пољевој, Кепен и други. Године 1827. познати филолог и песник Востоков превео је осам песама из Вукове *Мале простонародње славеносербске пјеснарице* и објавио их у алманаху *Северно цвеће* и у *Поборнику* (*Соревнитељ...*). Александар Пушкин је у својој збирци *Песме Западних Словена* (1835) објавио своје преводе неколико песама из Вукових збирки као и неколико песама које је преузео и превео из Меримеове збирке *Гусле*. Достојевски се дивио Пушкиновим песмама о Крађорђу и другим српским темама. Године 1835. у Москви је изашла књига Јурија Ивановича Венелина *О карактеру народних песама код подунавских Словена* у којој је аутор описао специфичне карактеристике српске усмене поезије и објавио своје преводе неколиких српских народних песама.

Интересовање Руса за српску књижевност и за Вука појачано је крајем треће деценије 19. века када је у Европу, односно у словенске земље, упућена неколицина руских универзитетских професора и књижевника (Бођански, Прејс, Срезњевски, Григорович, Надеждин) са задатком да упознају словенске језике, а првенствено српски. Неки од њих, нарочито Срезњевски и Надеждин, постали су Вукови пријатељи и заступали су његове интересе (па и материјалне) код руских власти и код кнеза Милоша. Надеждин је у својим *Записима* са путовања по Лици, Далмацији, Црној Гори, Славонији, Срему и Шумадији забележио да је био на овом великом путовању са "познатим Вуком Стефановићем Караџићем, најбољим познаваоцем савременог српства који се може срести". Он је у своме писму из Беча, објављеном у журналу *Москвићанин,* написао за Вукове књиге народних песама да су "истински

непроцењиво благо не само за Србе, већ и за читав словенски свет". Посебно је наглашавао веродостојност Вукових записа изворнику и подржао са теоријске тачке гледишта Вукову поделу народних песама. Био је одлучан присталица Вукових језичких и правописних реформи. А круну његовог пријатељства представља посланица у стиховима на српском језику упућена Вуку. И други странци су певали песме у славу Вуку (Бауринг, на пример) али не на беспрекорном српском језику и у десетерцу као Надеждин. И поводом избора за дописног члана руске Академије наука Вук се захваљивао Надеждину. Срезњевски је такође подржавао Вука и написао је његову биографију чија је прва варијанта штампана на руском у *Московском књижевном и научном зборнику* 1846. године, а друга варијанта 1876. у часопису *Братска помоћ*. Позитиван однос према Вуку и његовом делу прихватио је од Срезњевског његов ученик Чернишевски који је 1854. написао чланак о српским народним песмама поводом књиге Н. Берга *Песме разних народа* у којој је било превода и српских народних песама. Чрнишевски је хвалио Вука и поводом Ранкеове *Српске револуције*. Да је Вуков пример подстицајно деловао на развој фолклористике и у Русији двадесетих и тридесетих година 19. века, (фолклористичка истраживања Кирејевског, Срезњевског и других) то истичу и руске књиге и аутори у другој половини 20. века (*История русского литературоведения,* Москва 1980:94). Надеждин је у *Москвићанину* 1841. написао и ово: "Каква штета што наши руски рапсоди нису нашли свога Вука" (1980:91). Исто тако било је више указивања да је Вук и са руске стране добио подстицај за сакупљање српских народних песама преко једне руске народне песмарице која се нашла у Србији у време његове младости. На то је, међу осталима, указивао и Сава Текелија. Али нису сви Руси подржавали Вука. Нападали су га Греч и Булгарин због његових језичких и правописних реформи и поводом превода *Новог завета.* Вук је веома држао до ставова о своме раду који су долазили са руске стране. Морална подршка и материјална помоћ из Русије били су један од важних услова Вуковог деловања. У години Вукове смрти 1864. дошла је са руске стране једна несумњива подршка

србистици. Руски историчар књижевности А. Н. Пипин објавио је у часопису *Савременик* чланак под насловом *Питање о националности и панславизам* у којем указује да су се словенски народи формирали као посебне националне целине и да им је потребно дубље међусобно упознавање. Он афирмативно говори о раду Вука Караџића и каже да је српски епос једини словенски епос који је до најновијег времена сачувао своју стваралачку снагу. Такође он у чланку истиче "колосалну улогу Доситеја и Вука, и не само за Србе" (В. Вулетић, 1995:221).

Одјек Вуковог рада у свету повратно је деловао и на јачање подршке његовом раду и међу самим Србима. Велики круг сарадника који је Вуку помагао у обављању његових књижевних и језичких послова, као и људи који су га материјално помагали (таквих је било и међу противницима његових реформи као што су Стратимировић и Текелија), допринео је афирмацији његовог рада. Препреке, као што су забрана Вуковог правописа у Милошевој Србији 1833. или забрана уноса Вуковог *Српског рјечника* у Србију 1852. нису биле само последица неразумевања него су имале и скривену политичку позадину.

ШАФАРИК – КОРИФЕЈ СЛАВИСТИКЕ И СРБИСТИКЕ

Од свих филолога који су се укључивали у процес конституисања србистике, а да нису били Срби, најзначајнији је Словак Шафарик.

Биографија Павела Јозефа Шафарика (1795-1861) важна је за спознају природе његовог дела, али и идеје панславизма за чије се остваривање залагао. Шафарик је рођен у Словачкој, у Кобиљареву, 1795. године. У Словачкој се школовао, а докторирао је у Немачкој, у Јени. Једно време је живео у Братислави као приватни учитељ. У то време дружио се са Чехом Франтишеком Палацким, историчарем, кога ће касније многи називати "оцем чешке нације", и са Словаком Јаном Коларом који ће постати чувени песник, аутор књиге *Кћери Славе*. Потреба да нађе стално запослење довела га је у Нови Сад 1819. године. Тада је био изабран за директора Српске православне гимназије и њеног професора. У Нови Сад је дошао као млад човек са 24 године. После 14 година из Новог Сада је отишао као светски познато име и од тада до краја живота 1861. живео је у Прагу као библиотекар и уредник часописа *Прашки музеј*. Живећи у Новом Саду, на периферији Аустријског царства, Шафарик није био и без великих библиотека. Он је у манастирским библиотекама близу Новог Сада нашао најважније изворе који су говорили о Србима и другим Словенима.

За разлику од Копитара који је имао значајне позиције у Аустријској царевини, а није створио значајна филолошка дела, Шафарик је имао место гимназијског професора у Новом Саду и библиотекара у Чешком музеју у Прагу, али је остварио велико дело, једно од највећих у филологији 19. века. Од његових

многих књига издвојићемо свега неколико. То су, на немачком језику: *Историја словенског језика и књижевности према свим наречјима* (1826), *Порекло Словена* (1828), *Српски пабирци* (1833), *Споменици старе јужнословенске писмености* (1851), *Историја југословенских књижевности* у три књиге (посмртно 1863-1865) и на чешком језику: *Словенске старожитности* (1836-37) и *Словенски народопис* (1842).

Историја словенског језика и књижевности према свим наречјима

Шафарикова *Историја словенског језика и књижевности* настала је у Новом Саду, а објављена је у Пешти, на немачком језику. Ова књига има око 500 страна. По својој структури она сасвим подсећа на Копитаров текст *Патриотске фантазије једног Словена* и представља много ширу, продубљенију и аргументованију елаборацију исте концепције. Количина информација које је Шафарик имао да саопшти о појединим словенским народима већ се умногостручила. Иако је Шафарикова књига тридесетак пута надрасла обим Копитаревог текста, у њој такорећи нема непотребних детаља. Као што Копитарев текст треба схватити као снимак стања свести и знања о овим проблемима у првој деценији 19. века, тако и Шафариков текст треба схватити као снимак стања и суму знања деценију и по касније.

И у Шафариковој књизи, као и код Добровског и Копитара, Словени су подељени на две гране: југоисточну и северозападну. Јужним Словенима Шафарик је посветио три поглавља у оној половини књиге у којој говори о југоисточним Словенима. Два поглавља, треће и четврто, посвећена су Србима: Србима православцима и Србима католицима.

У трећем поглављу, које је посвећено језику и књижевности Срба грчког обреда, додато је и једно подпоглавље посвећено Бугарима (свега 2 стране).

Четврто по реду поглавље зове се *Историја језика и књижевности католичких Славосрба (Далматинаца, Босанаца, Славонаца) и Хрвата*. То поглавље је посвећено језику и књи-

жевности Срба католика. Али се, и у њему, при крају, слично као и у претходном, трећем поглављу, говори о језику и књижевности другог народа, Хрвата. Простор који је посвећен Хрватима нешто је већи него што је простор посвећен Бугарима. Слависти су у оно време мало знали о Бугарима који су живели у Турској. За Шафарика су Хрвати исто што и кајкавци и они се по језику разликују од Срба који су штокавци. А Срби католици су по њему и Далматинци, и Босанци и Славонци, дакле сви који говоре једним наречјем, наречјем штокавским. Постоји, међутим, једно подручје које је прелазно између Далматинаца и правих Хрвата, тј. кајкаваца. То је оно које покрива чакавско наречје (које Шафарик још јасно не издваја као посебно, већ га третира као део штокавског).

Пето поглавље у првом делу Шафарикове књиге у целини је посвећено Словенцима. И по томе се Шафарик разликује од Копитара. Шафарик је дијалекат на којем говоре Хрвати уздигао на степен посебног језика који их разликује од Словенаца. По њему, нити су Словенци део хрватског народа (као по Добровском) нити су Хрвати део словеначког народа (као по Копитару) већ су то две самосталне етничке и језичке заједнице.

Ова Шафарикова књига прва је историја словенског језика и прва историја словенских књижевности као целине. Она је и прва историја српске књижевности као целине. Српска књижевност је у њој представљена као систем који је део једног ширег система – система словенских књижевности.

Други Шафарикови текстови, битни за одређивање језика и књижевности Срба

Поред *Историје* из 1826. године, Шафарик се Србима бавио и у неким другим делима. Учинио је то пре свега у књизи на немачком језику која се зове *Српски пабирци* (*Serbische Lesekörner*, 1833), последњем значајном делу које је објавио у свом новосадском периоду. У поговору фототипском издању ове књиге (1957) лингвиста Миливој Павловић је тврдио да је то прва историја српског језика. И у њој Шафарик заступа став да

је српски језик исто што и штокавски и разликује га од хрватског (тј. кајкавског) језика. Шафарикова концепција српског језика је у великој мери подударна са Вуковом концепцијом. У овој књизи, као и у другим својим текстовима, Шафарик сматра и чакавски дијалектом српског језика који има и неке особине које га повезују са хрватским (кајкавским). Књига никад није преведена на српски језик, а у периоду доминације сербокроатистике била је маргинализована. Лингвиста Миливој Павловић је објавио њено фототипско издање без неког формалног повода. Његов гест би се, евентуално, могао протумачити као реакција на Новосадски договор (1954) који је задао ударац Вуковом и Шафариковом схватању српског језика. С обзиром да је ново издање књиге било на немачком језику, оно није било довољно запажено ни коментарисано.

Убрзо после пресељења из Новог Сада у Праг (1833), Шафарик је у свом часопису *Прашки музеј* објавио текст који се зове *Најновија књижевност илирских Словена*. Текст је одмах преведен и објављен у *Летопису Матице српске* у три наставка. Први наставак се тиче књижевности Срба православаца, други Срба католика, а трећи Хрвата. Шафарик опет под Хрватима подразумева кајкавце. Новина је у односу на друге претходне Шафарикове радове у томе што и Србе и Хрвате назива Илирима, односно Илирским Словенима.

Књига *Словански народопис,* што у преводу са чешког значи *Словенска етнографија,* објављена је 1842. Она је пружила Шафарику још једном прилику да дефинише свој однос према илирским Словенима. Та књига по структури подсећа на његову *Историју* из 1826. године. Али што се Јужних Словена тиче, у њој су начињене и неке значајне новине. Једна од њих је у томе што је одељак о бугарском језику и књижевности издвојен у посебно поглавље. Друга је што се Илирски Словени (тј. Срби, Хрвати и Словенци) третирају као једна целина у односу на Бугаре.

У поглављу који се зове *Илирски језик* најпре се о илирском језику говори као о целини. Затим се унутар те целине, као о посебном језичко-књижевним целинама, говори о срп-

ском, хрватском и словеначком наречју. У делу текста посвећеном српском наречју говори се: а) о литератури Срба православаца, б) о литератури Срба католика и в) о литератури писаној глагољицом. У делу о хрватском наречју говори се о литератури писаној кајкавским наречјем. Виђење српске књижевности у *Слованском народопису* не разликује се ни у чему битном од Шафарикових ставова изнетих у *Историји* из 1826, у *Српским пабирцима* (1833) и у чланку *О најновијој књижевности илирских Словена* (1833). У свим овим делима Шафарик разликује српски језик од хрватског и дели српску и хрватску литературу. Додири српске и хрватске књижевности и језика, по њему, остварују се на подручју наречја које ће се називати чакавским. По Шафарику, српској литератури увек припада оно што је створено на српском језику. Изразе *Илири* и *илирски* он употребљава у више значења. У најширем значењу ти изрази се односе на Србе, Хрвате и Словенце. У ужем се односе на Србе и Хрвате. У још ужем односе се само на Србе. "Srbowe čili Illirowe" (Срби или Илири) – то је израз који Србе (Илире) јасно раздваја од Хрвата.

Историја југословенске књижевности

После Шафарикове смрти (1861) његов зет Јозеф Јиречек, отац познатог историчара Константина Јиречека, прашки универзитетски професор, објавио је једно од значајних Шафарикових дела које је затекао у његовој заоставштини. То је *Историја југословенске књижевности* у три књиге на немачком језику (1863, 1864, 1865). Ово издање има велику слабост која се састоји у томе да је приређивач неадекватно интерпретирао ставове и мисао аутора дела. Такву тврдњу можемо да изрекнемо већ на основу наслова дела. Шафарик је ово недовршено дело стварао у свом новосадском периоду (1826-1833), а у то време се изрази Југославија и југословенски још нису употребљавали. Они ће се јавити тек после појаве илирског покрета, крајем тридесетих и четрдесетих година. И сам Јиречек сведочи да Шафарик на овој својој *Историји* није радио после одласка у Праг. То се види из самог садржаја

књиге: после 1833. нема ниједне нове референце. Због тога треба одвајати интерпретацију приређивача од аутентичних ауторових ставова.

Приређивач издања Јозеф Јиречек, у свом предговору, коректно је описао у каквом стању је затекао рукопис. Он је у Шафариковој заоставштини нашао шест фасцикли (шест "фолиобандова", како он каже) са текстом о појединим сегментима књижевности коју је Јиречек назвао "југословенском".

Издајући Шафарикове рукописе који нису били припремљени за штампу, Јиречек је тих шест целина распоредио у три књиге. Свака књига подељена је на по два одвојена дела.

Прва књига се зове *Историја словеначке и глагољске књижевности*. Она садржи две посебне целине: 1*. Словеначка књижевност,* 2. *Књижевност писана глагољицом.* (Књига је издата 1863).

Друга књига се зове *Историја илирске и хрватске књижевности*. Она садржи две посебне целине: 1. *Илирска књижевност и* 2. *Хрватска књижевност.* (Књига је издата 1864).

Трећа књига се зове *Историја српске књижевности*. Она садржи, такође, две посебне целине: 1. *Стара српска књижевност, и* 2. *Књижевност од 1733. до 1833.* (Књига је издата 1865).

Поставља се питање: да ли је Јиречек, овако издајући Шафарика, поступио онако како би и сам Шафарик урадио?

На то питање није тешко одговорити, јер се сасвим лако може видети како је сам Шафарик исту ту материју третирао у другим својим делима, пре свега у *Историји* из 1826, затим у *Прегледу књижества илирских Словена* (1833) и у *Слованском народопису* (1842). Да је приређивач поступио у духу тих дела, он би сасвим другачије приредио посмртно издање најобимнијег дела свога таста. У том случају, једну целину би чинили текстови посвећени српској књижевности. То би били фолиобандови који обухватају књижевност Срба православаца, Срба католика (илирска књижевност) и глагољску књижевност. Другу целину чинили би текстови посвећени хрватској књижевности, а трећу словеначкој књижевности. Самим тиме би и редослед издавања Шафарикових књига био другачији: прво би биле издате књиге посвећене српској, па хрватској, па

словеначкој књижевности. А да је издавач управо овако требало да поступи, закључујемо не само на основу других Шафарикових дела, већ и на основу Шафариковог предговора који је објављен на челу треће књиге овога издања под насловом *Историја српске књижевности.* Тај предговор се односи не само на трећу књигу која говори о српској књижевности већ на дело у целини, дакле на оно што је у Јиречековом издању названо *Историја јужнословенских књижевности*. По томе било би сасвим логично да је књига о српској књижевности објављена као прва књига тротомног дела. На основу ових чињеница може се закључити да Јиречек није коректно обавио свој приређивачки и редакторски посао. (Читалац се о овом проблему може потпуније обавестити у мојој књизи *Систем српске књижевнсоти,* 1996, 2000).

Јиречеково издање Шафарика је једна од првих неадекватних интерпретација Шафариковог дела. Она је умањила корпус српске књижевности а истовремено је отворила могућност да се "илирска" књижевност тумачи као да је, по Шафариковом мишљењу, била издвојена од српске и истовремено дубље повезана са хрватском књижевношћу. Такав потез Шафариковог зета није могао лако да заведе његове читаоце. То се лепо види, на пример, и из материјала са симпозијума који је у Матици српској био одржан на стогодишњицу Шафариковог рођења (1895) а који је објављен у Летопису (1898), као и по монографији о њему коју је по поруџбини Матице српске, написао историчар Сима Н. Томић (1899). И на симпозијуму и у монографији Шафарикови ставови су били коректно интерпретирани. Међутим, ово Шафариково дело никад није објављивано на српском, нити је било прилике да се грешке приређивача Јиречека исправе. Прави Шафарикови ставови остали су тако прикривени током 20. века. Зато је и било могуће да зборници о Шафарику, који су објављени 1963. и 1996. у Матици српској донесу посве искривљену слику о погледима на српски језик и књижевност једног од највећих слависта и филолога свих времена.

Шафарик и Срби

У најновије време, међутим, јављају се интересовања за Шафарикове ставове о пореклу Срба и о пореклу Словена, које је он изнео нарочито у књигама *Порекло Словена* (1828) и *Слованске старожитности,* I-II (1836-37). Својим открићима Шафарик данас служи као потпора ставовима филолога који, обнављајући српску и словенску самородну школу, истичу да су Срби стари народ и да на Балканском полуострву нису придошлице.

Шафарик је, такође, један од најзначајнијих страних научника који је допринео да се србистика као дисциплина конституише и развије. Оно што је Вук Караџић значио за откривање српске усмене књижевности, то је Шафарик значио за откривање српске писане књижевности. Шафарикови ставови о српском језику и књижевности део су славистичке традиције коју су утемељили његови претходници Добровски и Копитар. Значајно је, такође, да су његови ставови о кључним питањима у основи сагласни са ставовима првог српског филолога онога времена, Вука Караџића. Скуп његових ставова о писаним споменицима српске књижевности и језика и скуп Вукових ставова о српском народном језику и књижевности чине кохерентну целину. То није нека посебна концепција двојице филолога, Вука и Шафарика, већ је то израз доминантне филолошке концепције у њиховом времену.

Шафариков подухват на пописивању, издавању и изучавању старих српских текстова био је маргинализован у периоду доминације сербокроатистике, као што је у то време пао у сенку и укупан Шафариков рад на српској филологији. Међутим, у време кад се тај рад одвијао, он је имао сличан смисао и значај као и Вуков рад у области усмене књижевности. Као што је Вук откривао српску усмену књижевност, Шафарик је откривао српску писану књижевност старијих раздобља. Вук и Шафарик део су истог процеса конституисања славистике и србистике.

Као најзначајнији Шафарикови доприноси србистици и српској култури, могу се издвојити следећи. Шафарик је био први писац историје словенске а унутар ње и српске књижевности. Затим, он је и први писац историје српског језика (*Српски пабирци*). Али је, такође, и један од најзначајнијих библиографа српских писаних споменика, посебно по текстовима које садржи његова тротомна *Историја југословенске књижевности*. Најзад, он је и један од најзначајнијих истраживача историје Срба и других Словена. Шафарик је говорио српским језиком, али није писао српски. Спада међу људе који су највише урадили за Србе. Срби у 20. веку, све до објављивања превода књиге *Порекло Словена* (1997), нису били превели ниједно Шафариково дело на српски језик. (У мојој хрестоматији *Срби и њихов језик*, 1997, донет је на тридесетак страница само избор из његових текстова).

ДЕЛАТНОСТ СРПСКИХ ФИЛОЛОГА ВУКОВОГ ВРЕМЕНА

Изучавање српског језика. Граматике и историје

После *Писменице сербскога језика* (1814), кратке граматике на челу *Српског рјечника* из 1818. и рада на српској граматици коју је Јакоб Грим издао у (Тироловом) преводу на немачки језик (1824), Вук се више није бавио овим пословима. Али су се бавили његови савременици. Питања српског језика била су горућа тема на српској културној сцени и многи су се трудили да дају свој допринос. У Летопису Матице српске (1831) посмртно је објављена недовршена граматика Павла Соларића (*Вход к' Писменици и језикознанију*). Године 1833. изашла је и граматика Игњата Ал. Брлића из Славонског Брода. Брлић је себе сматрао Славонцем, али је истицао да је његов језик исти као и Вуков. Љубомир Стојановић, у монографији о Вуку, истиче да је Брлић, по Копитаревом наговору, своју штампану граматику назвао "Grammatik der illyrichen Sprache, уместо Slavonischer како је у почетку мислио" (1924:679). Другим речима, и ово је била једна од граматика српског језика.

Први крупнији корак ка састављању једне научно засноване граматике учињен је 1844. кад је Матица српска расписала конкурс за писање граматике српскога језика. На овај конкурс су стигле три граматике: Јована Суботића, Милована Видаковића и Стјепана Бабукића. Жири, чији је најзначајнији члан био Шафарик, изабрала је и наградила Суботићеву граматику. Од тих трију граматика посебно су важне Бабукићева и Суботићева. Стјепан Бабукић, родом Славонац, био је један од најранијих присталица илирског покрета.

Његова *Основа словнице славјанске наречја илирскога* потврђивала је идентитет српског језика и синонимност његовог другог имена: илирски језик. Суботићева *Српска граматика* писана је у духу Шафарикових и Вукових ставова о српском језику. Суботић је тада био у напону снаге, а био је и један од филолошки најприпремљенијих људи међу Србима за извођење тога посла. У једном значајном детаљу, међутим, Суботић није следио Вука: задржао је слово јат тамо где се оно по правилу и раније писало. У низу својих дела, а поготово у *Делима Јована Суботића,* свом сабраном опусу који је почео да издаје од 1858. у осам књига, он је јат задржао свуда где му је било место. Тај његов систем је и у пракси веома убедљиво функционисао. Његова граматика, на жалост, никад није била штампана, што је објашњавано сасвим неубедљивим формалним разлозима. На основу онога што се о њој могло сазнати посредно, пре свега из текста Тихомира Остојића *О Суботићевој "Српској граматици",* који је објављен у другој књизи Суботићеве аутобиографије (1902), према том делу би требало да се односимо као према значајном споменику историје српског језика. Видаковић је своју *Граматику сербску* објавио 1838. уз материјалну помоћ Саве Текелије. А Бабукић је своју прерађену граматику објавио 1854. под насловом *Илирска словница.*

За Вукова живота, тј. у вуковском периоду, Вуков најзначајнији следбеник Ђуро Даничић, објавио је три граматичке књиге: *Мала српска граматика* (1850), *Српска синтакса* (1858) и *Облици српскога језика* (1863). Ово је прерађена *Мала српска граматика*. У свим овим књигама поштована је вуковска оријентација. То значи да је и Даничић сматрао да је српски језик штокавски. Ово се посебно види у обимној *Српској синтакси* у којој је обилато користио примере из дубровачке књижевности. За овај период Даничићевог рада значајан је и његов текст *Ралике српског и хрватског језика* (1958). Доследно ставовима Вука Караџића, Даничић је у овој студији показивао да су српски (штокавски) и хрватски (чакавски) језик веома блиски, али и да међу њима постоје разлике.

Архимандрит манастира Раковац Евгеније Јовановић објавио је 1836. у Будиму правописни приручник *Ортографија*

серпска. Димитрије П. Тирол, писац *Славенске граматике* из 1827. објавио је 1852. у Темишвару *Општеупотребителни правопис српског језика*. Једну *Српску граматику* саставио је и објавио 1843. у Новом Саду богослов и приватни учитељ Јован Поповић. *Српску граматику за ниже гимнасијалне класе* сачинио је професор новосадске Гимназије Петар Нинковић. О граматикама црквенословенског језика било је речи раније.

Борба за кодификацију српског народног језика

Најјачи отпори према Вуковој доследности у борби за кодификовање народног језика као књижевног, јављали су се не толико међу српским писцима у Карловачкој митрополији колико у Кнежевини Србији где су Вуков *Српски рјечник* и његов правопис и званично забрањени 1852. године. Разлоге за те отпоре, са данашњег становишта, није тешко разумети. Вукова језичка и правописна реформа налагале су да се одлучно прекине са традицијом рускословенског и славеносрпског језика којим се дотле писало, и азбуке којом се писало. Отпори нису били безразложни, нити су долазили од неодговорних писаца. Међу писцима који су се Вуку опирали била су и двојица највећих у то доба: Стерија и Његош. Владика никад није прихватио Вуков правопис, а и језик Његошевих дела, са пуно славенизама, ослањао се на српску књижевну традицију. Стерија, с друге стране, изричито се залагао за очување српске језичке (посебно терминолошке) и правописне традиције. Накнадно се увидело да ни песници који су Вука подржавали, као на пример Бранко Радичевић, нису писали песме по Вуковом језичком рецепту, тј. са пуним ослонцем на језик народних песама, већ у духу традиције српске уметничке поезије која им је била блиска. То је веома убедљиво показао Милан Кашанин у тексту *Између орла и Вука* (1953). Вуку је највише отпора пружао Јован Хаџић (књижевни псеудоним Милош Светић), један од оснивача Матице српске и један од најутицајнијих људи међу Србима у Угарској, а својим законодавним радом и службом активно присутан и у Кнежевини Србији. Хаџић, који је од почетка књижевног рада

био опредељен за српски народни језик у књижевности, временом је дошао до уверења да Вуков рад на реформи правописа води не само ка укидању континуитета са ранијом српском писменошћу него је и у раскораку са правцем развоја других европских језика. Он се (подстакнут од кнеза Милоша) упустио у полемику са Вуком, пишући текстове под насловом чија је прва реч била *Утук*. Вук му је одговарао текстовима који су у наслову садржали синтагму *Утук на утук*.

Из полемике са Хаџићем као победник изашао је Вук Караџић. У помоћ му је притекао 22-годишњи младић по имену Ђорђе Поповић. Овај је настојао да у Бечу објави једну полемичку књижицу против Хаџићевих схватања, али је цензура одбила да је штампа. Исту књижицу, под псеудонимом Ђуро Даничић и под новим насловом *Рат за српски језик и правопис* одобрио је за штампу цензор за српску књигу у Пешти Јован Суботић. Књижица је објављена 1847. а њена појава била је преломни тренутак за победу Вуковог концепта српског језика. Уверења да је Вук био у свему у праву, а да су његови противници, поготову Хаџић, били у свему у криву, дуго су негована. У новије време се на то питање гледа са више нијанси (види, на пример, књигу Мираша Кићовића *Јован Хаџић – Милош Светић*, 1930). У принципу, више је био у праву Вук, али је и критика Вукових ставова била благотворна. У зрелим годинама, а свакако и под утицајем критике, Вук је више водио рачуна и о континуитетима и о целовитости српског језика и књижевности што се нарочито испољило у његовој књизи *Примјери...*, у преводу *Новога Завјета* и у *Ковчежићу*. Кристалисање Вукових ставова било је резултат и његовог рада, али и укупне српске филологије његовог доба.

Рад на скупљању, објављивању и проучавању усменог стваралаштва Срба

Највише успеха и безрезервно поштовање Вук је стекао као скупљач и редактор усменог књижевног стваралаштва српског народа. Тај његов рад је прихватила и широка публика и интелектуалци.

Вуковим трагом пошли су и други Срби, па и највећи српски песници онога доба. Неки су скупљали песме и друге умотворине да би их доставили Вуку. Тако су, на пример, чинили Лукијан Мушицки и Милица Стојадиновић Српкиња. На сличан начин су то чинили и многи мање познати културни радници, на пример, сремски парох Аврам Панић. Било је, међутим, и скупљача који су, попут Вука, под својим именом издавали сакупљене песме. Најпознатији су такви подухвати Симе Милутиновића Сарајлије и Петра Другог Петровића Његоша. Сарајлија је 1833. објавио обимну *Певанију црногорску и херцеговачку,* а Његош је 1846. издао збирку народних песама *Огледало српско* које говоре о борби Црногораца и Херцеговаца за слободу. За Вукова живота или нешто касније јавило се више његових следбеника међу којима се истичу: Вук Поповић и Вук Врчевић у Боки Которској и Херцеговини, Вид Вулетић Вукасовић у Дубровнику и Далмацији, Лука Грђић Бјелокосић у Мостару, Богољуб Петрановић у Сарајеву, Милош С. Милојевић у Београду и други.

Скупљати народне умотворине, писати о животу и обичајима народа српског, то је постало једно од правила којег су се држали не само писци већ и многи други писмени људи, посебно учитељи и свештеници. У часописима и календарима Вуковог доба, по правилу, објављивани су, често и у посебним рубрикама, прилози народног стваралаштва. Ти прилози су учинили много да се фонд српског усменог стваралаштва увећа. На жалост, Вукови следбеници најчешће нису имали и његове редакторске способности. Нису их имали ни велики песници као што су Сарајлија и Његош. Накнадно се видело да

је антологијске творевине умео да проналази и одабира само Вук и да је он у том послу био ненадмашан.

Објављивање писаних споменика и српска библиографија

Обилазећи српске крајеве, Вук је почео да скупља и да описује старе српске рукописне и штампане књиге (*Даница* 1826). Али у томе послу он није био ни истрајан ни систематичан. Забележено је и то (што се види и у Вуковој преписци) да је он (због немаштине) многе старе српске књиге продао другим скупљачима и библиофилима.

И у овом археографском послу Вук је имао претходнике. Павле Соларић је у Венецији 1815. године објавио књигу *Објасненије по снимку подлинога диплома Стефана Дабише краља сербскога данога жупану Валкомиру Сенковићу* и уз њу копију ове дипломе краља Стефана Дабише из 1395. године. Скупљањем и описивањем старих српских рукописних и штампаних књига (србуља) у Вуково време бавили су се Адам Драгосављевић, Георгије Магарашевић и Димитрије Давидовић. Они су описе ових споменика објављивали у *Сербском Летопису*. Нешто касније, у *Гласнику Друштва српске словесности* (покренут 1844.) српске ћирилске споменике су објављивали и описивали Алекса Вукомановић, Ђуро Даничић и Стојан Новаковић. Али, у описивању српских рукописних и старих штампаних књига највише је учинио Павел Јозеф Шафарик. Његови описи се налазе у његовим историјама језика и књижевности. Шафарик је на чешком језику издао књигу *Споменици старе јужнословенске књижевности* (Праг, 1851) чије је издавање финансирао кнез Милош.

Године 1840. појавила се у Београду књига под насловом *Српски споменици или старе рисовуље, дипломе, повеље, и сношенија босански, сербски, херцеговачки, далматински, и дубровачки краљева, царева, банова, деспота, кнезова, војвода и властелина* са потписом Павла Карано-Тврткoвића као аутора. Књига је настала тако што је ондашњи православни свештеник у Дубровнику Ђорђе Николајевић (родом из Јаска у Срему) пре-

писао 174 повеље из Дубровачког архива пре него што ће оне бити пренесене у Беч и послао их по Карано-Тврtковићу Јеврему Обреновићу, брату кнеза Милоша, о чијем ће трошку књига бити штампана. У основи исту књигу, само стручно обрађену и проширену новим документима, које је нашао у Бечу, објавио је 1858. године Франц Миклошић под насловом *Monumenta serbica,* о трошку кнеза Милоша. Сличан подухват начиниће и дубровачки кнез Медо Пуцић објављујући књигу *Споменици српски од 1395. до 1423, I, II* (1858,1862) која садржи концепте писама које је Дубровачка република упућивала разним лицима. Овако започет посао на издавању старих рукописа наставиће касније Даничић, Јагић, Стојан Новаковић, Љубомир Стојановић и други србисти.

Истакнуто место међу српским археографима припада Ђури Даничићу. Он је учинио прави подвиг у раном објављивању дела старе књижевности и у описивању споменика. Даничић је објавио три најважнија дела старе српске књижевности: *Живот Св. Саве* од Теодосија (1860; погрешно га је преписао Доментијану); Доментијаново *Житије Св. Симеона* и *Житије Св. Саве* (1865) и *Животи краљева и архиепископа српских* од архиепископа Данила и његових настављача (1866). Даничићеви описи преко тридесет ћирилских споменика објављивани су у *Гласнику друштва српске словесности,* а после преласка у Загреб (1867) у гласилу ЈАЗУ *Starine.* За Даничићев поступак је карактеристично да се критички односио према претходно објављеним преписима споменика и да се позивао на литературу, најчешће на Шафарикове радове, али и на руске археографе и историчаре: Пипина, Горског и Новоструева. Посебно значајан резултат Даничићевог археографског рада је његов *Рјечник из старина српских, I-III* (1864). О Даничићу као археографу писала је с разумевањем проблема Иванка Веселинов (1975:131-144).

Српска филологија овога времена почела је да открива још један део своје књижевности, књижевност дубровачку. Први значајнији гест у том правцу учинио је тршћански парох Јефта Поповић. Он је 1826. издао *Сузе Радмилове* Владислава Менчетића. А чим је 1826. у Дубровнику штампан, латиницом,

Гундулићев *Осман*, Јефта Поповић је 1827. исто дело штампао у Будиму, предвуковском, грађанском ћирилицом. Скерлић у својој *Историји нове српске књижевности* наводи Поповићеве речи из предговора: да ће *Осман* "најјаснија (најсветлија) књига у српском књижеству остати" (1964:18). *Летопис* Матице српске најавио је ова штампана издања *Османа*.

Вук Караџић, који је имао најшире поље деловања, није се бавио библиографским пословима. Али је и он доносио податке о певачима од којих је скупљао песме: о Тешану Подруговићу, Филипу Вишњићу, Старцу Милији, Слепој Живани, Старцу Рашку, Стојану Хајдуку, Слепици из Гргуревача и другима. Ти подаци о изворима његових песама имају биобиблиографски карактер. Њих је сакупио и обрадио Владан Недић у књизи *Вукови певачи* (1981).

Међутим, управо у Вуково доба урађени су крупни библиографски послови. Значајно библиографско дело, са амбицијом да српску књижевност прикаже што шире, начинио је Лукијан Мушицки пре 1821. године. Његова библиографија је остала необјављена, али је сачувана у рукопису.

Главни рад на библиографском приказу српске књижевности обавио је Шафарик. Две за Србе најважније књижевноисторијске књиге Шафарикове: *Историја словенског језика и књижевности према свим наречјима* (1826) и његова *Историја југословенске књижевности* објављена посмртно у три тома (1863-65) јесу, у ствари, монументалне библиографске творевине. Оне су српску књижевност приказивале као целину, у складу са његовим системом словенских књижевности, јужнословенских књижевности и српске књижевности. А то значи да се у њима, и посебно, али и заједно, приказивала књижевност Срба католика и Срба православаца. На жалост, та дела, објављена на немачком језику, никад нису преведена на српски.

Најтрагичнија је била судбина једне библиографије која се зове *Српска библиотека* а коју је сачинио млади, образовани и амбициозни човек из круга Срба у Угарској: Антоније Арновљев Арнот (1808-1841). Његова библиографија је делимично објављивана у листу *Магазин за художество, књижество и*

моду, који је под његовим уредништвом излазио у Београду током 1838. и 1839. године. Али она као целина није ни објављена ни сачувана.

Библиографије Мушицког, Шафарика и Арнота спадају у ретроспективне библиографије. У Вуково доба, међутим, јављају се и друге врсте библиографија. Тада су објављене и две (ауто)персоналне библиографије: Јоакима Вујића и Милована Видаковића. У њима су њихови аутори дали попис својих радова. Исто тако, у ово време, почиње све више да се негује и текућа библиографија. Текућом библиографијом српских књига посебно се бавио *Летопис Матице српске* од свог првог броја, а нарочито је тако чинио у време уредниковања Јована Суботића (1842-1847). Став да је Суботић бележио поред српских књига и хрватске књиге, какав се понекад среће у литератури (Панковић 1981) није оправдан: Суботић је доносио библиографске белешке о делима Срба православаца и Срба католика. Неоправдано је приписивати аутору ставове које он није имао, а који ни данас не би могли издржати озбиљну научну критику. Слично *Летопису* текућом библиографијом су се бавили, у некој мери, и други часописи, као на пример *Српско-далматински алманах*, *Подунавка* или *Бачка вила*.

Проучавање књижевности. Књижевна критика, теорија и историја

Са конституисањем српске филологије, почело је и систематско проучавање књижевности. Оно се одвијало паралелно у трима дисциплинама: књижевној критици, теорији књижевности и историји књижевности.

У едицији *Српска књижевна критика*, која има 25 књига, прве две књиге посвећене су критичарима који су деловали у доба Вука Караџића. Те књиге се зову: *Почеци српске књижевне критике* (приредио Јован Деретић) и *Рађање српске књижевне критике* (приредио Драгиша Живковић). У њима су заступљени, једним или са више текстова, следећи аутори: Доситеј Обрадовић, Емануел Јанковић, Јован Дошеновић, Вук Караџић, Милован Видаковић, Јован Стејић, Милош Лазаревић, Георгије

Магарашевић, Јован Хаџић, Константин Богдановић, Павле Арс. Поповић, Јован Стерија Поповић, Ђорђе Малетић, Божидар Петрановић; затим (у другој књизи): Адам Драгосављевић, Константин Пеичић, Георгије Петровић, Урош Миланковић, Димитрије Бешлић, Јован Суботић, Ђуро Даничић, Јаков Игњатовић, Јован Ђорђевић, Јован Ристић, Ђорђе Натошевић и још неколико аутора неутврђеног идентитета. Број ових критичара – а они, због концепције едиције, потичу само из круга православних Срба – показује да је за нешто више од пола века и књижевна критика међу Србима израсла као дисциплина и као облик сталне активности. Критика је постала редовно неговани књижевни жанр.

Неки од текстова поменутих критичара треба да имају значајна места и у теорији критике. Пре свих то је Вукова *Друга рецензија српска* (1817), писана поводом романа Милована Видаковића *Љубомир у Јелисијуму.* Та критика је превасходно била критика језика Видаковићевог романа. Али она има и своје теоријско полазиште. Оно овако гласи:

> У свакој се књизи гледа на двије ствари: 1) *на ствар о којој се пише. 2) на језик којим се пише.* Свака се ствар може представити различним начинима, нити се у том може гледати од свакога (особито сад код нас) да буде Класическиј Списатељ; али језик може (и мора) знати сваки списатељ: Зато смо у првој рецензији Српској говорили само о језику; (...) (1969:27)

Овим Вуковим ставовима биће теоријски утемељена филолошка критика која ће у српској књижевности бити доминантна све до пред крај 19. века. Њена је превасходна оријентација била да се бави језиком писаца и њихових дела. Циљ критике је био: одбрана чистоте народног језика у књижевности.

Осим ове Вукове критике, посебно вредна пажње су и два програмска текста: Константина Богдановића и Јована Стерије Поповића.

У тексту *Критика у миру* (1838) ученог правника и дипломате Константина Богдановића (1811-1854) истакнута је теза да критичар неког дела не треба да се бави личношћу његовог аутора већ самим делом, а дело је схваћено као творевина која добија значење у систему других дела. Израз систем је кључна реч овога текста. Скуп идеја које се у њему артикулишу подсећају на оне које ће се јављати у доба структурализма а које ће дело схватати као знак који смисао добија у систему других знакова. Богдановићев текст, такође, подсећа на Елиотове ставове из текста *Традиција и индивидуални таленат* (1919) о поретку међу књижевним делима који постоји и који чини књижевну традицију а мења се са доласком уистину новог књижевног дела. Овај рад представља један од највиших теоријских домета у књижевности у 19. веку, и не само српске.

У текстовима под насловом *Нешто о критики* и *Још нешто на нешто о критики и нешто на нешто критике* (1839) Јован Стерија Поповић (1806-1856), који је био правник по струци, на критику гледа као на суђење, а коначну оцену о делу коју изриче време пореди са оним делом суђења који изриче порота. Таква његова концепција о релативности критике и о њеној истинитости подсећа на став једног од највећих логичара 20. века, Карла Попера, о томе како се утврђује истина. И Попер је, као и Стерија, сматрао да о истинитости нечега суд може да донесе само порота. Стерија није био само добар драмски писац и песник; био је и теоретичар права и аутентични мислилац.

Српски књижевни критичари овога периода били су по правилу високо образовани и добро обавештени појединци. Уз све недостатке који прате њихове текстове, међу њима има подухвата вредних поштовања. Један од таквих је и текст Ђорђа Малетића о епу *Краљ Дечански* Јована Суботића (1847), који се појавио у облику књиге на преко 120 страна. Иако је аутор критике покушао да романтичарски спев протумачи са позиција класицизма, па је тако сачинио једну неодрживу критику, он је показао способност да о делу расправља на високом теоријском и критичком нивоу. Сличну способност показивали су и други аутори, посебно Павле Арс. Поповић,

Јован Ристић или Коста Руварац. Њихова критика је била истински интелектуални чин.

Четрдесете и педесете године 19. века су време успона теоријске мисли. Три стваралаца су тих година дала синтетичке резултате у области поетике и реторике. То су: Јован Суботић, Ђорђе Малетић и Јован Стерија Поповић.

Два Суботићева најзначајнија рада у овој области спадају у поетику, и појавила су се средином четрдесетих година. Суботић, који је био Вуков следбеник, у оба рада теоријски је оправдавао Вуково (и своје) опредељење за изградњу националних основа српске књижевности. Његова књижица *Наука о српском стихотворенију* (1845) грађена је на схватању да српски стих, по природи српског језика, мора да има и неке своје особености у односу на стихове стваране на другим језицима. Суботић је у својој књизи испитивао српски стих, али и стварао терминологију која ће, касније, добрим делом бити прихваћена. Његова наука о стиху остаће у темељима српске версологије која ће се развијати наредних деценија.

Други Суботићев обимнији рад, по својој природи, спада у области наратологије и генологије. Полемишући са критичарем свога епа *Краљ Дечански*, Ђорђем Малетићем, Јован Суботић је, у низу од десет чланака, под заједничким називом *Теорија епоса г. Ђорђа Малетића* (1847) изнео, у ствари, своју теорију епа. Да би оправдао свој еп о краљу Дечанском, Суботић је оправдавао и специфичност и могућност романтичарског епа у духу српске традиције. При томе се дотицао и већег броја наратолошких тема. Тај његов рад о епу, обима целе једне књижице, остао је редак у српској литератури.

Четрдесетих година писана је и Стеријина *Реторика* за школске потребе. Остала је недовршена и недограђена, а објављена је 1974. године, из рукописа, заслугом Иванке Веселинов. Велики комедиограф и министар просвете, класициста, Стерија је у овом свом недовршеном делу остварио и један од највећих домета српске теоријске мисли. У форми представљања једне старе дисциплине, Стеријина реторика

доноси живу мисао која се тиче прозе како су је схватали људи његовог времена.

Педесетих година Ђорђе Малетић објављује две књиге: *Теорију поезије* (1854, а друго, проширено, издање Вуковом азбуком 1969) и *Реторику, I, II* (1855-1856) у две свеске. Малетић је у то време био једна од најугледнијих личности српске књижевности и просвете; писац веома широког образовања, који се сматра и значајним српским естетичарем. *Теорија поезије* и *Реторика,* узете скупа, представљале су дисциплину коју данас називамо теоријом књижевности. Те две његове књиге (у три свеске), писане за школске потребе, представљају и значајан домет књижевнотеоријске мисли у својим областима. Тек после више од једног века међу Србима ће се јављати пројекти тога обима.

Књижевнотеоријска дела Суботића, Стерије и Малетића израз су потребе да се о књижевнотеоријским проблемима мисли систематски и да се појаве српске књижевности нађу у систему са другим књижевностима.

У вуковском периоду десило се и оно што је за српску националну књижевност најважније. Она је појмљена као целина а у разради тог поимања установљен је и систем српске књижевности. Такође, у овом периоду је дошло и до изграђивања појма опште књижевности у српској књижевној историографији. Тај велики посао обавили су људи који међу собом нису лично били повезани, али који су деловали у оквиру истог филолошког опредељења.

Први подухвати на плану књижевне историографије у предвуковском периоду (Апендини, Бојић, Соларић), само су парцијално захватали књижевноисторијску грађу. Праву историју српске писане књижевности као целине сачинио је П. Ј. Шафарик. Он је ту књижевност приказао у систему других словенских књижевности у свом првом великом делу, у *Историји словенског језика и књижевности према свим наречјима* (1826). Принципе које је применио на изучавању других словенских језика и књижевности, Шафарик је доследно применио и на изучавању српског језика и књижевности. У

књизи *Словански народопис*, Шафарик је делом српске књижевности сматрао и књижевност илираца који су писали на српском језику.

Значајнији помак на уношењу реда у српску књижевност као целину учинио је млади Јован Суботић, који је био следбеник и Вука и Шафарика у ставовима о српском језику и књижевности. Суботић је 1847. године објавио студију која се зове *Неке черте из повеснице сербског књижества* у којој се бавио превасходно новом српском књижевношћу. У другом издању те студије, на немачком језику, 1850, он је додао предговор и поговор. У предговору је практично поновио саставне делове српске књижевности како их је претходно представио Вук. Суботић је овде представио уметничку српску књижевност као једну целину састављену од три дела. Ти делови су *стара, средња* и *нова* српска књижевност. У додатку посвећеном књижевности илираца, Суботић је ту књижевност третирао као део српске књижевности, служећи се истим аргументима као и Шафарик: и по њему је та књижевност српска, јер је настала на српском језику. У сличном духу, као и Суботић, српску књижевност је представио и Јован Ристић у чланку *Новија књижевност у Срба* објављеном на немачком (1852).

Године 1853, такође у Бечу, Јован Суботић је објавио читанку за ученике српских средњих школа у Аустрији под насловом *Цветник српске словесности* у две књиге. У предговору и у распореду грађе он је опет српску уметничку књижевност представио као троделну целину. У предговору Суботић каже:

> И по овом органском развитку морамо српску књижевност у три периода поделити, од којих ће први садржавати стару, другиј дубровачку, трећиј нову литературу српску.
>
> Први период почиње с крајем XII. века, па траје до краја XVII. столећа (1189-1699).
>
> Другиј период почиње са половином XV. века, па тече до половине XVIII. столећа (1450-1750).

> Трећи период почиње са XVIII. веком и траје и данас. (6)

Из сличног круга српских интелектуалаца, као и Јован Суботић, потекао је и Коста Руварац (1837-1864). Он је пред крај свог прекратког живота написао рад под насловом *Значајност дубровачке књижевности*. На тај рад обратио је пажњу академик Мирослав Пантић у тексту *Коста Руварац и дубровачка књижевност* (1997). Пантић је свој текст закључио речима да Руварчев оглед "заслужује да буде упамћен и читан у српској књижевној историографији". У тексту је, међу осталим, рекао и следеће:

> Не треба да изненађује и чуди што Руварац дубровачку књижевност сматра српском. Такво схватање те књижевности имали су онда сви српски писци, почев од Јефте Поповића, који је првих деценија XIX века издао ћирилицом у Будиму Гундулићев епос *Осман* и, нешто каснијем "идилију" *Сузе Радмилове* барокног песника дубровачког Владислава Менчетића, затим Вук Караџић, у чијем *Рјечнику српском* Дубровник, његова прошлост и његов језик имају врло много места, па Јован Суботић чији је *Цветник српске словесности* антологија текстова српске књижевности удешена за ондашње школе и у њој су дубровачки песници добили много простора, такође, и са библиографским напоменама које их прате, на жалост не увек беспрекорно тачним. До уверења да је дубровачка књижевност део и област књижевности српске, наши писци првих деценија XIX века нису дошли сами и на своју руку: њега су они нашли или добили, код самих Дубровчана својих савременика – Матије Бана или Меда Пуција, на пример, али и од многих других – и њему је наша књижевна историографија, с понешто изузетака истина, остала привржена до данас. (1997:39)

Закључни став Мирослава Пантића у цитираном пасусу није, на жалост, сасвим тачан што се тиче српске књижевне историографије данашњег времена. У свим историјама српске

књижевности писаним после Другог светског рата дубровачка књижњвност је заобиђена. Тек у последњој деценији 20. века, после полемичких сучељавања о овом питању, појављују се више или мање бојажљиви издавачки подухвати који враћају дубровачку књижевност у корпус српске литературе.

А. Н. Пипин и учвршћење система српске књижевности

Учвршћењу представе о српској књижевности као целини састављеној од четири дела допринела је и књига двојице аутора: А. Н. Пипина и В. Д. Спасовича која је 1865. објављена на руском језику под насловом *Преглед словенских књижевности.* Књига је прављена према моделу који је пре четрдесетак година већ установио Шафарик, уз мноштво нових детаља и мањих корекција. Она је српску књижевност представљала као једну од словенских књижевности, које су међусобно биле раздељене по националним језицима. Двојица словенских аутора (Рус и Пољак) третирали су српску књижевност као целину, слично Шафарику, по критеријуму језика те књижевности. И они су посебно приказивали књижевност Срба православаца а посебно Срба католика. Пипин, који је писао поглавље о српској књижевности, сасвим јасно је разграничавао ту књижевност од других националних књижевности, па и од хрватске и бугарске. На крају Вуковог доба, она је била још једна потврда панславистичке идеје словенства по којој све гране овога племена стварају књижевност на својим посебним језицима и на темељу сопствене националне свести. Такође, она је била потврда Вуковог и Шафариковог виђења српског језика и српске књижевности. Значајно је и да је та потврда дошла од стране једног представника руске и једног представника пољске филологије. Она је још једном утврђивала место српске књижевности у систему словенских књижевности. Стојан Новаковић је, схватајући значај овога дела за србистику, у свом часопису *Вила* (1965, бр. 44, 46, 48, 50) објавио из ове књиге превод поглавља *Дубровник и Далмација.*

Две године после Пипин-Спасовичевог *Прегледа словенских књижевности* појавила се 1867. године и *Историја српске*

књижевности Стојана Новаковића (1842-1867). Стојан Новаковић, који је у време појављивања своје књиге, имао само 25 година, био је први Србин који је написао једну историју српске књижевности. Он је српску књижевност приказивао издвојено, као појединачну словенску књижевност, али се у том приказу углавном држао модела који су пре њега установили Шафарик и Пипин. Као и Шафарик и Пипин, и Новаковић је уметничку књижевност Срба православаца делио, према критерију језика (да ли је писана на старосрпском или новосрпском језику) на два периода: на стару и нову књижевност. А дубровачку књижевност, као и друге покрајинске књижевности, третирао је одвојено: као књижевност Срба католика. Новаковић је такође, у својој *Историји,* која је била намењена ученицима, оделито приказао и књижевност Хрвата (кајкавску). Књижевност илираца, који су се осећали Хрватима, он је приказао као књижевност Хрвата на српском језику. И у том погледу следио је, у основи, Шафарика и Пипина.

Шафарикова *Историја словенског језика и књижевности* из 1826. године проистекла је из система мишљења славистике, као филолошке дисциплине која проблеме решава на филолошким основама. Из истог система мишљења проистекле су и историје Пипин-Спасовичева и Новаковићева. Оне су учвршћивале исти систем мишљења и биле су његови репрезентанти.

У овом периоду настала је и једна историја опште књижевности. Њу је сачинио задарски писац Божидар (Теодор) Петрановић (1809-1874), а књига се зове *Историја књижевности поглавитих на свету народа од најстаријих времена до садашњег века*. Од ње је објављена само *Част I* у Новом Саду (1858); други део остао је у рукопису. Први део књиге садржи приказ историје књижевности Јевреја, Кинеза, Индуса, Халдејаца, Египћана, Грка, Римљана као и преглед црквено-хришћанске књижевности. То је била и прва историја опште књижевности коју је написао један Србин. Научни ниво Петрановићевог историографског рада је импозантан. Његова књига је била и једно од првих синтетичких дела из области компаратистике

(прецизније: из области опште књижевности), не само у Срба, већ и шире. Компаратистика се само тридесетак година раније најавила у предавањима француског професора Вилмена на Сорбони (1828). Он није први који је изнео идеју о постојању светске књижевности. То је, у разговору са Екерманом, а поводом српске књижевности, учинио Гете пред крај живота. Али је Петрановић био један од првих људи у свету који је систематски настојао да светску књижевност прикаже као целину. Његов рад је високо оценио Иво Тартаља у својој докторској дисертацији објављеној под насловом *Почеци опште историје књижевности код Срба* (1964).

*

Пре него што је Вук Караџић ступио на сцену, српске институције су се могле на прсте избројати. То су биле: Српска православна црква (митрополије и епископије) и три средње школе: гимназија у Сремским Карловцима (основана 1790), гимназија у Новом Саду (1810) и препарандија у Сомбору (1816). Ниједна од њих по својој природи није превасходно упућена да се бави филологијом. Филолошким пословима, код Срба, бавили су се појединци. Срећом, било их је више и њихов порив је уродио плодом. Српски народ је, иако са тешкоћама, и у области филологије ишао у корак са светом.

Са Првим и Другим српским устанком закорачило се у обнову српске државе, најважније националне институције. Српска држава одмах је почела да изграђује свој образовни систем. Године 1808. основана је Велика школа у Београду а две године касније и Богословија "Свети Сава" (1810). Иза оба подухвата стајао је Доситеј Обрадовић, министар просвете. Срби у Угарској основали су 1826. књижевно друштво, Матицу српску у Пешти. Деценију и по касније у Београду је основано научно друштво, Друштво српске словесности (1841), Народни музеј и Народна библиотека у Берограду (1844). Истовремено, на разним странама где су Срби живели, од Беча и Пеште до Београда и Задра, излазило је више новина, календара или часописа. Самим тим, створени су услови за развој не само

књижевности, већ и филологије. Али опет, као и у Вуковом случају, највише су чинили појединци.

И славистика и србистика, током пола века непосредног Вуковог деловања, начиниле су велики успон. У том раздобљу у словенској и српској филологији изграђена је релативно јасна слика о српском језику у систему других словенских језика, о српској књижевности, па и о Србима као једном од словенских народа. Створена је, такође, релативно јасна представа светске књижевности као целине и слика словенских књижевности као целине.

ИЛИРСКИ ПОКРЕТ И СРБИСТИКА

У 19. веку међу Србима говорило се о илирском покрету као о појави која је неодвојива од српске књижевности. Илирце је из српске књижевности изоставио Јован Скерлић у својој *Историји нове српске књижевности* (1914) прокламујући став да он у корпус српске књижевности не уноси писце који се нису "несумњиво осећали Србима". После Другог светског рата илирски покрет је приказиван само у оквирима хрватске књижевности. Тако, међутим, није било чињено у старијим историјама српске књижевности: код Стојана Новаковића, Јована Бошковића, Јована Грчића, Тихомира Остојића, Андре Гавриловића. По тим историјама илирски покрет се не тиче само Хрвата и у њему нису учествовали само Хрвати, односно они који су се "несумњиво осећали Хрватима"; у њему су учествовали и Срби: и то и Срби католици и Срби православци. Зато што се илирски покрет није ни развио ни одвио само унутар хрватског народа, он не припада само хрватској историји и култури. Илирски покрет је имао веома значајно место у историји и култури српског народа. Са ове тачке гледишта, неоправдано је што је *Историја српског народа, V/2* (Српска књижевна задруга 1994:43-44) овај покрет потпуно маргинализовала и приписала га искључиво Хрватима. Редукционистички приступ у односу на илиризам резултат је превасходно политичких ставова, а не филолошких принципа.

Великохрватски пројект Павла Ритера Витезовића – претходница илирског покрета

Више од стотину година пре појаве илирског покрета Павле Ритер Витезовић најавио је идеје које ће ићи у основе овог покрета. Бранко Водник, у својој *Повијести хрватске књижевности* (1913) каже да је Витезовић "постао изгледом Људевиту Гају, који то и сам изријеком истиче, а послије њега извео је из Витезовићева дјела великохрватску идеју Анте Старчевић" (299). У истом делу, само неколико страница раније Водник је овако представио Витезовићев пројекат:

> Послије сретних војна с Турцима ослобођена је миром у Карловцима Славонија (1699), а како се Турска показала веома слабом за даљи отпор, помишљало се у Бечу и на даљња освајања турског подручја, паче и на тадашњу млетачку Далмацију. Још исте године позван је Витезовић у Беч, па му буде повјерено, да истражи старе међе и читаво бивше подручје хрватског краљевства, да се утврди државно-хисторичко право Леополдово на ове земље, у првом реду на Босну, Херцеговину и Далмацију.
>
> Витезовић је доиста, поставши тијем *службени хисторик,* у том правцу и радио. Већ год. 1700. изашао је у Загребу његов спис "*Croatia rediviva regnante Leopoldo Magno caesare*". То је прва апологија великохрватске идеје у политичком смислу; у некадашњу Бијелу Хрватску обухваћа Витезовић Истру, Далмацију, ужу Хрватску, Славонију, западну Угарску и Планинску Хрватску ("Croatia Alpestris") т. ј. словенске земље; а у Црвену Хрватску: Босну, Херцеговину, Србију, Мацедонију и Бугарску. Послије тога, 20. новембра г. 1700., добио је Витезовић позив из дворске канцеларије – писмо је потписао сам краљ – да пође у Беч, понесавши са собом списе и исправе, које има уза се, што се односе на границе и међе хрватскога краљевства, а 15. септембра год 1701. издано му је отворено писмо, којим се налаже свим прелатима, каптолима, градовима, великашима и племићима у Хрватској и Славонији, да му отворе своје

> аркиве проучавања ради граница хрватских и права круне св. Стјепана. Витезовић ипак ни као службени хисторик није издао осим ових више пригодних списа никакво дјело већега значаја. (296-297)

По овом пројекту Павла Ритера Витезовића било је, дакле, предвиђено да Хрватска, оживљена под аустријским царем Леполдом Великим, обухвати земље свих Јужних Словена. Његова велика Хрватска протезала се од Трста до Црног Мора. "Подријетлом Нијемац, измијенивши своје породично име Ritter у свим хрватским дјелима у Витезовић, рођени сењски чакавац, одгојен у средишту кајкавштине, у Загребу, он први овдје одлучно истиче, да је најчистији хрватски језик штокавско нарјечје", каже у истој књизи Водник (299).

Витезовић је морао да у свој великохрватски пројект укалкулише штокавштину јер без штокавштине не би могло да буде пројекта Велике Хрватске. Зато је овај Хрвато-Немац посегнуо за нечим на шта није имао никакво основано право, за српским језиком. Витезовићев пројект у бити се разликује од Крижанићевог. Крижанић је, разликујући српски од хрватског језика, Србе и Хрвате видео као посебне народе у словенској заједници. Прогласивши штокавштину делом хрватског језика, Витезовић је самовољно порекао Србима право на језик и етницитет. Овај непринципијелни и геноцидни пројекат мотивисао је историјска збивања пуна три века. На жалост, он је био уграђен и у темеље илирског покрета.

Људевит Гај и хрватске основе будућег илирског покрета

Илирски покрет, као конктретна историјска појава, има неколико фаза. Под овим именом, и под пуним замахом, он траје свега седам година, од 1836-1843. Потом је формално забрањен. Стварно трајање покрета било је дуже, укључујући процес настанка и процес његове касније трансформације у покрет југословенског окупљања по концепцији бискупа Јосипа Јураја Штросмајера.

За почетак припреме илирског покрета може се узети књижица Људевита Гаја (1809-1872) *Кратка основа хорватско-славенског правописања* (1830). Хрвати су, под немачким царем и под угарским краљем, имали Краљевину Хрватску коју су чиниле свега три жупаније: загребачка, вараждинска и крижевачка. Славонија и Далмација биле су посебне краљевине. Званични језик у Аустријској царевини, па тако и у Хрватској, све до почетка 19. века, био је латински. Али у вишим круговима у Хрватској, као и у другим земљама под влашћу хабзбуршке династије, језик у свакодневној употреби био је немачки. Међу Хрватима било је настојања, као и код других словенских народа у Аустрији, да се негује књижевност на властитом језику, тј. на хрватском језику. Под хрватским језиком подразумевало се кајкавско наречје. Књижевност на чакавском била је сасвим спорадична појава. Битне промене наступиле су почетком 19. века када је Хрватима, који су у формалном смислу били у саставу мађарске државе, запретило увођење мађарског језика као обавезног у администрацији и школству. Тек тада се код Хрвата јавила наглашенија потреба за неговањем свога језика и своје књижевности, тј. потреба да се истакне хрватско национално име и хрватско национално осећање.

Поменута кратка књижица Људевита Гаја резултат је отпора мађаризацији. За њу је карактеристично да је објављена, с једне стране, хрватским а, с друге стране, немачким језиком. Као и за друге и за Гаја је хрватски језик био кајкавски. Израз хрватско-славенски у наслову његове књижице има сличан значај као што их имају изрази славено-српски или славено-бугарски; ти двочлани изрази тежили су да означе и словенско језичко заједништво и националну посебност конкретног језика.

Заокрет Ивана Деркоса и Јанка Драшковића ка српском језику

Да се остало при ономе што је нудила Гајева *Кратка основа*, био би настављен развој хрватске књижевности на кај-

кавском наречју. Хрвати, као популација која говори кајкавским (хрватским) језиком остали би у својим дотадашњим оквирима у Провинцијалној Хрватској, односно у трима жупанијама: загребачкој, вараждинској и крижевачкој. Међутим, идеолози хрватства нису се задовољили овом опцијом. Њихове амбиције кретале су се у правцу кроатизације и обједињавања три краљевине: Хрватске, Славоније и Далмације.

Млади адвокат Иван Деркос 1831. године објавио је једну књижицу на латинском језику која се зове *Genius Patriae*. У њој је изнео идеју како да се повежу три одвојене краљевине: Хрватска, Славонија и Далмација, у којима се различито говори, а и говор им се различито назива. Деркос је створио пројекат повезивања популације која настањује три краљевине на основу једног од наречја којима се у њима говорило. Изабрао је наречје штокавско, с образложењем да оно, наводно, повезује друга два наречја. "Тај се исти далматински дијалекат подудара исто тако с дијалектом Славоније и Хрватске у Војној Крајини (...) Та су поднаречја међу собом слична, кад су слична трећему, наиме српскому", каже Деркос (1930:98). Деркос, дакле, зна (и каже) оно што и други знају и казују: да је штокавско наречје српско. Укључивањем штокавског наречја у хрватски језик, Деркос, у ствари, обнавља панкроатистичку идеју Павла Ритера Витезовића. Без укључивања српског језика, панкроатистичка идеја ни у којем облику није била могућа.

Следећи корак у истом смеру учинио је гроф Јанко Драшковић у књижици на штокавском која се зове *Дисертација илити разговор*... (1832). У њој се аутор залаже за то да Хрвати за свој књижевни језик узму штокавско наречје. И Деркосово и Драшковићево решење подсећа на оно које је предлагао Павао Ритер Витезовић на почетку 18. века. А у основи тога решења стајала је рачуница о етничком прегруписавању народа на Балкану. У књизи *Сава Текелија и српска мисао* (1998, други део), Вера Милосављевић је овако представила један део Драшковићеве књиге:

> У својој *Дисертацији*..., међутим, објавио је статистички преглед становништва подељеног по вери: на католике и на

> ришћане (православне) и по језику: на оне који говоре илирички (штокавски) и на оне који говоре помешано (са словеначким, мађарским и талијанским примесама). У ове последње убројао је и кајкавце и чакавце којих је, по његовој статистици, било само 305 + 19 хиљада у Хрватској (три жупаније) и у Приморју. Али, зато је приказао Босну и Херцеговину без иједног штокавца и без иједног православног становника. Тамо су, по Драшковићу, сви изузев Турака, били по језику помешани, а по вери католици – њих 892 хиљаде. Број оних у Босни и Херцеговини који су говорили "помешано" и које је требало привести чистом илиричком или штокавском језику, по овој рачуници, био је три пута већи од броја "помешаних" у Хрватској и у Приморју. Погрешност ове статистике је очигледна. Њоме је увећан број оних који, наводно, не говоре штокавски и то помоћу Босне и Херцеговине. Тиме је направљена "равнотежа" по којој од око три и по милиона становника, обухваћених статистиком, илиричким (штокавским) говором служило се око два милиона и двеста хиљада становника, колико је било и римокатолика, а на православне и на оне који говоре помешано, отпадало је по милион и двесто хиљада људи. (1998:123)

Тешко је поверовати да Драшковић није знао да се у Босни говори штокавски, а не "помешано", како он каже. Али, он је могао рачунати да то не знају његови читаоци или да ће пристати да то не знају. Тако је од самог почетка могло бити видљиво да се овде ради о некој намештаљки или о "мајсторији" (израз Саве Текелије употребљен поводом злоупотребе његовог имена од стране илираца). Идеје Ивана Деркоса и Јанка Драшковића нескривено су ишле ка проширивању хрватског етничког простора на рачун српског и то уз помоћ српског језика. За извођење тога проширења требало је привремено преузети илирско име. Ево како ту рачуницу образлаже Славко Јежић у књизи *Хрватска књижевност* (1944: 209).

> Име илирско није у први мах изгледало ни противницима хрватских народних идеала опасно, јер је имало иза

себе дуготрајну и неопасну употребу, изгледало је неутрално, а осим тога је, барем пролазно, уклонило и хрватско име из јавног живота. Али илирско име је имало и једну неслућену предност: од 650.000 Хрвата под банском влашћу, а свега 1.300.000 житеља Хрватске и Славоније, *постало је готово преко ноћи око дванаест милиуна Илира* што је био импозантан број према Мађарима, којих се број тада рачунао на три до три и по милијуна!

Опредељење да Хрвати треба да напусте своје кајкавско наречје да би узели туђе, српско, наилазило је на тешкоће и међу самим етничким Хрватима. Било је Хрвата који су хтели да очувају свој језички идентитет. Међу њима се могу посебно истаћи два писца: пучки песник Томо Миклоушић, а посебно Иван Кристијановић. У књизи *Путовима хрватског књижевног језика* Златко Винце за овога последњег каже: "Тако у *Даници загребечкој* у чланку *Некај о хорватскем језику* године 1848. и касније у расправи "Јошче некај о хорватском језику" године 1849. заговара прави хрватски језик, по његовом мишљењу кајкавски, против илирских новотарија" (1978: 219). Непринципијелна одлука да Хрвати узму туђ језик, иако су имали свој, била је заогрнута једним тада актуалним идејним решењем. Илирски програм одвијао се под плаштом идеје о словенској узајамности коју је у то време објавио један од идеолога словенства Јан Колар.

Коларова идеја словенске узајамности

Словак Јан Колар (1793-1852) филолог и песник, био је, као и његов сународник и вршњак Шафарик, убеђени панслависта. Стицајем околности, више месеци 1829. он се дружио са знатно млађим Људевитом Гајем. Идеја о четири главна словенска наречја, по којој је Колар постао познат, већ је била наговештена у помињаној Гајевој књижици из 1830. Али то је био само наговештај, а не и развијена идеја. Колар је своју идеју разрадио у посебном делу, написаном на немачком језику, које је било најпре објављено на српском у *Српском народном листу*

1835, у преводу Теодора Павловића, под насловом *О Литерарној (књижевној) Заимности међу народи и наречјима Славенским*. Колар је у овом свом делу унеколико кориговао панславистичку идеју да сви Словени представљају један народ који говори једним језиком. Јер, већ тридесетих година постало је јасно да словенски народи неће прихватити један књижевни језик за општесловенски. Зато је Колар изнео другу идеју: да се више словенских народа групишу око четири главна наречја: руског, пољског, чешког и илирског наречја. По Колару од неколико источнословенских језика (руског, украјинског, белоруског) најглавнији је руски; од пољског, лужичкосрспког, полабског и кашупског, најглавнији је пољски; од чешког и словачког главнији је чешки, а код Јужних Словена главни је српски језик (илирски). Логика ове поделе је у следећем: кад већ не може да постоји један славенски књижевни језик, онда нека се бар ови језици не умножавају претерано и нека сачувају заједничку славенску основу. У преводу Теодора Павловића, то залагање Јана Колара овако изгледа:

> Чрез ту заимност неће се ни једном наречју неправо учинити; јер свако ће колено при свом индивидуалитету (особености) при своме наречију и своме књижеству остати, него ће само плоде других колена куповати и читати знати. Пољак нека не буде само Пољак, него С л а в о - п о љ а к (genus et specis), нека познаје књиге не само свога него и ческог, руског и српског наречија; Рус нека не буде само Рус него С л а в о - р у с, нека зна и чита дела не само свога него и пољског, чешког и србског наречија; Чех нека не буде само Чех, наго С л а в о - ч е х, нека учи не само ческо, него и руско, пољско и србско наречије; Серб или Илир нека не буде само Срб него С л а в о - с е р б, нека чита не само српска, него и пољска, руска и ческа дела. Само који та главна наречија зна, само тај би се пера лаћати и славенским списатељем бити морао. (1997:157)

По Коларовој идеји, дакле, оно што је објављено на једном од четири главна словенска језика треба да буде присту-

пачно свем словенском свету, а поготово ужој заједници сваке од четири групе језика.

За Колареву идеју карактеристично је да је, у називима језика, (славо-руски, славо-пољски, славо-чешки, славо-илирски) сачувао и језичко јединство (словенског језика) и посебност његових "наречја". У називима "главних наречја" истог словенског језика јасно је и данашњем читаоцу шта су значили изрази руско, пољско и чешко наречје. Не може му, међутим, бити сасвим јасно и шта је значио израз илирско наречје. До аутентичног значења тога израза ипак је могуће доћи реконструкцијом контекста у којем је он био употребљен пре појаве илирског покрета. Тада је израз илирски значио исто што и српски, тачније: превасходно српски. Теодор Павловић је његово значење тачно преводио. Илирски језик значио је српски језик, јер су се од њега разликовали и корутански (словеначки) и хорватски (кајкавски). Али је израз илирски језик могао да има и шире значење. О томе може да посведочи посебно Шафариков текст под насловом *Илирски језик* у књизи *Словански народопис* (1842) (преведен је у мојој књизи *Срби и њихов језик*, 1997). Тамо се илирским језиком назива заједнички језик Словенаца, Хрвата и Срба. Илирски језик се, у тексту, дели на три наречја: српско (које је једнако са штокавским и чакавским као његовим саставним делом), хрватско (које је исто што и кајкавски) и корутанско (тј. словеначко наречје). Предлажући да се као један од главних словенских језика узме илирски језик, Колар је сасвим конкретно имао у виду српски језик, односно, штокавско наречје. Тако је то схватио и Теодор Павловић. Тек после илирског покрета изразу илирски било је намењено другачије значење. Израз илирски језик ће се од тада односити не на језик Срба као главни језик Јужних Словена, већ на исти тај језик који је сада третиран као заједнички језик свих Илира, а у пракси, током неколико наредних деценинија, као заједнички књижевни језик Срба и Хрвата.

У Коларовој ужој отаџбини, Словачкој, десило се нешто супротно од онога што је он пројектовао. Колар није једини песник или филолог који је инсистирао на језичком заједништву Чеха и Словака. То су пре њега чинили слависти

прве генерације: Добровски и Копитар, као и Коларов вршњак Шафарик. Они су сматрали да је словачки језик толико близак чешком да је нормално да се од два наречја, чешког и словачког, за књижевни језик узме старије и развијеније наречје, чешко. Словаци Колар и Шафарик, али и други, зато су и писали на чешком језику. Али, баш у време деловања илирског покрета, настао је међу Словацима покрет за еманципацију словачког језика чији је вођ био Људевит Штур (Штуров покрет). Главна идеја тога покрета била је да се словачки језик и словачка књижевност разликују од чешког језика и књижевности, што је значило да се и Словаци етнички разликују од Чеха. Колар, носилац идеје словенске узајамности, нашао се међу Штуровим јавним противницима; доследан себи, он је и даље писао на чешком и даље се борио да Словаци пишу на чешком језику. Доживео је да његови идејни противници, који су такође били Словаци, његове књиге јавно спаљују.

Није тако било међу Илирима, односно, Србима и Хрватима. Штуров покрет јавио се кад и Гајев и трајао је колико и Гајев, укупно седам година и одвијао се у исто време: између 1836. и 1843. Главни резултат Штуровог покрета био је раздвајање чешког и словачког језика. А главни резултат Гајевог покрета био је да су, дотле стално раздвојени, српски и хрватски језик почели да се третирају као један језик. Природно је претпоставити да су оба процеса била диригована из истог центра.

Новине хорватске и Даница хорватска, славонска и далматинска

После неколико година тражења дозволе од аустријских власти, Гај је добио право да објављује новине. Оне су се појавиле 1835. године и звале су се *Novine horvatzke*. Биле су писане на кајкавском језику и по имену су се могле односити само на Хрватску и на Хрвате. У истим новинама Гај је, међутим, почео да штампа и подлистак који се звао *Danicza Horvatzka, Slavonzka i Dalmatinzka.* За подлистак није била потребна дозвола. У наслову подлистка био је изражен шири

програм од оног из наслова новина; подлистак је био именован као гласило и Славоније, и Далмације и Хрватске односно као гласило Хрвата, Славонаца и Далматинаца. И подлистак је штампан на кајкавском. Али, у њему се већ у првом броју нашао један текст (песма Стјепана Бабукића) на штокавском. И *Новине хорватске* и подлистак *Даница,* на почетку су биле на хрватском националном програму, онаквом какакав је садржан у Гајевој првој књизи *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisańa*. За идеје Деркоса и Драшковића Гај још није имао слуха.

Новине илирске и Даница илирска

Одлучан Гајев корак напуштања хрватског имена и узимања имена илирског учињен је 1836. када су *Novine horvatzke* преименоване у *Novine ilirske*, а подлистак у: *Danica ilirska*. Ово име носиће и новине и подлистак до 1843. када је ово име забрањено. И *Новине* и њихов подлистак од 1836. штампани су на штокавском наречју, тј. на главном наречју на словенском Југу. Пошто је језик *Новина* називан илирским а не српским, то је стварало забуну о којем и чијем језику се ради. Сугериран је став да је илирски језик нешто друго од српског, па и да је то, у ствари, хрватски језик. Изазван драстичним претеривањима у том смеру, Гај је 1846. написао значајан чланак под насловом *Чије је коло?* У чланку се налазе и ове реченице:

> Ako su Hervati kolo u Beč doneli i razplodili, to su doista hvale vredni, što su nastojali da naš narodni tanac u velikom svetu cenu dobije; ali se otale nikako ne da izvesti ona posledica, da zato nije serpski, što je ilirski. Ta n. p. sav svet znade i priznaje, da smo mi književnost ilirsku podigli i uveli; nu nama još ni izdaleka nije na um palo tvarditi, da to nije serbski već ilirski jezik; pače ponosimo se i hvalimo Bogu Velikomu, što mi Hervati s bratjom Serbljima sada jedan književni jezik imamo. (*Срби и њихов језик*, 1997, 164))

Али овакве изјаве нису мењале основни правац илирског покрета. А тај је био: претварање српског језика у хрватски и

претварање Срба у Хрвате. Колар и Шафарик отворено су стајали на становишту да се Словаци, као малобројнији, путем чешког језика временом изједначе са Чесима. Иако је то изгледало природно и могуће, после Штуровог покрета, та могућност је одбачена. Илирци, напротив, скривено су планирали да се многобројнији Срби, путем преименовања њиховог језика, временом претворе у Хрвате који су тада били неупоредиво малобројнији. Мада је тај план апсурдан, илирци су у његовом спровођењу имали доста успеха. Помогла им је мимикрија и симулација: великохрватски програм спроводио се у преименованом виду, као илирски програм. То је био политички програм који се изводио на пољу филологије, али ненаучним и нечеститим средствима. Ниједна принципијелна филологија није могла подржати овакав програм. Зато ни Вук Караџић није био и није могао бити присталица илирског покрета.

Латинична писма: хрватско и илирско

Предрасуда је да је Гај већ на почетку свога рада, у *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskog pravopisaňa* (1830), реформисао латиницу тако да је она добила облик овог латиничног писма којим се ми данас служимо. У својој књижици која има 27 страна Гај је направио само реформу хрватског латиничног писма према потребама хрватског језика (прецизније: кајкавског). Он је пошао од Аделунговог става, који је већ био уграђен у Вукову реформу: да сваки глас треба да има свој знак. Зато је, као и Вук, одбацио дирафе или дирграме (два слова за један глас) те је предложио знакове: *č, d, g, š, ž.* Ове знакове је преузео из чешке латинице; из пољске латинице узео је слово *ć.* Преузимањем више слова страних писама, Гај је поступио другачије од Вука који је радије нека слова сам конструисао. Сем тога, Гај је полазио од става да треба тежити ка томе да се словенски народи међусобно што мање разликују по писму како би се текстови на блиским језицима што лакше читали. Овим реформисаним писмом Гај је штампао своју књижицу, али

њиме је штампано само још неколико књига. Гајева реформисана латиница (гајица) тешко је прихватана. Тим писмом нису штампани чак ни први бројеви кајкавских *Новина хорватских*, ни подлистак *Даница хорватска, славонска и далматинска;* штампане су старим хрватским писмом.

До преокрета је дошло уочи увођења "илирског" (тј. српског) језика за књижевни језик илираца. Тај преокрет је Гај најавио чланком о правопису у 10. и 11. броју *Данице*. Главни проблем који је Гај имао да реши представио је Златко Винце у књизи *Путовима хрватског књижевног језика* овако:

> Pod utjecajem Kollara i Šafarika – obično se ističe – Gaj u spomenutom članku *Pravopisz* djelimično odstupa od rješenja što ih je izneo u *Kratkoj osnovi*, ostavljajući tek znakove *č, ž, š*, s dijakritičkim znakom, dok za ostale nepčane glasove uzima dva znaka: *tj* (za *ć*), *dj, gj*, (za *đ*), *lj* (za *lj*), *nj* (za *nj*). Dodaje, dakle, *j* (s crticom umjesto točke), te se takvo bilježenje održalo tek dvije godine, a od god. 1838. već se piše *tj, dj, gj, lj, nj*. U *Kratkoj osnovi* nije bilo znaka za glas *ć* jer ga u kajkavskom narječju kojim je pisana i nema, ali će kasnije za štokavsko narječje uvesti i "mehkši glas" za koji mu je poznato da postoji, uzimajući poljski način pisanja *ć,* a zapravo se u početku glas *ć* pisao na dva načina, kao *ć* i kao *tj* (Evropa prispodablja se sedećoj devojki: U tom vrtu ima prekrasnoga cvetja) dok je kasnije prevladao samo znak ć (sjedeći, cvijeće). (1978:207)

Гајева правописна реформа имала је, дакле, два чина: један 1830. а други 1836. године. За први чин је карактеристично да се он држао принципа: једно слово за један глас. Да би том захтеву удовољио, Гај је (први чин) преузео из чешке латинице неколико слова са дијакритичким знаковима. За други чин је карактеристично да је настао у тренутку када је своја гласила почео да штампа на илирском језику (српском). Тада је, под утицајем Колара и Шафарика, напустио принцип да за сваки глас има по једно слово и узео је из српске латинице диграме: *tj, dj, gj, lj, nj*. Предрасуда која се тиче Гајеве реформе писма долази отуда што се немају у виду оба његова потеза, и први и други: први се тицао хрватског језика, а други – српског језика. За хрватски језик, кајкавски, Гај је позајмио

дијакритичке знакове из чешке латинице. Кад је прешао да пише српским језиком, он је, под утицајем Колара и Шафарика, задржао диграме из српске латинице, тј. из текстова које су писали Срби католици. Треба само погледати на табелу *Alphabeti Serborum* у Вуковом *Српском рјечнику* (1818): сва ова слова се тамо налазе у колони којом се представља српска латиница, укључујући и слово *j*.

Дакле, Гајева реформисана хрватска латиница у *Краткој основи* била је прилагођена хрватском језику. Илирска латиница била је прилагођена илирском језику, тј. штокавском, односно, језику Срба сва три закона. Та друга Гајева латиница није прављена само за Хрвате као што је била она прва; ова је прављена за Илире. А међу Илирима Срби су били најраспрострањенији народ. Ова латиница је, дакле, прављена за српски језик.

Готово у исто време са другом Гајевом реформом латинице крајем тридесетих година, била је обављена и реформа словеначке латинице. То је учинио присталица илирског покрета Станко Враз у духу идеје да словенски народи треба да имају што уједначенија писма. Словеначка латиница је у свему идентична са илирском латиницом. Њој недостају само три слова за гласове које Словенци у свом изговору немају; латиничко *ć, đ* и *dž*. Словенци према потребама та слова пишу држећи се илирског начина писања.

Према томе, израз "хрватска латиница" није примерен за писмо које је, у духу идеја онога доба, настало из илирског покрета, а састављено је на основи чешке и српске (илирске) латинице, прилагођено за писање на језицима Јужних Словена: Срба, Хрвата и Словенаца.

Српске присталице илирског покрета

Илирски покрет је успео преко очекивања: окупио је много присталица из земаља које ће се касније називати југословенским. Али он се није раширио на целом јужнословенском простору. Из тога покрета сасвим су изостали Бугари; они су сви живели у Турској и није их било у Аустрији.

Мимо покрета су остали и Словенци, иако су били у Аустрији. Они су се определили за модел који им је понудио највећи песник словеначког романтизма Франце Прешерн. Тај модел је предвиђао посебан језик и посебну књижевност за Словенце. У старту, то је значило и опредељење за националну посебност Словенаца. Илирском покрету је пришао практично један једини значајан Словенац: младић који се звао Јакоб Фрас, а који ће под именом Станко Враз постати један од најзначајнијих илирских песника.

Испочетка, илирски покрет је наишао на симпатије код српских првака као што су Сава Текелија и Теодор Павловић. Али, они су убрзо устукнули, јер су видели да иза пројекта илирског заједништва стоји хрватска национална стратегија ширења на рачун српског етничког и језичког простора. Па ипак, било је доста Срба који су пришли илирском покрету. Пришао му је, на пример, један истакнути Србин из Далмације: Божидар Петрановић, оснивач *Српско-далматинског алманаха* (1836). Пришла су му двојица Новосађана: рођени брат Ђуре Даничића Милош Поповић, уредник *Српских новина* у Београду и директор новосадске Гимназије Петар Јовановић, уредник *Бачке виле*. У илирским публикацијама често се могу срести потписи: Илир из Бачке, Илир из Срема, Илир из Будима. Додуше, Павловић се жалио да се име Илир неовлашћено дописује појединим српским ауторима. Присталица илирског покрета била је и "Илиркиња из Србије" Анка Обреновић, из династичке породице, кћи Јеврема Обреновића.

Илирском покрету прилазили су обично Срби православци из крајева у којима су живели у суседству Хрвата. Такви су били, на пример, Огњеслав Утјешановић Острожински и Никола Боројевић. Покрету су, међутим, још више прилазили Срби римокатолици, посебно они који су и пре тога себе називали Илирима. Најзначајнији илирац међу Србима римокатолицима био је Петар Прерадовић. Такво опредељивање римокатолика српског језика није било случајно. Етничким Србима римокатоличке вере, који су писали латиницом као и Хрвати, и имали исту вероисповест као и Хрвати, прихватање оваквог илирског програма је одговарало.

Илирски покрет обећавао је заједништво Срба и Хрвата, тј. брисање разлика између два етнички блиска народа. У то време свима је било јасно, па и самом Гају, да је илирски језик, у ствари, био српски језик. Сасвим склон илирском покрету, руски филолог Платон Кулаковски у својој књизи о илиризму то јасно истиче.

Илирски покрет је добијао подршку и од познатих слависта јер је представљан као један вид панславистичког покрета. На карактеристичан начин је илирски покрет видео Шафарик. Доследно својим ставовима о српском језику и књижевности, које је заузимао пре настанка овог покрета, он је сматрао да ће илирски покрет, самим тим што је одабрао српски за књижевни језик, значити обогаћење српске књижевности. У књизи *Словански народопис* (1842), која је енциклопедијског карактера, он је изнео став да је Гај био хрватски писац док је писао на хрватском језику, али и да је постао српски писац самим тиме што се определио да пише на српском језику. Подржавајући илирски покрет, Шафарик је, у ствари, подржавао процесе књижевне интеграције око илирског (тј. српског) језика. На сличан начин он се и сам опредељивао за чешко-словачку интеграцију на основу избора чешког језика за заједнички књижевни језик Чеха и Словака. До краја живота писао је на чешком. Шафарик и Колар, као филолози, немају разлога да се стиде своје идеје. Није исти случај са илирским покретом. Њему није била својствена отвореност, принципијелност и доследност једног Шафарика. Показало се да циљ овог покрета није био да се мањина приклони већини, него да се већина разори. Мањина је имала неприродну амбицију да у себе интегрише већину.

Виђење илирског покрета као извесног вида проширења српског језика и књижевности није произвољно. Оно је изгледало објективно. Српски су почели да пишу и они којима српски језик није био матерњи. Вође илирског покрета, који су готово у целини били кајкавци и чакавци, упочетку, а ни дуго касније, нису добро знали језик који су одабрали за свој књижевни језик. О томе има доста сведочанстава. Једно од најупечатљивијих јесте прича Антуна Мажуранића о томе како

су први илирци имали тешкоћа да саставе проглас на језику којим нису говорили. Ту причу је пренео Ватрослав Јагић, а она је шире коментарисана у мојој књизи *Систем српске књижевности*, у тексту о Јагићу. Од илирског покрета наовамо, на српском језику пише огромна већина хрватских књижевника.

Главни књижевни резултати илирског покрета

Илирски покрет десио се у доба романтизма. Књижевна дела илираца имају одлике романтизма. Са уског становишта хрватске књижевности илирски покрет чини главно доба романтизма у Хрвата. У укупном књижевном стваралаштву илирског покрета највише су се истакла три песника: Иван Мажуранић, Станко Враз и Петар Прерадовић. Ова три имена симболизују панславистичку, одосно панилирску идеју која је званично стајала у основи покрета. Сва тројица писали су на истом српском, штокавском језику, а само једном од њих тај језик је био матерњи. Био је то Петар Прерадовић, рођен у околини Бјеловара у породици српског православног подофицира. Мајка, римокатолкиња, превела је осмогодишњег сина из православне вере у римокатоличку, да би дете у војној школи могло боље да напредује. Прерадовић је почео да пише стихове на немачком језику, а тек га је илирски покрет упутио да се врати језику својих предака. Пошто је Прерадовић писао на чистом српском језику, постао је узор другим песницима илирцима којима тај језик није био матерњи. Аутор програмске песме *Роду о језику,* Прерадовић је више него ико међу српским романтичарима инсистирао на језику као главној одредници рода.

Станку Вразу, рођеном Словенцу, српски је био страни језик. Он је прихватио идеју да сви Илири, дакле сви Словенци, Срби и Хрвати, треба да пишу једним језиком, и то најраспрострањенијим, језиком српским. Српском народном језику он се највише учио где је то било могуће: из Вукових народних песама, делимично и од дубровачких писаца. Једини Хрват од тројице песника био је Иван Мажуранић. Али и он је

напустио свој матерњи хрватски, тј. чакавски и почео је да пише штокавским, ијекавским. Написао је више лепих песама и један еп велике вредности: *Смрт Смаил-аге Ченгића* (1845). Тема овога дела је из српске (црногорске) историје. Аутор је до фабуле дошао слушајући песму једног гуслара у Карловцу о Смаил-агиној смрти. Језик спева је српски, дикција је српска, традиција је српска. Дело је по природи такво да га је могао и Његош написати. У 19. веку је било и оптужби без покрића: да је Мажуранић покрао Његоша. Истина је, међутим, да су се Мажуранић и Његош наслањали на исту традицију, српску. Два су ослонца те традиције: народна песма и Гундулић. Мажуранић је искористио оба ослонца. Кад је постао хрватски бан и кад је почео да води шовинистичку политику према Србима, он је као песник заћутао.

Учинак илирског покрета

Године 1843. аустријска држава је забранила илирски покрет. То је учињено тако што су забрањене *Илирске новине*, али и *Даница илирска*. Гај је после тога издавао *Народне новине.* Овај догађај се обично интерпретира као велики ударац аустријске државе хрватским интересима и националној култури Хрвата. Последице забране, међутим, не оправдавају такву интерпретацију. Све што је дотле носило илирско име отада почиње да носи име хрватско. То је био ударац само за оне присталице илирског покрета који се нису несумњиво осећали као Хрвати, како би то рекао Скерлић, и за све Србе присталице покрета. Читаонице које су се називале илирским именима, назваће се убрзо хрватским, новине које су се звале илирским зваће се хрватским. Илирско име које је пре илирског покрета било превасходно везано за Србе, постаће све више синоним за хрватско име. А језик који је дотле био само један, српски (односно илирски) третираће се све више као језик српски или илирски, али у значењу: хрватски. Илирски покрет, који је дотле носио маску панславистичког покрета или једне врсте панилирског (тј. панјужнословенског) покрета, постао је, после забране имена, панхрватски покрет. Да је он од самог

почетка био панхрватски покрет, то није сасвим тачно из простог разлога што се сам тако није представљао и што га тако нису схватале све његове присталице. Становиште о искључиво хрватском карактеру илирског покрета наметнула је касније историографија, прво хрватска, а потом и српска.

На почетку деловања илирског покрета у свести његовог вође Људевита Гаја Срби и Хрвати су били третирани као два међусобно далека словенска народа који говоре два различита језика. У Гајевој *Краткој основи хорватско-славенског правописања* (1830) приказано је да су Хрватима ближи Чеси, Словаци и Пољаци него Срби.

Илирски покрет је учинио да се Срби и Хрвати све чешће јављају под једним именом, Илири. Име Илири у документима 18. века је алтернативно име за Србе, а Хрвати су, под заједничким именом Илири, схватани у духу свесловенства као неки братски додатак Србима. Књижевни језик којим су писали илирци и који су називали илирски, савременицима је већ био познат и у свету афирмисан као вуковски српски књижевни језик. Управо због језика Шафарик је илирце сматрао српским писцима. Илирски језик је, не само за Шафарика, већ и за друге савременике, био у основи другачији од хрватског књижевног језика (кајкавског, односно чакавског).

После забране илирског покрета, са хрватске стране се истицао став да се илирско име односи на Хрвате; да су они који себе зову Илирима Хрвати. Хрватима су проглашавани не само они који су припадали илирском покрету него и они који су се много раније називали илирским именом. Тако је једно непринципијелно становиште онога времена пројектовано и у прошлост.

Језик, који је био само српски, а који је имао и друго, алтернативно име, илирско, после забране покрета одједном је постао и српски и хрватски. Постепено, али све упорније, инсистираће се на двочланом називу тога језика и на неоснованој тврдњи да Срби и Хрвати имају не само исти књижевни већ и исти народни језик. На основу те тврдње излазило је да Хрвати имају три наречја народног језика: кајкавско, чакавско и штокавско. Ако су сва та три наречја хрватска и ако је

штокавско наречје хрватско, онда Срби немају свој језик. Анте Старчевић, који је био илирац, обзнанио је управо тај апсурдни став и тако је Витезовићеву идеју довео до краја. У тренутку када је он тај став саопштавао, још није било реалних изгледа да се сви штокавци прогласе Хрватима, без обзира на то што су Срби живели великим делом у туђинским и према њима непријатељским државама. Али, они су у то време имали и две младе и перспективне, иако међународно формално још непризнате државе: Србију и Црну Гору. Због тога се кроатизацији приступило селективно. Пошто је Старчевићева идеја о непостојању српства и о штокавцима као Хрватима, без изузетка, била неприменљива, примењена је тактика постепене деструкције: Хрватима су проглашавани само они штокавци који су били римокатоличке вере. Тако је римокатоличкој популацији српског језика ускраћена могућност избора српскога имена. Срби римокатолици, код којих је национална свест била и раније систематски потискивана, па су се радије називали Славонци, Босанци, Дубровчани, Далматинци или другачије, опирали су се кроатизацији кад год је то било могуће. Али, највећи делови те популације, који су за све слависте до илирског покрета били по језику Срби католици, почеће све одређеније да се везују за Хрвате. Кроатизација тога живља трајаће дуго и завршиће се тек у периоду државног атеизма у другој половини 20. века. Ако на почетку 21. века некоме, можда, изгледа непотребно постављати питање Срба римокатолика, то не значи да се сме заборавити на њих као део српске прошлости. Римокатоличкој цркви се може поставити питање: где су нестали Срби католици?

СРПСКА ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Павловићева и Суботићева критика илирског покрета и српска идеја југословенства

Појава илирског покрета протумачена у светлу идеје свесловенства наишла је у први мах на одобравање међу српским првацима. Пошто је убрзо схваћена прикривена стратегија тога покрета, према њему се у српској средини јавио јак отпор. Српски књижевници су се у великој већини, активно или пасивно, супротставили илирском покрету. У отпору према њему су се нарочито ангажовали челни људи Матице српске: Теодор Павловић, Сава Текелија, Јован Суботић. Они нису само одбацивали илирски покрет. Они су нудили нешто друго. Уместо унитаристичке идеје илирског покрета, они су нудили идеју југословенства која је по карактеру била истински панславистичка јер је изражавала потребу узајамности и заједништва свих јужнословенских народа и очување њихове посебности. Ову рану идеју југословенства, која је настала у отпору према илирском покрету, треба звати српском идејом да би се она разликовала од оне друге идеје југословенства, која је настала на тековинама илирског покрета, и коју би требало звати аустро-хрватском идејом југословенства.

Српску идеју југословенства формулисали су и саопштили уредници *Летописа* Матице српске Теодор Павловић и Јован Суботић. Теодор Павловић (1804-1854) је у тексту *Име рода,* који је објављен у његовом *Сербском народном листу* 1839, илирцима поручивао:

> ...ми браћу нашу молимо, нека се илиризирања ману, чим и тако друго ништа учинити неће, него баш противно

намјеренију, т.ј. између једноплеменика неслогу ће подићи. Сваком је своје најмилије; *сваком своје дакле нека и буде, то је и право и нужно: зовимо се сваки својим рођеним именом; Крајнци нека буду Крајнци; Хорвати Хорвати, а Србљи Србљи по особ, кад је пак о свима заједно реч, зовимо се сви онако, како се по природи зовемо и звати морамо: рођена, једноплемена, мила браћа Југославјани, Југослав! (1930:78)*

Теодор Павловић није одбацивао идеју заједништва, али је одбацивао идеју унитарног заједништва. Он је био и за заједништво и за очување посебности. Инсистирао је, принципијелно, на очувању националног имена сваког јужнословенског народа. Уместо неприродног имена Илири за Јужне Словене, он је истицао њихово природно име, име Југо-Славени.

Јован Суботић (1817-1886), који је био најближи Павловићев сарадник у Матици и који ће га заменити на месту уредника *Летописа*, наставио је и продубио Павловићеву критику илиризма. У тексту *Неке мисли о сојузу Књижевном Славена на југу и тога сојуза имену,* објављеном у *Летопису* (1839), он је рекао:

> Они, који су име "Илир" изнели, признају, да је име "Илир, са именом "Југо-Славен" једно те исто; или поне то признати морају, кад конац свога намеренија добро промотре и развиде. Ја мислим, и држим, да и други људи тако исто мисле, да се сви они Славени, који на Југу живе, пуним правом и правим путом "Југо-Славени" назвати могу, а по нечем и морају; а кад се ови зову "Југо-Славени", то се њиова слога назвати мора "Слога Југо-Словена"; њиово књижество биће "књижество Југо-Славена". Свакиј дакле, види, да они, који име "Илир" уводе, том имену за равно "Југо-Славен" узети морају. (1839:94)
>
> При имену "Илир" нестаје имена Србин, Хорват, Бугарин, а при имену "Југо-Славен" није тако; у овом имену већ је по природи и Србин, и Хорват, и Бугарин, и свакиј онај Славенскиј народ, који на Југу живи. Како се назовемо у сојузу Илирима нисмо више Србљи нити смо Хорвати; ако се

назовемо “Југославенима” остајемо заједно онога имена, које за себе имамо. (111-112)

Павловићева и Суботићева критика илиризма била је истовремено и покушај да се уместо илиризма понуди идеја југословенства (југо-славјанства). Била је то, у ствари, идеја јужнословенства јер је укључивала све до тада, на природан начин, идентификоване јужнословенске народе. Она је стремила и ка очувању посебности и, истовремено, интеграцији јужнословенских народа. Међу политичарима најближи тој идеји постаће кнез Михаило Обреновић. Са његовом трагичном смрћу та идеја доживеће тежак пораз.

Године 1840, у својој беседи на прослави Светог Саве у Матици српској, Суботић је разрађивао идеју југословенства. Тај текст је објављен под насловом *Идеја народа, и сила њена над духовима људи, и дужности чланова спрам свога народа.* У тексту је Суботић разложно и доста опширно представио неколико основних идеја на основу којих се у прошлости и садашњости градила представа о појединим народима. То су, прво, идеја о народу као крвним сродницима, затим идеја о народу као популацији једне државе, најзад идеја народа као заједништва припадника једне вероисповести. Суботић ниједну од тих идеја није прихватио као неспорну. Он се јасно определио за нешто четврто: за идеју која народ схвата као популацију која говори једним језиком. У његовом тексту ова идеја представљена је посебно у једном пасусу који гласи:

> Видни узи, који нас за народ повезују, јесу: *име народно и народни језик.* Име нас народа с народом предкова, са светом наших очева сајужава: језик народњ чини, да остајемо народ, ако отечаство, ако и вероисповедање предкова изгубимо. Колике важности и једно и друго! И сад видимо шта значи *сачувати име народно, сачувати народњ језик;* шта ли ће то да каже *изгубити народно име, изгубити народњ језик.* Са изгубљеним именом *губи народ цео свет својих праотаца, цео народ својих предкова:* са изгубљеним језиком народним *губи се и сам народ*; јер после тога још *за неко време* траје и одржава се у *народним нравима и*

> *обичајима*; мало доцније, и он се са свим у онај народ прелива, кога *име* носи. *Свето* дакле треба да буде име *народа, сваком Члену народа, свето као спомен умерли родитеља: језик и народ треба једно да значе* и што год је човек за народ свој учинити дужан, дужан је и за језик народниј учинити. (1840:39-40)

У наведеном пасусу кључни је став да "језик и народ треба једно да значе". Тај став није само Суботићев, већ и Вуков, али и став свих релевантних слависта, као и важних филолога онога времена. На основу тога става о језику препознавани су сви европски народи у 18. и 19. веку. Он је у складу и са Суботићевим мишљењем изнетим у елаборацији његове идеје југословенства.

И Теодор Павловић и Јован Суботић веома јасно су износили став да Срби и Хрвати, по језику, а то значи и етнички, не могу да буду једно. На упорну жељу Хрвата да се уједине са Србима, и да постану једно, Суботић је одговарао тако што је далеко малобројнијим Хрватима предлагао да, ако баш то хоће, нека се онда претопе у Србе. У томе своме предлогу ишао је за идејом Јана Колара из текста о књижевној узајамности. Поведен том идејом, он је касније, у *Српској граматици,* чакавски и кајкавски представљао као дијалекте српског језика. И у томе је погрешио јер је филологију на непринципијелан начин подредио политици. Тиме је изневерио и филолошке принципе и Вука Караџића, а повредио је и српску идеју југословенства.

Највише отпора идеји илирства, па и југословенства пружао је начелник за просвету у Влади Кнежевине Србије, велики српски писац Јован Стерија Поповић.

Српска идеја југословенства (јужнословенства) разликовала се од идеје југословенства коју ће касније заступати бискуп Штромајер. Штросмајер је југословенство видео као унитарно заједништво Хрвата, Словенаца и Срба у оквирима Аустрије, са Загребом као главним центром. Таква идеја је, у ствари, преобличена идеја илирства. Она је, као и идеја илир-

ства, по пореклу аустро-хрватска и била је примерена задовољењу аустријских и хрватских интереса, а не налажењу принципијелног решења за све Јужне Словене.

Словенска узајамност (панславизам) у Летопису Матице српске као полазиште српске идеје југословенства

Павловићева и Суботићева идеја није била пука реакција на илиризам. Она је изникла из идеје свесловенске узајамности или панславизма која је прожимала и надахњивала дело водећих слависта Добровског и Шафарика. Идеја словенства имала је дугу традицију и међу Србима и она се може пратити у делима српских писаца онога времена од Орфелина, преко Рајића до Соларића и надаље. Резултати огромног труда који су поједини српски интелектуалци уложили у ову идеју нису систематично приказани. У литератури на српском језику о збивања која се означавају као словенска ренесанса као што је књига Милана Прелога *Словенска ренесанса* (Загреб 1924) запоставља се или се изоставља приказивање српског учешћа у тим процесима.

Најнепосредније полазиште за своју идеју југословенства Павловић и Суботић су имали у делатности Матице српске, односно у њеном *Летопису* чија је основна програмска оријентација била словенска узајамност и солидарност. Оснивач и први уредник *Летописа* Георгије Магарашевић, професор историје у Великој православној српској гимназији у Новом Саду, Шафариков колега у истој школи и пријатељ, формулисао је програм *Летописа* овако: "Све што се год Славенског народа от Адријатског до Леденог, и от Балтиског до Црног мора вообште; а особито што се нас Србаља тиче, и то у књижевном призренију; све је то предмет Сербске Летописи." Већ у првим бројевима часопис је доносио библиографске информације о литератури Словена (прво о "знатнијим списатељима руским", затим о културним институцуијама код Чеха и Руса). Објављени су Кепенов путопис *Записка о путешествии по Славенски земљам и Архивам*, Карамзинова расправа *Словенство,* текст о

Јовану Егзарху бугарском, чланак *Кратко географическо-статистическо описаније Русије* према пољском аутору Суровјецком и други текстови сличне садржине. У оригиналу и преводу штампан је стари руски закон *Правда роскаја.* У првим бројевима видљиво је настојање да часопис има научни карактер, за шта се нарочито залагао Шафарик. Исту уређивачку политику каснији уредници *Летописа* су само наставили. О овоме је писао историчар Никола Радојчић у раду *Матица српска и словенска узајамност* (*Матица српска 1826-1926*, 1927) и Живан Милисавац у *Историји Матице српске, I,* (1986). Теодор Павловић као уредник *Летописа* наставио је Магарашевићеву оријентацију с тим што је доносио више белетристичких дела из словенских књижевности. Он је стихове песника Пушкина доносио у руском оригиналу. Суботић је деловао у истом правцу. Он је 1842. објавио чланак Надеждина *О руском књижевном језику*, а касније и неке друге. Све је то чињено у условима када су комуникације Срба са словенским културним центрима биле нередовне и споре, што је свакако утицало на квалитет сарадње, али не и на основну оријентацију.

Идеја свесловенства оживела је и код других словенских народа. У Русији двадесетих година 19. века, нарочито међу декабристима, владало је велико интересовање за словенски свет а идеја словенске солидарности надахњивала је многе песнике и филологе. Из тога времена остала је позната песма декабристе, прогнаника, А. И. Одојевског (1802-1839) *Словенске девојке* и песма *На вест о пољској револуцији* (1831). Не само Пушкин, него и други руски писци (Љермонтов, Велтман, В. И. Мајков) стварали су књижевна дела са јунацима српског имена и порекла. Нарочиту пажњу изазвале су српске народне песме. Међу књигама које је писац Грибоједов, иначе филолог и полиглота, понео у прогонство 1826. била је и једна Вукова збирка српских народних песама и његов *Српски рјечник.*

Али, ова слободарска интелектуална клима у Русији, инспирисана идејом свесловенства или панславизама, није имала подршку званичне Русије која се ничим није хтела замерати Аустрији, па ни посебним интересовањем за Западне

и Јужне Словене. Да је панславизам више него хладно приман од властодржаца у обе империје видело се и на примеру једног панаславистичког гласила које је излазило на пољском и на руском језику 1842-1843. године и угасило се због незаинтересованости и пољске и руске стране. Био је то часопис *Деница-Jutrzenka* који је покренуо и уређивао Пјотр Павлович Дубровски (1813-1882), Кијевљанин родом, цензор у Варшави а потом професор пољског језика на Педагошком институту у Петрограду. Појаву овог панславистичког гласила Дубровског најавио је и поздравио Теодор Павловић још 1839. у свом *Сербском народном листу* истичући да ће оно деловати "у духу свесловенства и за словенску књижевну ползу", а и касније је позитивно писао о њему. Часопис је највише простора посвећивао народној поезији Словена. Српске народне песме доношене су у оригиналу и у упоредном руском и пољском преводу под насловом *Илирскија (сербскија) народиа песни.* Претпоставља се да је преводе припремио Срезњевски који је био одан сарадник часописа. У њему је објављен и његов путопис по српским земљама и путопис Јегора Ковалевског *Четири месеца у Црној гори.* Објављиване су информације из књижевног живота словенских народа, па је тако забележено да је Вук Караџић превео *Свето Писмо* на "језик Срба илирских". Забележене су књиге западноевропских писаца о Србима (Штиглиц, Ами Бује). У рубрици *Српска књижевност* приказиване су српске књиге као и српска периодика. После једног приказа књижевних прилика на Словенском Југу из пера Станка Враза, који се у тексту обрушио на "макаронизам" у језику српских писаца (мешавина руског и српског језика) часопис је наставио да приказује стваралаштво српских писаца али подељено: као књижевност православних који пишу ћирилицом и као српско-илирску књижевност писану латиницом. Дубровски се само послужио решењем које је већ Шафарик био установио. Оваква принципијелна уређивачка политика није се дала на добро. Часопис је, због оскудице и равнодушности према њему, престао да излази, а Пјотр Дубровски, аутор више књига са подручја пољске и руске филологије, не само да није постао славан, него је још за

живота био заборављен. Ни сам корифеј панславистичке идеје, Шафарик није много боље прошао. Али, за њега се још нико није усудио да напише, као за Добровског, да је био "недаровит". У оваквим квалификацијама препознаје се начин обезвређивања оних појединаца које је због начега, најчешће због њихове принципијелности, требало санкционисати. (Види у књизи *Прилози проучавању српско-руских књижевних веза,* Матица српска 1980. стр. 216).

Да панславизам нема политичку подршку великих сила видело се већ на Словенском конгресу у Прагу који је био лабудова песма овога, пре свега, филолошког покрета.

Словенски конгрес у Прагу 1848.

Идеја панславизма имала је своје златно доба: прву половину 19. века. Славистика, као целина, у том периоду потврдила је језичку и етничку блискост словенских народа и афирмисала потребу неговања међусловенских веза. Развој словенске филологије, као целине, подстицао је и развој посебних словенских националних филологија. И обратно: развој сваке националне филологије, па и србистике, позитивно се одражавао на славистику као целину. Управо због присуства и деловања славистике, словенски свет око средине 19. века, није личио на онај око средине 18. века. Тај свет је сада био пробуђен, оживљен и динамичан. Словенски научници и књижевници су се међусобно упознавали, дописивали и сарађивали; чинили су велику духовну заједницу. У преломној години 1848, актери словенског света, пре свега филолози, добили су прилику да се покажу на једном великом свесловенском скупу, на Словенском конгресу у Прагу.

У мају 1848, непосредно пре Словенског конгреса, одржан је у Франкфурту Конгрес представника свих немачких земаља и он је имао пангермански карактер. Његова је идеја била уједињење свих Немаца који су тада живели у четрдесетак немачких држава. Доследно остварење те идеје значило би да се и Немци Аустрије споје са другим немачким државама што није било по вољи бечком Двору. Аустрија се од овог

одбранила својом мисијом коју је имала у словенском свету. Словенски конгрес десио се у тренутку пресудном за опстанак Аустријске монархије. Иако се сматра да су револуционарна дешавања у Европи 1848. имала пре свега социјални карактер, она су се за Аустрију, као вишенационалну државу, показивала пре свега кроз питање односа међу њеним народима. Мађари су тежили ка више мађарске власти у свом делу монархије, Немце је почела да заокупља идеја о свенемачком уједињењу. Словени, без правог политичког вођства, постављајући своје питање пре свега као културно и филолошко, вишеструко су послужили да се сачува Хабзбуршка Монарија. Томе је допринела и Русија, војном интервенцијом против Мађара а нарочито својим резервисаним односом према словенском питању.

Словенски конгрес одржан је 1-15. јуна 1948. у напетој и прегрејаној атмосфери каква је владала и у Прагу, и у Бечу и у целој Европи. Скуп је насилно прекинут интервенцијом војске и учесници су се буквално разбежали. На Словенском конгресу главну улогу имали су филолози, а много мању политичари, углавном чешки. Главни организатор Конгреса од стране филолога био је Шафарик. Скуп у Прагу ипак није био свесловенски јер на њему није било представника свих словенских народа, па ни Руса. Конгрес је радио у три секције: пољско-русинској, чешко-словачкој и илирској. Таква подела по секцијама одговарала је подели словенских народа по стаблима (кмен) које је у својој теорији словенске узајамности изнео Јан Колар. Од Руса на конгресу је учествовао само емигрант Бакуњин. Његово учешће је било запажено по изразито критичком односу према званичној Русији. На Конгресу, такође, нису учествовали представници Лужичких Срба и Бугара. Учествовали су само представници словенских народа из Аустрије: Пољаци, Русини, Чеси, Словаци, Срби, Хрвати и Словенци. На Конгресу су, дакле, могле да се манифестују панславенске идеје према мери тадашње аустријске ситуације. То значи да су постојали сви услови за доминацију аустрославистичке оријентације.

У Илирској секцији најбронији су били Срби са Вуком Караџићем као председником Секције, док су Хрвати и Словенци били у мањем броју. Илирска секција је, међутим, у току Конгреса, на захтев српске делегације, преименована у Југословенску секцију. Тешко је рећи да је то било у складу са српском идејом југословенства пошто на Конгресу нису учествовали Бугари. Међутим, догађај је искоришћен да се озваничи ово име у словенском свету и још више да се покаже да се оно појавило као замена за илирско име. У књизи Милана Прелога *Словенска ренесанса* свестрано је приказан рад Конгреса, па и Југословенске секције. Међутим, у приказу догађаја и идеја у славистичком свету и ова књига минимизира учешће Срба и србистике.

Скуп у Прагу имао је више политички него филолошки карактер пре свега због тренутка у којем је одржаван. Међу учесницима Конгреса доминантни су били они који су имали аустрославистичку опцију. Конгрес је потврдио да Аустрију, као државу, треба сачувати, с тим да она прерасте у федерацију народа који је чине. Та идеја се није остварила. Никада словенски народи у Аустрији нису постали једнакоправни са Немцима и Мађарима. Године 1867. Аустрија се трансформисала у Аустро-Угарску; словенски народи су остали у подређеном положају.

Али, Словенски конгрес је ипак афирмисао основну идеју словенске филологије: да постоје посебни словенски народи са својим језицима и културама, способни да воде самостални национални живот, као и други европски народи. Та идеја добиће своје историјско испуњење неколико деценија касније. После пораза Аустро-Угарске у Првом светском рату, на њеним рушевинама настало је неколико словенских држава: југословенска држава (тј. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца), републике Чехо-Словачка и Пољска. Русија се после Октобарске револуције још више удаљила од осталог словенског света.

Међутим, за стварање Југославије није искоришћена српска идеја југословенства, која је била компатибилна са идејом панславизма. Искоришћена је Штросмајерова или аустро-хрватска идеја југословенства која је проистекла из

илирског покрета и која није могла да обезбеди здраве темеље новој држави. Илирска идеја, срачуната на стварање вештачке мешавине два народа ради прекомпоновања њиховог етничког састава, није била у духу панславизма који је подразумевао слободан развој сваког народа и језика. Илирска идеја или аустро-хрватска идеја југословенства била је више у складу са пројекцијом Јана Колара по којој је требало да се издвоје четири словенска народа, а да се остали у њих претопе. Па и у односу на ову Колареву идеју илирска идеја је била наопака. Она је ишла ка томе да се српска већина претопи у хрватску мањину, а не обрнуто. Панславизам је подразумевао равноправност и узајамност свих словенских народа, неговање и њиховог заједништва и њихове посебности. Он се зато и није уклапао у различите геостратешке планове великих држава.

Идеја панславизма и Руси

Идеја панславизма потекла је међу малобројним словенским народима у Аустрији који су желели да увећају своју снагу и значај с ослонцем једних на друге. Ту идеју изградили су филолози и књижевници. Руси, као најмногобројнији и једини словенски народ који је у првој половини 19. века имао своју државу, каснили су у развоју словенске филологије. Када су схватили да заостају у изучавању словенских народа, језика и књижевности, они су пред крај тридесетих година 19. века послали у словенске земље филологе и књижевнике: Бођанског, Срезњевског, Пређа, Григоровича и Надеждина са циљем упознавања словенских народа, језика и култура. Резултат ове мисије биле су непосредне информације о словенским народима, посебно о Србима, изнесене у извештајима, путописима и краћим историјским и филолошким приказима као и предавања о књижевности словенских народа које су појединци из ове прве генерације руских слависта држали на руским универзитетима. Иако се радило о талентованим филолозима, резултати њихове мисије још се нису могли мерити по значају за славистику са делима Добровског или Шафарика. Чим је Добровски био стигао у Русију 1792,

он је одмах приступио изучавању рускословенске књижевности за шта се десет година припремао. (Види: *Славянские литературы, IX Международный съезд славистов* 1983:88). Исто је радио Шафарик међу Србима. Надеждин, на пример, који је одлично научио српски, написао је два извештаја о свом путовању са Вуком Караџићем по српским земљама. Али, обећану расправу о српском језику и литератури, односно "о руској књижевности у односу на српску" он није написао па га је Вук више пута на то подсећао. То не умањује свежину и непосредност запажања у његовим извештајима као што је оно о Аграму (Загребу) за који каже да је постао "огњиште препорода српске католичке књижевности захваљујући пламеној ревности чувеног Гаја" или о фрушкогорским манастирима које сматра значајним по њиховим библиотекама и просвећеним калуђерима, нарочито игуманима (*Прилози проучавању српско-руских књижевних веза*, Матица српска 1980:89). Током боравка међу Србима, Надеждину су, по сопственом признању, постали јаснији "почеци руске историје, порекло и смисао древних летописа, ширење хришћанства у Русији, продор црквенословенског језика који је имао тако битан утицај на умно и књижевно образовање Русије". Да се подробније позабави овим питањима Надеждин није стигао због своје преране смрти. Ни следећи талас руских путника по словенском југу није дао нешто више од путописних књига и службених извештаја. Гиљфердингова књига о Херцеговини, Босни и Старој Србији је обимно и значајно дело. Али ни Гиљфердинг није урадио један примаран филолошки посао који је у тој књизи на више места најављивао: није саставио опис рукописних и старих штампаних књига које је покупио по српским манастирима и црквама и у сандуцима однео у Русију. Он ће, додуше, 1868. објавити на руском један зборник српских пословица на основу једног дубровачког рукописа.

Одсуство активнијег деловања руских филолога у области славистике која се тиче неруских народа у време успона панславизма, у првој половини 19. века, одразило се као мањак подршке овој идеји. Значајнији доприноси са руске стране славистици и србистици доћиће у другој пловини 19. века. Тада

су се појавила дела као што је *История сербскаго языка по памятникам писаним кирилицею* (1857) А. Мајкова и Пипин-Спасовичева историја *Обзоръ истории славянских литератур* (1865) која је приказала и српску књижевност. Године 1870. изашао је у издању Императорске руске академије наука *Сербско-русский словарь* П. Лавровског.

Царска Русија је почев од Првог српског устанка често политички и војно помагала Србима, Руси су гинули на српским ратиштима, али Руси дуго нису примећивали српску културу и често су показивали како за њу не знају. И обрнуто: када су Руси изучавали српску културу, резултати њиховог рада не само да нису стизали до српских ђака, студената и књижевника него су тешко допирали и до најупућенијих појединаца. Требало је да дође до великог емигрантског таласа Руса у Србију у трећој деценији 20. века па да еминетни руски научници дају изванредан допринос у српским националним наукама. Из ове емигрантске струје руских научника потекао је и савремни руски филолог Н. И. Толстој који се у најновије време нарочито бавио темама српског књижевног језика.

Узрок одсуства тешње сарадње Руса са другим словенским народима, па и са Србима, у области филологије у 19. веку није само у руском закашњењу са упознавањем културе словенских народа, него и у неповољним политичким приликама за Русе и Словене после 1948. и нарочито после Кримског рата (1853-55) и Париског мира (1856), као и после Берлинског конгреса (1878).

СРБИСТИКА У ФУНКЦИЈИ ЈАЧАЊА НАЦИОНАЛНЕ СВЕСТИ

Препородни културни покрет кроз који је пролазило српско друштво на свом путу у заједницу културе европских народа достигао је врхунац средином 19. века, када су обележје интелектуалном животу давале личности као што су Вук Караџић, Петар Петровић Његош, Јован Стерија Поповић, Теодор Павловић, Јован Суботић и друге. Корпус српских интелектуалаца који је деловао у разним областима стваралаштва на тада веома широком српском животном простору стално се повећавао. Српски културни центри у то време били су и Беч, и Пешта, и Нови Сад, и Крагујевац, и Београд, и Цетиње и Задар. Од половине века нова српска држава је најјаче упориште даљег културног развоја. Са оснивањем културних институција: Штампарије, Библиотеке, Позоришта, Лицеја, Народног музеја а нарочито Друштва српске словесности, Београд је постајао главни центар српског духовног и научног окупљања. У њему су живели и радили (после Крагујевца) и Стерија и Вујић и Хаџић и многи други српски интелектуалци. Где је главни културни центар Срба, показано је и доласком Ђуре Даничића из Беча у Београд. Српски филолошки центар био је тамо где је деловао тада најзначајнији српски филолог. Српска филологија, конституисана у првој половини 19. века, дала је велики допринос националној свести која се није затварала само у границе новостворених држава Србије и Црне Горе, него је давала стваралачке импулсе и српским заједницама у другим земљама.

Снажан успон српске националне свести није био у складу са политичким интересима великих империја које су окруживале нове српске државе. Нарочити опрез показала је

Аустрија те су се у њој јавили пројекти којима је сузбијано ширење и јачање српске националне свести и спречавано свесрпско окупљање. За Аустрију таква стратегија није била новина, али је она стално усавршавана и прилагођавана новим историјским околностима. Најзначајнији такав пројекат у 19. веку био је илирски покрет који је требало много тога што је српско да претвори у хрватско. Други пројект био је спречавање уједињења Србије и Црне Горе и покушај стварања једне католичко-муслиманске државе између њих. Стварање такве државе под именом Холмија на просторима старе Рашке спречио је Његош. Али Срби нису могли да спрече аустријску окупацију Босне и Херцеговине после Берлинског конгреса. Трећи пројекат био је уношење неповерења, а по могућству и раздора између две најјаче српске заједнице, оне у Србији и оне у Јужној Угарској које су само заједничком духовном и материјалном снагом могле постати стожер свесрпског окупљања. Уместо тога, Србима је натурен концепт југословенског окупљања чије средиште је требало да буде Загреб. Интенције ове стратегије видљиве су у *Плану* Франье Заха на основу којег је настало Гарашаниново *Начертаније* (1844). Оваквим пројектима нису ишле на руку идеје српске филологије коју је највише репрезентовао Вук Караџић али и други слависти његовог времена. Међу Србима, не без учешћа "тајне дипломатије", инсцениран је дуготрајни "рат за српски језик и правопис" између Вука и његових противника, који је пореметио односе међу српским ставраоцима и ослабио снагу њиховог друштвеног деловања. Вешто је ремећено успостављање приснијих културних односа Срба са Русима па су се ови увек закашњењем, а често и по бечким плановима и под бечком контролом, укључивали у српске послове.

Снажна подршка Немаца идејама и делу Вука Караџића, коју је овај српски филолог заиста уживао на почетку своје делатности, под утицајем овакве политике и стратегије, ослабила је. Један од највећих следбеника Хердерових идеја Вук Караџић радио је исто што су и Немци радили када су у 18. и 19. веку, живећи раздељени у 38 државица, културно јачали своју језичко-етничку заједницу као основу будућег уједињења на

тим темељима. Али оно што је било добро за Немце, Србима је касније запречавано, не само из Беча него и из Берлина и других немачких центара. Подршку из Беча није добила србистика него сербокроатистика као антипод србистике.

Одступање од принципа да је језик основа конституисања нације, када су у питању Срби, доводило је до забуна и најразличитијих комбинација и у науци и у аустријској државној администрацији. У књизи *Стварање Југославије 1790-1918, I*, у поглављу које се зове *Питање идентитета народа и језика након пораза 1849,* Милорад Екмеџић пише:

> Ово је време кад се у свету прелази на модеран попис становништва, па и у Хабсбуршкој Монархији постоје званичне процене етничке распрострањености појединих народа. Иако су то службена издања владе, она нису усаглашена њеној стварној политици, а у много случајева јој и противрече. Објављујући резултате првог модерног пописа становништва у Монархији, Карл Черинг је 1857. имао муке да објасни у чему је разлика између Срба и Хрвата, и између кајкавског дела Хрватске и словеначког етничког подручја. Следећи принцип да је језик главно обележје нације, он је јужнословенски териториј поделио на подручје српског, српскохрватског и словеначког говора. Цело штокавско подручје је српско, део кајкавске Хрватске, где је уведен штокавски књижевни језик, назвао је српско-хрватским, а остатак словеначки. (1989:599)

Да је аустријска администрација била умешана у замућивање језичке ситуације код Јужних Словена посведочује и овај навод из Екмечићеве књиге:

> У славонском делу Војне границе правно су постојала још два језика – хрватски и славонски, на које се преводе и школски уџбеници. Као и назив државе, све друго је двоструко идентификовано као "хрватско-славонско". По правним одредбама из 1790. у школама се сматра да постоје два језика – хрватски и славонски, на које се преводе и школски уџбеници. Ова нова језичка политика државе је

> унела промене у смислу да се тај славонски језик службено сматра српским, уколико се пише ћирилицом, а славонски ако је у употреби латиница. (602)

На истој страни налази се и једна реченица чији део гласи: "најмање два министра страхују од ширења српског националног идентитета на јужнословенском простору". То је и главни разлог што је држава, у језичкој политици, кршила основна сазнања својих највећих филолога о језичком и етничком идентитету. Ево још једног навода из исте књиге:

> Неког реда у ове језичке неспоразуме, барем за кратко време, унела је заједничка бечка влада након објављивања Царевог патента од 4. марта 1849. о издавању државних законских и владиних листова ("Reich... види даље). Свака је покрајина добивала право да издаје овај службени лист на свом, народном језику. Влада је направила систематизацију десет књижевних језика који се употребљавају у Царству. Међу њима су и два јужнословенска књижевна језика, словеначки и српско-илирски, са могућношћу да се оба могу и другачије називати: "Словеначки (истовремено Виндски и Крањски књижевни језик), Српско-илирски језик са српским грађанским писмом, и српско-илирски (истовремено хрватски) језик са латинским словима". (602)

И овога пута Екмеџић прецизно наводи изворе, па чак и цитате на немачком језику. Ови наводи показују да је језичку политику у царевини водила аустријска државна администрација. На основу чињеница које су му биле доступне, Екмеџић је тачно навео и шта је претходило Бечком договору о језику 1850. Претходило му је формирање државне Комисије за израду правне и политичке терминологије на језицима народа који су живели у Аустрији. "Комисија за правну тер-минологију је имала посебне националне одсеке. У оном за јужнословенске земље су били сви заједно. Ни словеначки део се није издвајао, као у случају службеног листа" (604). Прецизан у навођењу података, Екмеџић је, на жалост, погрешио у интерпретацији значења бечког Књижевног договора када је написао: "У

'Југословенски одсјек' су ушли људи који ће 1850. јавно прокламовати да је језик Срба и Хрвата један језик – то јест прихватиће одлуку раније аустријске владе, али неће прихватити и име које је влада била усвојила." (604) Екмечић се повео за неадекватном интерпретацијом смисла бечког Договора која је била наметана после смрти главног творца *Књижевног договора* Вука Караџића и коју су усвајали и српски филолози. Данас можемо да покажемо да текст Бечког договора није ишао наруку политици аустријске владе и није потврдио став да Срби и Хрвати, као два народа, имају један језик. Бечки Договор је рекао да је штокавски један језик, да они који њиме говоре чине један народ, који једну књижевност треба да има. Договор није помињао ни Србе ни Хрвате, али је искључио могућност двонационалног својства језика за који је и тада и раније цео свет знао да је српски. Договор је дословно изражавао само Вукове ставове, које је он заступао почев од своје *Писменице* (1814) па до краја живота. Тек кад се има у виду позадина ових збивања, односно државна административна иницијатива око језика, може се схватити и зашто је Вук, који је стално деловао индивидуално, ушао у подухват израде и потписивања заједничког документа са другим филолозима и књижевницима. Кривотворење смисла *Књижевног договора* послужило је као основа за стварање сербокроатистике.

* * *

Србистика, као национална филологија настала у првој половини 19. века, једна је од највећих грађевина српског народа. Национална филологија стоји у основи сваке националне културе, па и српске. У овој сфери створене су претпоставке за велику афирмацију Срба у Европи у Вуково доба. На филолошким основама заснован је и врхунац вишедеценијског српског узлета у години 1847. са делима Његоша, Бранка Радичевића и афирмацијом Вукових филолошких опредељења.

Српска филологија – то је систем ставова и идеја о српском народу, српском језику и српској књижевности. У складу

са основним принципима који важе у словенској и у европској филологији, деценијама су изграђивани ставови српске филологије. Иза њих стоје: граматике, речници, правописна правила; библиографије, историјски прегледи српске књижевности, књижевне критике, реторике и поетике, стоје историјски прегледи српског народа, етнолошка истраживања, енциклопедијски зборници, националне институције, школе, друштва, музеји, библиотеке, новине, часописи – једном речју, све оно у шта су филолошки ставови уграђени и преко чега се они преносе.

Све што чини србистику као целину настајало је у дугом историјском процесу у којем су учествовали не само Срби, већ и други који су се бавили српским темама. Последњих деценија 18. и првих деценија 19. века, и пре појаве Вука, постојали су готово сви елементи србистике, бар у зачетку или у наговештају. Током Вуковог деловања, његовом заслугом, као и заслугом његових савременика, следбеника и противника, цео филолошки систем србистике био је изграђен. Србистика је била једна од славистичких дисциплина међу другим славистичким дисциплинама, која је Србима, њиховом језику и књижевности, обезбеђивала одређено место у словенском свету и у Европи.

Српска филологија Вуковог доба дала је јасан одговор на питање о односу Срба са другим Јужним Словенима. На темељима ове филологије изграђена је српска идеја југословенства која је била у складу са идејом панславизма.

СЕРБОКРОАТИСТИКОМ ПРОТИВ СРБИСТИКЕ

АУСТРО–ХРВАТСКА ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Кроатизација штокаваца римокатоличке вероисповести

После државне забране илирског покрета (1843) јавила се, средином века, аустро-хрватска идеја југословенства. Она није била супротна идеји илирства него је представљала другу фазу исте те идеје која је била у основи унитаристичка. Аустро-хрватска идеја југословенства није одбацивана као илирска јер је по имену била истоветна са српском идејом југословенства. Заступали су је нови људи међу Хрватима: бискуп Јосип Јурај Штросмајер, каноник и историчар Фрањо Рачки и филолог Ватрослав Јагић. Они ће убрзо постати најутицајније личности међу Јужним Словенима у Аустрији.

Главни идеолог југословенства, бискуп Штросмајер, као и илирци пре њега, није откривао своју основну стратегију. Историчари су уочили да је он у јавним наступима више инсистирао на заједништву него на посебности јужнословенских народа. Срби и Хрвати су, по Штросмајеру, један народ, јер су Југословени. Али на делу његов однос према Србима и према Хрватима био је дијаметрално супротан. Будућност уједињених Југословена, пре свега Срба и Хрвата, он је видео у Аустрији, а не у њиховим посебним државама или у некој самосталној југословенској држави. Заједници Хрвата и Срба у оквиру Аустрије придруживани су, без много питања, и Словенци. Центар тако уједињеног југословенства Штросмајер је видео у Загребу. Самостална српска држава и Београд били су препрека тој идеји. Пореклом Немац који је почео каријеру као дворски каноник у Бечу, Штросмајер је, путем своје југословенске идеје, служио очувању Аустријске монархије.

Штросмајерова идеја југословенства није служила само државноправном окупљању Јужних Словена у оквиру Аустрије. Она је имала циљ да их, што је више могуће, и духовно уједини у оквиру Римокатоличке цркве а потом да их кроатизује као популацију која има заједнички језик са Хрватима. О томе како је на простору његове јурисдикције текао тај процес, имамо сведочанство истакнутог хрватског филолога, Николе Андрића (1867-1942) у његовом тексту *Из старог Вуковара (Соколске успомене из године 1889)* који је објављен 1926. а прештампан у *Антологији сријемских писаца* Фрање Јелашића (1944).

> ...Prije četrdeset, ili recimo bolje, prije pedeset godina bila je naša narodna sviest u Vukovaru i cielom Srienu razbuđena otprilike onako, kao danas među Bačkim Bunjevcima i Šokcima. I zvali su nas "Šokcima", kao što smo mi svoje pravoslavne sumještane nazivali "Racima". S bačkim Hrvatima, Bunjevcima i Šokcima, mi i jesmo isto. Ikavsko narječje, običaji, pjesme, značaj, oblik glave, sve isto. Mnogima mlađim Vukovarcima činit će se ovo malo neobično, ali se ja još dobro sjećam, kad su Dolnja Mala i Novi Sokak govorili još samo ikavski. Moja je blagopokojna mati i umrla kao ikavka, a otac se priučio ekavštini u obćenju sa pravoslavnim komšijama u nekadašnjem "Klozerskom", sada Zrinskom sokaku.
>
> Franjevci koji su stotinama godina vodili pastvu vukovarskih i iločkih katolika, nisu se brinuli, a nisu se ni mogli brinuti za nacionalno buđenje povjerenih im vjernika, – jer nacionalnosti u narodnom značenju ove riječi nije ni bilo. Talas nacionalnosti počeo je dolaziti do nas u sedmom deceniju iz Zagreba preko Osieka i Strossmayerova Đakova. Kanonici đakovačkog kaptola i profesori u tamošnjem sjemeništu nisu ni mogli biti ništa drugo nego Hrvati, pa su u tom duhu odgajali svoje pitomce, koji su kasnije zdravo sjeme raznosili širom prostrane biskupije. (129-130)

Никола Андрић је у деценијама између 19. и 20. века био један од најзначајнијих хрватских филолога. У укупном своме деловању стајао је на основама Штросмајерове идеје југословенства.

Продор Штросмајерове идеје југословенства међу Србе

Српска идеја југословенства, какву су заступали Теодор Павловић, Јован Суботић, Његош и други, (која је подразумевала сарадњу и заједништво свих јужнословенских народа уз очување њихове посебности а није била унитаристичка као Штросмајерова) временом је потиснута од аустро-хрватске идеје југословенства. То потискивање везано је за судбину њених протагониста. Његош је умро (1851) чим је Штросмајер ступио на јужнословенску историјску сцену. Теодор Павловић се већ у годинама буне 1848. неизлечиво разболео и убрзо умро (1854). Јован Суботић, одласком из Пеште у Вуковар за поджупана (1860), практично је постао подређен Штросмајеру као жупану са седиштем у Осјеку. Он је убрзо своју идеју прилагодио Штросмајеровој, тј. аустро-хрватској идеји.

Штросмајерова идеја југословенства била је уско повезана са филолошким основама сербокроатистике по концепцији Ватрослава Јагића. Илирци су полазили од става да Јужни Словени (тј. Хрвати, Срби, Словенци и Бугари) јесу један народ и треба да имају један књижевни језик, а да би то постигли треба да узму српско наречје као најраширеније. Пошто су Бугари и Словенци у језичком погледу кренули својим посебним путевима, само Хрвати су своја наречја напустили и узели српски језик под његовим алтернативним именом, илирски. Испало је тако да се југословенско заједништво свело само на два народа: Хрвате и Србе. На основу те чињенице, Јагић је управо њих називао Југословенима. Али он није скривао да ове своје Југословене, за које је створио кованицу Хрвато-Срби, ипак схвата и као два народа који се међу собом разликују по вери. За њега, они су били један народ само по језику па је извео закључак да и њихов језик треба да има два имена. Тако је дошло до назива српскохрватски, односно хрватски или српски језик. Сербокроатистика, као филолошка дисциплина која се рађала са Јагићем, имала је функцију да оправда и подржи Штросмајерову идеју југословенства. Са све јачим наметањем сербокроатистике и њеним прихватањем, макар и уз отпоре, од стране појединих истакнутих Срба,

потискивана је и србистика. У потискивању србистике нису учествовали само Хрвати. Извесне кораке у том смеру, учинили су, прихватајући (сада већ хрватску) идеју југословенства, и први следбеници Вука Караџића: Јован Суботић и Ђуро Даничић. Већ од краја шездесетих година, уз њихово присуство и активну сагласност, сербокроатистика ће све више постајати доминантна оријентација не само међу Хрватима већ и међу Србима. Њено трајање продужиће се све до наших дана. Али ни србистика се није сасвим угасила после појаве сербокроатистике. Она је наизменично слабила и јачала те је и она данас и жива и актуална.

У развоју филологије која се бави српским језиком, српском књижевношћу и уопште српским темама, после Вукове епохе било је четири развојне фазе које могу овако да се означе: а) У знаку деструкције србистике и наметања сербокроатистике, б) У знаку покушаја обнове србистике, в) У знаку интегралног југословенства, г) У знаку Југославенског лексикографског завода. Између тих фаза не постоје тврде временске границе. То значи да се оне понекад временски преклапају: нова фаза почиње пре него што се претходна завршила. Свакој од тих развојних фаза биће посвећено посебно поглавље.

ДЕСТРУКЦИЈА СРБИСТИКЕ И УСПОН СЕРБОКРОАТИСТИКЕ

Анте Старчевић и негирање српског језика и српског народа

Један од млађих илираца, Анте Старчевић, довео је ставове илираца до њиховог логичног исходишта. У духу великохрватских идеја Павла Ритера Витезовића, на које су се илирци надовезивали, он је покушао да негира основне идеје славистике и српске националне филологије. Повод за антисрпски иступ дало му је објављивање бечког *Књижевног договора* у Гајевим *Народним новинама* (1852) чији је био стални сарадник. Старчевић је у тим новинама изнео став да тако нешто као што је српски језик не постоји. У књизи *Вук и Хрвати* Виктор Новак наводи и ове реченице из његовог текста: "Где је тај србски језик? Ја вас опет питам! Кајкавштина није, чакавштина није, неби ли штокавштина можда? Али је то, како вам рекох, чедо кајкавацах и чакавацах..." (1967: 339). Његов напад на бечки *Договор* десио се у време Гајевог одсуства из Загреба. Гај се после повратка у Загреб јавно оградио од Старчевићевог текста. У Гајевом тексту стоји и ова реченица: "Као што ја, тако и већа част родољубивих Херватах, који братју Сербље и Сербство као најглавнији темељ југословенске, или како је ми полег старе догодовштине назвасмо илирске народности сматрају" (код Новака, 341). Том реченицом Гај је признао да Срби чине главни део југословенског, односно илирског народа; по том ставу он је сасвим био на линији ставова које су пре тога заузимали Шафарик и Колар. Али Гајево оштро ограђивање од Старче-

виђевог геста није променило ствар: све упорније се наметала теза да се илирско име односи само на Хрвате. Гледано из историјске перспективе, и објављивање *Договора*, напад на њега и Гајево ограђивање од напада, историјски је догађај који има три чина. Тај догађај показује да је илирски покрет био у основи панкроатистички, а не панјугословенски. По стратешким конзеквенцама илирског покрета, које је Старчевић обелодањивао, не постоји ни српски народ, не постоји ни српски језик, ни српска књижевност; све је то хрватско. Идеје садржане у илирском покрету Старчевић је износио на груб и радикалан начин како то политични илирци, пре свега Гај, нису чинили.

Старчевићу је, на изнете ставове, у Летопису Матице српске (1853) ефикасно одговорио Јован Суботић са становишта Вукових идеја о јединству српског народа и српског језика. Сведене на основно, Суботићеве идеје казују да су, и поред блискости, и у етничком и у језичком смислу, Хрвати једно, а Срби друго, да се српски и хрватски језик разликују. Саме Старчевићеве идеје, ма како биле саопштене у шовинистичкој форми, нису биле далеке хрватској идеји југословенства; оне су представљале само њихово наличје. Данас се Старчевић помиње и као "отац хрватске нације", и као изразити пример хрватског шовинизма. Али он није био тако увек схватан. У *Антологији југословенске мисли и народног јединства* Виктора Новака (1830) објављена су два његова текста из 1869. Што значи да је аутор *Антологије* и на њега гледао као на пројугословенски оријентисаног аутора. Тако је између два светска рата о Старчевићу писао и историчар Васа Богданов, Србин из Баната који је живео у Загребу. Значајна је, такође, и чињеница да у Новаковој *Антологији* нема ниједног јединог текста Вука Караџића. Под Вуковим именом дат је само текст *Књижевног договора* потписаног у Бечу (1850). А да Вук Караџић никако није био и присталица (хрватске) идеје југословенства, Виктор Новак је показао четрдесетак година касније у књизи *Вук и Хрвати* (1967). По Новаковој причи, кад су Вука проглашавали за почасног грађанина Загреба 1861. у дипломи он је био представљен као "југословенски" писац. Вук

је диплому вратио са исправком. Одредницу "југословенски" он је прецртао и оставио део текста у коме се каже да су "његове заслуге за језик Српски *и у опће књижевност славенску*" (Новак, 1967:444). Такав његов гест имао је јасно значења и онда и данас.

Богослав Шулек и Винко Пацел насупрот Вуку

Четири године после Старчевића, ставовима Вука Караџића супротставиће се још један припадник илирског покрета, Богослав Шулек (1816-1895) текстом *Срби и Хрвати* (1856). Шулек је био Словак, рођен у Словачкој. Живећи дуго у Хрватској постао је истакнути хрватски филолог, посебно лексикограф. Шулек у свом тексту заступа ставове: да су Срби и Хрвати један народ, да имају један језик и једну књижевност, да ни вера није оно што их раздваја. Па ипак су сви ти ставови изнети у знаку девизе "Своје чувај туђе поштуј" која је узета као мото целог текста. Са становишта те девизе сви његови ставови о неразликовању Срба и Хрвата одмах се морају узети као тобожњи. У књизи *Путовима хрватског књижевног језика* Златко Винце парафразира један чланак у загребачком *Позору* из 1863. у којем се каже да је Шулек у њему писао темељито "доказујући како су Срби и Хрвати један народ с два имена, а такво мишљење, и кад би било доказано, пробитачније је за Хрвате него онај "октрој Г. Вука Караџића" (1978: 303). Ево најзначајнијег одломка из поменутог Шулековог текста:

> "Kažider nam dakle, gdje su Srbi, a gdje su Hrvati. Gdje je međa od oba ova naroda i njihova jezika?" Toga niti mogu ja kazati, niti itko na svietu. Da uzmemo samo granice. Onda današnje vojvodstvo nebi se moglo zvati srbskim, jer u staro doba nije ondje bilo Srbah nego Bugarah. – Da uzmemo za među razrječja *i*-kavsko i *ije*-kavsko, tim se ne da također područje jednoga i drugoga naroda ustanoviti, budući da se vrlo često u istom selu i jedno i drugo govori; da kažemo da je ono hrvatsko, gdje ima čakavštine, to bi se također krivo činilo Srbljem, jer

kao što oni priznaju, tragovah čakavštine ima i u granicah stare Srbije. – Da uzmemo za među ćirilsku azbuku i latinsku abecedu, to nas također k cilju neće dovesti. Jer bosanskom ćirilicom služili su se upravo samo Hrvati, a sadašnjom ćirilicom tiskane su knjige i u Zagrebu, kao što ima knjigah u Biogradu tiskanih latinskom abecedom, i tako bi Biograd tobože Hrvatom pripao, a Zagreb Srbljem. – Da uzmemo vjeru za među, to će biti još veća mješovina. Jer kao što g. V. K. pravo kaže, da ima Srbah pravoslavnih, katoličkih i turskih, tako kažemo i mi, da ima i Hrvatah od ova tri zakona. Ako još uzmemo na um, da na više mjestah, gdje su sada pravoslavni, bilo je otprije i katolikah, i opet gdje su katolici, da je pravoslavna vjera vladala: onda ćemo se potpunoma uvjeriti o tom, da se vjerom ne razlikuje jedan narod od drugoga. – Da uzmemo za među sadašnje političke granice: onda bi svi oni Bugari i Rumuni, kojih sila živi u sadašnjoj iztočnoj Srbiji, bili pravi Srbi, a ne zna se, komu bi pripala Bosna, Hercegovina itd. – Dakle nije moguće naznačiti potanko granicu, kojom se luči hrvatski narod od srbskoga.

Iz svega ovoga, kao što sada rekoh, vidi se, da su Hrvati i Srbi *jedan narod, jednoga roda i koliena.* Ovu istinu potvrđuje ciela povjestnica: već u staro vrieme držali su ih pisci za jedan narod, i pravo kaže sam g. V. K. na str. 19. svoga "Kovčežića", "da vrlo lasno može biti, da su Srbi i Hrvati, kad su se amo doselili, bili jedan narod pod različna dva imena; i da to svi pametni Srbi i Hrvati priznaju, da su jedan narod". Ako su pako bili *jedan* narod mora da su imali i *jedan* jezik, ta narodi se upravo jezikom razlikuju. (*Срби и њихов језик*, 1997:199-200).

По становишту: говорити оно што је "пробитачније за Хрвате" Шулек је, уместо научног текста, правио реторичку пропаганду. Чинио је то да би доказао да су Срби и Хрвати један народ, а један народ су по томе што имају један језик. У *Напоменама и коментарима* моје књиге *Срби и њихов језик* (1997) установљено је да је Шулек део цитиране Вукове реченице ("и да то сви паметни Срби и Хрвати признају, да су један народ") једноставно измислио и Вуку подметнуо нешто сасвим супротно Вуковим ставовима. Такође се у мом тексту

каже да је Шулек фалсификовао и кључну реченицу из Доситејевог текста *Писмо Харалампију* која гласи: "Ко не зна да житељи црногорски, далматски, херцеговски, босански, сервијски, хорватски (кромје мужа), славонијски, сремски, бачки и банатски (осим Влаха) једним језиком говоре". Он је из те реченице изоставио само две речи "(кромје мужа)", па је тако испало да и житељи "хорватски" сви истим језиком говоре као и Срби, тј. да као Срби говоре сви Хрвати па и кајкавци. Шулек је тако чинио очигледно зато што је тако било пробитачније за Хрвате. И за његов текст, као и ставове илираца, карактеристично је да међу Србима и Хрватима не прави разлику ни на основу језика, али ни на основу вере. Последња фуснота Шулековог текста почиње реченицом која гласи: "Смелији филолог доказао би још, да је име Срб = Хрват". То значи: не само да су Срби и Хрвати један народ, који говори једним језиком, и не само да су им имена синонимна, већ су им и имена истог корена. Ради пробитачности све је било дозвољено.

Иако је говорио да Срби и Хрвати имају један језик, Шулек је радио на језичком индивидуалитету Хрвата. Његов двотомни *Њемачко-хрватски рјечник,* који је објављен 1860. године, сматра се значајном лингвистичком творевином. По томе делу Шулека су, као лексикографа, не једном поредили са Вуком. Његов се речник, међутим, битно разликује од оба издања Вуковог *Српског рјечника.* Вук је градио речник народног језика, тј. речник састављен од речи које се могу чути у народу. Он се служио и већ постојећим илирским речницима, али је по правилу узимао из њих само речи које је чуо у народу и то са штокавског (српског) језичког подручја. Шулек је, међутим, за свој речник узео штокавску основу (Вуков језик), али је речник пунио обиљем чакавских и кајкавских лексичких елемената, затим и лексичким елементима из других словенских језика као и неологизмима. Језик тога речника је релативно успела, али ипак вештачка творевина, која је потекла од талентованог стручњака којему ни српски (штокавски) али ни хрватски (чакавски, односно кајкавски) није био матерњи језик. Према Шулековом речнику тешко би се

могла сачинити граматика, а језиком његовог речника тешко би се могло писати.

Шулеков однос према властитом језичком прегнућу може да илуструје и један други његов подухват. После неуспелог покушаја да и Хрвати добију превод *Новог Завета,* Шулеку је Библијско друштво поверило да, за потребе хрватске католичке публике, сачини редакцију Вуковог превода овога дела. Златко Винце у књизи *Путовима хрватскога књижевног језика* (1978) наводи доста детаља о разликама између Вуковог текста и Шулекове редакције тога текста.

> Šulekova adaptacija Karadžićeva prijevoda Svetoga pisma rađena je, kako se vidi, po uzusu Zagrebačke filološke škole, poštujući pravopisna pravila što su određena 1877, odnosno pravila Veberove gramatike iz 1876. Takav prijevod koji bi zadovoljavao najprošireniju upotrebu hrvatskog književnog jezika onoga doba upravo je nakladnik i tražio. (1978:589)

Шулек је урадио оно што је једино могао да уради: да направи хрватску варијанту текста написаног на српском језику.

И Винко Пацел (1825-1869) један од потписника бечког Договора, упустио се у проблематику утврђивања националног идентитета Срба и Хрвата. У време прославе Вука Караџића у Загребу (1861) Пацел је у новинском тексту *Наше горе лист* у читавом низу тачака посебно изнео шта Срби и Хрвати имају заједничко, као и шта имају различито. Основне делове тога текста пренео је Виктор Новак у књизи *Вук и Хрвати* (1967:439-440), а они су цитирани и у мојој књизи *Срби и њихов језик* (442). Пацел у свом чланку доноси једну значајну новину како у односу на илирски покрет, тако и у односу на поменуте ставове Старчевића и Шулека. Његове новине су израз настојања да се оде даље од става да су Срби и Хрвати један народ јер говоре једним језиком. Требало је наћи и нешто важно што Србе и Хрвате разликује. Међу шест тачака разликовања, које је он навео, посебно су значајне две: прва и последња. У првој се каже да се Срби и Хрвати разликују по вери, а у шестој да се

разликују по писму. Виктор Новак у књизи *Вук и Хрвати* каже: "Винко Пацел, један од Вукових поштовалаца, а и један од учесника при Бечком договору (1850), још годину дана раније издао је *Словницу језика хрватскога или српскога* (1860) чиме је у наслову антиципирао и назив *Рјечника ЈАЗУ* који је умно засновао Ђуро Даничић". (436). По мом тумачењу, које је различито од онога Виктора Новака, Пацел је један од првих филолога који се темељно супротставио Вуку. Он је први почео да намеће нови назив језика (хрватски или српски), да дели Србе и Хрвате на невуковски начин, по вери и по писму, а не по језику.

Резерве према Вуку са руске стране

Александар Ф. Гиљфердинг (1831-1872) био је по струци филолог, а по идејној оријентацији славјанофил, члан славјанофилског Балканског комитета. Био је руски конзул у Босни од маја 1957. до краја марта 1858. О свом боравку у српским земљама објавио је 1859. књигу под насловом *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. За његово виђење језичко-етничке ситуације у Босни карактеристично је ово место у књизи:

> Босанско становништво чине – судећи по властитим схватањима Босанаца и по званичним изјавама и признањима – три народа, иако сви Босанци припадају једном те истом српском народу и мада говоре једним језиком. Та три народа су Турци, тј. Муслимани, Латини (другачије кршћани, презриво Шокци) тј. римокатолици и Срби (другачије – ришћани, презриво: власи), тј. православни. (1972: 340)

Гиљфердинг је запазио: а) да у Босни живи народ једнога језика, б) да тај народ има различите вероисповести, в) да се овде (као нигде) верске заједнице изједначују са националним заједницама и г) да само једна од тих заједница има етничко име: то су Срби православци. Остале две заједнице још немају националних имена: муслимани српског језика себе називају

Турцима, а римокатолици српског језика себе називају Латинима. Он на другом месту каже:

> Велика заслуга православне цркве у српским земљама је у томе што је умјела да се сроди са народношћу, док је, истовремено, католицизам и ислам, сваки са своје стране, искорјењивао народност. (119)

Гиљфердинг је у своме путопису можда више пасивни него објективни посматрач. Његова слика верско-националне ситуације на Балкану не отвара никакву перспективу. Као филолог по струци, који је на овом путовању прегледао манастирске библиотеке и ризнице у Старој Србији и однео мноштво рукописа и старих штампаних књига са собом, он је о томе оставио трага у своме путопису. Њега су често цитирали и Јагић и Рачки као историјски извор.

Гиљфердинг је, међутим, под видом заштите православља, учинио један гест према Вуку Караџићу којим је, објективно, помогао онима који су са позиција аустрохрватске идеје југословенства поткопавали темеље србистике. Ту епизоду Љубомир Стојановић је овако описао у својој књизи о Вуку:

> Вукови противници успели су да се после четрдесетогодишњих похвала у Русији сада први пут чује и покуда Вукова рада.
>
> Године 1858 наштампао је у Паризу Хиљфердинг *Les Slaves occidentaux*. што је у исто доба изишло у *Рускоj Беседи* (књ. XII) под називом "Западние Славјане" без потписа пишчева. То је с једне стране полемички спис против Мицкијевићевих Лекција о Словенима, а нарочито о Пољацима и Русима, а с друге стране и силна и оправдана критика аустриског система управе, која после 1848 године свим силама ради на понемчавању Словена. Па је ту уплетен и Копитар као агент аустриски. Он је, вели, наговорио Вука да измисли нову азбуку, "која се путпуно одваја од Ћириловског предања, чувајући само спољни изглед руских слова али уводећи латински систем правописа". У својим

> књигама одбацивао је сваку везу с црквено-словенском и руском књижевношћу, и тражио је да се пише искључиво на народном језику претпостављајући и турске речи старословенским и руским. Његове, уосталом врло важне, радове хвалили су особито у Русији. Али оно што нису опазили Руси, увидели су Срби. (1924:643)

Гиљфердинг је прихватио и све неоправдане нападе на Вука поводом његовог превода *Новог Завјета*, па и онај по којем је тај Вуков превод штампала римска Пропаганда за ширење вере. Вук је одговорио да су његови непријатељи "преварили Рускога знатног списатеља" и да је он зато испао "не само незналица него и лажа и опадник". Касније су и други руски славјанофили (Платон Кулаковски, на пример) нападали Вука са истих позиција, а одјеци истих неразумевања трају све до данас.

Ватрослав Јагић и идеја заједништва Хрвата и Срба

У поменутој књизи *Вук и Хрвати* Виктора Новака, као и у другим текстовима који се тичу овога раздобља, говори се о томе да се Јагић супротставио ставовима Анте Старчевића. Јагић, који се ускоро појавио на сцени, заиста није негирао све српско и проглашавао га хрватским, као што је то чинио Старчевић. Јагићев став је био политичнији. Он је само сматрао да све српско и све хрватско треба прво помешати, па затим направити нову прерасподелу између два народа. Отуда је са Јагићем наступио нови историјски моменат у филологији и политици. Србима се сада нудио нови избор: или Старчевић који их потпуно негира, или Јагић који им нуди "заједништво". У томе избору Јагић се Србима морао указати много прихватљивијим. Опредељујући се за опцију коју је нудио Јагић, они су се истовремено опредељивали за два програма смишљена да донесу корист Хрватима: за хрватску идеју југословенства и за сербокроатистику.

Не само у историјама српске, већ и у историјама хрватске књижевности, Јагићево име се ретко помиње, несразмерно

стварно великом утицају који је он имао све до данас. О њему се, по правилу, говори паушално као о "великом Јагићу". Јагић је био учен човек велике енергије. Као што је Вук, својим радом, обележио прву половину 19. века, тако је Јагић, својим деловањем, обележио његову другу половину. У третирању Вука и Јагића код Срба и Хрвата постоје разлике. Вук и његово дело су, наизглед, широко познати и слављени, а Јагић и његово дело су стално остајали у сенци. Јагићев стварни утицај је, међутим, био далеко већи него што се то види и зна. До такве разлике, између славе коју имају и утицаја који су извршили, дошло је отуда што се идеје својствене Јагићу обично пласирају под Вуковим именом. Вуку је тако припала слава а Јагићу је припао стварни утицај.

Година 1864. преломна је за словенску филологију. Од те године србистику почиње да потискује и замењује сербокроатистика. Тада је, у 77. години умро Вук Караџић, а млади Јагић је практично баш те године ушао у историју. Он је рођен 1838. у Вараждину, у кајкавској средини. У години свога великога наступа, 1864, он је имао 26 година, отприлике онолико колико је имао и Вук Караџић кад је ступио у везу са Копитарем 1813. године.

Године 1864. Јагић је објавио два своја изузетно значајна чланка. Први од њих, *Jihoslovane* (Југословени), штампан је на чешком. Други, *Из прошлости хрватског језика,* објављен у наставцима на српском језику (тј. на језику који ни Гају ни Јагићу није био матерњи) у новопокренутом загребачком часопису *Књижевник*. У тим чланцима Јагић је изнео своје основне ставове који ће бити у темељу сербокроатистике. Ти ставови су расути на разним местима у овим и другим његовим текстовима. Укратко парафразирани, то су ови ставови:

Хрвати и Срби говоре једним народним језиком који се може поделити на три наречја: на кајкавско, чакавско и штокавско. Становиште о томе да та три наречја чине један језик, Јагић извлачи из чињенице да популацију која говори једним наречјем може разумети и популација која говори другим наречјем. Између штокавског, кајкавског и чакавског, каже Јагић, у језичком погледу су мање разлике него, рецимо,

између говора Немаца из разних крајева. Зато се, по њему, и може сматрати да Срби и Хрвати говоре једним језиком.

На основу тако представљене чињенице да Хрвати и Срби говоре једним народним језиком, они се могу сматрати једним народом, Хрвато-Србима или Југословенима. Тај став он изричито затупа у тексту *Југословени*. На питање: зашто је Јагић инсистирао на етничком јединству Срба и Хрвата, тврдећи да су Хрвато-Срби један народ, кад су му разлике између та два народа биле познате, могуће је дати овај одговор: У тадашњој научној јавности мало ко је веровао у језичко јединство Срба и Хрвата. Да би се поштовао принцип о повезаности језика и народа морало се прибећи конструкцији: па тврдити да су Хрвато-Срби један народ. А ако су Хрвато-Срби један народ, природно је да као један народ и говоре једним језиком (дакле чакавским, кајкавским и штокавским). Без те манипулације не би ни прошла прича о језичком јединству три јужнословенска наречја. И у етнолошком и у лингвистичком погледу то су биле конструкције. Оне су прикривале логичан одговор који је произилазио из Јагићевих ставова: ако Хрвати говоре и чакавски, и кајкавски и штокавски, ако је све то хрватски језик, онда српског језика нема. Тако логичан и јасан одговор имао је слабу страну: свима је било познато да је број Срба, који су говорили штокавски, несравњиво већи од оних који су говорили штокавски а изјашњавали се као Хрвати. Зато је Јагић морао да проблем замагли, па је тврдио исто то само мало друкчије: да су Срби и Хрвати, у ствари, један народ, иако је знао да нема Срба који говоре *кај* и *ча*.

Конструкција кајкавца Јагића је ишла и даље. Пошто Хрвато-Срби, као ни други народи, не говоре једним наречјем, већ имају три основна наречја (чакавско, кајкавско и штокавско) природно је што су Хрвато-Срби узели један свој дијалекат за свој заједнички књижевни језик. Тај дијалекат је штокавски ијекавског изговора.

Ипак, по Јагићу, између Хрвата и Срба постоји једна разлика због које треба задржати оба имена тога двоименог народа. Та разлика је у вери. Хрватима треба називати онај део популације који је по вери римокатолички, а Србима онај део

популације који је по вери православни. (Муслимани су тада били незнатан чинилац па су у овој Јагићевој пројекцији остали без посебног осврта).

Сви ови основни његови ставови су у бити антивуковски. Скоро половина чланка *Из прошлости хрватског језика* написана је, међутим, као некролог *Вуку Штефановићу Караџићу Србијанцу* који је почетком те године умро. Тако се десило да су најизразитији антивуковски ставови дати у форми похвале Вуку Караџићу. На пример, чисто антивуковски став о подели Срба и Хрвата по вери дат је у једној сложеној реченици у којој се, у заградама, каже да су Срби католици само друго име за Хрвате. (О овоме се више говори у мојој књизи *Систем српске књижевности*, посебно у тексту о Јагићу). Јагић је преокрет вешто извео. Тако је сербокроатистика, као дисциплина, и као политичка оријентација, на мала врата све више заузимала место србистике. Ставови које је Јагић заступао нису били нови. Они су представљали неку врсту синтезе ставова његових претходника. Јагић је, међутим, умео да их вешто елаборира и наметне.

У биобиблиографским подацима о Јагићу пада у очи једна чињеница. Чланак *Југословени* Јагић је писао по поруџбини за *Научни словник*, тј. енциклопедију, чувеног чешког слависте Ригера. Та поруџбина је дошла из Прага младом скоро непознатом загребачком слависти преко једног његовог колеге Вацлава Коржинека, професора из исте гимназије, који је по националности био Чех. Може се претпоставити да су наручиоцу ставови непознатог младог загребачког професора били већ познати и да је требало да доживе међународну, односно славистичку верификацију.

У Прагу се управо у исто то време десило још нешто што ће се показати као значајан догађај у наметању овако схваћене југословенске идеје. Између 1863. и 1865. године објављена је у три тома *Историја југословенске књижевности* Павла Јозефа Шафарика. То је било неколико година после Шафарикове смрти (1861). Како је дошло до тога издања и како је оно изгледало, приказано је у овој књизи у поглављу о Шафарику. Стављајући необјављено и недовршено Шафариково дело у

обланде југословенске идеје, коју аутор није имао у виду кад је књигу писао, Јиречек је својим издањем битно оштетио интегритет српске књижевности. Јиречекова накнадна интерпретација Шафариковог дела у духу (Штросмајеровог) југословенства и појава Јагићевог чланка *Југословени*, могли су имати истог инспиратора.

Даничић и Суботић прелазе на Јагићеву страну

Часопис *Књижевник*, у којем је објављен Јагићев чланак *Из прошлости хрватског језика,* појавио се први пут 1864. године. Часопис су уређивали Фрањо Рачки, Ватрослав Јагић и Јосип Торбар. То су ствараоци који ће неколико година касније бити оснивачи Југославенске академије знаности и умјетности, а прва двојица спадају међу најважније људе те институције у њеној дугој историји. Сам часопис ће, такође, бити значајан инструмент за наметање идеја сербокроатистике.

Београдски професор Велике школе и тада најзначајнији српски филолог Ђуро Даничић поздравио је појаву загребачког часописа. Али је имао и неке критичке примедбе на ставове у том часопису. Ти ставови се тичу употребе израза српски и хрватски. Ево шта Даничић каже:

> Похвале коју је *Књижевник* с праве научне стране заслужио у пуној мјери, не може ни најмање окрњити што говорећи о њему не могу с друге стране премучати да ће Србин који зна и осјећа да је Србин, који није откинут од прошлости своје – оне коју зна и осјећа, наићи у *Књижевнику* на мисли које ће му бити врло немиле. То су мисли које излазе све из ове једне: да су имена Србин и Хрват два имена једног народа. Не гледајући може ли та мисао бити истинита или не, ја мислим да у њој самој нема ништа што би морало бити врло немило Србима, јер, како је ја разумијем, требало би по њој да Срби за себе говоре да су Срби и Хрвати, а Хрвати опет за себе да су Хрвати и Срби, па кад би се и једнима и другима досадило носити два имена, онда би дошло да се изабере једно, а које би више заслуживало да се изабере и по томе које би било изабрано, о томе мислим да

> Србин нема ни најмање узрока сумњати. Али се у *Књижевнику* не разумије та мисао тако, него се она мисао стеже, те се хоће да се Срби називају ако не само Хрватима а оно барем и Србима и Хрватима, а неће се никако да се Хрвати називају и Хрватима и Србима, премда је у њих настала она мисао те би они требало још први да је изврше; то је што мислим да је Србину врло немило. (*Срби и њихов језик*, 1997:279-280)

У време када је Даничић стављао ове примедбе изашло је његово капитално дело *Рјечник старина српских* у три тома. Даничић је тада још у правом смислу следио Вука Караџића. Касније, тј. после одласка у Загреб за секретара ЈАЗУ, он таква питања неће постављати: биће сасвим у власти идеја ради којих је напустио Београд: у власти идеја Штросмајеровог југословенства и Јагићеве сербокроатистике.

Прелом у његовом односу може се видети већ на почетку текста *Извјешће тајниково,* тј. његовог реферата, који је поднео као први тајник Југославенске академије знаности и умјетности (1867). Говорећи о духовном животу "нашега народа", он је употребио израз "хрватскога или србскога, које је све једно...". Та формулација јасно говори о великој промени у његовим ставовима. Даничић, који је пре тога био један од најближих сарадника или следбеника Вука Караџића, напустио је његове ставове о посебности српскога и хрватскога народа и њихових језика и практично прихватио супротно становиште: да су Срби и Хрвати један народ који има један језик. То је био један од највећих преокрета у српској новијој историји.

После одласка у Загреб Даничић је погубио конце у словенском језикословљу. То се нарочито може видети у његовом тексту *Диоба словенских језика* из 1874. који је, као и претходно наведени, прештампан у *Књизи Ђуре Даничића* (1976). Словенске језике је он делио овако: 1. Стари словенски језик, 2. Нови словенски језик у Штајерској Корушкој и Крањској, 3. Бугарски језик, 4. Српски језик са хрватским, 5. Језик малоруски, 6. Великоруски језик, 7. Чешки језик са словачким, 8. Пољски језик, 9. Горњи лужички и 10. Доњи лужички који се

оба зову и српски, 11. Полапски језик. Даничићево несналажење нарочито се може видети у одељку од око две странице који се зове *Српски језик с хрватским.* Тамо се између осталог каже:

> – Доиста, осим поменутијех Хрвата, једнијех и других, кајкаваца и чакаваца, има народа који говори сасвијем овако као ми, али се не зове Србима него Хрватима. И то име љуби и њим се поноси тако као што ми љубимо српско име и њим се поносимо. По томе ја мислим да не може бити друго него да су Срби и Хрвати један народ, само имају два имена, па се један дио зове Србима а други Хрватима. (217-218)

Разлика између Даничића и Вука у томе је што је Вук доследно сматрао да су они који се зову Хрвати а говоре истим језиком као и Срби "по правди" један народ са Србима, свеједно како се звали. Али он једним народом са Србима није сматрао чакавце и кајкавце, јер су они, "по правди", тј. језички, а то значи и етнички, били нешто друго од Срба. Даничић, који је пре свог одласка у Загреб био у тим ставовима сагласан с Вуком, променио је, после одласка у Загреб, мишљење, па је сматрао, као и Јагић, да су чакавци, кајкавци и штокавци један народ са два имена. Филолог уз чије име се често ставља епитет велики, није могао да схвати нешто што су Доситеј и Вук схватали сасвим јасно: ако се добар део српске популације називао Турцима, а да нису били Турци, већ Срби муслиманске вероисповести, на исти начин се и, тада незнатан, део тога истог народа могао називати Хрватима, мада су то, у ствари, били Срби римокатоличке вере.

Постоји уврежено мишљење да је Јован Суботић био велики поборник идеје о потреби сарадње Срба и Хрвата. То мишљење је само до извесне мере тачно. У својим главним филолошким делима, у *Науци о српском стиху* (1845), у *Српској граматици* (1846), у *Неким чертама из повести књижества српског* (1847), у *Цветнику српске словесности* (1953) он се или није бавио Хрватима или их је видео на маргинама српског етни-

чког и језичког простора. Србе је по правилу видео издвојене од Хрвата, а српску филологију од хрватске.

Његов однос према Хрватима почео се битно мењати тек од кад је постао сремски поджупан, са средиштем у Вуковару. У његовој *Аутобиографији,* поготово у њеном трећем делу, има доста детаља који указују на ту промену. Најважнији су, међутим, они детаљи који се тичу његове сарадње са Штросмајером:

> Кад бацим поглед на моје поджупановање, упада ми у очи једна врло лепа слика.
>
> То је католички бискуп, млад изображен човек, бивши питомац Аугустинеума, и дворски капелан, који је дахом године 1848-1849 на столицу ђаковачких бискупа узведен био. То је бискуп Штросмајер. (*Аутобиографија*, Трећи део: *Лето*, 1905:179.)

Из *Аутобиографије* се може наслутити да је Суботић у ово време имао честе сусрете са бискупом Штросмајером који је тада вршио дужност великог жупана са седиштем у Осијеку. Да су ти сусрети имали последица може се видети и по политичком програму који је Суботић управо у то време прихватао. Не могући, као ни други Срби, да се прилагоди политичким амбицијама Мађара, које су се јасно испољавале почев од 1848, Суботић се окретао другој страни, Хрватима. Југословенски програм који је нудио Штросмајер, Суботић је почео да прихвата и као свој програм.

> За то сам у свакој прилици био за то, да се Србљи са Хрватима као један народ саставе, сложе и уједине, па онда у друштву на то иду, да народ просвете, свему науче и обогате. Тога ради сам увек заступао мисао, да нам ваља Српску војводину спојити са краљевинама, Славонском и Хрватском, пак би онда барем у први мах доста знаменит број имали, особито, кад се и војничка крајина, која на ове земље спада, са матером својом земљом скопчала буде. (138).

Од 1863. до 1867. Суботић ће се за Хрвате још више везати: он ће у Загребу провести четири године као септемвир (тј. као један од седморице из Касационог суда). Суботић, међутим, сада у Загреб неће отићи по Штросмајеровој вољи, већ по царској вољи (којој се дакле и није могао противити). Али ће он из Загреба четири године касније, такође по истој царској вољи, и отићи (којој се такође није могао противити). Формални разлог за његово отпуштање из службе била је његова посета светској изложби у Москви 1867. која је имала карактер свесловенског окупљања. Службена Аустрија је према таквом окупљању имала негативан став и то је гестом дала до знања своме високом службенику. За време свога четворогодишњег боравка у Загребу Суботић је развио велику активност, књижевну и политичку. Њени су највећи резултати: изградња велике српске православне цркве и оснивање Хрватског народног казалишта. У Хрватском народном казалишту, чији је он први интендант био, изведено је више његових драма. Суботић се, и због тога, морао у Загребу осећати пријатно, посебно као драмски писац. Свуда му је указивана пажња; био је и слављен и поштован, а ловоровим венцем га је овенчала и сама Слава, ћерка Људевита Гаја. Отуда је један од резултата тога његовог боравка била његова лична трајна привржености Загребу. Други резултат је био општијег значаја. То је Суботићево пристајање на став, какав дотле није заузимао, да Срби и Хрвати имају исти језик а поготово да се тај језик назове двонационалним именом. Тај нови став ће Суботић задржати до краја живота (1886) што није чудно: последњих година његовог живота сербокроатистика је већ била скоро преовладала. Па ипак, у његовој *Аутобиографији*, у деловима у којима се прича о његовом боравку у Загребу, има један значајан пасус у којем се говори о језичкој ситуацији у главном хрватском центру и то на месту где је знање језика најосетљивије: у Хрватском народном казалишту. Цео пасус гласи овако:

> У почетку је било најтеже са говором у казалишту. Шпецијално хрватски чланови казалишта нису били вешти

> књижевном језику хрв. литературе; они су простим кајкавачким језиком говорили. У Загребу је скоро искључиво по вишим круговима нем. језик владао. Публика није дакле за представе на народном језику била приправљена, а представљачи нису били вешти језику књижевном. Да се овом недостатку помогне, закључи каз. одбор, да се неки од представљача српских позоришта у Н. Саду и Београду за народ. загреб. казалиште набаве. Ово су били непосредни учитељи хрватских чланова казалишта на позорници. (*Аутобиографија*, IV, 1910, 60-61)

Суботићево виђење језичке ситуације у Загребу тачно је. Потврђују га и многи хрватски извори, међу њима и књига Златка Винцеа *Путовима хрватског књижевног језика* (1978), као и текстови из *Јагићевог зборника* (1986) који се тим питањима баве. Суботић је, другим речима, тачно видео како се у Загребу говори и видео је јасно и тачно да се тај језик разликује од оног којим говоре Срби из Новог Сада и Београда. Па ипак је, уиме више идеје југословенства и заједништва Срба и Хрвата, пристајао да тврди да Срби и Хрвати имају "заједнички" језик иако је и њему самом било јасно и да је тај "заједнички" језик у ствари само српски.

Историје књижевности: Љубићева, Новаковићева и Јагићева

Симе (Шиме) Љубића *Огледало повјести југославјанске*, у две књиге, један је од првих покушаја да се српска и хрватска књижевност прикажу као једна целина. У томе напору, међутим, Љубићево дело није било кохерентно. У првој књизи, која је изашла 1864, има рефлекса различитих језичких ставова: Вука, илираца, Даничића, као и различитих погледа на југословенство. Овај чакавац по рођењу, сагласно општим ставовима свога времена, дубровачке писце је сматрао српскима, па их је тако у својој књизи *Огледало повјести југославјанске* и третирао. Јединство српске и хрватске књижевности градио је на вишем нивоу, онако како је то чинио, на пример, Шафарик: као јединство које води рачуна о посебностима (пре свега језичким) као и о заједништву. Идеја југословенства, заступана у тој књизи, била је ближа српској него хрватској идеји југословенства.

Таква оријентација Симе Љубића наишла је на оштру Јагићеву критику, нарочито у погледу статуса дубровачких писаца. Јагић је замерао Љубићу што је, држећи се филолошких начела, дубровачке писце сматрао српскима. У другој књизи *Огледа*, која је изашла пет година касније (1869), Љубић је попустио под критиком и приклонио се Јагићевом концепту. У мојој хрестоматији *Срби и њихов језик* показано је на материјалу како је дошло до промене у Љубићевим ставовима и какав је њен резултат. Љубић је, и у новој књизи, остао номинално југословенски оријентисан. Али је природа те оријентације била другачија. Види се по томе што се у њој статус дубровачких писаца променио: они се сада третирају као хрватски писци. После Јагићеве критике, Љубић се понео као хрватски поданик, а не као научник.

Година 1867. за филологију је значајна по томе што су у њој објављене две књиге: *Историја српске књижевности* Стојана Новаковића и *Хисторија књижевности народа хрватскога и српскога* Ватрослава Јагића. Новаковићева *Историја*

наставила је традицију приказивања српске књижевности какву је установио Шафарик а наставио руски слависта Александар Пипин који је 1865. заједно са Пољаком Спасовичем објавио књигу *Преглед словенских књижевности*. Став неких српских историчара књижевности (нпр. Миодрага Поповића и Јована Деретића) да је Новаковићева *Историја* у ствари историја српске и хрватске књижевности није без икаквих основа. У Новаковићевој књизи стварно се обрађују и многи писци који се од после Другог светског рата сматрају хрватским. Али тај став није тачан у односу на ставове који су важили у ондашње време. Новаковићево мишљење и мишљење његових ондашњих савременика, слависта, као и српских читалаца, о овом проблему били су подударни. То значи да је Новаковић, надовезујући се на Шафарика и Пипина, стајао на позицијама србистике и актуелне славистике. Чак и кад он, у предговору књизи, каже да Срби и Хрвати имају исти језик, тај исказ треба схватити у ондашњем контексту. А то значи да је и Новаковић знао оно што су знали сви слависти његовог доба: да Срби и Хрвати имају заједнички књижевни језик, али и да је тај заједнички језик у ствари српски. Са становишта таквих схватања и природно је што је у Новаковићевој *Историји*, у посебном одељку, књижевност илираца представљена као део српске књижевности. Илирци су и по Новаковићу, као и по Шафарику, третирани као српски писци, јер су писали на српском језику. Не треба да буде забуне ни око тога што је у тој *Историји,* која је била намењена ученицима српских гимназија, у посебном одељку приказана и хрватска (кајкавска) књижевност. У време кад се много инсистирало на језичком заједништву Срба и Хрвата, кајкавска књижевност је приказана као локална књижевност, писана на једном од дијалеката српског језика, тј. на дијалекту који је хрватски. Такав став није чист као Вуков у погледу одвајања српског и хрватског језика. Он је оптерећен идејом заједништва. Али и у оквиру те идеје он још јасно разликује српско од хрватскога. Новаковићева књига је отуда стварно историја српске књижевности у којој има и јасно издвојених додатака хрватске литературе. Књига 25-годишњег аутора је по својој концепцији била у складу са

ставовима славистике и србистике у првих седам деценија 19. века.

Јагићева *Хисшорија књижевносши народа хрваШскога и српскога*, која се појавила свега три месеца касније (у септембру 1867), већ је била другачије конципирана од Новаковићеве *Историје*. Она доноси нову парадигму у приказивању књижевности: парадигму сербокроатистике. Јагићева позиција се најбоље може видети у поређењу са Шафариковом. Шафарик је, на пример, у својој *Историји* из 1826. године разликовао и Србе и Хрвате, као што је чинио и са другим народима, на основу језика. Представљајући поједине словенске народе, Шафарик их је представљао и у целини, али и према њиховим верским заједницама и према државама у којима живе. Тако је чинио и са Србима, дајући податке о бројном стању Срба православне, католичке и муслиманске вероисповести по разним државама у којима живе. Исти поступак Шафарик је применио и у *Словенском народопису* из 1842. године. Срби су се у његовим приказима јасно разликовали од Хрвата на основу језика.

У својој *Хисшорији књижевносши народа хрваШскога и српскога*, статистикама се служио и Јагић. Његова статистичка представљања, међутим, имала су други циљ. Он је Хрвато-Србе, како их је заједно звао у чланку *Југословени*, као и у овој књизи, третирао као један народ. Али је у засебним колонама тога једнога народа приказивао посебно православце а посебно католике. Самим тиме је чинио етничку прерасподелу становништва: Срби католици су стварно третирани као Хрвати. На таквој подели он није инсистирао и у јасно саопштеним формулацијама, како ја овде чиним. Али је такву поделу сасвим јасно пројектовао и извео. Исто тако, у табелама, Јагић је доносио и бројеве који означавају припаднике муслиманске вероисповести. Али нигде муслимане није означио као посебан народ. Примењујући, међутим, принцип поделе једне популације по вери на два народа, јасно је отварао могућност да се исти поступак доследно обави до краја поделом популације српског језика на три народа. Овако спроведена Јагићева концепција сасвим се разликује од Вукове, односно од концепције која је важила за све друге европске народе.

Теоријска основа за поделу народа Босне и Херцеговине на основу вероисповести није, дакле, творевина Титовог времена. Она је проистекла из прве значајне књиге Ватрослава Јагића.

Јагићева *Хисшорија* донела је и једну другу новину у односу на Новаковићеву. Јагић је у својој књизи прихватио троделну поделу српске књижевности коју је Јован Суботић спровео у *Цветнику српске словесности, I, II* 1853. (При томе, на жалост, он није ништа рекао о Суботићевом делу и његовом поступку). Јагић је, другим речима, српској књижевности придодао хрватску књижевност, зато што је, по њему, она писана на истом језику, и онда их тако спојене, поделио на три доба: на старо доба, на средње доба, и на ново доба. Ево како изгледа та подела изнета у Предговору овој књизи:

> Samo se kaže, da se naš književni život deli u *tri dobe*.
>
> *Prvo*. t.j. *staro doba*, koje bi se moglo također prozvati crkveno ili svešteno doba, proteže se od početka naše historije do u oči prieporoda znanosti i umjetnosti u Italiji; ili s obzirom na naše okolnosti, do konca četrnaestog vieka. Tko bi se na političke događaje obazreo, mogao bi reći drugim riečima: do propasti carstva srbskoga.
>
> *Drugo*, t.j. *sredńje doba* koje bi se moglo zvati dalmatinsko-dubrovačko proteže se od petnaestog vieka – to je humanizam dalmatinski i početak hrvatskog pjesničtva u Dalmaciji – do preko polovice osamnaestog vieka, kada iznemože snaga dubrovačka te si književnost traži nova pristaništa po Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj.
>
> *Treće*, t.j. *novo doba* izhodi iz poroda narodne književnosti kod austrijanskih Srbalja, u drugoj polovici 18. vieka, prikuplja suvremenu kao i pređašnju radnju književnika kajkavskih, iz koje izvire nova ilirska književnost u Zagrebu, svraća pogled na pjesničtvo narodno, i napokon nastavlja novu književnost sve do danas. (1953:218)

Јагић је у својој *Хисшорији* обрадио само старо доба. Друге две књиге оставио је да напише касније, али их никад није написао. Иако је књижевност српског и хрватског народа третирао као једну, ипак је, у тексту, умео да прави разлике између онога што је више српско од онога што је више хрватско. Његов приказ старе књижевности српске и хрватске

писан је са много више ерудиције него што је то у својој књизи чинио четири године млађи Стојан Новаковић. На жалост, Јагић стару српску књижевност изразито није волео; чак је с много ароганције ниподаштавао њен "византски дух". То се одразило и на посве негативном вредносном односу према тој књижевности у целини. Тај однос је од Јагића наследио и Скерлић. Оне чувене Скерлићеве реченице из Увода у његову *Историју нове српске књижевности*, у којима се с ниподаштавањем говори о старој српској књижевности, имају порекло у Јагићевим ставовима и формулацијама. Данас се на вредност старе српске књижевности гледа сасвим другачије: као на један од врхова српске и европске књижевности тога доба. Али штета произашла из Јагић-Скерлићевог става у изучавању те књижевности и њеном удаљавању од многих генерација образованих људи у српском народу је огромна и ненадокнадива.

Оснивање Југославенске академије знаности и умјетности

Један од најкрупнијих чинова у историји развоја аустријско-хрватске идеје југословенства био је оснивање Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу. Кључну улогу у томе чину одиграо је бискуп Штросмајер тако што је још 1860. великим новчаним улогом омогућио њено оснивање. У пропратном писму уз свој улог он је нагласио: "да ће главни задатак будуће Академије бити да обједини југословенске народе једним језиком и једном књигом и да тако створи југословенско јединство на словенском југу". (*Југословенски књижевни лексикон*, 1972:165)

Све док је идеја југословенства била реалност на којој се заснивала југословенска држава, на Југославенску академију знаности и умјетности гледало се као на позитивну чињеницу. Два пута се, међутим, десило да она добије друго име. Први пут је то било у Павелићевој Независној Држави Хрватској, други пут је то било у Туђмановој Републици Хрватској. Оба пута је та академија понела назив Хрватска академија знаности и

умјетности које и данас носи. Није спорно да Хрвати, као и други народи, могу да имају властиту академију наука и уметности. Проблем је, међутим, у томе што је Југославенска академија одувек била, у суштини, хрватска, али се ипак није тако звала и није се тако приказивала. Она се приказивала као југословенска не само по називу, већ и по чланству, делимично и по програмима. Од првих чланова ЈАЗУ четворица су били Срби (Даничић, Суботић, Петрановић, Богишић). Председник академије је био Хрват Фрањо Рачки, а секретар Србин Ђуро Даничић. Та Академија је, и по саставу, и по програмима, била пројектована са конкретним циљевима: да буде и хрватска, и хрватско-српска и југословенска. У свакој од тих пројекција била је једна константа: да буде са Загребом као главним центром и да ради на остваривању хрватског филолошког програма. Такво оптимално решење јој је стварно пружала Штросмајерова концепција југословенства.

Више је било разлога што су Хрвати заиграли на карту југославенства. У тадашњој Троједној Краљевини (тј. Хрватској, Славонији и Далмацији) више од трећине укупног становништва били су Срби (православци и римокатолици). Они су говорили истим језиком са Србима из других крајева. Тим језиком је говорио само незнатан број популације који се осећао Хрватима. Идеја југословенства омогућавала је Хрватима да се те чињенице не истичу. За проблем Срба нађено је решење тако што је Сабор усвојио следећи став који Суботић у *Аутобиографији* (трећа књига) цитира на страни 223:

> Сабор троједне краљевине изјављује свечано, да троједна краљевина признаје народ српски, који у њој станује, као народ са народом хрватским истоветан и равноправан.

То другим речима значи да су Срби у троједној краљевини исто што и Хрвати (истоветан народ) па, дакле, и народ равноправан сам са собом. Из Суботићевог текста види се да се овом ставу бурно аплаудирало. Бриљантни полемичар са Антом Старчевићем из 1853, Суботић, после одласка у Загреб,

више није примећивао да са тим ставом, ипак, нешто није у реду.

Други проблем, проблем језика, решен је у пакету са првим. Учињено је тако што је језику одређено и званично име у складу са претходним решењем. А како се то десило, Суботић, у својој *Аутобиографији*, сведочи на следећим странама (224-225):

> Србљима је на срцу лежало српско име нарочито, а уз то и кирилица, као писмо цркве и литературе њине. У овом погледу смо већ нешто раније учинили. У југославенској Академији повела се у једној седници реч о том како ваља да се назове језик којим се Академија служи. Ту сам био ја, а био је и Ђура Даничић, те смо после дужег договора и разговора провели, да Академија језик свој наређе хрватским илити српским; а о равноправности писмена, латинице и кирилице, није било ни повода сумњи или потребе каквом закључку.

Разговор који Суботић спомиње вођен је 1867, после оснивања Југославенске академије. Назив језика о којем су се они тада договарали, већ је био озваничен у Хрватском сабору 1860. Реченицу: "И тако је са ове стране било учињено са свим по жељи Србаља", којом се закључује овај одељак, треба разумети у историјском контексту.

Суботић, на жалост, није примећивао да се овим одлукама Сабора и Академије брисао идентитет Срба у Тројединој краљевини (јер су исто што и Хрвати). Опијен славом коју је, као драмски писац доживљавао у Загребу, он није примећивао ни да се језик, који је и за Вука, Даничића и све слависте, па и за њега самога, био само српски, сада преименује у хрватски или српски. То преименовање ће имати значајне последице. Оно се није десило по вољи Србаља; десило се по вољи неколицине најодговорнијих Србаља који су плату примали у Загребу.

Едиција "Стари писци хрватски"

Постоји прича о томе да је идеју за едицију *Стари писци хрватски* дао још Шафарик у писму тајнику Матице илирске Станку Вразу. У тој причи је нешто тачно. Шафарик је стварно 1842. писао Станку Вразу, тајнику Матице илирске, и предлагао му да та институција издаје старе илирске писце. А шта је под изразом илирски писци мислио Шафарик у то време тачно се може знати. Шафарик је (у једном периоду) дубровачке писце називао илирским, а то је за њега значило да су они Срби католици и да припадају српској књижевности. О томе сасвим јасно сведочи његова енциклопедијска књига *Словански народопис* из исте 1842. године. Шафарик је у тој књизи хрватским писцима сматрао само оне који су писали кајкавским језиком; дубровачке је, и поименично и као целину, третирао као српске писце. Чак је и Гаја сматрао српским писцем, од када је писао на српском језику. То се лепо види из Шафариковог текста који је у преводу објављен у мојој хрестоматији *Срби и њихов језик* (1997:106-107).

Едицију *Стари писци хрватски* није основао илирац Станко Враз (1810-1851), већ је основао 1869. године Ватрослав Јагић. Концепција те едиције показује да се Јагић понео више као политичар него као филолог. Он, који је, само неколико година раније, инсистирао на томе да Срби и Хрвати имају заједнички језик па према томе и заједничку књижевност, правио је сада едицију која је у наслову истицала само хрватско име. Тај његов гест је речит. Из њега се види и зашто он није наставио са писањем *Хисторије књижевности народа хрватскога и српскога*. Већ у другој књизи, која би требало да буде посвећена дубровачкој књижевности, он би морао да се одреди према статусу те књижевности: да је третира као заједничку, као српску или као хрватску. Зато се он определио за политичко решење: окануо се писања књиге, а прихватио се стварања едиције: да не би на огољен начин показао свој став. Посредно можемо знати и зашто је Даничић прихватио да сарађује у тој едицији: њега су у међувремену (вероватно усмено) убедили да је израз хрватски синоним за српски. Дани-

чић је ту едицију схватао онако како се и као тајник Југославенске академије знаности и умјетности програмски већ понашао. Пошто је у својој инаугурационој беседи, као тајник ЈАЗУ, прихватио став да Хрвати и Срби имају исти језик, и да чине један народ, морао је да, по истој логици, прихвати став и да су српски писци исто што и хрватски писци.

Ево и другог аргумента да се Јагић у својој едицији није понео као филолог већ као политичар. У његовој *Хисторији књижевности народа хрватскога и српскога*, која је била објављена свега две године раније, јасно су разграничена три периода заједничке књижевности: стари, средњи и нови. По томе разграничењу први објављени писац у едицији, Марко Марулић, никако није могао да буде третиран као "стари хрватски писац", већ само као хрватски писац средњег доба. А тако исто нису могли да буду третирани ни писци дубровачке књижевности (свеједно како их он национално одређивао). Јагић је своју новопокренуту едицију почео са Марулићем: тако је први писац средњег доба, по њему, постао први стари хрватски писац. Јагић је не једном кршио филолошке принципе.

О томе који је и какав је био Даничићев удео у настајању ове едиције, имамо сведочанство Даничићевог ученика и наследника Стојана Новаковића из његовог важног текста који се зове *Ђуро Даничић или филологија и књижевни језик српски 1847*. Тај текст је објављен 1877. поводом тридесетогодишњице Даничићеве књиге *Рат за српски језик и правопис* (1847).

> У Загребу станујући, у друштву с В. Јагићем и И. А. Казначићем издаде *Пјесме Мавра Ветранића Чавчића*, књига II, Загреб 1872. (Старих хрватских писаца књ. IV), а суделовањем његовим у друштву с В. Јагићем изађоше *Пјесме* Николе Димитровића и Николе Наљешковића, Загреб 1873. (Старих хрватских писаца, књ. V). Године 1864. беше издао Гиљфердинг *Старинниј сборник сербских пословиц* по неком, латиницом писаном, дубровачком рукопису. Нежност посла учинила је те руском филологу издање није нимало пошло за руком. Тога ради, заинтересован

рукописом и као спомеником језика и као старијим зборником те врсте народних умотворина, Даничић изда тај рукопис наново под именом *Пословице*, у Загребу 1871. (Едиција *Српска књижевна критика*, књига IV, 1975:160-161)

Данас је природно да се читалац запита: да ли је Даничић стварно мислио да ти писци нису српски, или нису *и* српски, кад је пристао да се они објаве под именом хрватски. То питање није натегнуто. Десетак и више година раније Даничић је превео *Историју Срба* чувеног руског историчара Мајкова (1857), у којој је, поред поглавља о Србији и Босни, било посвећено посебно поглавље и Дубровнику, као делу српске историје. Једна од главних Даничићевих књига зове се *Српска синтакса* (1858). Доследно схватању слависта Вуковог доба и самог Вука Караџића, Даничић је и међу дубровачким писцима наилазио многе примере за илустрацију синтаксе српског језика. Чињеница да је, такорећи преко ноћи, прихватио да се дубровачки писци представљају као хрватски може се објаснити једино поверењем у синонимно значење израза српски и хрватски. А да тако нешто прихвати може се објаснити и заједничким путовањем са Јагићем у Дубровник у истраживачке сврхе. Јагић је у *Споменима мојега живота, I, II* (посмртно 1930-1934) оставио траг о томе путовању, али није такорећи ништа рекао о начелним питањима поводом дубровачке књижевности о којима су Даничић и он могли расправљати.

"Српска библијографија" Стојана Новаковића и друго издање његове "Историје"

Српска библијографија за новију књижевност 1741-1867 Стојана Новаковића, обимна књига од 642 странице, појавила се 1869, исте године када је почело објављивање библиотеке *Стари писци хрватски*. У односу на претходне српске библиографије она је и у садржајном и у издавачком смислу репрезентативно дело. Као ваљано урађен посао са стручне стране, она је и данас у широкој употреби. У садржајном смислу, Новаковићева *Српска библијографија* ипак тражи извесна објашњења. Прва реченица предговора тога дела гласи: "Да се дође до потпуне историје књижевности једнога народа ваља најприје спремити много којешта, као што за сваку зграду ваља прво прикупљати грађу". Шта би за младог писца већ објављене књиге *Историја српске књижевности* требало да буде "потпуна историја књижевности једнога народа"? Одговор на то питање види се неколико страница даље, на страници IX. Тамо се каже: "У другој поли књижевности наше, у браће Хрвата". Што значи: да српска и хрватска књижевност чине једну целину и да и Срби и Хрвати чине једну целину. То није нов став, али је то за Новаковића нов став. Срби и Хрвати, и њихова књижевност, као два дела једне целине, већ су представљени у Јагићевој *Хисторији књижевности народа хрватскога и српскога*. Али по истом моделу је, још пре Јагића, већ направљен један значајан библиографски подухват. То је књига Ивана Кукуљевића Сакцинског која се зове: *Библиографија југославенска. Књига прва: Библиографија хрватска*, објављена 1860. Кукуљевић никад није касније објавио библиографију "друге поле" књижевности југославенске; потрудио се само да огради део који је именовао као хрватски. Млади Новаковић (а имао је тада само 27 година), у својој *Српској библијографији* урадио је оно што Кукуљевић није урадио: урадио је библиографију оног дела књижевности која у Кукуљевићевој половини није била садржана. Тако је испало да Новаковићева *Српска библијографија* донесе само податке о

књигама којих у Кукуљевићевој библиографији нема. То су подаци о књигама писаним на српском језику, али само ћирилицомwssx. Применом оваквих критерија није могла бити приказана целина српске књижевности.

Оваквим својим поступком Новаковић се понашао као да гради заједничку кућу "једнога народа" који има један језик а два писма, па он гради онај део још неизграђене куће састављене од књига писаних ћирилицом, јер је други део заједничке куће већ неко изградио. Такав поступак потврђује чињеницу да је библиограф Новаковић прихватио начин мишљења сербокроатистике, дисциплине коју је већ изграђивао његов нешто старији савременик, кајкавац Јагић. Испало је тако да Новаковићева С*рпска библијографија* не буде у пуној сагласности са његовом *Историјом српске књижевности* која је објављена две године раније. У *Историји* он је настављао да следи концепцију по којој се српски писци нису делили ни према вери ни према писму. У *Библијографији,* међутим, имплицитно прихватајући Јагићев концепт о томе да су Срби и Хрвати један народ, који се дели на основу вере и писма, морао је да прихвати и рецидиве таквог опредељења: српски писци су, и по Новаковићу, били само православци који пишу ћирилицом.

Четири године после првог издања, Стојан Новаковић је објавио друго "сасвим прерађено" издање своје *Историје српске књижевности* (1871). У том издању су од посебне важности два пасуса из *Приступа*:

> Поглавита етнографска особина српскога народа јесте та, што му се племена служе двојаким именом, *српским* и *хрватским*. Оним првим служе се поглавито племена која живе на југоисточној половини земаља српских, и источне су цркве, а овим другим племена која живе на северозападној половини, и западне су цркве.
>
> С тога што су Хрвати одвојени државним животом, што су се доскора разлике по цркви узимале да разбрађују брата с братом, и што пишу латиницом, они су се до скора сматрали као одвојен народ. Данас се Хрвати сматрају као

> један народ са Србима. Језик, који у Хрвата по неким крајевима има неке мале дијалектичке разлике, у књижевности се све више изједначује, а у основи је једнак са језиком српским. (3)

Новаковић је, како се из овог *Приступа* види, донекле прилагодио Вуково становиште о разликама српскога народа и српскога језика у односу на хрватски народ и његов језик Јагићевом становишту. Али, по њему Срби и Хрвати нису, као по Јагићу, један народ већ су Хрвати део српског народа. Новаковић није, као Јагић, сматрао да Срби и Хрвати имају један језик, већ је рекао да хрватски, као део заједничког језика, има неке "дијалектичке разлике" у односу на српски са којим се у књижевности изједначује. То, другим речима, значи да он и није одбацио Вуково становиште, већ га је само прилагодио новим доминантним идејама.

Новаковић, као и у првом, тако и у овом другом издању књиге, стоји бар у нечему битном на становишту супротном од Јагића. Он и даље сматра (а тако ће чинити до краја живота) да Срби католици нису исто што и Хрвати. На основу тога становишта он и може да говори о дубровачкој књижевности као о српској књижевности у ужем смислу.

У новом "сасвим прерађеном" издању *Историје* Новаковић је био сасвим усвојио Јагићеву (односно Суботићеву) периодизацију. Српску књижевност и он је поделио на три периода: стари, средњи и нови, а пошто је његова књига доносила и преглед народне књижевности, онда је он целу српску књижевност поделио на четири дела који се зову: *народна књижевност, стара књижевност, средња књижевност* и *нова књижевност*. Та подела српске књижевности на четири дела, све до после Другог светског рата, била је општеприхваћена у историјама српске књижевности.

Иако је Новаковић ново издање своје *Историје српске књижевности* сасвим прерадио, а српску књижевност знатно другачије приказивао, он није променио садржај и статус српске књижевности. Књижевност Срба католика, писана латиницом, а пре свега дубровачка књижевност, остала је, без

икакве сумње, део српске књижевности. Овај Новаковићев став био је у супротности са ставом Армина Павића из књиге *Хисторија дубровачке драме* (1871) у којем се дубровачка књижевност представља као део хрватске књижевности. Новаковић је, другим речима, у свом решењу овог питања остао привржен традицији славистичке и српске филологије. Армин Павић је, без аргумената, ревидирао ову традицију. На хрватску књижевност, као оделиту целину, Новаковић је гледао као на локалне књижевности на чакавском и кајкавском наречју. Нова хрватска књижевност се, по њему, почела стварати тек од илирског покрета и то на језику који је био српски. Зато је и приказана као део српске књижевности. У том ставу Новаковић је следио Шафарика и Пипина. Ни Шафарикова ни Пипинова књижевноисторијска дела, која се тичу српске књижевности, никада нису преведена на српски језик. У непринципијелној борби за превласт сербокроатистике над србистиком ни ове чињенице нису без значаја.

Страни слависти између србистике и сербокроатистике

Руски академик Александар Николајевич Пипин (1833-1904) био је један од најдоследнијих заступника идеје о националној посебности књижевности словенских народа. На тој основи постављена је и његова друга књига о тим књижевностима која се појавила 1879. под насловом *История слвянских литератур*. Као и његовој књизи са истом темом из 1865. године, и овој је претходила једна начелна Пипинова расправа објављена часопису *Вестник Европы* (1878) под насловом *Панславизм в прошлом и настоящем* (Панславизам у прошлости и садашњости). И у овој студији Пипин брани Вуков "пансрбизам" од напада славјанофила који су га оптуживали да је својим језичким реформама служио противсловенским, западним и аустријским интересима и да је удаљавао Србе од Руса. Он указује на Вуково српско начело као основу уједињења српског племена разбијеног између Србије, Црне Горе, Турске и Аустрије. У својој књизи *Руси и Срби у сусрету* (1995) Витомир

Вулетић је указао још на једну руску историју словенских књижевности. Да би оспорио Пипинов критички став према славјанофилима и доказао да су и ови имали разумевања за словенске књижевности А. Смирнов је 1880. године у Воронježу објавио књигу *Преглед словенских књижевности. Предавања В. Ив. Григоровича које је држао студентима IV године Новоросијског универзитета 1868/69. школске године, која је забележио његов слушалац А. Смирнов* (превод наслова са руског према В. Вулетић, 1995:242). Григорович се у предавањима осврће на Пипинову књигу из 1865. видећи у њој негацију достигнућа словенских књижевности а, са друге стране, прави дистанцу према покровитељском политичком програму славјанофила. Он истиче "љубав према Словенима као покретачку снагу за проучавање њиховог историјског бића" (В. Вулетић, 1995:244) и одређује правац истраживања према ономе што је било у прошлости, а не према ономе што ће бити. У сваком случају ставови и једног и другог руског слависте, Григоровича и Пипина, ишли би у прилог јачања србистике да су у већој мери били приступачни српској културној и политичкој јавности која је тих година била под кишобраном јагићевске сербокроатистике.

Пипин је и после другог издања књиге о словенским књижевностима наставио да у својим радовима брани национални индивидуалитет словенских народа, а посебно Срба као историјског народа са дубоким традицијама, и да се супротставља унитаристичком и русификаторском програму славјанофила. Иако је намеравао, Пипин није стигао да пред крај живота изда и треће допуњено издање своје *Историје словенских књижевности.* Његов основни став да је највећа слабост словенског света што се узајамно недовољно познаје и данас је актуелан. Српским ђацима и студентима у другој половини 19. века није било омогућено да на своме језику читају овакве књиге о словенским књижевностима. Срби су превели са немачког Шерову *Општу историју књижевности* у којој није било готово ништа о словенским књижевностима. Стојан Новаковић је запазио ту слабост Шерове књиге и желео да је надокнади преводом Пипинове. Витомир Вулетић је у својој

поменутој књизи само констатовао да, и поред упорног настојања Стојана Новаковића, Пипинова *Историја* није преведена на српски језик. Али, он није навео ниједан конкретан разлог зашто се то тако догодило. У сваком случају, морале би се имати у виду опште политичке прилике, али још више конкретне културне прилике у Србији онога времена. Какве су тешкоће прављене у културним односима Срба и Руса у оно време (и не само онда!) може лепо да илуструје једна цртица коју је Вулетић пренео из необјављеног дневника Платона Кулаковског који је био професор руског језика на Великој школи у Београду. Кулаковски пише:

> "24. фебруара 1879. Васиљевић (Алимпије, В. В.) ми је испричао зашто је он престао да предаје руски језик који је почео предавати пре осам година. Ствари су се одвијале овако. Аустријски конзул, веома незадовољан што се у Београду предаје руски језик, не једанпут је изразио свој бес због тога. Онда је на Васиљевићево предавање био послан Медаковић који је доставио Шишкину, руском конзулу у то време, да Васиљевић шири "нихилистичке идеје". Шишкин се онда обратио Гарашанину са захтевом да се престане с наставом руског језика, и ето по жељи руског конзула била је прекинута настава руског језика". (1995:239-40)

Оваквих замешатељства није било мало. Ову цртицу из руско-српских културних веза забележио је и сам Пипин у *Вестнику Европы* 1979. А Милан Ђ. Милићевић, годину дана раније, у писму Пипину жалио се како се руски језик у Београду учи мало и тек одскора. Он је обећавао да ће Пипинови чланци о панславизму бити преведени у Србији и да се тамо нестрпљиво очекује Пипинова историја словенских књижевности. Од свега ништа није било. Руски историчар славјанофилске оријентације В. И. Ламански у једном писму Стојану Новаковићу из 1879. године, дакле после Берлинског конгреса, жалио се да лоше и ружно иде "код нас" оно што се тиче Словена и у науци и у политици и признао да не могу без осећања стида да гледају на Јагићев *Archiv für slavische Filologie*, те да су се он и Пипин договарали да и они оснују такав

часопис, чисто научни (без политике) у Петрограду (В. Вулетић, 1995:206). На катедру за славистику Санктпетербурског универзитета године 1880. на место Срезњевског дошао је Ватрослав Јагић и славистика је све више усмеравана у правцу који је он одређивао.

Непосредно после Пипинове *Историе славянских литература* појавила се у Паризу, на француском језику, књига једног од тада водећих француских слависта Селеста Куријера *Историја савремене књижевности код Словена.* Куријер се мање сналазио од Пипина у разликовању идентитета балканских Словена. Поред Словенаца и Бугара, он је пажњу посвећивао и Србима и Хрватима, али их је сматрао једним народом, Србо-Хрватима, јер говоре једним језиком. Ипак је књижевности Срба и Хрвата посветио посебне одељке; дубровачку књижевност приказао је у одељку о српској књижевности.

Можда ће нека будућа истраживања показати како је било могуће да руски слависта славјанофилске оријентације Платон Кулаковски (1848-1913) објективно допринесе учвршћењу сербокроатистике и разграђивању србистике. Кулаковски је једно време живео у Београду где је на Великој школи предавао руски језик и књижевност (1878-1882) и током свога боравка међу Србима сачинио књигу *Вук Караџић, његов рад и значај* (1882), на основу које је стекао научни степен магистра филолошких наука на Московском универзитету. Била је то, после биографске скице о Вуку И. И. Срезњевског, прва монографија о великом српском филиологу. Кулаковски је у књизи приказао и рад Вукових претходника и рад неких од његових савременика. Руски научник се према изворима односио углавном коректно, у мери у којој је разумевао проблеме. У његовој књизи се, на пример, јасно каже да је "Гај у Хрватској прихватио Караџићев српски језик као књижевни језик Хрвата" (1987:160). Али се већ на следећој страници (161) каже: "Године 1850. Хрвати и Срби су се сложили око избора дијалекта у књижевности и јединства правописа". А на последњу наведену реч надовезује се фуснота у којој је цитиран цео први део бечког *Књижевног договора*. И Кулаковски је, дакле, некритички преузимао погрешан став да је Бечки

договор био договор Срба и Хрвата о заједничком језику. Да су та два става неспојива, он није примећивао.

Кулаковски је израстао из славјанофилских кругова, па је у својој књизи према Вуку изражавао однос својствен припадницима тога покрета нарочито после њиховог разочарања у Србе у српскотурском рату 1876-7. Он је на више места у књизи замерио Вуку што је учинио пресудан корак да Срби напусте рускословенски језик и да за књижевни језик узму језик којим је народ говорио. Ђорђе Живановић, у тексту о оснивању Катедре за словенске језике и књижевности у Београду (1970), наводи да је министар просвете Стојан Новаковић желео да Кулаковски што пре оде из Београда.

Друга књига Кулаковског, која се нас тиче, одбрањена је као докторска дисертација у Варшави где је Кулаковски предавао као гостујући професор. Ова докторска теза објављена је на руском под насловом *Иллиризмъ* (1894). Она је много обимнија од књиге о Вуку; има близу пет стотина страна великог формата. У раду на књизи Кулаковски се, како сам истиче, посебно ослањао на мишљење двојице важних људи: Фрање Рачког и Богослава Шулека. Илиризам је у њој приказан, практично, са тачке гледишта његових загребачких настављача. То је било толико уочљиво да му је и Јагић, приказујући његову књигу, замерио на тој једностраности. Кулаковски, васпитан у духу славјанофилства, видео је у илиризму остварење идеала (бар делимично) о сливању у једну целину словенских народа, њихових језика и књижевности.

> ... Илиризам представља један од блиставих, практично успелих огледа делимичне примене у живот теоријских учења о словенском књижевном обједињавању, јер образовање једне књижевности у Хрвата и Срба, раздељених вероисповешћу, историјом и васпитањем под деловањем различитих култура, представља корак напред ка остварењу тих идеалних задатака зближавања и обједињавања... (410)

Кулаковски је из принципијелних разлога волео илирски покрет, а није волео Вука. Он је био руковођен унитаристичком идејом словенског јединства и ту идеју јединства видео је у илиризму. Он није уочио да се у овом случају радило о симулацији јединства, па су практичне последице његовог дела ишле у прилог сербокроатистике и будуће кроатистике, а на штету србистике. Совјетско "литературоведение" наследило је ову заблуду и учврстивши је новом коминтерновском заблудом о "социјално и национално угњетеном хрватском народу" у Југославији оно је учвршћивало сербокроатистику тиме што је безочно и упркос чињеницама приказивало Вука Караџића као творца "народног српскохрватског језика". Совјетски аутори П. А. Дмитријев и Г. И. Сафронов у својој скромној књизи под општим називом *Из истории русско-югославянских литературных и научных связей* (1975) за главну тему узели су дело Вука Караџића. Њихова књига је дошла као реакција на Декларацију о хрватском језику из 1967. Бранећи јединство "српскохрватског" језика од хрватског језичког сепаратизма она је, користећи се фалсификатом о идентитету тога језика, наводила воду на воденицу сербокроатистике. Званична руска филологија, као добрим делом ни српска, још се није ослободила ових заблуда.

У духу идеализоване идеје српскохрватског јединства радио је и далматински филолог и књижевник Натко Нодило (1834-1912). Он је у периоду од 1885. до 1890. у *Раду* ЈАЗУ објављивао капитално дело под називом *Стара вјера Срба и Хрвата*. Ово дело је у обједињеном виду објављено тек 1981. Оно је значајно због тога што је у њему реконструисана словенска и заједничка српска и хрватска религија и митологија. Нодилова испитивања старе словенске, односно српске митологије, спадају међу најраније и најзначајније. Оно се временски подудара са испитивањима које је у истој области вршио чувени француски слависта Луј Леже (1843-1923), аутор значајног дела *Словенска митологија* (1901). Своја истраживања Леже је започео још шездесетих година 19. века. Природу Нодилових погледа може да илуструје следећи пасус са почетка његове књиге:

> Naše biti će ono, što je srpsko i hrvatsko. U ovoj radnji Srbi jesu što i Hrvati, a Hrvati što i Srbi. Sinonimija jednih sa drugima za nas je potpuna. Po mnogom znaku neki, dašto, drže da kad se amo doseliše, Srbi i Hrvati bijahu dva odelita naroda, svaki sa donekud vlastitim jezikom, običajima i religijom. Srbi, zar štokavci, može biti da ponikoše od roda nepomiješanih zgoljnih Anta, dok Hrvati, čakavci u početku, kano da bijahu poluleškoga porekla. Nego, bilo što mu drago, bili, iz prva, Hrvati i Srbi dva naroda, ili bili oni narod cigli, uz dva suznačna imena, i uz svoju stariju čakavštinu, a noviju poodraslu štokavštinu, hrvatstvo i srpstvo, već poizdavna, tako se prseplelo i sraslo, te poizjednačilo, da je nauci sada preteško u etničnom pogledu lučiti, što je hrvatsko, što li srpsko. Koje su starine čisto hrvatske, koje čisto srpske? Koja religija hrvatska, a koja li srpska? Na ova pitanja ja ne znam razgovetna odgovora, kao što ni Englez ne bi sad znao raspravljati napose o starinama anglijskim i saskim. Ispitivaču jedno je neznaboštvo Angla i Sasa; a tako će i nama jedno samo biti neznaboštvo Srba i Hrvata. Ako se pak ovdje, obično, Srbi prvi redom spominju, to visi jedino o glavnome našem izvoru, o pjesmama i pričama narodnim, koje ponajviše od Srba potekoše. "Srbi svi i svuda", ili "Hrvati svi i svuda", i jedno i drugo meni je po isti način pravo, kao što je ono i jedina logična lozinka. Oboje opravdava zajedničku sućut. (1981:44)

Из литературе коју Нодило наводи у своме делу види се да се његова књига односи превасходно на испитивање старе српске митологије и религије. Хрватскога је у њој сасвим мало. Управо та чињеница доводи у сумњу моралну страну Нодилове идеализације јединства Срба и Хрвата.

Збирке народних песама на српском језику

У години Вукове смрти 1864. један од познатијих скупљача народних песама, Лука Марјановић (1844-1922), објавио је у Загребу књигу под насловом *Хрватске народне пјесме*. Песме у овој збирци су на штокавском наречју и не разликују се, по језику и темама, од српских народних песама.

Шездесете и седамдесете године 19. века карактеристичне су по објављивању незаобилазних збирки народних песама: Петрановићевих, Милојевићевих и Богишићевих, које су попуниле просторе, физичке и духовне, које Вук није довољно обухватио својим збиркама. Ови скупљачи били су настављачи Вуковог рада. На жалост, ова њихова дела нису имала подједнако лепу судбину.

Један од најзначајнијих скупљача српских народних епских песама после Вука Караџића био је Богољуб (Теофил) Петрановић (1830-1887). Он је скупљао песме превасходно из Босне, тј. из крајева у којима их Вук није скупљао. Сакупио је укупно 246 епских песама и 771 лирску песму и припремио их за штампу у оквиру шест збирки. Петрановићев скупљачки рад имао је, поред филолошке, и политичку тежину: показивао је да се у Босни и Херцеговини певају песме сличне онима које се певају у другим крајевима српског народа. Сам Петрановић се према свом скупљачком раду односио не само као према филолошком већ и као према националном раду. Његову прву књигу под насловом *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине* објавило је Српско учено друштво из Београда 1867. са предговором Стојана Новаковића. Новак Килибарда, који је докторирао на Петрановићу, у предговору књизи *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине* (књига прва, Сарајево 1989), овако је, најкраће, представио и судбину те књиге и њеног аутора (стр. XXIV):

> Српско учено друштво истакло је велики значај Петрановићевог рада, а кнез Михаило Обреновић наградио је сарајевског учитеља, јеромонаха Теофила, са сто дуката. Вила, Даница, Србија и Српски дневник једногласно су препоручили Петрановићеве збирке и обасули их похвалама.
>
> Ватрослав Јагић први је научно приступио Петрановићевим пјесмама. Угледни научник изразио је сумњу у исправност Петрановићева рада на прикупљању народних пјесама, и у народни карактер пјесама његове збирке коју је издало Српско учено друштво. Стојан Новаковић, који је уиме Српског ученог друштва био позитивно оцијенио

Петрановићеву прву збирку епских пјесама, изјавио је после Јагићеве критике да су судови које је изрекао о Петрановићевим пјесмама били више плод одушевљења народном пјесмом него резултат научне анализе. Новаковић је био тек на почетку своје научне каријере кад је оцењивао Петрановићеву збирку 1866. године.

Милорад Шапчанин убиједио је 1869. године Српско учено друштво да Петрановићеву другу књигу епских пјесама не би требало прихватити. Друштво је прихватило ту оцјену свога члана, те Петрановић све до своје смрти 1887. неће чути ниједну похвалну ријеч о својим збиркама народних пјесама. Другу збирку епских пјесама издао је у Београду о свом трошку, а три збирке, једну епских и двије лирских пјесама, које су још 1868. биле спремљене за штампу, није ни покушао да објави.

Килибардино мишљење о Петрановићевом раду је и критичко и сложено, али у основи веома повољно. То, другим речима, значи да аутор не одобрава гест којим је Петрановићев скупљачки рад заустављен. Имплицитно и по њему је то био велики удрац за србистику као самосталну филолошку дисциплину.

Сличну судбину доживео је и један други, још значајнији српски филолог: Милош С. Милојевић (1840-1907). Милојевић је све до осамдесетих година 20. века био једно од посве заборављених имена у српској култури. Филолози нове оријентације данас га истичу као главног представника српске самородне (аутохтонистичке) оријентације у српској историографији у 19. веку. Школован у Русији, образован, полиглота, један од првих српских академика, он је 1872. године објавио једну књигу невеликог обима која се данас често наводи и цитира. Она се зове *Одломци из српске историје*, а чини део његовог обимног необјављеног историографског рада. Крајем шездесетих година Милојевић је почео да објављује књиге под насловом *Живот и обичаји народа српског* и у кратко време је објавио три књиге: 1869, 1870. и 1875. То је у 19. веку најобимнији етнографски и скупљачки рад који се тиче Срба после Вукових књига. Као и Петрановићев даљи рад, тако је и

скупљачки рад Милојевића зауставила такође оштра критика, са истих оних позиција са којих је Јагић критиковао Петрановића. Критички напад на Милојевића учинила су три значајна човека онога времена: Иларион Руварац у Летопису Матице српске (1873) и Стојан Новаковић и Милан Кујунџић Абердар у *Гласнику* Српског ученог друштва (исте 1873). Милојевићеве збирке, као и Петрановићеве, данас посебно привлаче пажњу истраживача због своје митолошке садржине. Оне су добиле на цени после објављивања *Велесове књиге*. Сретен Петровић, у *Митологији Срба* (1997), овако се одредио према Милојевићу и његовим критичарима:

> Други пример тиче се односа наших фолклориста према импозантној тротомној збирци *Песама и обичаја укупног народа српског* (1869, 1870, 1875) коју је објавио, дозвољавам себи слободу да то кажем, један од наших најученијих и најугледнијих филозофа културе из друге половине 19. века Милош С. Милојевић. Да ли, можда због своје ускостручне компетентности – без ширег филозофско-културолошког видокруга, тек, због злонамерне оптужбе С. Новаковића и М. Кујунџића (1873) да Милојевићеве песме "врве од фалсификата", или, како рече Луј Леже, бранећи унеколико Милојевића, оне су у Србији пређутане стога што су у њима објављене и тзв. "неверне" песме, које нису у складу са Новаковићевим и Кујунџићевим "политичким укусом", и наша савремена фолклористика догматски се држећи ове научно неопрезне и теоријско методолошки необразложене критичке оцене Новаковића, чини још већу грешку. Интимно се односи некритички према изреченој оцени Новаковића, фетишизирајући свако слово његове изречене критике, и што је најгоре, јавно пређуткује постојање ових Милојевићевих збирки. (1997:40).

Посебно је била оштра критика Милојевића коју је у Летопису Матице српске објавио Иларион Руварац. Та критика се тицала једног Милојевићевог текста о светој Петки објављеног у Гласнику Српског ученог друштва (књ. XXXI). Али она се негативно односила и на његов рад у целини. Завршавала се овим пасусом:

> И такога шарлатана изабрало је Српско учено друштво у Београду за свога члана, потпомаже га, и даје "створовима" његовим места у свом Гласнику! Ваистину то је колико смешно толико и жалосно!

Руварчева критика је једна од оних (ако не и прва међу њима) које су запечатиле Милојевићеву судбину. Иларион Руварац, који је ту критику изрекао, већ је био сматран родоначелником критичке историографије у Срба.

Валтазар Богишић (1838-1908) објавио је 1878. у издању Српског ученог друштва у Београду збирку народних песама под насловом *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, *I.* Друга, предвиђена, књига никада није објављена. Од 130 објављених песама седамдесет су песме дугог стиха, бугарштице. То је највећа и најзначајнија збирка бугарштица.

У време појаве Богишићевих збирки, највећи живи слависта Франц Миклошић имао је тезу да су српске народне песме писане у десетерцу, а хрватске у дугом стиху, шеснаестерцу. То је практично значило да су бугарштице хрватске песме. Јагић је, после изласка Богишићеве збирке, критиковао овај Миклошићев став и показао да су бугарштице по језику и теми не само хрватске већ и српске. Такав његов став се може тумачити двојако. С једне стране, он није противречио своме пријатељу, дубровачком Србину католику из Цавтата Валтазару Богишићу, који му је претходно чинио велике личне услуге. С друге стране, он је овим својим ставом подржавао властиту идеју о хрватскосрпском заједништву и у језику и у народној књижевности. Може се приметити да такав Јагићев став не корелира са оним из едиције *Стари писци хрватски.* Али он је имао дебеле разлоге да заступа ово заједништво од којег је хрватска страна могла само да добије, а српска да губи.

Коста Херман, управник Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву, објавио је 1888-89. године *Народне пјесме мухамедоваца у Босни и Херцеговини,* у две књиге.

Песме објављиване у збиркама под именом хрватске народне пјесме и мухамедовске народне пјесме на истом су

језику као и српске народне песме. По језику, форми и садржају, поготово по темама, оне су углавном такве да би се могле наћи и у Вуковим збиркама. У другој половини 19. века, међутим, све више се наметао јагићевски концепт о подели народа једног језика према вери. Подела народних песама на српске, хрватске и мухамеданске пројектовале су такву поделу. Било је то супротно схватањима која су важила код других европских народа.

Таквој деоби народа по основи вере сметало је једно велико дело: дело Вука Караџића које је грађено на посве другом концепту: оном који је израстао на принципима славистике и европске филологије. Вука је, зато, требало или оспоравати или га изневеравати. У пракси је чињено и једно и друго. Ево једног примера. Приликом преноса Вукових моштију у Београд 1897. у листу *Црвена Хрватска*, који је излазио у Дубровнику, објавио је Франо Супило чланак под насловом *Вукова слава у Београду.* Виктор Новак о томе чланку пише критички у књизи *Вук и Хрвати* (1967:533-534) .

> У чланку има таквих позледа и нацији, и покојнику, какве је могла да измисли и нанесе само најпоганија душа. Истина је да чланкописац признаје Вуку да је био најзаслужнији радник на пољу српске књижевности. Али то писац истиче како би се наругао Србима како пре Вука уопште нису имали своје књижевности, дозвољавајући да ју је ипак како-тако представљао Доситеј Обрадовић. Насупрот овој очигледној неистини и незнању супротстављају се особитости хрватске књижевности, са својим обилатим доприносима, у Дубровнику и осталој Далмацији. Народне песме које је Вук објавио, међу њима најлепше припадају хрватским крајевима, а таквих уопште, мисли овај затровани створ, Срби у Србији немају. Што су те хрватске песме издате под српским именом, нанело је велику штету хрватском имену и хрватској култури.

Књига Виктора Новака пуна је примера напада на Вука са хрватске стране. Сви они су били изазвани тиме што је Вук, више него и један други српски писац, својим делом и чином

чувао интегритет српског језика и српске књижевности. То дело је било препрека на путу преузимања делова српске књижевности, преименовања српског језика и похрваћивања дела српског народа. Ту препреку је требало или уклонити или, пошто се то није могло, прескочити је својатањем и самог Вука Караџића. Успешно се радило нарочито ово друго.

После дужих припрема Матица хрватска организовала је крајем 19. века скупљање хрватских народних песама. Године 1888. Матица хрватска поверила је уредничку улогу у овом послу Ивану Брозу. Иван Броз (1852-1893), који је као и Јагић био кајкавац, добио је тако задатак да изучи поезију која је испевана на штокавском. "Познавајући Хрватску, гдје се родио, и Славонију, у којој је био три године учитељ, запути се г. 1890. Босном, Херцеговином, Далмацијом и Црном гором проучавајући народ и народни говор", каже се у Предговору првој књизи *Хрватских народних пјесама,* коју је он уредио. Пошто је Броз умро, његa је на месту уредника наследио Никола Андрић који је посао завршио. Едиција *Хрватске народне пјесме* издата је у десет књига; последња књига издата је 1941. Међу њима су четири обимна тома под насловом *Хрватске народне пјесме (мухамеданске).* Све те песме на штокавском, по правилу су ијекавског изговора. Посебно је карактеристична друга књига ове едиције у којој се налазе само песме о Марку Краљевићу. Ни по садржају, ни по темама, ни по језику, чак ни по насловима, оне се не разликују од песама из Вукових збирки. У првој реченици *Предговора* овој књизи Иван Броз се и позива на "нашег великог скупљача Вука Караџића". Он, дакле, не одваја хрватско од српског ни по чему другоме већ по имену. Хрватске су оне песме којима се надене такво име.

У време појаве овог грандиозног фалсификата "шарлатан" Милојевић, изврећан и осрамоћен, већ је био умукао. А Петрановића више није било међу живима. У пуној снази била је бечко-берлинска школа чији је најистакнутији представник међу Јужним Словенима, Ватрослав Јагић, држао конце научне политике у области словенске филологије.

Критичка историографија Илариона Руварца и бечко-берлинска школа

Иларион Руварац (1832-1905) у Бечу је студирао права. Пошто га је интересовала историја, он је још као студент прихватио ставове савремених немачких историчара, пре свега Ранкеа. "Руварчева је заслуга да је потпуно запливао струјом модерне немачке историографије, да је већ у младим годинама израдио свој поглед на историју и њену задаћу, да је као ђак савладао потпуно метод историјског испитивања, те тако, иако пошав од романтичарског врела, постао представником новога реалистичкога правца у нас", каже Јован Радонић у студији о њему (*Споменица Илариону Руварцу,* 1955:9). За Руварчев рад је посебно значајан став да се у историјским изучавањима треба држати примарних докумената. У примени тога метода Руварац је дошао до више значајних открића. Доказивао је да краљ Вукашин није убио цара Уроша, како су говориле епске песме; да Вук Бранковић није издао Србе на Косову; да Црна Гора није била непрекидно независна од Турске. Жеља му је била да као историчар каже објективну, а не пожељну, истину о националној прошлости. Руварац се оштро супроставио такозваном романтичарском правцу у српској историографији или, другим речима, српској самородној историјској школи. Као историграф био је сав усмерен на рушење националних митова у чему није умео да нађе потребну меру. Гроfа Ђорђа Бранковића приказао је као лажљивца и самозванца, не видећи у њему велику историјску личност и обновитеља српске државне идеје. Да је и сам Иларион Руварац био донекле свестан и негативне стране своје улоге, види се из његовог писма проти и песнику Васи Живковићу које је објавио Јован Радонић у поменутој студији. Писао је проти: "И ја знам – иако сам свога века више кварио, рушио и разрушивао, неголи стварао и зидао – да сам ја род српски, народ свој љубио и да љубим..." (21).

У студији *Критика радова Илариона Руварца* Никола Радојчић је показао да су савременици различито оцењивали Руварчев рад. За Јагића он је "кроз многе деценије признат као

најзнаменитији, најкритичнији, најученији српски историчар". За Шиму Љубића био је луђак и будала, за Јована Н. Томића он је био представник оне "лажне критичке школе", која се пребацила и изврглa "у неродољубиву историску школу" (1955:117). Радован Самарџић, који је објавио четири књиге о српским историчарима под насловом *Писци српске историје,* са доста резерве је писао о Руварцу и о плодовима његовог рада. Истицао је да су Срби, у 18. веку, имали два велика историчара, Ђорђа Бранковића и Јована Рајића, да тако великих синтеза као што су главна дела ове двојице, они у 19. веку нису имали. У првој од тих књига Самарџић има опширну студију о Стојану Новаковићу која већ својим насловом истиче пишчев став и оцену: *Стојан Новаковић – утемељитељ савремене српске историографије.* Из његове анализе произилази да се, упркос свим недостацима, Новаковићу не може приговорити да је прекинуо традицију која га повезује са аутохтоним српским историчарима Бранковићем и Рајићем, нити да је био следбеник бечко-берлинске школе. Али из тога следи и закључак да се Илариону Руварцу пориче место родоначелника савремене српске историографије.

Раскидајући континуитет не само са Бранковићем, већ и са Рајићем и Соларићем, и сатирући представнике тзв. романтичарске историографске школе међу својим савременицима, Руварац је највише допринео превласти бечко-берлинске школе и њених следбеника, не само у историографији већ и у филологији. Бечко-берлинска историјска школа се, у новије време, много помиње, али се, по правилу, она не приказује и не анализира. Бар на нашем језику не постоји о њој ниједна компетентна студија. Представници српске самородне историјске школе замерали су бечко-берлинској њену потчињеност геополитичким интересима Аустрије на Балкану и у словенском свету. Иако се ова школа везује за историографију а ређе за филологију, њено простирање и на филологију је природно јер су историје појединих народа неодвојиве од историје њихових језика и књижевности. Још у време деловања Вука Караџића постојао је у филологији проблем усклађивања научних принципа са државним интересима. Али, истакнути

немачки и словенски научници и Вук, својим концептом о језику као темељној одредници нације, успевали су да у свом времену овај филолошки научни принцип ускладе са политичким интересом и немачког и српског и других словенских народа за националним самодређењем. Аустријска држава, међутим, није се устручавала да филологији и историографији намеће своје политичке и геостратешке интересе независно од научних принципа. Један од приоритета аустријске државне политике, још од 18. века, било је расрбљивање српског народа, а то значи и расрбљивање српског језика и књижевности. У другој половини 19. века та политика се све потпуније остваривала. Руварац је послужио да се та политика донекле примени и у српској историографији. Јагић је био еминентни представник ове политике расрбљивања у словенској филологији. А "Руварца је, према мишљењу Николе Радојчића, у научну орбиту лансирао Ватрослав Јагић, научник такође великог ауторитета међу Србима", каже Вера Милосављевић (1997:234). У некрологу поводом Руварчеве смрти, који је објавио у свом *Архиву за словенску филологију* (1905), Јагић је свога фаворита назвао "врховним поглавицом српске историографије друге половине 19. века". Маргинализацијом научног доприноса српске самородне историјске школе у проучавању живота и обичаја Срба и српске историје и гушењем и омаловажавањем филолошких послова у Срба који су следили аутентичне ставове Вука Караџића, учињена је велика грешка чије штетне последице и данас карактеришу стање у науци. Међутим, отпори појединаца томе правцу практично никада нису престајали и нису остајали без позитивног дејства мада нису успевали да стекну глас новог признатог правца у науци.

Преименовање српског језика

Постоји неколико фаза у преименовању српског језика. Прва од тих фаза је била илирска. Језик који је Вук називао српским, илирци су називали илирским. У чланку под називом *Коло*, објављеном у *Даници* 1846. године, Гај је рекао да

илирцима “ни издалека није на ум пало икада тврдити, да то није сербски већ илирски језик”. Још увек веран идејама илирства, он се у овом чланку супростављао идеји југословенства, и употреби израза Југославјани, уместо израза Илири. Чинио је то зато што је тај израз носио и идеју језичко-етничке посебности југославјанских народа: Бугара, Срба, Хрвата и Словенаца.

Фрањо Рачки, у чланку *Југословјенство* (1860), већ се не одриче израза, али му даје другу садржину од оне коју су му давали Павловић и Суботић. Он каже:

> Ми Југословјени *раздијељени смо једним језиком,* овом правом душом народа, главним, често и јединим сидром народности. Словенско, српско-хрватско и бугарско наријечије разлеже се из уста тринаест милијуна житељства на простору већем од читаве Италије, с којом се красна Југословјенија у многом обзору натјече. Жели ли Југословјенство *једним народом у духовном смислу постати,* то би имало настојати да се *сједини у књижевном језику...* (Цитирано према: Златко Винце, *Путовима хрватског књижевног језика,* 1978:534)

Пут који Рачки препоручује Југословјенима, пре свега Бугарима и Словенцима, јесте да прихвате једно од југословенских (тј. јужнословјенских) наречја за свој књижевни језик, односно да учине као и Хрвати, који су прихватили српско нарјечје (у значењу језик), за свој књижевни језик. У његовом тексту, међутим, тај заједнички језик, језик илирски, који је за Гаја био српски језик, већ је постао српско-хрватски. Уколико би га и други Југословјени прихватили он би морао постати југословјенски. Овакве промене назива језика, међутим, нису значиле и мењање његовог садржаја. Промене су се дешавале у сфери генолошког назива, делимично у сфери генолошког појма (на пример кад се српски језик схвати као српско-хрватски), али се није тицао генолошког објекта. У свим варијантама штокавски (=српски) био је језик који се имао у виду као заједнички књижевни језик и Срба и Хрвата, и

Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца), као и Југословјена (поменутих народа и Бугара).

Није спорно да су илирци, који су почели да објављују на хрватском (тј. на кајкавском) већ после неколико бројева својих *Новина* и своје *Данице* почели да објављују исте публикације на штокавском, тј. на илирском, односно на српском језику. Па ипак, треба имати у виду да се онај илирски језик, који су употребљавали илирци, унеколико разликовао од српског народног језика. То је био, у основи српски језик, али је често садржавао и лексичко благо из ширег ареала, тј. и из кајкавског и чакавског наречја, зависно од аутора. Што је било посве природно: најранији илирци су потицали превасходно са тих подручја.

Усвајање имена илирски језик за језик којим се служе Хрвати, у следећој фази учиниће могућим да се српски и хрватски језик паралелно третирају као један језик, али са два имена: као српски и као илирски. Тиме је већ била дата основа да се тај језик назове српскохрватски, односно хрватски или српски. Спорадичне употребе тог двочланог (двонационаног) назива за исти језик срећу се још у првој половини 19. века. Али да би се та употреба усталила, било је потребно да се пређе још један корак. То је била одлука Хрватског Сабора да званичан језик у Хрватској и Славонији буде *хрватско-славонски језик*. Хрватски језик је тада значио исто што и кајкавски, а славонски је значио исто што и српски. Следећи корак учињен је на Штросмајерову иницијативу: да језик Југославенске академије знаности и умјетности буде *хрватски или српски*. Тај његов предлог прихватио је и Хрватски сабор, затим и ЈАЗУ. Тако је оно што је до пре само неку деценију било само српско постајало заједничко: српскохрватско, тј. хрватско или српско. У наслову једне граматике израз српскохрватски језик први пут је употребљен у књизи: Pietro Budmani, *Gramatica della lingua serbocroata (ilirica)* 1866. године. Перо Будман је био Србин католик из Дубровника. Спадао је међу истакнуте филологе југословенске оријентације онога доба. Наследио је Ђуру Даничића на месту уредника *Рјечника хрватскога или српскога језика* (1883-1907). Споља гледано, испада да су кључну улогу у

преименовању језика одиграла двојица Срба. Те чињенице, међутим, не могу да сакрију истину да су они били стављени у функцију остваривања аустро-хрватске стратегије у области језика. Преко њих је учињено да један језик добије два национална имена, дакле, нешто што одступа од норми које важе за све друге језике. Било је то лоше решење које ће уродити још горим последицама.

Главни резултати Даничићевог рада у Загребу

Ипак, кључна личност преко које ће се извршити преименовање српског језика у хрватски или српски, односно српскохрватски, био је, међу српским филолозима, Ђуро Даничић. Његов удео у преименовању српског језика је најуочљивији. Пре него што ће прихватити преименовање српског језика, Даничић је у више својих радова језик којим пише називао српским именом. Учинио је то у следећим делима: *Рат за српски језик и правопис* (1847), *Мала српска граматика* (1850), *Српска синтакса* (1858), *Разлике између српског и хрватског језика* (1858), *Основе српског језика* (1863), *Рјечник старина српских* (1864). Даничић је најуже сарађивао са Вуком у изради његовог *Српског рјечника* (1852). Година 1867. када је изабран за секретара ЈАЗУ, може се узети као граница од које Даничић почиње да употребљава ново име за српски језик. То се може видети из наслова његових књига објављених после те године. Ти наслови сада гласе овако: *Облици хрватскога или српскога језика* (1869), *Прилог за историју акцентуације хрватске или српске* (1872), *Прилог за историју компаратива у хрватском или српском језику* (1874), *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека* (1874), *Коријени с ријечима од њих посталијем у хрватском или српском језику* (1877), *Оглед. Рјечник хрватскога или српскога језика* (1878), *Рјечник хрватскога или српскога језика* (1882).

После одласка у Загреб за секретара ЈАЗУ Даничић је, у научном смислу, урадио две крупније ствари. Једна од њих је књига *Коријени с ријечима од њих посталијем у хрватском или српском језику* (1877), а друга је издавање прве свеске *Рјечника*

хрватскога или српскога језика (1882), на којем је радио више од деценије. Оба та дела доносе нешто ново у односу на оно што је Даничић раније писао. То ново јесте ново име за српски језик. У Даничићевим текстовима српски језик се тек од његовог загребачког периода зове хрватски или српски. Изразе српски и хрватски он је схватао као синониме, али се ипак према њима није понашао као према потпуним синонимима. Кад *Облике* изда у Загребу они се зову *Облици хрватског или српског језика*. Кад их изда у Београду – они се зову *Облици српског или хрватског језика.* Већ у овим насловима на помолу је била садржана идеја о цепању српског језика на српски и на хрватски део.

Даничић је, у обема поменутим значајнијим публикацијама, које су први пут објављене у Загребу, у *Корјенима* и *Рјечнику,* одступио од својих ранијих ставова који су били идентични са Вуковим: да се српски и хрватски језик разликују, а да је прави хрватски језик, у ствари, чакавски.

Није Даничић једини мењао ставове у науци. Али су промене његових ставова биле мотивисане ваннаучним разлозима. За те промене, које су за његов народ имале судбинске последице, он у јавности није био много критикован. Више је добијао похвале и то са обе стране. Добијао их је, с једне стране, као верни следбеник Вуков, што он после Вукове смрти стварно више није био, и добијао их је као један од твораца језичког јединства са Хрватима што је, бар привидно, био.

Прихвативши, после одласка у Загреб, став да су српски и хрватски језик један те исти, те да се њихова имена могу употребљавати синонимно, Даничић га је упорно бранио. То је посебно чинио у *Рјечнику хрватскога или српскога језика* чији је први уредник постао. Он је тиме донекле одступио од става изнетог у тексту *Разлике између српског и хрватског језика* (1857) у којем је тврдио да је српски језик штокавски а хрватски чакавски. То одступање од свог ранијег става Даничић је могао (прећутно) да правда тиме што су, по њему, разлике између та два језика биле веома мале. Али ни после одласка у Загреб он није променио став према кајкавском. Кајкавски хрватски је, по њему, у основи био словеначки језик, а само по имену хрватски.

На основу такве његове концепције *Рјечник хрватског или српског језика* садржавао је само лексичко благо штокавског и чакавског. Он упорно није прихватао Јагићеву тезу по којој хрватски или српски језик има три наречја: штокавско, кајкавско и чакавско. Његова воља је поштована у изради речника све до после Другог светског рата када су се у новим свескама речника које је уређивао Стјепан Мусулин почело први пут систематски појављивати и лексичко благо кајкавског.

Поједностављено, али у основи тачно, Даничићево схватање (после одласка у Загреб) било је овакво: хрватски (тј. чакавски) и српски (тј. штокавски), не разликују се много па се отуда могу схватити и као један језик. Од та два наречја, односно језика, један треба узети за заједнички књижевни језик Срба и Хрвата. Природније је да то наречје буде оно које је неупоредиво више раширено, а то је штокавско, и то ијекавског изговора. Тај Даничићев став је победио и међу Хрватима. Испало је тако да се он изборио међу Хрватима да се за књижевни језик Хрвата узме српски језик у варијанти коју је заступао Вук Караџић, и коју је он, као Новосађанин и рођени екавац усвојио.

Проглашење српског књижевног језика за књижевни језик хрватски и такозвани хрватски вуковци

Својим присуством у Загребу и својим преименовањем српског језика у језик хрватски или српски, Даничић је дао пуни легитимитет деловању тзв. хрватских вуковаца. Хрватски "вуковци" – то су били хрватски филолози (као што су Јагић и Маретић) који су стајали на становишту да треба прихватити Вуков језик као заједнички језик Хрвата и Срба. Они су се у томе заклањали иза ауторитета Вука и Даничића. Борба хрватских "вуковаца" са противницима трајала је последње три деценије 19. века и завршила се тек крајем века њиховом пуном победом. То значи да је тек од краја деветнаестог века међу Хрватима у пуној мери преовладао став о томе да Хрвати и Срби имају заједнички књижевни језик.

Отпор таквом курсу пружали су и неки значајни хрватски филолози онога времена који су инсистирали на хрватском језичком индивидуалитету. Тзв. Даничићевој школи супротстављале су се и загребачка и ријечка филолошка школа. У полемикама које су у то време вођене, нарочито су значајне пројекције Адолфа Вебера Ткалчевића, најистакнутијег представника загребачке школе, о томе да хрватски књижевни језик треба да има особености и кајкавског, и чакавског и штокавског. Упркос њиховом отпору, победила је тзв. Даничићева школа, коју су после његове смрти представљали такозвани "хрватски вуковци". Ти "вуковци" су заиста следили Вукова начела која се тичу српског језика. Али су се у пракси понашали тако као да је Вук за живота стварно изграђивао језичко заједништво Срба и Хрвата, а не да се понашао супротно од тога, стално тврдећи да Срби имају свој, а Хрвати свој језик. "Хрватски вуковци" су, у ствари, симулирали да следе Вука. А они су, стварно, следили Даничића који је напустио Вука већ после његове смрти и који је почео да следи млађег од себе, Ватрослава Јагића. Тако се десило да су хрватски "вуковци" постигли више од илираца у неговању језичког јединства са Србима. Они су узели не само јужно наречје штокавског за свој

књижевни језик, већ су, преко тзв. Даничићеве школе, на крају века преузели и српски књижевни језик за свој књижевни језик.

Последње године 19. века обележене су борбом за дефинитивни избор књижевног језика међу самим Хрватима. У њих је тада било у употреби неколико правописа: Веберов илирски, Јагићев и још неки. Одлуку о томе какав ће се правопис усвојити као важећи, донело је ауторитативно политичко тело, тј. Хрватски сабор. Он се определио за Вуков правопис и за поштовање Вукових *Главних правила за јужно нарјечје.* Остварење те одлуке Сабора спровео је млади научник кајкавац Иван Броз у књизи која се зове *Хрватски правопис* (1892). Овај *Хрватски правопис* Ивана Броза био је наручен од Сабора. Броз га је радио на основу одлуке Сабора, како сам истиче, на корпусу Вукових и Даничићевих дела. То је, уистину, правопис српског језика сграђен на правилима главног српског филолога Вука Караџића. Хрватско име он је добио не "по правди", тј. на основу научне истине о томе језику, већ по томе што је, по одлуци Хрватског сабора, он био намењен Хрватима.

Један од главних резултата победе хрватских "вуковаца", јесте објављивање *Граматике и стилистике хрватског или српског језика* Томе Маретића 1899. године. Маретићеви погледи на национални језик Хрвата и Срба разликују се од Вукових. За разлику од Вука, Маретић је, попут Јагића, сматрао да Хрвати и Срби имају један заједнички језик са три основна наречја: штокавским, кајкавским и чакавским. Сматрао је, такође, да тај заједнички језик на обронцима свог простирања има карактеристике језика суседних народа: Словенаца на западу и Бугара на истоку. Отуда би природно било да се за књижевни језик Срба и Хрвата узму централни говори, тј. ијекавска штокавштина. Маретић је своју *Граматику и стилистику хрватскога или српскога језика* градио скоро искључиво на корпусу дела српских писаца, Вука и Даничића, како нескривено истиче. Отуда би "по правди", како би то Вук рекао, тачан назив за ту граматику био: *Граматика српскога језика*. Школско издање те граматике које се појавило исте године, међутим, носило је име *Граматика хрватског језика*. Кад се та

књига појавила, Маретића су критиковали (Јагић и Антун Радић) што та граматика хрватског језика није грађена и на језику (бар неких) хрватских писаца. Сматра се да је Маретићева *Граматика и стилистика хрватског или српског језика* до сада највеће граматичко дело које се тога језика тиче. Али она је и политички чин. Она је доградила оно што је одлуком Хрватског сабора из 1860. било пројектовано: да се српски језик назива двочланим именом: хрватским или српским.

У истом смеру настало је још једно крупно дело: *Рјечник хрватског језика* Ивана Броза и Фрање Ивековића (1901). Овај речник је почео да прави Иван Броз, али га је смрт у томе послу омела; подухват је довршио његов ујак, каноник Ивековић. Аутори, међутим, нису крили чињеницу да су материјал за *Рјечник хрватског језика* црпли из сасвим одређеног корпуса. У предговору они су јасно назначили да су то дела Вука, Даничића, Његоша и Милана Ђ. Милићевића. Вук, Даничић, Његош и Милићевић су несумњиво српски писци, који су своје књиге писали на свом матерњем језику. Отуда би прави назив овога речника био: *Рјечник српскога језика*; хрватско име томе речнику дато је посве арбитрарно. Ивековић је назив језика у 10. тачки предговора правдао овако:

> Ovo djelo moglo bi se zvati i *rječnik Srpskog jezika*, i da su ga napisali Srbi, jamačno bi se tako zvalo; ali mu je po jednakom pravu i po samim načelima Srbalja Vuka Karadžića (Srb. i Hrv. 6) i Đura Daničića (Dioba 5) ime *Rječnik Hrvatskog jezika*, jer su ga pisali i na svijet izdali Hrvati. Nije se dometnulo ili Srpskoga, jer taj dometak ne bi zadovoljio nijednog Srbina a ozlovoljio bi mnoge Hrvate, a i Srbi ne bi dodali *ili Hrvatskoga*. Braća ka braća.

Као да назив језика зависи од тога ко речник прави, а не од језика садржаног у речнику! Да ли би Ивековић, да је којим случајем направио речник немачког језика, којим су Хрвати увелико и дуго говорили и писали, тај речник могао назвати речником хрватског језика само на основу тога што га је

правио Хрват? Фрањо Ивековић и Иван Броз, као кајкавци, правећи речник штокавског, правили су речник туђег језика. (Опширније о овим проблемима у мојој књизи *Српски филолошки програм*, 2000:298-303.)

Проглашење такозваног босанског језика

Идеје о преименовању српског језика у српскохрватски, односно у хрватски или српски, нису лепо примане код Срба у Србији. Српски писци и званичници, прихватајући став да Срби и Хрвати имају заједнички језик, нису губили из вида да су Хрвати свој књижевни језик примили од Срба. А таквим односом према "заједничком" језику нису се задовољавали хрватски филолози. Шансу да се однос према "заједничком" језику промени у корист Хрвата пружила је аустријска окупација Босне и Херцеговине (1878-1918). Језичко питање у Босни постављено је када је тим покрајинама управљао аустријски министар Бењамин Калај (1882-1903). Мађар Калај био је једно време амбасадор у Београду (1868-1875). Као аутор *Историје српског народа* (1877, преведена 1882) добро је познавао Србе. У Босни и Херцеговини је пре његовог доласка, у школству већ функционисао српски језик и то на принципима Вукове стандардизације. Калај је одлучио да интервенише на подручју језика. Пошто није могао да промени језик којим се говорило, он је решио да му промени име: назвао га је *босански језик*. Године 1890. појавила се *Граматика босанског језика за средње школе,* без имена аутора. Ни стручњаци ни јавност нису прихватили ову граматику и то превасходно због наметнутог назива језика. Интересантно је да је назив *босански језик* прихватио Ватрослав Јагић, једини међу знатнијим филолозима. Милош Ковачевић, у тексту *Србистика и статус тзв. босанског језика,* наводи да је Јагић као члан Делегације у Заједничком парламенту Двојне монархије 18.06.1896. стао иза Калајеве језичке политике у Босни и назива босански језик. Сарадничко деловање Калаја и Јагића Ковачевић објашњава као игру ради наметања хрватског филолошког програма:

> У постизању тога циља Јагићев и јагићевски пут код Хрвата био је заиста дубоко промишљен: скренувши расправу са суштине, а то је смисленост хрватског приљепка у називу српског језика, Јагић разоткрива суштину свог програма. Јер расправа око "босанског" и његово признање потпуно остављају по страни па чак и оправдавају хрватски чин преименовања српског језика. Од залагања за "босански" тако ће највећу корист имати Хрвати. Њихов чин "двоименовања" српским језиком показује се много мањим злом од чина истискивања српског имена из назива језика у БиХ. Србе треба придобити да пристану на мање зло као на властиту побједу. Будући да Јагић није нимало наиван, он је знао да тзв. босански језик не може опстати без обзира што му је сам дао подршку. Зато је његова подршка не подршка "босанском" него преко босанског подршка "српско-хрватском", а заправо хрватском удјелу у "српско-хрватском језику". Ако назив "српско-хрватски" побиједи у БиХ, Јагић је то добро знао, онда је распростирање тога термина далеко веће неголи термина "српски" који је научно једини оправдан. (2000:59)

Књижевност Срба и Хрвата у предавањима Јована Бошковића и Светислава Вуловића

Пошто је последњих деценија 19. века и међу Србима све више побеђивала теза да Срби и Хрвати имају исти језик, све више се прихватала и теза да та два народа, који су, тобоже, по језику, а самим тиме и етнички, један народ, имају и једну књижевност. Тезе на основу којих се градио такав став испољавале су се тамо где им је и било природно место: у високошколској настави.

На Катедри за књижевност Велике школе у Београду Стојана Новаковића је прво наследио Јован Бошковић (1834-1892), а Бошковића Светислав Вуловић (1847-1898). Рукопис Вуловићевих предавања је изгубљен. Али се његови основни ставови ипак могу извући из његових објављених текстова и из бележака са његових предавања које је сачинила једна студенткиња и који се чувају у Рукописном одељењу Матице

српске. Текст тих предавања у основи је идентичан са текстовима Јована Бошковића о српској и хрватској књижевности који су објављени у два маха у Летопису Матице српске (1892, 1895). Радмило Димитријевић, у својој докторској тези о Вуловићу (1966), подсетио је на јавно изражену сумњу да је Бошковић објавио Вуловићев текст под својим именом. Независно од спора о ауторству текста (у чијем је осветљавању учествовао и Решетар) изгледа да су и Бошковић и Вуловић заједнички сматрали да Срби и Хрвати, будући да имају један књижевни језик, имају и једну књижевност. Њихова интерпретација заједничке српскохрватске књижевности била је прављена према декларативном ставу назначеном у Јагићевој *Историји књижевности народа хрватскога и српскога*. А то значи да су и један и други београдски професор донекле одступили од модела српске историје књижевности коју је сачинио Стојан Новаковић. Питање које је постављено као спорно, дубровачка књижевност, било је у њиховим текстовима третирано онако како је наговештено да ће бити третирано у Јагићевој *Историји*, а не онако како ће бити третирано у едицији *Стари писци хрватски*. То значи да је и дубровачка књижевност сматрана заједничком књижевношћу Срба и Хрвата. Професори Велике школе у Београду, Бошковић и Вуловић, прихватили су Јагићев став да Срби и Хрвати имају један народни језик, али нису прихватали други Јагићев став – онај који каже да су Срби католици само друго име за Хрвате. Ни Бошковић ни Вуловић нису прекидали везу са српском филолошком традицијом.

Хрватски филолози и деоба српскохрватске књижевности

Третман заједничке књижевности Срба и Хрвата код хрватских филолога текао је у обратном смеру од оног смера у којем су ишли Бошковић и Вуловић. Стратешки циљ хрватске филологије био је да се књижевност Срба и Хрвата, на језику који је проглашен за заједнички, подели тако да књижевност католика, а пре свега дубровачка књижевност, буде третирана као хрватска. На књижевност старих Дубровчана рачунали су

још илирци. Један од закаснелих илираца, и то Словак, рођен у Словачкој, Богослав Шулек, у полемичком тексту са Вуком *Срби и Хрвати* (1856) већ је правио оштру деобу истичући да су Доситеј и Вук српски писци, а Гундулић и Ђорђић хрватски. То је још одређеније чинио Армин Павић у својој књизи *Хисторија дубровачке драме* из 1871.

Посебно је значајна у тој прерасподели књижевности улога Ватрослава Јагића. Истичући стално да Срби и Хрвати имају заједнички српскохрватски језик са три наречја (чакавским, кајкавским и штокавским), Јагић је ипак веома добро знао да сва та наречја нису и стварно заједничка: јер нема нити је било Срба који су говорили чакавски или кајкавски. Али је он исто тако добро знао да, кад би то констатовао, теза о језичком заједништву не би прошла. То се може видети на примеру његовог односа према дубровачкој књижевности. У почетку бављења филолошким пословима он је на дубровачку књижевност гледао само као на хрватску, јер је био уверен да је она настала на чакавском наречју, тј. језику. О томе је оставио и трага у тексту *Из прошлости хрватског језика* (1864). Међутим, пред крај века, један млади Дубровчанин, Србин римокатоличке вероисповести, Милан Решетар, одбранио је код њега дисертацију о чакавштини. У тој дисертацији је, како и сам Јагић каже, у прах разнета теза о чакавштини као језику Дубровчана (види у мојој хрестоматији *Срби и њихов језик*). Одбрана Решетареве тезе имала је неколико последица. Решетар је постао Јагићев зет, а од Србина католика постао је и Југословен и изразити заступник идеологије југословенства. Јагић, бар кад је Дубровник у питању, није више доследно остајао на становишту да су Срби католици, у ствари, Хрвати (допуштао је, само могућност да и таквих има). Изгледа да је од тада па до краја живота заступао став да је Дубровник "заједничко добро" оба народа. То становиште је посебно заступао у својим мемоарима које је, после његове смрти (1923), приредио и објавио у Српској краљевској академији Милан Решетар у две књиге под насловом *Спомени мојега живота* (1930, 1934).

На самом крају 19. века, 1898, јавила се значајна и богато опремљена књига Ђуре Шурмина *Повјест књижевности хрватске и српске*. Она је пошла од става да се хрватска и српска књижевност негују на истом језику, па да се отуда могу третирати као једна целина. На народном језику однегована је богата народна књижевност, хрватска и српска, која је заједничка и недељива. Али је писана књижевност два народа већ од 11. века пошла свака својим путем. Хрватска уметничка књижевност има укупно три периода: стару, средњу и нову. Српска књижевност има само два периода: стару и нову. Дубровачка књижевност, односно књижевност средњег периода, само је хрватска. Кључно место тако извршене поделе гласи:

> *Хрватска литература* дијели се у ове три главне епохе:
> 1. Од XII. вијека до краја XV. стољећа;
> 2. Од XVI. стољећа до поечтка XIX. вијека (до 1835. год.);
> 3. Од год. 1835. до данас.
>
> *Српска литература* има два главна раздобља:
> 1. Књижевност писана српско-словенским језиком, у којој преовлађује црквенословенски правац, почиње се у XII. вијеку, а завршује се у првој половици XVIII. стољећа;
> 2. Од XVIII. стољећа, кад се почела међу Србима у Аустрији, па до наших дана. (1898:35)

Ђуро Шурмин је, у уводу, дао кратак преглед народне књижевности. Затим је посве одвојено графички (супротно од Јагићеве *Хисторије*) представио прво хрватску па српску књижевност, природно посвећујући далеко више простора хрватској књижевности. Књига Ђуре Шурмина по својим решењима је била припремљена претходним токовима хрватске филологије. Она за претходнике има и илирски покрет, и Јагића и Армина Павића. Значајна је по томе што је у њој направљен основни модел представљања хрватске и српске књижевности на заједничком језику, српскохрватском. Тога модела држаће се, по правилу, хрватски филолози у скоро целом 20. веку.

Учинак прве фазе развоја сербокроатистике

Сербокроатистика се од шездесетих година до самог краја деветнаестог века наметнула као доминантни правац у националној филологији Хрвата и Срба. У истом периоду Загреб је постао главни центар развоја те нове дисциплине, а ЈАЗУ њен најјачи заступник. То је имало крупне последице по схватање књижевности и језика на просторима на којима живе Срби и Хрвати.

У науци и у народној свести упорно се, деценијама, наметао став да су Вукове идеје стварно почеле побеђивати тек после његове физичке смрти. Тај став, међутим, није исправан. Истина је да је после Вукове смрти 1864. расла његова слава. Али од свих његових ставова о језику и књижевности Срба, остали су на снази само његови правописни принципи, односно Вукова стандардизација српског језика. Његови ставови о идентитету српског језика и српске књижевности грубо су кршени. Прихватајући Вукова *Главна правила за јужно наречје* као основу свога *Хрватског правописа,* кајкавац Иван Броз је туђи језик прогласио за свој. Слична изневеравања доживели су и други Вукови ставови. Све битне Вукове идеје (о српском народу, језику и књижевности) биле су изневеравane. У деценијама после Вукове смрти стварно су побеђивале Јагићеве идеје.

Нарочито су драстичне биле промене које се тичу назива српског језика. Тај језик је, све до Вукове смрти, за све слависте и српске филологе, био српски. Јагић је, међутим, тај језик најчешће називао српскохрватски, Даничић, који га је некад називао само српским, од одласка у Загреб, називао га је хрватским или српским; тако је чинио и Маретић, а већ су га Броз и Ивековић називали само хрватским. Из политичких разлога створена је концепција о босанском језику коју је заступао босански бан Бењамин Калај, а подржао ју је и Ватрослав Јагић. И она је била у функцији разбијање језичког, а тиме и етничког јединства српског народа.

Сличне промене су се дешавале и у третману књижевности. Српска књижевност за Вука, Суботића или Новаковића имала је четири дела: народну, стару, средњу и нову. Јагић је

књижевности Срба додао књижевност Хрвата с тезом да је то књижевност једног народа која, као заједничка, има иста она четири дела. У едицији *Стари писци хрватски*, међутим, већ је средње доба резервисано само за Хрвате. У *Повјести књижевности хрватске и српске* Ђуре Шурмина Србима је ускраћено право на дубровачку књижевност. Од она четири дела српске књижевности, пошто је проглашена за заједничку, па потом поново дељена, Србима је остало три дела: стара, нова и народна. Хрватима су остала сва четири дела. Не само да је Србима одузета добровачка него је нарушен и интегритет српске народне књижевности тиме што је она, на основу тобоже заједничког језика, проглашена и за хрватску.

И концепција народа се мењала под утицајем сербокроатистике. За слависте и Вука, Срби и Хрвати су били два народа. За илирце, и Срби и Хрвати су један народ без обзира на веру. За Јагића је то, у језичком смислу, један народ. Али тај један народ по језику, он по вери дели на два народа: православне Србе римокатолике Хрвате. Његова концепција је подразумевала и стварање муслимана као посебног народа. Сербокроатистика као филолошка дисциплина имала је крупан политички резултат: то је била кроатизација католичког живља српског језика. Кроатизацију је римокатоличка црква спроводила одавно, али је она добила легитимитет тек стварањем сербокроатистике која је привидно почивала на принципима савремене филологије. Учвршћењу сербокроатистике највише је допринео Јагић који је овај посао обављао доста обазриво, ненаметљиво, али упорно. Он је у томе имао два велика савезника: Римокатоличку цркву и Аустријску државу које су водиле политику расрбљивања. Сербокроатистика није наилазила на јачи отпор међу српским филолозима. Било је тешко њој се супротстављати јер је грађена под формом идеје о потреби јединства и Срба и Хрвата, и Југословена и Словена уопште.

ОБНОВА СРБИСТИКЕ

.

НОВИ ПРАВАЦ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА И СТВАРАЊЕ СРПСКИХ НАУЧНИХ И КУЛТУРНИХ ИНСТИТУЦИЈА

У књизи академика Предрага Палавестре *Историја модерне српске књижевности (1892-1917),* која је објављена 1986. године, раздобље о којем је реч назива се златним добом српске књижевности. Има и доста других аутора који су доба на прелазу између 19. и 20. века означили као доба великог српског културног успона. Тај успон је постигнут и у филолошкој сфери, пре свега у развоју научне свести о српском језику и књижевности, затим у историјско-филолошким дисциплинама или, другим речима, у националним наукама.

После одласка најзначајнијег српског филолога Ђуре Даничића у Загреб (1867) за секретара ЈАЗУ и уредника *Рјечника хрватскога или српскога језика,* Београд је престао да буде главни српски филолошки центар; то ће једно време бити Загреб. Даничићев одлазак у Загреб симболично је означио и једну крупну преоријентацију у српској филологији. Он је значио напуштање србистике и прихватање сербокроатистике као доминантне оријентације.

После одласка Даничића у Загреб, најзначајнији филолог у Србији постао је млади Стојан Новаковић (1841-1915) једна од најсложенијих личности српске културе. Он је у раној младости био одушевљени присталица Ђуре Даничића, прихватао је идеју југословенства која је долазила из Загреба и која је све више окупирала Даничића. Ево једног става из Увода у прво издање његове *Историје српске књижевности* које илуструје то опредељење:

> У географској области коју сам овде узео за историју српске књижевности узео сам област српскога језика. То је најрационалнији основ за одређивање области књижевне – која треба да је једна с народном. Област српском језику овако су одредили сви досадашњи научници који су се о тој ствари бавили, као Вук и Даничић од наших, – Шафарик, Копитар, Миклошић и Шлајхер и т. д. од страних. Ниједан прави научник у новије време није у научним стварима двојио хрватско од српскога нити се то може по научним основама. На послетку и најновији политички догађаји долазе да још јаче потпомогну ову ствар... (1867:V)

Став да се хрватско не може одвојити од српскога засигурно није био став и аутора које овде Новаковић помиње, не само Караџића, него ни Копитара ни Шафарика, ни Пипина ни других. Био је то, стварно, став Ватрослава Јагића, који ће у овом Новаковићевом уводном тексту бити више пута апострофиран. Новаковић је, у свом првом значајном делу, преузимао Јагићеву тачку гледишта, а да би то оправдао, позивао се на ауторитете, на сличан начин на који је то чинио и сам Јагић: без стварног покрића. Новаковићева позиција је, на почетку његовог рада, била противречна; он је хето да следи славистичку и српску филолошку традицију, а да прихвати и Јагићеву концепцију, не примећујући да те две концепције једна другу искључују.

После одласка Даничића у Загреб, 25-годишњи Новаковић је, практично, заузео његово место у Београду. Млади филолог, који је умео да прави грешке (нпр. према Богољубу Петрановићу и Милошу С. Милојевићу), умео је и да се исправља. То се види у његовим реаговањима на неке иницијативе које су долазиле из Загреба. Једно реговање се тиче Армина Павића и његовог представљања циклуса косовских песама и косовске битке, а друго Даничићевог рада у Загребу.

Пореклом из Жумберка, од Срба који су у прошлости били православци, па су примили католичку веру, а после тога и хрватску националну свест, Армин Павић (1844-1914) био је један од првих хрватских филолога који је ишао корак даље од

Јагића. Он је у књизи *Хисторија дубровачке драме* (1871) изнео став да је дубровачка књижевност само хрватска и тако нарушио тезу о српскохрватском књижевном заједништву. Али Павић је учинио и корак даље у својој књизи *Народне пјесме о бој̀у на Косову 1389* (1877): у њој је негирао да је то био српско-турски бој, полазећи при томе од једне тезе Фрање Рачког, председника ЈАЗУ, по којој је Косовски бој био, у ствари, сукоб Турака и хришћанских војски од којих су Срби били само један од савезника. Павић је настојао да као један од главних чинилаца међу учесницима Косовског боја види угарску господу. Као доказ му је послужила једна песма, ни много добра ни поуздано народна, у којој се косовски Југовићи помињу као Уговићи. Смисао његовог писања био је далекосежан: требало је да се разори косовски мит и да се порекне српски карактер и српска припадност косовског циклуса народних песама.

У време појаве ове Павићеве књиге Новаковић је био не само истакнути филолог већ и значајна политичка личност међу Србима. Он није могао да у Павићевој књизи не види да опасност по његов народ долази са неочекиване стране, од најрођеније браће Хрвата. Рачки и Павић су, ударајући на косовски мит, ударили по једном од најосетљивијих српских места. Зато је Новаковићев одговор Павићу, а посредно и Рачком, тј. Југославенској академији знаности и умјетности која је Павићеву књигу издала, био бескомпромисан и оштар.

Тешко је тачно рећи кад је Новаковић почео да схвата да језичко-национална симбиоза са Хрватима није добра. Година 1877. била је свакако једна од важних у том преокрету. Те године обележавана је тридесетогодишњица 1847. године и појаве Даничићеве књиге *Рат за српски језик и правопис*. Новаковић је тим поводом написао један од својих најдужих и најзначајнијих текстова из области проучавања језика под насловом *Ђуро Даничић или филологија и књижевни језик српски 1847. и 1877.* Тај текст има и функцију семантичког геста, који се може изразити питањем и непосредно постављеним у тексту: шта ће Даничић у Загребу кад му је место у Београду? Сумирајући резултате Даничићевог рада, Новаковић је давао довољно аргумената о извесном поремећају у стваралачкој био-

графији његовог учитеља. До одласка у Загреб текла је једна Даничићева биографија, а после одласка друга.

> Али борба за књижевни језик српски, или боље за основу, на којој га ваља градити и правила му постављати, наставља се управо у личном животу Даничићеву све до 1865, или до поласка његова из Београда у Загреб. Лична историја Даничићева до 1865. и та борба тешко се могу одвојити једна од друге. Овај конац наставићемо најлакше, казујући даље судбине Вукова правописа и *Мале српске граматике* у Србији. (150)

Новаковићев обиман, промишљен, обазрив и садржајан текст о Даничићевом одласку упућује на крупне историјске последице тога чина. Сам закључак текста: да је Даничићу било у Загребу омогућено да ради, што у Београду није био случај, не делује убедљиво. Даничић је у Београду имао сасвим плодан период; то показују дела која је у томе граду написао и објавио. У једној фусноти Новаковићевог текста показује се сурово банална страна спора: Даничић је из Београда отишао повређен због проблема око хонорара за *Речник старина српских* (1864). У Новаковићевом тексту не пише да је Даничић, за време боравка у Загребу примао две плате: једну у Загребу, а другу у Београду. А било је тако. Главна Новаковићева примедба Даничићу односи се на велики Академијин речник који је он правио у Загребу:

> Ако који од Срба у племенитом суревновању према Хрватима зажали што ово велико дело неће угледати света у Београду, нема шта жалити ни на Даничића ни на Хрвате, него на прилике које су радњу његову од Београда одвајале и које нису допуштале да он једним средиштем своје радње начини Српско учено друштво у Београду. То су прилике унеколико напред поменуте. Дао нам Бог да нам оне буду наука за будуће! (Едиција *Српска књижевна критика*, књига IV:163)

Новаковићев текст посредно открива да је оснивање ЈАЗУ, уз Даничићеву сарадњу, дало Хрватима неочекивану

предност. Српско учено друштво, основано 1864, на место Друштва српске словесности, по значају није могло да се мери са Југославенском академијом наука. Новаковић је, први међу Србима, видео и рекао да су Срби, "у племенитом суревњавању са Хрватима", очигледно изгубили корак.

Лаза Костић (1841-1910), велики ум у српској књижевности, такође је јавно приговорио Даничићу његов рад у Загребу. Учинио је то у својој естетичкој студији *Основе лепоте у свету са особитим осврtом на српске народне песме* (1880). Повод за приговор дала је Даничићева књига *Коријени с ријечима од њих посталијем у хрватском или српском језику* (ЈАЗУ, 1877). Костић је приговор учинио у једној доста дугачкој фусноти која представља прави чланак о овом питању. Први пасус ове фусноте гласи:

> Не можемо пропустити ове прилике, а да не кажемо нашем чувеном знаоцу језика коју озбиљну, искрену реч. Ђуро Даничић је први књижевник и филолог, не на словенском југу, већ у свету, који је назвао језик што га говори и пише хрватским или српским (у предговору својих "коријена" каже: ваљда ради пуног паритета: српски или хрватски). Сви остали прваци филологије у страних народа зову тај језик просто: српским. Тако на пр. чувени немачки научењак Шлајхер међу живим језицима хрватскога никако не познаје; а првак међу свима на свету знаоцима језика, Макс Милер, слаже се у том погледу са Шафариком, те овако вели: The Kroatian, according to Safarik, should not be reckoned as a separate langage; the provincial Kroatian being but a continuation of the Slovenian, while the language of the Kroats, as spoken on the military frontier, is simply Servian (Max Muler, The language of the seat of war in the East, London and Edinbourg, 1855). (*Срби и њихов језик*, 1997:287)

Историчари језика би с правом приметили да Лаза Костић није био сасвим у праву: било је и пре Даничића појединаца који су употребљавали двонационално име за српски језик. Али он је ипак у праву пошто су такве спорадичне појаве постале принцип у Даничићевом делу који је требало да доведе

до стварања једног великог речника са двонационалним именом. "Јунак те трагедије", каже Лаза Костић, "Ђуро Даничић, није постао мањи књижевник те има право на нашу пуну симпатију. Нама пак та симпатија даје за право замолити га да се окане политике, те да се врати чистој науци, ако неће, да га даљи развитак те трагичности доведе до катастрофе". (288).

Сличних реаговања на Даничићев рад у Загребу било је и касније. Једно од најкарактеристичнијих објављено је двадесетак година после Даничићеве смрти, у *Органу српске народне странке* у Задру. бр. 6. од 6. (19) фебруара 1903. То је чланак који се у литератури често помиње. У књизи Олге Луковић Пјановић *Срби... народ најстарији* цитиран је чак два пута у целини. Једно од његових најкарактеристичнијих места гласи:

> Колико је за препорођај хрватског имена заслужан Људевит Гај, који је кајкавштину ЗАМИЈЕНИО ЈЕЗИКОМ СРПСКИМ, толико је исто за тај "препорођај" урадио и Ђуро Даничић, велики филолог српски, коме Хрвати треба да подигну споменик, јер је он више него икоји Хрват учинио да се оснује Велико-Хрватство.
>
> Да је Ђуро Даничић био и политички образован човјек, он би био прозрео и политичке тежње оних Хрвата, који су око њега облијетали. А да је имао и довољно здраве националне себичности, он би Хрватима ово рекао био:
>
> "Ја нијесам властан прекрштавати име језика, који је крштен прије више хиљада година. Ако је вама по вољи било, да примите српски језик за вашу књигу, онда немате узрока да се либите ни од његова имена. Јер као што Белгијанци и Швајцарци, или као што Американци, који говоре енглески, или шпањолски, нијесу престали се звати Бразилијанцима, или Американцима, тако исто и ви Хрвати нећете престати бити Хрвати, ако поштујете име језика, које сте усвојили..."
>
> Оно што је учинио Ђуро Даничић, не би никада учинио Вук Караџић, или један Миклошић. (1990, I:145)

Берлински конгрес 1878. дао је нови полет разорним антисрпским акцијама које су онда изазвале одговарајуће реакције са српске стране. Има знакова да су се политички догађаји одразили и на понашање домаћина према Даничићу у Загребу за кога они више нису били толико заинтересовани. Даничић је после Конгреса поживео још око три године. Пред крај живота предузео је био путовање по Србији – на воловским колима. Желео је да упозна свој народ.

У новој политичкој ситуацији на Балкану повећани су били притисци римокатоличке цркве чија је вековна амбиција била да прошири своју власт на словенске народе. Овога пута Ватикан се послужио успоменом словенских апостола Ћирила и Методија. Септембра 1880. папа је упутио енциклику познату под именом *Grande Munus*, из чијег садржаја је следило да су први словенски апостоли били следбеници Римокатоличке, а не Православне цркве и да садашњи православни шизматици треба да се врате вери својих најстаријих апостола. Бискуп Штросмајер је 28. фебруара 1881. упутио окружницу свом свештенству са порукама у истом духу. Православци су на ово реаговали. Владика далматински Никодим Милаш (1845-1915) објавио је обимну књигу на близу 400 страна под насловом *Славенски апостоли Кирил и Методије и истина православља* (1881) да би показао да су управо ови апостоли следили хришћанску истину Источне цркве. Рођен у Шибенику, школован у Задру, Сремским Карловцима, Бечу и Кијеву, један од најобразованијих српских јерарха, овај владика далматински изблиза је упознао однос римокатолицизма према православљу. Његова књига свеобухватно приказује разлике између Источне и Западне цркве, а као исцрпна расправа о деловању словенских апостола она је крупно дело српске филологије. За Шросмајерову окружницу Милаш је написао да је она "произвела толико зло међу јужним Славенима и толико је одалечила Србе од Хрвата, да је тежко данас казати, да ли ће они икада више добра браћа бити, као што су некада били" (XIII). Критика ставова најистуренијег идеолога хрватске концепције југословенства доводила је у питање и саму ту идеју.

Оснивање Српске краљевске академије

Један од важних знакова о новим кретањима у српској култури било је оснивање Српске краљевске академије 1886. године која је наставила рад Друштва српске словесностси и Српског ученог друштва. Академија је била израз потребе српске науке и новопроглашене Краљевине Србије (1882). То је истовремено био и речити знак да Срби нису примили Југославенску академију наука и уметности основану пре 19. година, као своју, већ само као хрватску институцију што је она стварно и била. Први председник Академије био је ботаничар Јосиф Панчић. Делатност Српске краљевске академије одвијала се у одељењима природних, филозофских, друштвених наука и одељењу уметности. Њени први часописи били су *Глас* и *Споменик*. Од 1891. Академија се спојила са Српским ученим друштвом, а 1893. у њој је основан Лексикографски одсек.

Највиша српска научна институција одмах је показала смер свог деловања у области језика и књижевности у акцији обележавања две значајне годишњице: 300 година од рођења Ивана Гундулића и сто година од рођења Вука Караџића.

Јубилеј Ивана Гундулића

Академску беседу на прослави тристогодишњице рођења Ивана Гундулића одржао је академик Матија Бан (1818-1903). Рођени Дубровчанин, римокатоличке вероисповести, Бан је живео у младости неколико година у Малој Азији. Године 1844. дошао је у Београд и у њему је трајно остао. Био је у своје време признати песник и драмски писац, али и значајна политичка личност која је за српски Двор обављала дипломатске и поверљиве послове. Уз Меда Пуцића био је најзначајнији дубровачки писац око средине 19. века. Прославу Гундулићевог рођења Матија Бан је искористио да искаже своје схватање и Дубровника и дубровачке књижевности. Ево шта је, међу осталим, Бан рекао:

> У Дубровнику најприје неки српски правни обичаји добише тијело, и уврштени поред римских у виду закона упутише српске владаоце на писмено законодавство. Најзначајнија пак услуга коју је Дубровник Српству учинио састоји се у томе, што је први употребио у књигама наш народни језик, овај подигао на умјетничку висину, и створивши му читаву књижевност још онда кад се Европа, сем једне Италије, народном књижевношћу није могла поносити, изнео пред свијет Српство као једну од најстаријих чињеница у препорођењу опште културе. – (1888:4).

Сам Гундулић је, по Матији Бану, био "скроз прожет српским чувствима" (27). О томе каква су то чувства и којим све поводима су се испољила, Бан је аргументовано навео у тексту. Његов реферат у целини не оставља нимало сумње да је Гундулић српски песник.

Обележавање Гундулићеве годишњице у Српској краљевској академији био је увод у општенародну прославу годишњице Гундулићевог рођења која је била обележена и у Новом Саду и у Дубровнику и другде. За професоре српске књижевности у Српској православној гимназији у Новом Саду, Јована Грчића и Тихомира Остојића, Гундулић је био један од најзначајнијих српских писаца свих времена. Право велико славље, међутим, приређено је у Дубровнику приликом откривања споменика Гундулићу 1893. који је подигнут у организацији Срба католика. Славље поводом тога чина имало је шири, јужнословенски карактер. Краљ Србије Александар Обреновић није могао да присуствује тој прослави па је послао свога представника. У тадашњем Дубровнику бориле су се о политичку превласт две партије, српска и хрватска. Гундулићев потомак, Франо Гундулић, који је једно време био председник дубровачке општине, припадао је српској партији. А ставови о томе да је Гундулић српски, односно хрватски писац, истицали су се и у Београду, као и у Загребу и о њима су се водиле полемике. На самој прослави било је гестова који су јасно изражавали те супротстављене тезе. Доста детаља о овој прослави даје књига *Срби у Далмацији* Луја Бакотића (1938) и

студија Косте Милутиновића о Србима католицима, објављена у зборнику *Срби у Хрватској* (1989). Оба дела показују да је Гундулић Србима, ма где живели, много значио.

Покрет Срба католика нарочито се испољавао у Дубровнику и Далмацији од 80. година 19. века. Идеолог и вођа покрета Срба католика у Дубровнику био је католички свештеник дум Иван Стојановић (1829-1900) који потиче из старе дубровачке породице. Он је много пута јавно износио став да му његова католичка вера не забрањује да се осећа Србином. Покрет Срба католика представља значајно поглавље српске историје. Он је и практично, на делу, негирао тезу Штросмајера и Јагића по којој су сви јужнословенски римокатолици (осим Словенаца), па и Срби међу њима, Хрвати.

На тезу да римокатолици српског језика морају бити Хрвати реаговао је и црногорски кнез Никола Петровић. Као и српски владари, и он је у својој администрацији имао и Срба католика. Током своје дуге владавине, кнез Никола је мало помало ослобађао српске крајеве и ширио црногорску државу. Да би одбранио њен српски карактер, кнез Никола је реаговао на покушај бискупа Штросмајера да Илирски завод светог Јеронима у Ватикану преименује у Хрватски завод светог Јеронима. Кнез Никола је у свој кнежевски двор у Никшићу дозвао барског надбискупа Шима Милиновића са титулом примаса српског, односно Примаса Србије и три дана с њим разговарао. По последицама знамо да је овај разговор био веома значајан и да се тицао питања: постоје ли Срби католици? Њихов заједнички одговор је био: да постоје и да се они налазе и у Црној Гори и ван ње, на простору некадашње јурисдикције барске надбискупије. Закључке са тог тродневног разговора државног поглавара Црне Горе и једног од црквених поглавара у његовој држави у Ватикан су пренели примас српски Шиме Милиновић и црногорски министар спољних послова Луjо Вojновић, који је такође био Србин римокатоличке вере. Љубомир Дурковић Јакшић, који је у VII, VIII и IX поглављу своје књиге *Србија и Ватикан 1804-1918.* опширно изнео све ове податке, сматрао је ову акцију веома успелом. Дипломатску акцију Кнежевине Црне Горе пратила је и са њоме

координирана дипломатска акција Краљевине Србије. Оне су у Ватикану наилазиле на противљење аустро-угарске дипломатије. Ватикан је, међутим, био доведен у ситуацију да се према овом питању мора да понаша принципијелно. Срби католици су са највишег места, из Ватикана, признати и то не само у Црној Гори. Ова дипломатска акција Црне Горе и Србије и практично је потврдила да Ватикан не мора да буде непријатељ Срба и њиховог имена ако се и они сами потруде око тога.

Стогодишњица Вукового рођења

Као и Гундулићева годишњица тако је и стогодишњица рођења Вука Стефановића Караџића била прилика за подсећање на темеље србистике. Главни реферат на овој прослави 10. септембра 1888. поднео је Стојан Новаковић, већ афирмисан и као филолог и као државник. За њега је ово била прилика да начини ревизију правца у филологији који је, после Вукове смрти, наметнуо први Вуков следбеник Ђуро Даничић. Новаковићев реферат је, између редова, поручивао да не треба следити Даничића и да се у главним филолошким пословима треба вратити Вуку. Новаковић је овде, у суштини на вуковски начин, одговарао на питања: а) чији је књижевни језик који користе Срби и Хрвати, б) какав треба да буде српски књижевни језик и в) какав треба да буде речник тога језика.

а) У овом Новаковићевом реферату дефинисан је национални статус књижевног језика Срба и Хрвата. То је најјасније учињено у следећем пасусу:

> У Хрватској је у Загребу, као у централноме месту, избио покрет за сједињење са Србима радом Људевита Гаја. За Вуком Ст. Караџићем с једне и за старим писцима дубровачким, који су још у XVII веку почели писати јужним говором, брзо су пошла сва српска или хрватска западна племена римске цркве, и тамо су за примером Хрвата и Љ. Гаја обласни говори уступили место јужноме српском говору као књижевном језику и за Србе и за Хрвате. На тим

> западним странама покрет је, дакле, ишао доста лако и без великих тегоба, и ако више спољно. (1888:62)

Сасвим је јасно, по Новаковићу, да је књижевни језик Срба и Хрвата српски народни језик, који су Хрвати прихватили. Још конкретније: Срби и Хрвати од илирског покрета имају један књижевни језик. Језик којим се користе оба народа је српски.

б) Доследно ставу о српском народном језику као основи књижевног језика, Новаковић је, у новој историјској ситуацији, поставио и питање кодификације српског књижевног језика. Констатовао је да су, тридесет година после 1847, од три изговора српског народног језика, насталих на основу рефлекса гласа јат, у књижевном језику у употреби само два изговора: екавски и ијекавски. Новаковић је сматрао да оба изговора треба прихватити као књижевне. "Нек се, дакле, за сад изједначи све друго осим изговора, и нек само изговор остане – неизједначен", каже он (64). Овај Новаковићев став је и данас код Срба остао на снази (мада се не истиче јасно ко је и кад такву формулу изнео).

в) У истом реферату Новаковић је изнео предлог да Српска краљевска академија почне рад на изради *Речника српскога књижевног и народног језика*. Тај Новаковићев предлог је дошао само неколико година после смрти Ђуре Даничића (1882) а такође само неколико година пошто је објављена прва свеска *Рјечника хрватског или српског језика* у издању ЈАЗУ (такође 1882). Новаковићев предлог је и прихваћен у СКА 1893. године. Тада се и почело организовано радити на изради *Српског речника* (како се он звао по угледу на Вуков *Српски рјечник*). И о том чину постоји објављени документ. Он се зове: *Стојана Новаковића Предлог Српској Краљевској Академији, учињен 5. априла 1893. да се отпочне купљење грађе за академијски Српски Речник, и да се за тај посао установи у Академији Лексикографски одсек* (објављен у *Јавору* 1993). Новаковићев гест је значио: да највиша српска научна институција није прихватила *Рјечник* ЈАЗУ као своје решење и да је у послу израде *Српског речника* хтела да иде самосталним путем; затим, да

највиша српска научна институција није прихватила име језика који је нудила ЈАЗУ. Оба питања била су у то време веома деликатна да би се о њима јавно полемисало, али је гест био јасан и речит сам по себи.

На линији ових решења настала је и Новаковићева *Српска граматика* (1894, друго издање 1902). У тренутку у којем се појавила, она је била најбоља српска граматика: садржала је сазнања Вукове граматике, посебно Даничићевих граматичких списа, али и радове самог Новаковића који су настали на основу његових предавања студентима Високе школе. Новаковићева граматика била је доследно прављена као граматика српског језика (јер се само тога језика тицала, а не чакавског и кајкавског као хрватских дијалеката). Неколико година касније настаће Маретићева *Граматика*. Између ових двеју граматика постоји једна велика, непремостива разлика: Новаковић језик своје граматике назива српским, а Маретић хрватским или српским. Маретић, који своју граматику гради на језику Вукових и Даничићевих дела, хрватски назив језика употребљава без покрића. На то је у приказу тог дела указивао, нешто умеренијим изразима, и Ватрослав Јагић (види у мојој књизи *Срби и њихов језик,* 1997:259-263)

Оснивање Српске књижевне задруге

Осам година после оснивања Српске краљевске академије била је основана 1892. још једна значајна културна институција: Српска књижевна задруга. У акцији оснивања ове институције били су ангажовани многи знаменити српски писци. Један од њих је био и песник Змај, који је био изабран за потпредседника Задруге. Змај је нацртао и заштитни знак те институције који се и данас употребљава. Кључну улогу при оснивање Задруге, међутим, имао је Стојан Новаковић, који је постао и први њен председник. А да је Новаковићева иницијатива стајала на озбиљној концепцији, то се може видети из његовог дела које се зове: *Српска књига, њени писци и читаоци*, објављеног 1900. То је вредан прилог социологији књижевности настао у времену када та дисциплина још није ни

постојала. Обимом, идејама и приступом проблемима, Новаковићева *Српска књига* подсећа на чувену *Социоплогију књижевности* Француза Робера Ескарпита (1964). Српска књижевна задруга је, међутим, од самог почетка свога рада била окренута пре свега лепој књижевности, а много мање филологији, што није било у складу са интенцијама Стојана Новаковића, али је било по укусу тада већ утицајног младог професора књижевности Јована Скерлића који је изричито захтевао да Задруга филологију препусти другима.

"Државно издање" дела Вука Караџића и пренос његових костију из Беча у Београд

Повратак Вуковим решењима у филологији потврђен је и одлуком да се издају сабрана дела Вука Караџића о трошку државе. На основу те одлуке и настало је тзв. државно издање Вукових дела. Прва књига изашла је 1887; то су биле *Српске јуначке пјесме*, књига друга. У оквиру овог државног издања до пред Први светски рат изашло је 9 књига народних умотворина, *Српски рјечник* према издању из 1852, четири књиге граматичких и полемичких списа, неколико књига етнографских списа и седам томова Вукове преписке. То је био највећи издавачки подухват у Срба све до стварања Југославије. Издање и данас има углед ваљано обављеног издавачког посла.

Упоредо са издавањем Вукових дела текле су припреме и за пренос његових костију из Беча у Србију. Године 1897. Вукове кости положене су у гробницу у порти Саборне цркве у Београду, наспрам гроба Доситејевог. Тај чин је добио карактер општенародне прославе. Главну улогу у преносу Вукових костију и у издавању Вукових дела имао је млади филолог и академик Љубомир Стојановић. Он је на свечаној академији прочитао реферат под насловом *Вук Караџић и његов рад на српском језику и правопису* који је убрзо објављен у потпуном облику у Гласу СКА (1898).

На првој страни студије *Љубомир Стојановић као издавач Вукових дела* Голуб Добрашиновић каже:

> Као члан Одбора за издавање Вукових дела приредио је више од две трећине тзв. "државног издања": осам томова народних песама и седам књига *Вукове преписке*, а с Пером Ђорђевићем припремио је *Српски рјечник*. Прибројимо ли овоме његово издање познатог Вуковог писма кнезу Милошу, затим врсни превод књиге "Montenegro und die Montenegriner", зналачки "пробир" за ђаке из Вукових списа и, најзад, његову темељну и постојано вредну монографију о Вуку – имаћемо читаву библиотеку од двадесет књига, замашну и по опсегу, још замашнију пак по значају и користи за нашу науку.

Појава "државног издања" Вукових дела и постављање Вуковог гроба поред Доситејевог недвосмислено су говорили о правцу којим српска књижевност и српска филологија треба да иду. Доситеј и Вук су истакнути као главни оријентири на том путу.

Један од најактивнијих радника на настављању Вуковог дела био је и Јован Бошковић, наследник Даничића и Новаковића на месту професора славистике на Великој школи у Београду. Као професор и као министар просвете, Бошковић се, још од прославе стогодишњице Вуковог рођења, ангажовао да се издају Вукова Сабрана дела. Године 1887. Бошковић је објавио књижицу под насловом *О народности и неговању српске народности наставом и васпитањем.* У књижици он се залагао да се општеприхваћена дефиниција нације примени и на Србе те да се они не деле по вери и не називају према областима у којима живе, него по имену језика којим говоре. Он пише:

> Међу свима животним знацима некога народа, по којима се познаје његов духовни и душевни карактер, заузима *језик* с правом прво место, као замашно исказивање човечјег духа. У језику имамо не само поуздано мерило, кад хоћемо да судимо докле допиру представе и појмови неког народа, него он нам открива, кад добро у њега загледамо, дубоке и неочекиване погледе у суштину и природу духа у опште, и особине свакога народног духа на по се. (28)

На питање: како створити један народ од верски и регионално подељеног народа, Бошковић одговара: *науком* и *васпитањем.* А за изградњу српске *националне свести* он сматра да Срби имају на располагању: *српски језик* и *српску књижевност*. Ово нису била нека специјална Бошковићева решења; примењивали су их сви други народи у Европи.

Полемике око српског језика

Изразиту подршку Вуковом избору ијекавице за српски језички стандард давао је крајем 19. века Јован Живановић (1841-1916) професор Гимназије и Богословије у Сремским Карловцима. Иако рођен у Сремским Карловцима, где је провео и цео радни век, он је писао ијекавски. Својом књигом *О српском језику* (1888) која има и други, унутрашњи, наслов *Бранич језика српскога,* Живановић је стекао глас најизразитијег заговорника поштовања језика којим су писали Вук и Даничић, а то значи језичког чистунца. Више него чистоту језика, Живановић је тиме хтео да брани интегритет српског језика. За његово схватање српског језика карактеристично је следеће место у поменутој књизи:

> (...) Језик српски дијелимо ми на три главна дијалекта. Прво на коренити хрватски или тако звани чакавски дијалект, којим говоре Хрвати на гдјекојим обалама и на свијем острвима јадранскога мора осим онијех око Дубровника, и у жупанији шопрољској, мошољској и жељезној. Друго на српски дијалекат, који се опет дијели на три говора: јужни, источни и западни, и треће на стари српски дијалекат, који се говори у Албанији и Маћедонији све до реке Струме. (188)

Живановићева улога у српској филологији много је сложенија него што је језикослови приказују сводећи је на залагање за језичким чистунством. У књизи *Преглед историје српског језика* (1998) Павле Ивић овако је писао о Живановићу:

Међу Србима су језичке промене код Хрвата крајем XIX века често биле дочекиване с неповерењем. У то доба зетегнутих политичких односа између двају народа сваки корак друге стране могао је побудити сумњу и подозрење. Карактеристично је писмо Јована Живановића др Милану Јовановићу-Батуту из 1880. године, у којем се тврдило да "Срби страшно греше што не пишу јужним дијалектом" (=ијекавским), поред осталог и зато "што ће на послетку Хрвати казати то је наш дијалект а ви Срби пишите новосадски". Овакво страховање није се јавило случајно: из Загреба су се почињали јављати гласови који су га потхрањивали, а који су и тада и доцније наилазили понекад на прихватање код мање упућене публике. Тако је 1876. у угледном загребачком листу *Обзор* објављен чланак, који је ускоро био прештампан у задарском *Народном листу*, о томе да су хрватски и српски два језика, уз импликацију да је ијекавски ("херцеговачки") језички тип хрватски, а екавски српски. У поменутом писму Живановић је изразио још једно уверење типично за ону епоху: "Ми пишемо инстинктивно без граматике добро. А зашто? Зато што пишемо својим језиком. То је знак да је наш језик, а не хрватски, јер Хрвати морају да га уче из граматике." (290-292).

Једна од најранијих отворених полемика о српском језику почела је међу самим Србима. Започео ју је млади филолог Љубомир Стојановић (1889) поводом поменуте књиге Јована Живановића, *Бранич језика српскога.* На Стојановићев текст реаговали су полемички Јован Живановић и Радивоје Врховац. Предмет те полемике било је Живановићево језичко пуританство и његово заступање ијекавице. Главни проблем који је Живановић покретао, питање идентитета језика, заобиђен је.

Друге две полемике тицале су се управо идентитета српског језика. Прву од њих је водио Димитрије Руварац са загребачким *Обзором* а другу је водио Љубомир Стојановић са Ватрославом Јагићем.

Прота Димитрије Руварац (1842-1931) био је млађи брат Илариона Руварца. Дуго година је радио у библиотеци

Патријаршије у Сремским Карловцима као библиотекар и као уредник *Српског Сиона* и *Архива за историју Карловачке митрополије*. Бавио се историјом српског народа и био веома плодан истраживач. Објавио је многе важне изворе за српску историју. При крају века, кад су се односи Срба и Хрвата искомпликовали, он је на изазов загребачког листа *Обзор* написао серију чланака у *Новом времену* који су касније објављени у виду књиге под насловом *Ево, шта сте нам криви* (1895). Једно од четири поглавља те књиге посвећено је српском језику којим се од илирског покрета служе и Хрвати. Руварац је заступао ставове о српском језику водећих слависта 19. века и истакнутих српских филолога, а пре свих, Вука Караџића. То су укратко ови ставови: а) да су Срби сви који говоре српским језиком без обзира на веру, б) да се српски и хрватски језик, иако блиски, ипак разликују, в) да је српски језик штокавски, а хрватски – чакавски, односно кајкавски.

Посебна вредност Руварчевог полемичког рада у томе је што је он о проблемима говорио конкретно; његов текст је пун навода, примера и илустрација које показују убедљиву разлику између штокавских и кајкавских, односно чакавских текстова. Убедљиво је доказивао да штокавци не могу разумети кајкавце јер се ради о различитим језицима.

Руварац је, такође, указао на неодрживост схватања да Хрвати имају "два-три језика" (тј. кајкавски, чакавски, штокавски), а Срби један (штокавски) или ниједан, као што је тврдио Анте Старчевић. Ако су Срби и Хрвати посебни и стари народи, онда сваки од та два народа мора имати и свој језик, тј. Срби српски, а Хрвати хрватски, као што је то случај и са другим старим народима. Штокавски говоре сви етнички Срби и само део популације која се осећа Хрватима. Пошто јединство језика штокаваца ни за кога није спорно, зашто би важио став да је то и језик Хрвата кад они имају свој језик? Ова драгоцена књижица написана против предрасуда и мистификација била је стотину година препуштена забораву. Прештампана је тек 1998. године на иницијативу академика Василија Крестића. Ни тада она није побудила пажњу српских лингвиста заробљених парадигмом сербокроатистике.

Заборав је пао на још једну значајну полемику са краја 19. века, вођену између Љубомира Стојановића (1860-1929) и хрватских филолога Ватрослава Облака и Ватрослава Јагића. Повод за полемику били су Стојановићеви ставови у његовој приступној академској беседи 1896. Сама по себи академска беседа Љубомира Стојановића веома је важан лингвистички текст; један је од најзначајнијих у српској теоријској лингвистици. Али он је посебно важан по томе што је Стојановић веома прецизно изнео у чему су проблеми језичког спора између Срба и Хрвата. Одломак у којем је то учинио гласи:

> Да није било Гајева илирског покрета, опет би се како тако могло разграничити српско од хрватског. Хрватски дијалекти били би они којима говоре и пишу они који себе Хрватима називају, а српски би били они којима Срби говоре. И као год што ја чакавски дијалекат никада не могу назвати српским у оном смислу у коме то велим за овај дијалекат у коме ово пишем, јер знам да нема ниједнога човека који чакавски говори, а Србином се зове; исто тако и Хрвати не треба да се љуте, кад им се рече да је онај дијалекат, којим говоре и пишу, или боље рећи којим се труде да говоре и пишу у Загребу, дијалекат српски, јер до илирског покрета није било човека који је тако говорио и писао а да се Хрватом називао; напротив, тим дијалектом говоре Херцеговци, народ који се од старине само Србима називао. Ко би хтео тај дијалекат назвати хрватским зато, што у најновије време има и Херцеговаца Хрвата, могао би га са већим правом назвати и турским, јер има више Херцеговаца који себе Турцима називају, и то не од скора већ од три-четири стотине година. Како је бесмислена сва ова препирка о имену, најбоље ће се видети ако претпоставимо да су у исто доба кад и Хрвати примили херцеговачки дијалекат за свој књижевни језик и Бугари и Словенци, и назвали га Бугари бугарским, а Словенци словеначким. Зар ми не бисмо изгледали смешни, кад бисмо им стали доказивати да то није језик ни бугарски ни словеначки већ српски? (*Срби и њихов језик*, 1997:331)

Јагић је оштро критиковао Стојановићева теоријска схватања али је избегао да се јасно одреди према овим ставовима о српском језику.

Спорења око идентитета српског језика имала су многе практичне последице. Иако је становиште да Срби и Хрвати имају заједничку језик било подржавано, у пракси су са обе стране стално чињени покушаји да се докаже супротно. Настојало се да се српско и хрватско одвоје и у језику и у књижевности. Критеријуми те поделе, међутим, нису били увек чисти ни принципијелни. Видело се како је то изледало у књизи Ђуре Шурмина *Повјест књижевности хрватске и српске.* Само годину дана после ове књиге појавио се *Каталог књига и рукописа Библиотеке Матице српске* (1899) који је написао библиотекар Стеван Милованов и којем су књиге српске и хрватске подељене у две групе, али по погрешном критеријуму. У студији *Србуље под ембаргом* (1995) Вера Милосављевић пише:

> Чим се појавио каталог Стевана Милованова, Тихомир Остојић, професор новосадске Велике православне гимназије, а касније, уочи Првог светског рата, секретар Матице српске и њен реформатор, оштро га је критиковао, пре свега зато што је у групу књига на српском језику уврстио само оне које су штампане ћирилицом, а у групу књига на хрватском језику све латиничне књиге. Критеријуму класификације књига у каталогу Милованова био је језик на којем су књиге писане (укупно 11 језичких група), а Милованов је схватио и приказао разлику између српског и хрватског језика као разлику у писму. Као књижевни историчар Остојић је добро знао да писмо није исто што и језик и да су књиге на српском језику писане и штампане не само ћирилицом, него и латиницом и то много раније од Вукове реформе и много пре прокламованог српско-хрватског језичког јединства. (...)
>
> Код Милованова је испало да су Његош, Ђура Даничић и други који су имали књига штампаних латиницом, писали хрватским језиком. А било је и већих парадокса. Песма српског песника Стевана Бешевића *Стручак цвијећа у*

> *спомен и славу открића споменика неумрлом српском пјеснику И. Ф. Гундулићу* (Спљет, 1893) такође је отишла у групу књига на хрватском језику. По овом *Списку* не само да је Гундулић писао на хрватском језику, него је и српски песник Бешевић славио српског песника Гундулића на хрватском језику. (...) (354-355)

Остојићева критика је у Матици била прихваћена. Руководство Матице српске је повуло Каталог. То је практично значило да је најстарија српска културна институција тада заузела став да су оба писма српска: и ћирилица и латиница.

Србистички подухвати Љубомира Стојановића

Ставовима изнетим у својој академској беседи (1896) Љубомир Стојановић је, на начин модерно образованог стручњака, у ствари, обнављао Вукове ставове о српском језику. Они су били у основи филолошког програма који је у то време имала српска средина. У пословима које ће обавити у наредним деценијма, Стојановић ће се потврдити и као један од најзначајнијих Вукових следбеника. За "државно издање" Вукових дела он сам је приредио свих седам књига Вукове преписке. Али он је посебно задужио српску културу низом издања која су слична подухватима чињеним у духу serbice Вуковог времена и онога што је на објављивању споменика учинио Стојан Новаковић и други србисти. Стојановић је припремио фотолитографско издање *Мирослављевог Јеванђеља* (1897). Затим је урадио два каталога књига Народне библиотеке у Београду: *Каталог Народне библиотеке у Београду, I, Књижевност српска* (1894) и *Каталог Народне библиотеке у Београду, IV, Рукописи и старе штампане књиге* (1902) које чува Српска краљевска академија и *Библиографија старих и ретких књига Народне библиотеке у Београду* (1903). После страдања књижног фонда Народне библиотеке у Првом и Другом светском рату Стојановићеви каталози остали су важан документ о несталом и уништеном књижном благу. У *Гласу* СКА објавио је рад *Прилози за библиографију старих српских*

штампаних књига (1903). Стојановић је приредио зборник у шест књига *Стари српски записи и натписи*. Прве три књиге појавиле су се почетком века (1902-1905) а последње три пред крај његовог живота (1923-1926). Последње године његовог живота објављена му је прва од две дебеле књиге под насловом *Старе српске повеље и писма* (1930). Друга, недовршена, изашла је нешто касније (1934). Овим је Стојановић непосредно настављао да чини оно што су започели Ђорђе Николајевић, Медо Пуцић и Франц Миклошић око средине деветнаестог века издајући српске споменике из дубровачких архива. Посао који је Стојановић обавио у српској филологији велики је; нико га није надмашио. Основни мотив његовог рада био је вуковски: да се сачува и оживи српско културно наслеђе и да се афирмише дух српске културе.

Најпопуларније Стојановићево дело јесте монографија објављена 1924. под насловом *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*. То је обимна књига од преко 800 страна великог формата. Белић је о њој рекао: "Очекивали смо да ће нам у широким потезима приказати целу епоху Караџићеву и насликати портрет овог великог човека и реформатора. Место тога имамо хронику живота и рада; више материјал за такав један посао него сам рад" (1998:478). Тим примедбама би се могла додати још једна: да је Стојановић, после стварања Југославије, унеколико ретуширао своје ставове о илирском покрету и о Вуковој сарадњи са Хрватима и то у духу актуелних политичких потреба. Упркос томе, Стојановићево дело је још увек најбоља монографија о Вуку. Белић је у некрологу укратко сумирао Стојановићев рад овако:

> Када се погледа девет књига народних песама, које је он нешто поново, а нешто први пут издао; када се оцени шест књига записа и натписа, у којима је обухваћен велики део прошлости наше, када се сетимо седам великих књига Вукове преписке, његове две књиге најстаријих повеља владалаца наших (другу још није сасвим довршио) и његова рада на летописима и хронографима, онда се морамо дивити његовој вредноћи и активности, које нису

> попуштале ни у 70 годинама његова живота. Може се слободно рећи да је он највећи издавач наших старих споменика. (1998:469)

То што Љубомир Стојановић у српској филологији није имао достојног наследника није само последица већих или мањих природних дарова и вредноће српских филолога. То је пре свега последица недовољне институционалне подршке српској филологији и неповољног деловања нове политичке ситуације настале стварањем Југославије.

КЊИЖЕВНА КРИТИКА, ТЕОРИЈА И ИСТОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ У ОБНОВИ СРБИСТИКЕ

Процват књижевне теорије и књижевне критике

На размеђу два века, основана су и два часописа са српским именом у наслову: *Српски преглед* (1895) чији је уредник био Љубомир Недић и *Српски књижевни гласник* (1901) чији је оснивач и уредник био Богдан Поповић. Недић, Поповић и нешто млађи Јован Скерлић својим именима означавају велики успон српске књижевнотеоријске мисли и књижевне критике. Они спадају и међу главне представнике српске модерне.

И пре њихове појаве, у последњим деценијама 19. века, код нас су објављивани значајни књижевнотеоријски текстови. Они потичу, пре свега, од двојице вршњака: Лазе Костића и Светозара Марковића. Светозар Марковић (1846-1875) родоначелник српског реализма, објавио је средином седамдесетих година два значајна текста: *Певање и мишљење* и *Реални правац у књижевности*. И у једном и у другом тексту, ослањајући се на своје узоре, руске радикалне критичаре, пре свега на Чернишевског, Марковић је критиковао српску романтичарску поезију, са становишта рационалног повезивања певања и мишљења. Полемишући са Марковићем, естетистички усмерени Лаза Костић (1841-1910) полемисао је, у ствари, са утилитаристичким естетичким идејама Чернишевског. Своју књижевнотеоријску мисао Костић је доградио знатно касније: у књизи *О Змају* (1902). Најзначајнији његов књижевнотеоријски допринос састоји се у схватању да поезија настаје у стању заноса, "међу јавом и међ сном", и да она представља "записник" о ономе што се у том међустању збило. То је једна

од најособенијих интерпретација романтичарске ентузијастичке поетике и то не само код Срба. Књижевнотеоријски ставови Лазе Костића и Светозара Марковића иако ослоњени на страну традицију обогатили су србистичку књижевнотеоријску мисао. Млађи теоретичари тога времена, Љубомир Недић и Богдан Поповић, међутим, унели су у ту мисао посве нове и самосвојне ставове. Њихова теоријска концепција се обично назива естетичка критика. Та врста теоријске мисли јавља се нешто пре Крочеа, односно пре стилистичке критике која се развила на полазним Крочеовим идејама, посебно у делу швајцарског испитивача Леа Шпицера.

Пре него што се у Европи почела ширити идеја о књижевности као уметности речи, Љубомир Недић (1858-1902) говорио је о књижевној уметности као "сложају речи", а супротно од позитивиста и слично Крочеу, тражио је писца остваренога у књизи, а не у вантекстовним чињеницама. Богдан Поповић (1863-1944) имао је шири распон критичких ставова. Неки од њих су значајни са становишта структурализма, или генологије. Најзначајнији је његов књижевнотеоријски текст *Теорија реда-по ред* (1912). У њему су проговориле идеје стилистичког бављења текстом, карактеристичне за антипозитивистичке тенденције нове критике између два светска рата.

Љубомир Недић и Богдан Поповић, дугим школовањем у иностранству, стекли су веома високо образовање. Оно што су писали било је на новоу високих звања универзитетских професора. За Недића се с правом говори да је међу првима у свету формулисао и применио принципе иманентне критике. Богдан Поповић, који је у младости био изразити позитивиста (обимна студија *Бомарше*, 1889), већ од деведесетих година 19. века почео се бавити интерпретацијом текстова, на начин на који ће се у Европи критичари бавити неколико деценија касније. Пре Поповића, у овој херменеутичкој вештини, посебно је испољио изузетне способности владика Никодим Милаш у књизи *Свети апостоли Кирил и Методије и истина православља* (1881) тумачећи разлике у ставовима између Источне и Западне цркве. Поповићеве интерпретације, на пр. Дучићеве песме *Сунце*, народне песме *Бановић Страхиња* и неке

друге, антологијске су; спадају међу најлепше интерпретације које су икад написане.

Јован Скерлић (1877-1914) се, за разлику од претходне двојице, није озбиљније бавио теоријом књижевности. Из те области значајан је, практично, само један његов рад: *Догматичка и импресионистичка критика* (1901). Али он је као критичар направио прави подвиг: из броја у број *Српског књижевног гласника* писао је критичке текстове о готово свим књигама из области књижевности које су се појавиле у Срба. Био је један од најчитанијих српских писаца уопште, а као критичар и уредник часописа деловао је и као организатор књижевног живота.

Појавом Недића, Поповића и Скерлића теорија књижевности и књижевна критика заузимале су у србистици пуноправно место са другим књижевним жанровима. Та три аутора спадају међу најзначајније писце српске модерне.

Златно доба српске историје књижевности

У помињаној књизи Предрага Палавестре *Историја модерне српске књижевности (1892-1917)* показано је како је у ово време и српска књижевна критика имала своје златно доба. Није тако оцењен и рад у области историје књижевности. Тиме је начињен крупан превид једне значајне гране србистике онога времена. Никада се у прошлости за деценију и по није појавило толико синтетичких књижевноисторијских дела као у то доба. То су историје српске књижевности дум Ивана Стојановића, Јована Грчића, Тихомира Остојића, Андре Гавриловића, Павла Поповића и Јована Скерлића. Те књиге су, у новим околностима, наставиле да доградњују подухват који је тридесетак година раније зачет *Историјом српске књижевности* Стојана Новаковића.

Прва у том низу књига објављена је у Дубровнику 1900. То је *Дубровачка књижевност* дум Ивана Стојановића (1829-1900). Само две године пошто се појавила *Повјест књижевности хрватске и српске* загребачког професора Ђуре Шурмина у којој је дубровачка књижевност представљена као искључиво хрватска, ова књига једног рођеног Дубровчанина, и то још

католичког свештеника, приказивала је феномен Дубровника на посве другачији начин од поменуте *Повјести*. Стојановић највећу пажњу у књизи није посветио толико приказу саме дубровачке књижевности, колико њеноме идентитету, односно ономе што је ту књижевност предодређивало, а то су порекло Дубровчана, природа дубровачког језика, њихово осећање словенства и њихово настојање да, одржавањем своје католичке вере, одрже своју слободу и своје јединство. Дум Иван Стојановић, велики поштовалац Дубровника, по свему што је рекао о прошлости свога роднога града, доказивао је да је у еничком смислу то био српски град и да је његова прошлост, према томе, део историје српског народа. У знак захвалности, ову његову књигу је издала Српска дубровачка академска омладина убрзо после дум Иванове смрти (1900).

Три године после ове књиге исти издавач (Српска академска дубровачка омладина) и исти штампар (Српска штампарија Пасарић у Дубровнику) објавили су и дум Иванов превод *Повијести Дубровачке републике* познатог аустријског историчара Јохана Кристијена Енгела. Та књига, која је била штампана на немачком језику скоро сто година раније, у битном је потврђивала дум Иванове ставове из његове књиге *Дубровачка књижевност*. Издавач је у додатку Енгелове књиге објавио опширан дум Иванов текст под насловом *Најновија повјест Дубровника*. У томе додатку на око 200 страница налази се Стојановићево сведочење о Дубровнику и Дубровчанима које је он сачинио на основу дубоког и непосредног познавања. Делови те књиге спадају међу најбоља мемоарска штива на српском језику. И та књига је, исто тако, потврђивала дум Иванов став о српском пореклу и карактеру Дубровника.

Историја српске књижевности (1903, друго потпуније издање 1906) новосадског гимназијског професора Јована Грчића (1855-1941), која је прављена за потребе професора и ученика српских средњих школа у Аустро-Угарској (али и у Србији и Црној Гори), већ је у предговору негирала решења које је дао Ђуро Шурмин за српску и хрватску књижевност и реафирмисала решења из *Историје* Стојана Новаковића. То значи да је она српску књижевност видела састављену од

четири дела (народна, стара, дубровачка и нова књижевност). Хрватску књижевност је приказивала као додатак српској, и то оделито као књижевност на хрватском језику (кајкавском) или као хрватску књижевност на српском језику (у време илиризма). Друго, проширено и графички обогаћено издање те књиге, које се појавило 1906. године, значајно је и као ризница биобиблиографских података.

Нешто млађи Грчићев колега из новосадске Гимназије, Тихомир Остојић (1865-1921), који је докторирао код Јагића (тема је била *Доситеј у Хопову,* 1907), написао је две историје српске књижевности. Прва од њих се зове: *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића* (1905). За ту књижицу на стотинак страна, која се бави у наслову означеним раздобљем, карактеристично је да је под српском књижевношћу подразумевала књижевност на српском језику, свеједно да ли потиче од Срба православаца или од Срба католика. Као српска књижевност у њој је представљена и књижевност Славонаца (Матија Антун Рељковић) и књижевност Словина (Андрија Качић Миошић) и књижевност православних Срба (Доситеј и други аутори). У том погледу ова књига је следила не само Грчића и Новаковића, већ је следила и Копитара, Шафарика и Вука Караџића, што значи да је следила славистичку и српску филолошку традицију.

Друга Остојићева књига је *Историја српске књижевности*. Она никад до краја није довршена. Први пут је објављена у некој примитивној штампарској техници 1910. Други пут је, у нешто прерађеној верзији, објављена у ратно време 1917, као снимак читког Остојићевог рукописа. Трећи пут објављена је посмртно 1923, у издању које је приредио Владимир Ћоровић, а на основу рукописа ауторових предавања. И ова књига је следила славистичку и српску филолошку традицију у погледу интегритета и деобе српске књижевности на делове.

Поред старих решења, пре свега онога да српска књижевност има четири дела, Остојићева *Историја* је донела и нека нова решења. Оне четири области српске књижевности које је имала у виду Новаковићева *Историја*, и које су се јављале као међусобно неповезане, у Остојићевој *Историји* су повезане

преко развојних процеса. То је посебно видљиво у последњој верзији књиге. Тако, на пример, народна књижевност није издвојена као једна посебна целина, већ је приказана у времену у којем је била објављивана и на начин на који је била објављивана, превасходно кроз скупљачки и редакторски рад Вука Караџића и других филолога. Средњи део српске књижевности, коју чине дубровачка и друге покрајинске књижевности, такође није третирана као посебна област, већ као књижевна појава која чини мост између старе и нове књижевности. Доситеј је, на пример, приказан у оквиру средње књижевности, тамо где му је и место: близу Рељковића и Качића Миошића, а Вук на челу нове књижевности, где му је, такође, место. Остојић је своју другу и обимнију историју правио дуго и веома пипаво. Она је дала особен и трајан допринос виђењу и проучавању српске књижевности.

Грчић и Остојић, обојица доктори филолошких наука, били су средњошколски професори Гимназије у Новом Саду и њихов рад је био на нивоу високошколске наставе. У Београду, после смрти Светислава Вуловића (1898) око шест година није било високошколског професора који се бавио српском књижевношћу. Са оснивањем Београдског универзитета (1904), тај проблем је решен тако што су за професоре српске књижевности постављена двојица младих људи: Павле Поповић и Јован Скерлић. Они су наставу историје српске књижевности поделили па је Поповић предавао народну, стару и средњу (дубровачку) књижевност, а Скерлић нову књижевност. Из тих предавања настале су и њихове најзначајније књиге: *Преглед српске књижевности* (1909) Павла Поповића и *Историја нове српске књижевности* (1914) Јована Скерлића. Обе књиге су се у пуној мери наслањале на дотадашњу славистичку и српску филолошку традицију. А тек обе књиге заједно су представљале српску књижевност као целину.

Од тих двеју књига, проблемима идентитета српске књижевности и њеног корпуса који су постали спорни, бавила се више књига Павла Поповића (1868-1939). У њеном првом издању није било никаквих напомена о томе како треба гледати на однос српске и хрватске књижевности, па ни о томе

како се треба односити према дубровачкој књижевности, коју је она приказивала као један од делова српске књижевности. У предговору другом издању Поповић се осврнуо на неке критике, које су се у међувремену појавиле, и рекао је, међу осталим, и следеће:

> У извесном делу критике појавили су се прекори ради шовинизма који се тобож види из моје књиге. Та је критика видела шовинизам у том што сам писао само преглед српске а не и хрватске књижевности, и што сам том приликом говорио о дубровачкој књижевности.
>
> Остављам за сада на страну велику и начелну дискусију која би се поводом овога могла развити и казујем само ово.
>
> Ја сматрам, по разлозима а не по шовинизму, да се српска књижевност може излагати без хрватске, и да се дубровачка књижевност може назвати српском бар онако исто као и хрватском. (1921:XVIII)

Том изјавом Поповић је бранио интегритет српске књижевности. Али том изјавом он је откривао и нешто што је било стање духа тога тренутка: у свести Поповићевих (неименованих) критичара очигледно је преовладавао став да српску и хрватску књижевност треба третирати као једну. Ни сам Поповић није био далеко од тих схватања, јер су се она заснивала на већ раширеном ставу да је српска и хрватска књижевност настала на једном језику.

И Јован Скерлић је написао две историје књижевности. Прва од њих се зове *Српска књижевност XVIII века* (1909), а друга *Историје нове српске књижевности* (1914). Ова друга захвата раздобље 18-20. века. Те две књиге су међусобно повезане: прва захвата тек део материје оне обимније друге његове *Историје*. Обе историје имају опширне предговоре. И њима је Скерлић истицао свој став о интегритету српске књижевности. Његов став о том питању је у основи сагласан са ставом Павла Поповића; он је такође сагласан и са претходном српском филолошком традицијом. У Предговору *Историји нове српске књижевности* Скерлић каже: "Хрватска и српска књижевност су књижевности једнога народа и једнога језика, али то су још две

књижевности. То је парадокс, анахронизам, доказ наше културно-националне заосталости, али то је тако. Хрватска књижевност, као и књижевности српско-хрватскога језика (дубровачка, босанска, славонска) овде нису додириване" (1967:12) По Скерлићу, дакле, књижевност на српскохрватском језику има један део који је само хрватски и један део који је само српски, али и део који чине локалне књижевности српскохрватског језика, који не припада ни само српској, ни само хрватској књижевности, већ припада и једној и другој.

И Павле Поповић и Скерлић су израсли из српске филолошке традиције, али су обојица били и под утицајем Јагића (Скерлић, изгледа, још више од Поповића). Изразито негативан став о старој српској књижевности који је Скерлић неколико пута испољио, у *Уводу* своје најважније књиге овако је саопштено:

> Стара српска, средњевековна књижевност, готово искључиво црквеног карактера, коју су црквени људи у црквеним идејама писали за црквену употребу и за црквене читаоце, није могла бити од утицаја на једну књижевност новога, световног доба. Сва та књижевност литургијских требника, типика, канона, хронографа, законика, хагиографских списа, "хвалних житија" христољубивих и благочестивих владалаца и црквених великодостојника, у најбољем случају апокрифних дела и болесне романтике, све је то било више писменост но књижевност у правом смислу речи, и ако се данас броји у књижевност то је у недостатку чега другог, и зато што је то тако досада примљено. (1964:15)

Овакав Скерлићев став није био исправан. Омаловажавајући значај српске средњовековне поезије и прозе, он је практично умањивао опсег српске уметничке књижевности. На други начин Скерлић је чинио нешто слично и са другим деловима српске књижевности, и то онима које у својој *Историји* није хтео ни да приказује, јер их је сматрао заједничким са Хрватима, тј. књижевношћу српскохрватског језика. Тако је он, у ствари, понудио један модел редуковане, сужене и скраћене српске књижевности која је њу практично идентификовала

само са новом српском књижевношћу. Тај модел, у време кад је његова *Историја* била објављена, још није могао овладати утолико пре што је Скерлићева *Историја*, за ондашњег читаоца, заједно са *Прегледом српске књижевности* Павла Поповића (1909) комплементарно представљала српску књижевност као целину. После Другог светског рата, књига Павла Поповића није се смела објављивати, а Скерлићева је објављивана више пута. Тиме је поремећена свест о корпусу и интегритету српске књижевности. Читаоцима и студентима српска књижевност је приказивана у редукованом виду. Такав приказ није одговарао историјској истини али је одговрао онима који су српску књижевност хтели да виде тако редуковану, скраћену и сужену.

Између 1910. и 1913. у Београду је изашла и *Историја српске и хрватске књижевности* Андре Гавриловића (1864-1929) у четири свеске. Она је доживала и друго, прерађено издање 1927. године, објављено у једној књизи. Гавриловић је по рођењу и деловању био старији и од Поповића, а поготово од Скерлића. Он је био један од оснивача Српске књижевне задруге. У његовим схватањима српске и хрватске књижевности као заједничке, уграђено је схватање које се наметнуло осамдесетих година, у време Гавриловићевог формирања, када су српску и хрватску књижевност предавали Јован Бошковић и Светислав Вуловић. Гавриловићева књига спаја два времена у односу према српској књижевности: оно које је било пре периода модерне и оно које ће наступити после Другог светског рата.

Па ипак, у првом издању те књиге, јасно је назначено оно што је несумњиво српско и оно што је несумњиво хрватско. У том погледу Гавриловић је био сасвим сагласан са српском филолошком традицијом, посебно са решењем Стојана Новаковића. Несумњиво српска је била, по њему, и дубровачка књижевност и неки други делови средње књижевности. Приказујући српску и хрватску књижевност као једну, Гавриловић није умањивао корпус српске књижевности. У другом издању књиге (1927), у време интегралног југословенства, он

није инсистирао на границама између две националне књижевности.

Историје српске књижевности свих наведених историчара (Стојановића, Грчића, Остојића, Поповића, Скерлића, Гавриловића), наслањале су се на славистичку и српску филолошку традицију. Самим тиме, оне су на разне начине потврђивале интегритет српске књижевности, свеједно да ли као самосталне или као дела заједничке српскохрватске књижевности. (Потпуније информације о свим тим историјама дате су у мојој књизи *Систем српске књижевности*, 1996).

Српска књижевна задруга, која је на почетку свога рада, објављивањем *Антологије дубровачке лирике* (1894) коју је саставио Милан Решетар (1846-1875), указала на уметничке вредности старе дубровачке књижевности, у ово време је направила још један гест значајан за србистику: поверила је зналцу Миливоју Башићу (1868-1927) да направи сличну антологију о још старијој области српске књижевности, средњовековној. Башићева антологија је 1911. објављена под насловом *Из старе српске књижевности.* На самом почетку предговора својој књизи Миливој Башић је рекао:

> Наша стара књижевност је веома мало позната ширем читалачком свету. О њој он мање зна него и о нашој средњој дубровачкој књижевности. Њу једва да знају нешто, веома површно и веома номенклатурно, они који су свршили наше средње школе, а њихов је број, наравно, доста мали. То недовољно знање у многом је још и погрешно.

Башићева је књига, на близу двеста страна, више преко одломака него преко целих дела, настојала да представи оно што је најбоље и најкрактеристичније у оригиналној, или преводној старој књижевности у Срба. Та књига је десетак година касније (1922), "много већа и разноврснија", изашла у новом издању. Аутор, међутим, на овоме није стао. Године 1924. издао је и књигу под насловом *Старе српске биографије.* Она је донела његов превод биографија светог Симеуна од

Светог Саве и од Стефана Првовенчаног и Теодосијеву биографију Светог Саве.

Посао који је почео Башић наставиће у међуратно време и други плодни преводилац: Лазар Мирковић (1885-1968). Он је од тридесетих година па до своје смрти превео највећи број текстова старе српске књижевности: Доментијана, Данила, његове настављаче и друге ауторе. Преко Башићевих и Мирковићевих превода стара српска књижевност стекла је широку публику.

Српска народна поезија у свету

Интересовање за српску народну поезију у свету и у нас, нарочито снажно у Вуково време, природно је морало касније да спласне. После роматичарског открића народне поезије, други књижевни правци се на њу нису много ослањали. Али се интересовање за народну поезију обновило на прелазу 19. у 20. век. То се нарочито показало у књигама Асмуса Серенсена, *Прилог историји развоја српске епске поезије*, Милана Ћурчина *Српска народна поезија у немачкој књижевности* и Војислава Јовановића *"Тусле" Проспера Меримеа*.

Асмус Серенсен (1856-1912) бавио се језиком и културом разних народа. Био је пореклом Данац, али је углавном писао на немачком језику. У Јагићевом *Архиву за словенску филологију* објавио је у раздобљу 1892-1898. године у више наставака обимну студију под насловом *Прилог историји развоја српског јуначког песништва*. То је била његова докторска дисертација одбрањена код Лескина и Хилдебранда. Јагић је, објављујући Серенсенов текст у свом часопису, пропраћао поједина места својим коментарима. Серенсен није могао да дочека крај објављивања овог дела, па је у властитом издању објавио књижицу под насловом *Настанак српскохрватског песништва кратког стиха у Приморју* (1895). У овим својим радовима он је заступао тезу да су песме дугог стиха настале у Срему. Његову "сремску теорију" подржаће много година касније Светозар Матић (1968, 1972). Обе Серенсенове студије објављене су у преводу Томислава Бекића на српски језик тек 1999. Серенсен

се данас сматра за једног од најзначајнијих истраживача српске народне поезије чији су налази били на трагу Вукове традиције.

Милан Ћурчин (1880-1960), познат као аутор авангардне збирке поезије *Песме* (1906) и као германиста, на самом почетку 20. века имао је своје најплодније стваралачко раздобље. Године 1905. објавио је своју дисертацију писану на немачком језику под насловом *Српска народна песма у немачкој књижевности* (1905) и студију *Немачка романтика* (1906). Његова докторска дисертација о српској народној поезији код Немаца објављена је у преводу тек 1987. године са предговором Мирка Кривокапића. Професор Кривокапић је Ћурчиновој библиографији приложио и додатак. Тај додатак јасно сведочи да је иста она поезија која је у дисертацији била сматрана само српском у каснијој литератури преименована у српскохрватску.

И *"Гусле" Проспера Меримеа* аутора Војислава Јовановића Марамбоа (1884-1968) такође су његова докторска дисертација одбрањена у Греноблу, у Француској, 1911. године. Њен предмет је мистификација српских народних песама од стране Меримеа, познатог француског писца романтичарског раздобља. У Јовановићевој тези се расветљава комплекс односа европских, а посебно француских романтичара према нашој народној поезији. Обимна и документована, ова теза се доста често помиње као значајан рад из области компаратистике. Никад није преведена на српски језик.

ДОПРИНОСИ СРБИСТИЦИ У ОБЛАСТИ ИСТОРИЈЕ, АРХЕОЛОГИЈЕ, ЕТНОЛОГИЈЕ И ФОЛКЛОРИСТИКЕ

Ни у доба пуног продора сербокроатистике, после Вукове смрти, када је штросмајеровска идеја југословенства хватала дубоке корене и међу Србима, није престајало интересовање за српске теме ни у једној од историјских и националних наука ни у књижевности. Један од најзначајнијих представника тога вуковског србистичког духа био је у последњим деценијама 19. века Милан Ђ. Милићевић (1831-1908). Милићевић је имао већ десетак књига кад је Вук Караџић умро; до краја живота објавиће још неколико десетина. Као и Вук, и Милићевић је скупљао народне умотворине. У томе своме раду он се допуњавао са Милошем С. Милојевићем и другим Вуковим следбеницима. Његов најзначајнији рад био је, међутим, у области етнологије. Из те области посебно значајна му је књига *Живот Срба сељака,* која је, са допунама, доживела три издања (1868, 1873, 1877). Највише угледа Милићевић је стекао књигом *Кнежевина Србија* (1876), која се после проширења и преименовања Србије у краљевину појавила под новим насловом *Краљевина Србија* (1884). То је била књига у којој је аутор свестрано настојао да прикаже земљу и народ своје државице.

Милићевића у контексту србистике посебно треба помињати као аутора једне књиге по којој ће он и у 20. веку бити посебно познат. То је *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијег доба* (1888), за коју је Скерлић већ у својој *Историји нове српске књижевности* (1914) рекао да представља "неку врсту биографског речника." Појавио се и *Додатак Поме-*

нику (1901). Ова књига представља скуп биографских знања о више стотина Срба 19. века, од најзнаменитијих и знаменитих до мање познатих. Милићевићеви критичари су књизи налазили мноштво мана и указивали на бројне пропусте и методолошке недоследности. Па ипак, она представља драгоценост српске културе која је била и остала је сиромашна у енциклопедистици. Поједини делови ове књиге (на пр. онај о Милутину, брату Хајдук Вељка Петровића), имају и високе вредности уметничке прозе.

Систем у етнолошким истраживањима крајем века донела су двојица истраживача: Валтазар Богишић и Владимир Карић. Богишић је једно време био у служби црногорског кнеза Николе. У то време урадио је *Општи имовински законик Црне Горе* – значајно дело из области права. Радећи на том законику он је испитивао и обичајно право и народне обичаје код Црногораца и своја сазнања изложио је у облику система. Професор географије у шабачкој гимназији Владимир Карић такође је са доста система своја сазнања изложио у књизи *Србија – опис земље, државе и народа* (1887). Та књига је значајан корак ка конституисању етнологије као дисциплине код Срба. Јован Цвијић је био Карићев ученик; подстицаје да се бави антропогеографијом добио је из ове књиге.

Подвиг Спиридона Гопчевића

Мимо Србије и српских земаља од седамдесетих година почео је да делује један изузетан човек: Спиридон Гопчевић (1855–1936). Гопчевић је црногорског племићког порекла, рођен је у Трсту, живео је највише у Бечу. Био је својеврсни лингвистички феномен: о себи је оставио податак да је чисто говорио 13 језика, а служио се, за нужду, још са 14; писао је на немачком и на српском. Сарађивао је у многим листовима, неке је сам оснивао. Прославио се као ратни дописник из Албаније и Бугарске. Објавио је, међу осталим, и књиге о Албанској организацији Призренска лига, о рату Бугарске и Источне Румелије и о њиховом уједињењу као и више других књига. Најзначајнија и најутицајнија је, међутим, била његова књига обја-

вљена у Бечу на немачком језику под насловом *Македонија и Стара Србија* у два тома. Ова књига има интересантну историју. Као славном и непристрасном публицисти, који је умео критички да пише и о Србима (нарочито у књизи *Бугарска и Румелија*), Гопчевићу се обратио један богати Бугарин из Цариграда, Димитрије Петров, с предлогом да о његовом трошку испита етнички састав становништва на подручју Македоније и Старе Србије. Богати Бугарин је очекивао да ће истраживања коначно разрешити етнички спор између Срба и Бугара и то у корист Бугара, а у томе подухвату посебну вредност би имало сведочење једног Србина прослављеног у свету по својој непристрасности. После више месеци преговора Гопчевић и Петров склопили су у Бечу 9. јула 1888. године пред сведоцима један споразум. Његов најглавнији део гласи:

> 3. Господин Петров је мишљења, да у оним земљама живе у претежној већини Бугари. Ако би се нашло да овај назор одговара фактичком стању, онда је г. Гопчевић дужан, да са свом важношћу свог ауторитета, као познавалац истока, и са напором својих књижевничких способности, устане за права бугарског народа из оне земље, у којима живе Бугари, и да према томе – што се њих тиче – такође побија неправедне захтеве Срба.
>
> 4. Ако би се пак, против очекивања, показало да у Македонији и Старој Србији у претежној већини живе Срби, онда остаје до г. Гопчевићеве воље, да ли ће ово откриће изнети на јавност или не ће. Ако ово учини, онда се обавезује г. Петров од своје стране, да не ће против тога протестовати; шта више, да ће истинитост овог проналаска свагда потврдити, па и против својих властитих земљака бранити. (1890:20-21).

Гопчевић је свој део споразума у потпуности извршио; тако се, изгледа, у основи понео и Петров. Резултати Гопчевићевих истраживања саопштени су у двотомној књизи великог формата. Она садржи и пет карата у боји о етничком распореду становништва на подручју које поред Македоније и Старе Србије покрива и делове садашње Албаније, Грчке и Бугарске.

Гопчевићева двотомна књига је већ следеће године у истом формату и у сличној опреми објављена у Београду у преводу Милана Касумовића и о трошку београдског трговца Михаила Павловића. Фототипско издање прве књиге појавило се у Приштини 1995.

Године 1890. у Београду је штампана још једна књига Гопчевића: *Истина о Македонији.* То је, у ствари, брошура-полемика са аустријским публицистом Карлом Хроном, пореклом Чехом, који је побијао Гопчевићеве истраживачке налазе. У полемици је Гопчевић потврдио свој реноме. У овој књизи, у додатку, дато је и 24. извода оцене стране штампе о овом делу. Ево одломка оцене из *Litterarisches Centralblatt*-а (Централни литерарни лист, Лајпциг):

> Књига је од несумњиве важности за етнографију балканског полуострва и зато такође од политичког замашаја. Искуства, која писац излаже живахношћу и богатством представљања чине утисак природне истине. И сам је референат на Вардару констатовао важни факат, да се народ, истина издаје за Бугаре, али да он то своје убеђење исказује на српском језику и да све разуме, што му се српски говори, док, на против, ово није случај у Источној Бугарској. Исто онако, као Гопчевић, разговарао је референат (тј. писац овог текста – П. М.) са људима из оних крајева, о њиховој народности. И за то имамо довољно ослонца, да можемо њихова излагања, која говоре у корист српског народног племена, сматрати с етнографске стране, са пуно поуздања. (49)

Спиридона Гопчевића и његова истраживања од пре више од сто година данас ретко ко помиње. Разлози за такво одсуство интересовања за живот и дело ове крупне и необичне личности су превасходно политичке природе. Исто тако, Гопчевић је по својим схватањима био близак ауторима који су припадали српској самородној историјској школи. Уз његово име се помињу најчешће Милош С. Милојевић, Чедомиљ Мијатовић, дакле аутори које је одбацила српска критичка историографија Илариона Руварца. Његова књига, међутим,

представља узбудљиво публицистичко штиво једног од најбољих тадашњих професионалаца, не само међу Србима. Ни њен етнографски значај не би требало потцењивати. Гопчевићева осветљења су много значила Србима при крају 19. и почетком 20. века. Она су утицала на свест српског народа и одредила су српску политичку стратегију у наредним деценијама. То се може видети по историјским биткама које су Срби водили за ослобођење Старе Србије (тј. Косова и Метохије) и Македоније. У прихватању те оријентације велику улогу имао је Гопчевић. Цвијић ће касније ићи његовим трагом.

Српски етнографски зборник и нова генерација етнолога

Стојан Новаковић је предложио Српској краљевској академији (1892) да почне да се институционално бави етнографским и етнолошким истраживањима. Из те његове иницијативе родила се једна едиција која и данас траје: *Српски етнографски зборник*. Као прва књига овога зборника објављено је дело Милана Ђ. Милићевића *Живот Срба сељака* (1894). То је она књига коју је, под тим именом, Милићевић раније три пута објављивао са допунама и прерадама. И за ово најновије издање она је била темељно прерађена. Појава овога дела била је дочекана и критикама од стране двојице младих људи: Драгише Мијушковића и Јована Цвијића. Њено објављивање, као и критике младих стручњака на њу, означили су крај једне епохе у српској етнографији и етнологији и почетак нове. Српска етнологија се отада развија као конституисана научна дисциплина.

Нову генерацију српских етнолога представљају: Тихомир Ђорђевић, Јован Ердељановић и Сима Тројановић. Они су школовани за свој посао и научним истраживањима бавили су се на професионалан начин. Најплоднији међу њима, Тихомир Ђорђевић (1868-1944) издавао је од 1899. до 1903. године часопис *Караџић*. Ненад Љубинковић, је приредио изабрана дела Тихомира Ђорђевића у четири тома под насловом *Наш народни*

живот (1984). У поговору објављеном у четвртом тому овог издања он о часопису *Караџић* каже:

> Да би се сачувале, покупиле или расветлиле све тековине народа, Караџић је установио и неговао многе сталне рубрике (народно предање о местима, Краљевић Марко у народном предању, српске народне песме, српске народне приповетке, српске народне загонетке, српске народне пословице, српске народне клетве, српске народне заклетве, правни обичаји у Срба, музички обичаји у Срба, животиње и биље у народном предању, технолошки обичаји у Срба, медицински обичаји у Срба). (283)

Овако представљеним темама свога часописа, Ђорђевић је наговестио и свој богати истраживачки програм који ће остваривати у наредним деценијама. Сабрано дело Тихомира Ђорђевића већ је било објављено између два светска рата под насловом *Наш народни живот* у једанаест књига.

Сима Тројановић (1868-1935) је највећу пажњу посвећивао обичајима у српском народу. Природу тих испитивања може да илуструје неколико наслова његових дела: *Стара српска јела и пића, Крв и умир код Срба и Арнаута, Ватра у животу и обичајима српскога народа, Лов соколовима, Главни српски жртвени обичаји.* Најважнији његов резултат јесте књига која се појавила у години његове смрти: *Психофизичко изражавање српскога народа поглавито без речи.* Тројановићева књига појавила се у доба великог замаха у развоју семиологије. Дала је значајан прилог у осветљавању невербалне комуникације на материјалу српских народних обичаја. Са семиолошке тачке гледишта још није испитивана.

Јован Ердељановић (1874-1944) је читавим низом књига и студија обрађивао просторе и етнолошке карактеристике српског народа. Најглавнији његови наслови су: *Постанак племена Пипери, Ерничко сродство Бокеља и Црногораца, Трагови најстаријег словенског слоја у Банату, Македонски Срби, Кучи, Братоножићи, Стара Црна Гора, Етничка прошлост и формирање црногорских племена, О пореклу Буњеваца* итд. Ердељано-

вић је настојао да својим истраживањима обухвати српски народ као целину.

Етнографским истраживањима крајем 19. века бавиле су се и други мање познати истраживачи. Али ће њима почети да се бави и једна од најкрупнијих личности овога раздобља, географ Јован Цвијић. Цвијић је био зачетник и једне посебне дисциплине која се назива антропогеографија. Његова истраживања изашла су и изван српских етничких оквира и тицала су се целог Балкана.

Програм на којем је деловала српска етнографска школа на размеђу 19. и 20. века је српски, а не југословенски, односно српскохрватски.

Одблесци српске самородне историјске школе

За крај 19. и почетак 20. века, дакле период у којем је дошло до обнове србистике, карактеристични су и неки покушаји обнове српске историјске самородне школе. Сам појам самородне школе везује се најпре за крупно име српске историографије са краја 18. века, за Јована Рајића. Историописање у 19. веку, све до појаве Илариона Руварца, развијало се на Рајићевом правцу. Међу такве историчаре спадају Димитрије Давидовић, Александар Стојачковић, Константин Николајевић, Данило Медаковић и други. Тек је "родоначелник српске критичке историографије" Иларион Руварац установио нову парадигму у проучавању прошлости Срба и Словена. Он је имао нагативан однос према српској самородној школи уопште или, другим речима, према свим српским историчарима пре њега. Али два своја савременика, српске историчаре тзв. романтичарске оријентације он је управо сатро: Панту Срећковића и Милоша С. Милојевића. Док се дела овог другог, као истакнутог представника српске самородне историјске школе, и данас читају и бивају консултована у научним истраживањима, онога првог нико више није ни читао ни помињао. За Руварчева живота две српске историјске школе још су деловале паралелно. Али је школа критичке историографије, која је свог родоначелника имала у Руварцу, надвладала.

Стопама Илариона Руварца нарочито је ишао Љубомир Ковачевић (1848-1918). Он је у јавности посебно привлачио пажњу рушећи предање по којем је краљ Вукашин убио цара Уроша. Њега је следио и Љубомир Јовановић (1865-1929). Њих двојица су почели да објављују заједнички *Историју српског народа, I-II* (1893-4), али су успели да обраде само период до 11. века. И један и други одвећ су били преокупирани јавним пословима па су историчарски рад запостављали. Највећи успех у овој генерацији историчара постигао је Михаило Гавриловић (1868-1924). Његово најзначајније дело јесте монографија *Милош Обреновић, I-III* (1908, 1909, 1912) "најдокументованије дело наше историографије о 19. веку". У сличном духу деловао је и Јован Томић (1868-1932) који се превасходно бавио турским периодом. Радови ових историчара су познати и позитивно верификовани. Суму знања о Србима које су они доносили нат-крилила је *Историја Срба* Константина Јиречека (1854-1918), чија се прва књига појавила 1911. Друга књига, коју су, на основу Јиречекових списа, сачинили Ватрослав Јагић и Јован Радонић и уз Радонићеве допуне, појавила се убрзо после ауторове смрти.

Запостављани и потиснути правац самородне историјске школе имао је одблеске у делима "позног романтичара" Чедомиља Мијатовића, затим Симе Лукин Лазића и у више или мање скромним, али интересантним радовима смионих појединаца какав је био Симеон Кончар и други аутори сличне оријентације. За ову оријентацвију је карактеристично да њени протагонисти нису прихватили диктат бечко-берлинске школе по којем су Срби дошли на Балкан и почели да улазе у историју тек у време тзв. сеобе народа у шестом и седмом веку нове ере нити да су хришћанство примили тек у доба византијског цара Ираклија или у време Ћирила и Методија.

Чедомиљ Мијатовић (1842-1932), за кога је Радован Самарџић написао да је "неостварени великан српске историографије" (1981:147) својим радовима о српској деспотовини, о Ђурђу Бранковићу и Стевану Високом, а нарочито о извозној српској трговини и о култури, о српском 16. и 17. веку, занемареним у историграфији, по Самарџићевој оцени, покренуо је

или чак пречистио извесна питања "која су била или потпуно пренебрегнута или рђаво постављена" (146).

Сима Лукин Лазић (1863-1904) био је гласовита личност свога доба, нарочито међу Србима у Хрватској. Рођен у Босанском Броду, школован у Србији, он се највише прочуо по својој новинарској и публицистичкој активности у Загребу где је у последњој деценији 19. века уређивао сатирични лист *Врач погађач*. У свом загребачком периоду, поред збирки песама, објавио је и књиге: *Срби у давнини* (1894) и *Кратка повјесница Срба од постања Српства до данас* (1894) и *Србину од Србина* (1895). Српски културни естаблишмент, задахнут европејством, био је у време појаве ових књига веома нерасположен према становиштима историјске школе коју су оне представљале. Пошто је Сима Лукин Лазић своје ставове износио на публицистички начин, без научне апаратуре, њих није било тешко негирати. Али, ово штиво и данас представља одређени изазов историјској науци.

Симеон Кончар је аутор дела које је под насловом *Прадомовина Словена* објављено у пет бројева *Стражилова* (1894), часописа које је уређивао Јован Грчић. У њему се, у кратким поглављима говори о Србима у Тракији и Македонији, у древној Јелади, Мезији и Илирику. Кончарево дело представља важну карику између Шафариковог *Порекла Словена* (1828) и истраживања Олге Луковић Пјановић и Јована И. Деретића пред крај 20. века. Сам текст Кончаревог дела показује да је његов аутор био добро упућен у трагање за српским коренима и да је о проблемима којима се бавио могао да расправља на нивоу. Остало је, међутим, загонетно и ко је био Симеон Кончар. Нови издавач тога дела, Српско-српско пријатељство (уредник Миодраг Платиша), који га је издао у облику књиге (1999), није могао да објави ни биографију ни фотографију аутора. Кончар је био Личанин, просветни радник из редова Срба у Хрватској. Он је у издању Српске штампарије у Загребу 1894. поводом 300-годишњице спаљивања моштију Светога Саве објавио поучну и добро мишљену књижицу под насловом *Свети Сава српски учитељ и просвјетитељ*.

Под Руварчевим менторством и под утицајем бечко-берлинске школе стасала је читава генерација младих српских историчара пореклом претежно из Јужне Угарске од којих ће, они млађи, у периоду између два светска рата чинити окосницу тзв. српске грађанске историографије. Међу ове историчаре, од старијих, спада Јован Ђорђевић, а од млађих спадају Станоје Станојевић, Алекса Ивић, Јован Радонић, Радослав Грујић и Никола Радојчић (наведени само историчари који су почели да објављују пре Првог светског рата).

Однос двеју школа мишљења, критичке историјске школе и српске самородне школе, најбоље се огледа у једној од најбољих докторских дисертација које су код нас урађене. То је књига *Гроф Ђорђе Бранковић* (1911) Јована Радонића. Син знаменитог сликара и мемоаристе Новака Радонића, бечки ђак, Радонић је темељито био припремљен да осветли једну од најзнаменитијих личности српске историје, гроfа Бранковића. За његову монографију је карактеристична извесна "двогласност". Он се у својој књизи, с једне стране, стално позивао на Руварца и његов метод критичке историографије, па је тако задржао све Руварчеве негативне вербалне одреднице Бранковићеве личности, оптужујући га као самозванца и као личност површну која се превасходно борила за свој лични престиж. С друге стране, чињеницама које је наводио, обимом знања и нивоом анализе, којима Руварац није био дорастао, Радоњић је осветљавао једног другачијег Бранковића: као велику и значајну историјску личност, једну од најкрупнијих у укупној српској историји. Бранковић је код Радонића приказан као обновитељ српске државне идеје. Теми Бранковића Радонић ће се враћати и касније, у новом и прерађеном издању своје дисертације објављене 1929, под називом *Деспот Илирика*. Овај историчар је, изгледа, боље разумевао прилике и тенденције у савременој науци него што је могао то да покаже. То се види и у његовој књизи *Слике из историје и књижевности* (1938) у којој је јасно испољена и резерва према Јагићевом деловању у Бечу. А нарочито је у том погледу интересантна његова књига *Римска курија и јужнословенске земље од 16 до 19*

века (1950) у којој је испољено велико познавање овог проблема.

Године 1920. објављена је књига професора Богословског факултета у Београду Радослава М. Грујића *Православна српска црква.* У предговору књизи њен аутор каже да је књига већ углавном била написана 1914. године, што значи да је грађена на преовлађујућим идејама из времена пре Првог светаког рата. Књига је, како каже приређивач њеног фототипског издања (1995), академик и владика Сава Вуковић, "годинама служила као најбољи универзитетски уџбеник" (223). Рађена на огромној литератури, веома прегледно, она је историју Православне цркве у Срба приказивала кроз њено јединство. Пре него што је дошло до уједињења Срба у Југославији (1918) и обнове јединствене Српске православне цркве са Патријаршијом у Београду, духовно јединство српске Цркве, као њена битна карактеристика кроз историју, приказано је у Грујићевој књизи. И за Грујићеву књигу карактеристичан је превлађујући став у Србији пре стварања Југославије о Србима различитих вероисповести, по чему се српски народ не разликује од других народа. Познавање историје православне вероисповести и њене организације требало је да учврсти и православну веру и њену црквену организацију.

Посебна истраживања и систематизацију захтевали би они доприноси српској историји који су потекли од црквених писаца, пре свега припадника јерархије новијих времена, односно из периода обнове српске историје, било да се тичу књижевних, историјских, или других тема, а пре свега историје манастирског живота у Срба и црквене историје. Међу такве спадају, осим браће Руварац, митрополит Михаило, Нићифор Дучић, Иларион Земски и други.

У периоду српске духовне обнове, почетком 20. века, ступиће на историјску сцену из крила Српске православне цркве једна велика личност: Владика Николај. Николај Велимировић (1880-1956) одбранио је у Берну 1908. докторат о вери у Христово васкрсење, а следеће године одбранио је у Женеви још један докторат: о Берклију. У српској интелектуалној средини одмах потом стекао је високо место објављујући 1910.

два своја важна дела: књигу *Религија Његошева* и текст *Достојевски и Ниче*.

Књигом о Његошу Николај Велимировић је почео да трага за специфичностима српског пута међу другим народима и у историји. Из тога трагања настало је више Велимировићевих дела: *Теодул, Нови теодул, Средњи пут* и друга.

Текстом о Достојевском и Нечеу Николај Велимировић се укључио у једну велику полемику која ће обележити 20. век: о пројекцији путева које су нудили најистакнутији мислиоци у другој половини 19. века: Достојевски и Ниче. Николај Велимировић, који је једно време био на студијском боравку и у Русији, упознао је руску теологију и филозофију православља и даље је пратио њихов развој. Везу са руским православним мислиоцима, посебно са руским емигрантима, он ће трајно неговати у Србији између два светска рата а и касније у Америци.

Николај Велимировић је постао владика 1919, прво охридски (1920), па жички (1936). За време Другог светског рата био је интерниран у манастирима Љубостиња и Војловица; крај рата је, заједно са патријархом Гаврилом Дожићем, дочекао као заточеник у логору Дахау. Своје теолошке, филозофске, филолошке и друге ставове обично је саопштавао у беседама. Постао је највећи беседник у српској књижевности. Данас је опште мишљење да је свети владика Николај највећа личност Српске православне цркве после Светога Саве.

Почеци српске археологије

Прво српско археолошко друштво основано је 1882. године и оно је почело да издаје часопис *Старинар*. Резултати рада овога друштва и његових посленика имали су локални значај. При самом крају 19. века у српском научном свету појавила се и једна посебно значајна личност у археологији: Милоје Васић (1869-1956). Он је био први српски школовани археолог и први археолог који је делатност којом се бавио уздигао до светског реномеа. Драгослав Срејовић овако је представио његов успех:

> У периоду 1908-1914. године М. М. Васић је као професор археологије, чувар Народног музеја и секретар Руског археолошког института у Цариграду обављао ископавања већег обима у Винчи уз суделовање слушалаца археологије. По његовим речима, "замах је био снажан, а огроман успех је од недогледних последица за Археологију у долини Дунава". Г Чајлд (G. Childe), употребио је један од резултата добијених у Винчи за своје монументално дело *The Danube in Prehistory.* (2001: 98)

Уз моралну и материјалну помоћ поменутог археолога Чајлда, Васић је десетак година касније наставио истраживања винчанске цивилизације. Своје резултате објавио је тридесетих година у четворотомном делу под насловом *Преисторијска Винча.* Са открићем винчанске и још старије старчевачке цивилизације Србија је постала једно од најзначајнијих археолошких налазишта, а српска археологија је стекла завидан углед у свету. Тај углед ће се повећати са открићем Лепенског Вира (1965-1969).

Странци о Србима

Крајем 19. века и касније, етничким Србима и српским земљама бавили су се са појачаним интересовањем и странци међу којима посебно Каниц, Јастребов и Ровински.

Филип Феликс Каниц (1829-1904), мађарски Јеврејин који је писао на немачком језику, објавио је више књига о Бугарској и о Србији. Две од њих су и преведене: *Византински споменици у Србији* (1862), и путописне студије (1859-1868) под насловом *Србија, земља и народ* (1868). У одредници о њему у Станојевићевој *Народној енциклопедији* Никола Радојчић каже: "Он је умио научна питања покренути, да их до дна проучи и рашчисти. Био је врло жив, научно спретан и јако интелигентан дилетант који је због научне запуштености сјеверних балканских земаља могао дати о њима, у своје доба, веома цијењене и веома корисне радове".

Иван Степанович Јастребов (1839-1894) био је пред крај деветнаестог века руски конзул у Солуну и у Призрену. Запамћен је по томе што се трудио да својим списима допринесе борби за опстанак српског народа на Косову и Метохији (Стара Србија) и у Македонији. Заступао је став да су словенски становници Македоније Срби за разлику од његовог претходника, такође руског дипломате Гиљфердинга који је Македонце сматрао више Бугарима. У својим текстовима критиковао је често Милоша С. Милојевића и исправљао његове податке са истог подручја. За живота је објавио две књиге које се тичу Срба: *Подаци за историју српске цркве. Из путничких записа И. С. Јастребова* на српском (1879) и на руском *Обичаји и песме турских Срба* (1886, друго издање 1889). После његове смрти Српска краљевска академија објавила је 1904. године књигу под насловом *Стара Сербија (и Албанија). Путничке блешке И. С. Јастребова* (поновљено издање 1995). Јастребов се данас сматра драгоценим испитивачем српског народа. Посебно има велики углед међу Србима на Косову и Метохији.

Павле Аполонович Ровински (1831-1916), образовани руски племић и путописац из разних делова света (Босна, Сибир, Кина) провео је крајем 19. века око 27 година у Црној Гори. Објавио је једну књигу о Његошу (код нас је у преводу објављена 1967). Руска царска академија објавила му је од 1888. до 1915. у седам свезака дело под насловом *Црна Гора у прошлости и садашњости* укупног обима око 3.700 страница. То дело је преведено на српски 1994. и објављено у четири обимна тома. Ровински се у овом делу бавио историјом, географијом, етнографијом и етнологијом Црне Горе. Најобимнија трећа књига у српском издању садржи опис живота и обичаја Црногораца, народних песама које је он прикупио и коментарисао и његових погледа на језик и књижевност Црногораца.

Тројица истраживача су на различите начине показивали језичку и етничку индивидуаланост Срба и тиме допунили оно што су чинили сами Срби.

Ширење центара српске културе и културни покрет Срба римокатолика у Дубровнику

Златно доба српске књижевности и успона србистике на размеђу 19. и 20. века обележено је порастом броја дела и аутора. Истовремено, шире се центри српске културе и повећава се њухов број. Ти центри су, поред Београда, Новог Сада, Цетиња, Задра и Дубровника, још и Мостар (запазио га је као амбициозан духовни центар православних Срба још Гиљфердинг на свом путовању кроз Босну и Херцеговину 1857), затим, Сарајево и Загреб. Али ту су и Сомбор, и Панчево, и Ниш и друга места у којима се штампају књиге и издају часописи.

Задар се као српски културни центар показао већ у првој поливи 19. века. У њему је још 1836. почео да излази *Српско-далматински магазин*. За Задар је везано деловање више личности, посебно Божидара Петрановића, Стјепана Митрова Љубише и Саве Бјелановића. У Херцеговини крајем 19. века посебно је било живо у Мостару. У њему је група младих људи (Атанасије Шола, Јован Дучић, Алекса Шантић, Светозар Ћоровић) покренула часопис *Зора* (1896-1901) и основала друштво *Гусле*; на ширењу књижевности деловала је и штампарија Пахера и Кисића. Сарајевском књижевном животу давао је печат часопис *Босанска вила* (1885). У Загребу је некако у исто време основан политички лист *Србобран* (1884).

Дубровник, после пропасти Републике почетком 19. века, био је запао у вишедеценијско мртвило. Крајем века, међутим, са развојем покрета Срба католика он је постао значајан културни центар. Томе су допринели и многи појединци, али и књижевна гласила. Међу дубровачким Србима у ово време посебно су се истицали дум Иван Стојановић, Перо Будман, Лука Зоре, Милан Решетар, касније и млађи Антун Фабрис. Они су се окупљали око листа *Дубровник*. Ово гласило основао је Матија Бан још 1849. када је излазило као часопис. Оно се појављивало и шездесетих година као гласило дубровачке читаонице, а пред крај века га је опет обновио и уређивао дум Иван Стојановић. Културном животу Дубровника дао је посебан печат Антун Фабрис (1864-1904). Он је уређивао лист *Дубровник*

у периоду од 1895. до смрти, затим календар *Дубровник* (1897-1903), а засновао је и уређивао и часопис *Срђ* (1903-1904).

После трагичне смрти Антуна Фабриса српски национални живот у Дубровнику је за неколико година замро. Оживео је поново 1909. године оснивањем Матице српске у Дубровнику. Дубровачка Матица је основана на темељу новчаног улога трговца Константина Вучковића (1828-1893). Делатност Матице српске у Дубровнику трајала је до избијања Првог светског рата. За то време она је издала 16. књига, међу којима: две драме Ива Војновића (*Лазарево васкрсење* и *Смрт мајке Југовића*), две књиге Марка Цара, антологију српских народних приповедака у редакцији Тихомира Остојића, затим књиге Светозара Ћоровића, Данила Петрановића, Ива Ћипика, Боже Ловрића, Вида Вулетића-Вукасовића, и других. Секретари и организатори Матичине делатности били су Стјепо Кнежевић и Франо Кулишић.

Крајем 19. века, у време обнављања србистике, оживео је и стварлачки живот у Новом Саду и у Сремским Карловцима. У то време покренути су књижевни часописи Стражилово и Бранково коло, а у Митрополији почео је да излази и Српски Сион. Јавио се и покрет младих у Матици српској чији су представници били Тихомир Остојић, Јован Радонић, Станоје Станојевић, са настојањима да се најстарија српска културна и научна институција реформише и унапреди.

Последње деценије 19. и прве деценије 20. века биле су заиста време српског успона у разним областима, па и у књижевности. У то време Београд све више постаје главни центар не само политичког већ и културног живота Срба. Једна анегдота објашњава привлачност тадашњег Београда. Питали су чувеног српског хеленисту Милоша Ђурића како је изгледала Периклова Атина. "Као Београд пре Првог светског рата", био је његов одговор.

Српски народ је у то време живео у више држава (Србија, Црна Гора, Аустрија, Турска, Италија) па је отуда и било природно да Срби имају више културних центара. Али тај полицентризам није неповољно утицао на опште стање духа.

Научници као што су били, на пример, Тесла, Пупин, Милева Марић Ајнштајн, иако нису живели у Србији ни међу Србима, репрезентовали су стваралачку моћ српског народа у успону. Ту моћ су исто тако репрезентовали и други научници који су углавном живели у Србији: Михаило Петровић Алас у математичкој феноменологији, Милутин Миланковић у астрофизици, Јован Цвијић у географији и антропогеографији. Репрезентовали су је и композитори (рецимо Мокрањац), сликари (Надежда Петровић), глумци (Пера Добриновић, Илија Станојевић) и други ствараоци на духовном пољу.

Историчари књижевности склони су да богатство књижевног живота времена о којем је реч виде пре свега у ономе што је највидљивије, у белетристици, тј. у поезији, прози и драми. Помнија анализа, међутим, показује да успон српске културе треба видети нарочито у области филологије. Другим речима, успон српске културе предодредили су националне науке и послови везани за националне институције као што су Српска краљевска академија, Српска књижевна задруга, али и часописи и листови као *Летопис Матице српске, Српско-далматински магазин*, *Српски преглед*, *Србобран*, *Зора*, *Српски књижевни гласник* итд. Српска филологија крајем 19. и почетком 20. века показала је зрелост и извесну самосталност.

Српске перспективе на почетку 20. века

Скерлићева *Историја нове српске књижевности* објављена је свега неколико месеци пре почетка Првог светског рата. Она је трајан документ о томе шта је један добронамерни Србин, професор универзитета и књижевни критичар, могао да види као српску перспективу. У уводном делу књиге под насловом *Данашња књижевност* има једно поглавље које се зове *Проширење културне области српске*. Његов последњи, трећи, пасус, гласи:

> У српски културни и књижевни живот улазе и крајеви који у њему никако нису били представљени. Још пре рата 1912-1913. почели су се јављати писци из Старе Србије и

> Македоније, међу којима заслужују пажњу два приповедача, Старосрбијанац Григорије Божовић и Македонац из охридског краја Анђелко Крстић. Пре сто година у српској књижевности су радили искључиво православни писци, као што су и читаоци били у православном делу нашега народа. Од половине 19. века дошли су и католици, као Никола Томазео, Матија Бан, Медо Пуцић. Исто тако у данашњој српској књижевности има писаца католика, као Марко Цар и Иво Ћипико. После католика, у српску књижевност улазе и национално освешћени муслимански Срби из Босне и Херцеговине. (*Побратимство,* песме Омер-бега Сулејманпашића Скопљака, Османа А. Ћикића, и А. С. Карабеговића, Београд 1900; *Ашиклије* Османа Ћикића, Мостар, 1903; *Пјесме* Авда Карабеговића Хасанбегова, Београд, 1902, Сомбор, 1903. и 1904). Велики сан Доситеја Обрадовића, који је више од стотине година чекао на своје остварење, сада почиње бивати јава. (1964:437-438)

Навикнут да из суженог ракурса гледа на српски етички и културни простор, Скерлић је погрешио када је свој опис прогласио за остварење сна Доситеја Обрадовића. Доситеј је српски језички и духовни простор откривао као реалност свога времена. Он је видео и није сањао.

У књизи *Католички Срби* (Торонто 1964) Лазо М. Костић, угледни професор београдског Универзитета до Другог светског рата а потом емигрант, чињеницама је осветљавао покрет Срба римокатолика који је водио ка пуном остварењу српског националног бића пре стварања југословенске државне заједнице. На сам чин стварања Југославије Костић је гледао негативно, између осталог и зато што је нова држава омогућила да Срби римокатолици изгубе ослонац и да се прелију у Хрвате.

У ЗНАКУ ИНТЕГРАЛНОГ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

СРБИСТИКА И СЕРБОКРОАТИСТИКА У ЗНАКУ ИНТЕГРАЛНОГ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Обнова и слом српске идеје југословенства

О стању духа у српском и хрватском књижевном животу крајем 19. века сведочи један помало заборављени догађај: анкета књижевника Драгутина Илића у *Бранковом колу* 1897. године. Та анкета је направљена поводом јубилеја године 1847, знамените у српској књижевности. Анкета је, међутим, показала да се код Срба, за пола века, духовно стање увелико изменило. Главна преокупација ове анкете није више била српска књижевност. Главна преокупација Драгутина Илића постала је српскохрватска књижевност. Драгутин Илић, син песника Јована Илића и брат песника Војислава Илића, водио је бригу како да се организују писци који су писали на истом језику. У том циљу је и предложио да се организује заједнички конгрес српских и хрватских књижевника. Идеја о таквом конгресу била је, преко Илићеве анкете, подржана од више књижевника и са хрватске и са српске стране.

У Илићевој анкети појавило се и једно мишљење младога Јована Дучића које је било супротно од мишљења већине учесника у анкети. Дучић је сматрао да у организовању заједничког конгреса српских и хрватских књижевника не треба пренагљивати.

> Дакле – не све одједном, него два Конгреса, али један програм! Два конгреса, али једна тежња! Два конгреса али – двије ријеке са једним ушћем!

> А тек тако, по нашем мишљењу, моћи ће једна борба са поступношћу да завитла стијег идеје, на срећу браће, а над рушевинама покраних њених претходника: млаког Словенства, одвратног Илирства и таштог Југословенства. (*Сабрана дела Јована Дучића*, 1989:IV:493).

Године 1904. била је слављена годишњица Првог српског устанка. Та прослава је имала свесрпски, али и шири значај. Тим поводом је у Београду био одржан први скуп југословенских књижевника. На скупу су били представници књижевних удружења Бугара, Срба, Хрвата и Словенаца. Већ следеће године био је, на основу претходних договора, одржан скуп истих друштава књижевника у Софији. Тако је била успостављена нека врста федерације представника четири књижевности блиских југословенских народа са заједничком тежњом да се међусобно што боље упознају али и да сачувају самосталност. О природи тих скупова сачували су се трагови у текстовима Јована Скерлића, једног од најзначајнијих њихових учесника са српске стране, који су објављени у његовим Сабраним делима, 1964. На сличним идејним основама била је 1905. године организована у Београду изложба југословенских ликовних уметника. Главни организатор била је Надежда Петровић. Циљ оваквих окупљања био је: духовно и политичко уједињење свих Југословена (у значењу Јужних Словена).

Карактер ових скупова показује да је у то време била оживела српска идеја југословенства која је допуштала да се нико ничега свога не одрекне, а да у повезивању и заједништву сви добију. Скерлићеви текстови показују, међутим, да је са стране хрватских књижевника било извесне резервисаности према овим скуповима која је образлагана тиме да Хрвати, као држављани Аустро-Угарске, морају да поштују њене норме.

О обнови српске идеје југословенства има доста података у обимној *Антологији југословенске мисли и народног јединства* (1930) Виктора Новака. Новак није разликовао српску и хрватску идеју југословенства, али се та разлика може уочити у документима које је објавио. Карактеристичан је чланак Љубомира Стојановића преузет из *Словенског Југа* од 1909.

године под насловом *Југословенска четворна коалиција*. Четворну коалицију Стојановић је видео у савезу Словенаца, Хрвата, Срба и Бугара. "Тај велики задатак предузео је међу Србима у Србији "Словенски Југ". Ако такви текстови никну и код Бугара, Хрвата и Словенаца, и ако одговоре успешно своме задатку, биће положен чврст темељ југословенској заједници", писао је Стојановић. (1930:574). Стојановић није био само филолог него и политичар, а једно време и председник Владе Краљевине Србије (1905). Исте ставове имао је и краљ Петар Карађорђевић. Новак у својој *Антологији* прештампава из Пијемонта од 15/28. маја 1912. речи краља Петра на отварању 4. југословенске изложбе из извештаја репортера.

> "Особито ми је мило, што видим да су југословенски уметници прегли, да удруженим радом докажу, да су Јужни Словени способни за самосталан рад и за заједничко делање."
>
> За време док је Краљ на спрату разгледао изложбу, на доњем спрату свирала је музика. Кад је Краљ био у словеначком одељењу, музика је интонирала словеначку химну; кад је био у бугарском, бугарску химну; кад је био у хрватском одељењу, хрватску, а у српском одељењу, српску народну химну. (624)

Српска идеја југословенства, и у ово време, дакле, подразумевала је сарадњу четири посебна југословенска народа: Словенце, Хрвате, Србе и Бугаре. Супротно од тога, аустрохрватска идеја југословенства заснивала се на унитарном концепту: брисању разлика између појединих јужнословенских народа и искључивала је из заједништва Бугаре. И о томе постоји сведоџба у Новаковој *Антологији*. У тексту Др Јанка Барићевића, *Загребачки ђаци у Србији 1912. год*. овај праваш, следбеник Анте Старчевића, цитира Скерлића. Скерлић му је наводно рекао:

> "Јесте, јесте пријатељу, Анте Старчевић је био највећи Југословен. Ви се томе чудите, а ипак је тако. Пратите само ред мисли. Шта је то Југословенство? Тврдња, да су Срби и

> Хрвати један народ, једна цјелина, једно. Анте Старчевић није признавао Срба, нијекао им је право име, тврдио да су они православни Хрвати. Али тиме је поставио тврдњу, да су Срби исто што и Хрвати, дакле да су једно. Логично је он био за народно јединство, тек што је у питању имена био племенски ускогрудан. Превише је волио своје племе хрватско, и хтио је наметнути хрватско име Србима. Дакле стварно је био Југословен, иако је формално презао од тога имена. Наша је највећа несрећа, што немамо једно име, али га онда морамо створити. Ето, ту је и зато је ту Југословенство..."

Аутор текста, Барићевић, додаће свој коментар:

> ...Силогизам је био јасан, логичан и непогрјешив. И – што је главно – одговарао је стварности. Господе! – Синуло ми је – Анте Старчевић је био Југословен, а да сам то није знао. И ја сам био Југословен, а да тога нијесам био свјестан. Каква срећа, какво задовољство, какво олакшање савјести! Нијесам био гријешник проти народном јединству ни за вријеме моје незрелости. (626)

Сасвим слично правашу Барићевићу мислио је и Милан Марјановић. А он је био тада један од најзначајнијих хрватских књижевних критичара и интелектуалаца. Ево шта је он, према истом извору, писао 1913:

> Сваки народ треба да има своју државу, цео народ у једној својој држави. Овај радикализам је националистичан и унитаран, он је у главном југословенски. Он Југословенство не схвата као нешто у чему има да се утопе и растопе поједине скупине, него као виши тип исправно схваћених од свега туђега ишчишћених, до крајњих конзеквенција изведених национализама: хрватског, српског и словеначког. (653-654)

Да су на почетку 20. века постојале две тенденције у остваривању идеје ослобођења и уједињења Јужних Словена (Југо-Словена) показаће следећи догађаји. У Првом балканском

рату (1912) Срби и Бугари наћи ће се на истој страни, у савезу балканских хришћанских држава против Турске. Други балкански рат (1913) почео је тако што су Бугари, мучки, без објаве рата, напали Србе. Срби су тај рат добили. Али је у том рату била поражена српска идеја југословенства. У следећем рату, Првом светском, то ће се јасно показати. Народна скупштина Краљевине Србије ће у Нишкој декларацији (1915) најавити борбу за ослобођење поробљене браће, Срба, Хрвата и Словенаца. То је био рат против Аустро-Угарске и њених савезника међу којима је била и Бугарска. Срби ће, са својим савезницима, такође и овај рат војнички добити. Заједничка победа савезника довешће до разбијања Аустро-Угарске, али и до победе аустро-хрватске идеје југословенства. Српску идеју разорили су ратови.

Југословенство Јована Скерлића

Како је аустрохрватска идеја југословенства изгледала у главама српских интелектуалаца и политичара опет речито сведочи Скерлић. У његовој *Историји* у потпоглављу које се зове *Српско-хрватско књижевно сједињавање* каже се:

> Једна од најважнијих појава нове српске књижевности јесте што поступно падају старе преграде између српске и хрватске књижевности и што се обе књижевности истога народа и истога језика приближују једна другој, прожимају једна другом, тежећи стварању једне српскохрватске књижевности. Мисао народног јединства захватила је не само интелектуалну елиту и напредну омладину, но и шире слојеве народне, и свакога дана добија све конкретнији облик. (...)
>
> Међу млађим писцима, са обе стране, јављају се и такви који нису ни Срби ни Хрвати, но Србо-хрвати, припадају колико хрватској толико српској књижевности, тежећи не само приближавању но и стапању, идеалу који су имали најјачи умови и најбољи људи у оба дела народа: стварању једне српскохрватске књижевности. (438)

Неуморан књижевни критичар и проучавалац српске књижевности, Јован Скерлић је учествовао у обнови србистике. Међутим, као идеолог, Скерлић је деловао у смеру таквог повезивања са Хрватима у којем ће се хрватској страни учинити одређени уступци на рачун српске стране. Његови редукционистички ставови о српској књижевности и култури и његови ставови о српскохрватским и југословенским интеграцијама међусобно су се подударали. То се може најбоље илустровати на два примера: на његовом односу према Српској књижевној задрузи и на његовом односу према српскохрватском језику.

Српска књижевна задруга објавила је 1902. године *Нацрт програма за издавање српских писаца*, старих и нових. Предвиђено је било издавање читавог низа писаца од Светог Саве до Нушића међу којима је било и дубровачких писаца, и писаца 18. и 19. века, све до живих и актуелних. Њихово издавање требало би да представи српску књижевност као целину онако како су је сагледавали људи у Српској књижевној задрузи око 1900. године. Таквом издавачком програму супротставио се тада сасвим млади Скерлић. У тексту *Литерарни програм Српске књижевне задруге*, он је између осталог рекао:

> Мени, уопште, изгледа смешна наша манија за "класицима". Када се говори слободно, без школских предрасуда, идући за својим личним утиском, са мером којом се суде данашњи писци, зна се шта вреде и туђински класици, одиста велики писци. Ваља се сетити само француских трагичара из XVII века. Како тек може бити код нас! Наша књижевност добија своје изразитије представнике, са Доситејем, тек у другој половини XVIII века, она се ствара тек око средине XIX века, а добија облик праве књижевности тек у наше доба. Она је хаотична, несавршена, она тапка по мраку, муца и посрће; у њој има неколико људи од талента и неколико добрих књига – али "класика", тога нема, и наивно је, снобовски је и тражити их. Не треба се стидети свога поштеног плебејског порекла и силом тражити и стварати племените претке. У каквим је условима живео наш народ, када се сећа да смо ми пали под

> страховитим ударцима варвара у доба када се срећан свет стао будити за виши живот, добро је што и оволико имамо. Ко зна, да су и други били на нашем месту да ли би и оволико дали! Ми нисмо досада створили ништа крупно, ми немамо класика, али наша раса је показала способности, и цео наш рад требало би да се састоји у стварању повољних услова за развијање тих способности. Као и у свему тако и овде, наш рад, и наше наде, и наше амбиције треба да буду уперене будућности. (*Писци и књиге*, 1964, IV:266-267)

Скерлић је био против тога да се издаје и Стерија, јер му ни он није био "класик". (Срби ни до данас нису направили критичко издање дела овог свог књижевног великана.) Класици му нису били не само Доментијан или Теодосије, него ни Држић и Гундулић. Предлог Српске књижевне задруге из 1902. да се издају изабрани састави дум Ивана Стојановића сторниран је тада и тако стоји ево већ сто година. Скерлић је и касније, такорећи из текста у текст, стварао лажну представу о Србима као о младом, здравом народу, без културе, пред којим тек стоји будућност. Имао је потребу да умањује и српску књижевност и значај и вредност књижевника и дела о којима је писао. Српска књижевна задруга, прихватајући неоправдану Скерлићеву критику, поклекла је већ на самом почетку своје делатности.

У овој Скерлићевој интеревенцији дошла је до изражаја и његова анимозност према филолозима и њиховим амбицијама да уређују српску књижевност. Критикујући Задругин програм, Скерлић вели: "Њен програм нам јасно показује да је она чврсто решила да из књижевности оде у библиографију, да су јој пречи интереси професора књижевности и њихових ђака у гимназијама но потребе наше велике публике" (267). Тиме је он, практично, омаловажио филолошке послове који су сваком народу неопходни, па су били и јесу неопходни и Србима.

Умањивање српске књижевности, одсуство жеље да се она сагледа и представи у целини, у Скерлићевом случају била је праћена мистификацијом о некој будућој великој српскохрватској књижевности или, још шире, о југословенској књижев-

ности (а на српском језику). Његов став, истакнут у главном његовом делу, у *Историји новије српске књижевности,* јесте: да је српска књижевност део књижевности српскохрватске. Као идеолог он је стремио ка афирмацији српскохрватске књижевности, а као историчар бавио се само појединим, умањеним, деловима српске књижевности: књижевношћу 18. века, односно новом српском књижевношћу (18-20 век), и то само писцима који су се "несумњиво осећали Србима". Пројекцији српскохрватске књижевности, која му је била идеал, он је приносио на жртву читаве, па и оне највредније делове српске књижевности и сам српски језик. Више него иједан други српски историчар књижевности пре Првог светског рата, Скерлић је напустио српску филолошку традицију и приклонио се сербокроатистици. Показао је то највише и најодређеније у два текста посвећена језику и правопису.

Први од тих текстова зове се *Питања о језику и правопису* (1911). У издвојеном првом делу тог текста каже се:

> У броју 5 загребачког часописа Звоно изашао је врло занимљив чланак *Хрватско-српски књижевни језик*. Писац ту јасно показује како непрестано код Хрвата и Срба постоје разлике у азбуци и говору, и како би требало брисати и те последње разлике. Највећа сметња је у латиници и ћирилици, у јекавштини и екавштини. (...)
>
> Чланак је као појав значајан, јер показује колико је мисао народнога јединства добила маха, и колико је потребе да се стане на пут овом чудном стању ствари: један народ с једним језиком, а две азбуке и две књижевности. У сваком случају, чланак у Звону заслужује пажњу, и време је да се о том важном питању почне озбиљно говорити, јер, хтео ко или не хтео, то питање постоји и његову решењу, у ближој и даљој будућности, ми идемо у сусрет. (*Писци и књиге*, ***II***, 1964:325-326)

На потицај чланка из загребачког *Звона*, који је потписан само са "Мик", најзначајнији тадашњи српски књижевни критичар Јован Скерлић, дао се у акцију. Он је 1913. у Друштву за српски језик и књижевност (у чијем је оснивању и сам

учествовао) одржао предавање под насловом *Источно или јужно наречје*. Потом је то јавно предавање објавио у *Српском књижевном гласнику*, а затим је у истом часопису организовао и анкету међу српским и хрватским писцима и филолозима о потреби уједначавања правописа и писма код Срба и Хрвата.

Тај његов чин је сложен а, зависно од контекста, и вишезначан. Идеја из загребачког *Звона*, коју је Скерлић прихватио, имала би пуног смисла под претпоставком да су Срби и Хрвати заиста један народ (односно народ који заиста има и један народни језик). Али иста та идеја показаће се као бесмислена кад се буде показало да су Срби и Хрвати два народа који теже да се и путем језика и путем писма диференцирају. Поготово ће се та идеја показати као неприхватљива у контексту нове борбе за обнову србистике.

Да би прихватио анонимни загребачки концепт о стварању заједничког правописа Срба и Хрвата, Скерлић се морао разрачунати са противном концепцијом. А противна концепција била је она коју је изнео Вук Караџић у *Писмима Платону Атанацковићу* и која је била прихваћена у Бечком договору: концепција о једном језику, једном народу и једној књижевности штокаваца. Загрејан за остварење сербокроатистичког концепта, који му се непосредно нудио из Загреба, Скерлић је сасвим јасно и отворено, ударио на схватања српског језика Вука Стефановића Караџића. Агилни српски професор и критичар, једноставно, није разумевао разлику између српског и српскохрватског језика, на онај начин на који су то чинили његови претходници: Стојан Новаковић или Тихомир Остојић, на пример. Скерлић се, тачку по тачку, спорио с Вуком Караџићем око тога да ли треба узети екавицу или ијекавицу као основу књижевног језика. А главна разлика у односу на Вука била је у томе што је Вук имао у виду само српски, а Скерлић је хтео српскохрватски књижевни језик.

Кад Вук Караџић заступа став да је најбоље узети ијекавицу за књижевни језик, он решава проблем интегритета српског језика и српске књижевности. Предлажући ијекавицу као бољи избор, Вук има у виду: народне песме, дубровачку књижевност, стару књижевност и чињеницу да највише

српског народа тим наречјем говори. Вук, сасвим у складу са својом концепцијом, нема у виду ни чакавце, ни кајкавце, а поготово при том нема у виду Словенце.

Кад Скерлић предлаже екавицу за основ књижевног језика Срба и Хрвата, он уопште нема у виду српски језик, већ језик српскохрватски, а то значи вештачку језичку заједницу штокавског, чакавског и кајкавског наречја која није и не може бити језик јер таквом језичком мешавином нико не говори. Његова залагања за проглашење екавице за заједнички књижевни језик Срба и Хрвата рачуна с тим да међу Србима има пуно екаваца. Сем тога, сви кајкавци су екавци, екаваца има и међу чакавцима, а екавци су и Словенци. При томе, Скерлић уопште није жалио што нарушава интегритет српског језика и није се питао шта из тога може да проистекне.

Скерлићева отворена критика Вукових ставова чињена је са позиција хрватске идеје југословенства и сербокроатистике. Сугерирајући, у анкети, да Срби и Хрвати прихвате екавицу и латиницу, он није решавао филолошки већ политички проблем и то не у интересу српског народа. Његов начин мишљења наговештавао је будућу државну заједницу Срба, Хрвата и Словенаца који, по тој концепцији, треба да имају и заједнички српско-хрватско-словеначки језик.

У Скерлићевој анкети учествовали су многи југословенски филиолози и књижевници. Већина њих прихватила је Скерлићев предлог: да се за основ књижевног језика узме екавица, а да заједничко писмо буде латиница. Бар двојица учесника у анкети нису се сагласили са понуђеним решењем: Стојан Новаковић и Иво Војновић. Стојан Новаковић се јасно изјашњавао и за екавски и за ијекавски изговор, а слично је чинио и Војновић. О овом Скерлићевом потезу најбистрије је писао Радмило Маројевић у књигама *Српски језик данас* (2000) и *Нови рат за српски језик и правопис* (2001).

Аустрохрватска идеја југословенства, у време пуне Скерлићеве активности, толико је завладала да јој је на крају, донекле подлегао и остарели Стојан Новаковић. Новаковић, који је био најзначајнија личност српског узлета на размеђу векова, аутор *Српске граматике*, *Српске књиге*, оснивач Српске

књижевне задруге, идејни творац *Српског речника,* објавио је у *Српско-хрватском алманаху* 1911. године неку врсту визије будуће Југославије под насловом *Након сто година*. Он, који је у својој 25. години био делегат Србије при оснивању ЈАЗУ, и коме идеја југословенства није била далека, бесумње се поново одазвао на зов југословенског јединства, који је овога пута долазио са Скерлићеве стране. Испод Новаковићевог текста стоји: "Београд, 15. маја 2011." Први одељак текста у целини гласи овако:

> Мајско јутро 2011. године после Христова рођења, с пуним сунчаним сјајем, шири се над питомим Београдом.
>
> По бреговима око огромнога града на све стране летњиковци и станови у вртовима пуним шареног цвећа. По ваздуху ајероплани као лептирови носе пошту у Љубљану, Загреб, Задар, Сарајево, Скадар на Бојани, Охрид, Призрен, Скопље и Ниш. Од некадашњих варошица Земуна и Панчева постали су такође велики градови, везани електричним трамвајима с Београдом. На Сави и Дунаву је неколико мостова, а безброј парних лађица врше саобраћај водом. Железнички возови из централне станице јуре сваки час на све стране, у свим правцима, а најчешћи су и најпунији они који иду ка Јадранском мору, ка Скадру на Бојани, к Улцињу и ка Дубровнику.
>
> Тек смо стигли возом из Загреба, и идемо да се сместимо, па ћемо поћи да тражимо Доситејев дом. У њему је довече предавање и дискусија о некадашњем културном стању српског и хрватског народа, на које смо из Загреба позвани.
>
> Сјајна је то палата Доситејев дом, на најлепшем месту у средини града. Са терасе поврх дома, божанствен је изглед на околину, од природе лепу а од људи украшену свима средствима модерне културе. У Доситејеву дому су уједињена сва српска културна друштва. Ту су неколико дворана за састанке; више одељења за посао; сјајно уређена читаоница, у којој су журнали и новине целог Словенског југа. Госпође и господа улазе и излазе из тога културног зборишта. Сви су натписи у њему латиницом и ћирилицом.

> За предавање тога вечера спрема се највећа дворана, сјајно намештена. Пошто смо себи осигурали место, пођемо проходати се по граду, средишту живота југословенскога. Предавања су заказивана о новом тематy, уједињавању бугарске литературе са српско-хрватском, с којом се одавно ујединила словеначка (осим чисто популарне литературе). На тај начин се мисли саставити и литература бугарска, с тим да се за сва три словенска племена, за Србе и Хрвате, Словенце и Бугаре организује једна општа, велика литература. Неки предлажу да се то учини под заједничким именом *југословенским*, које би обухватило вишу литературу и виши културни живот сва три југословенска племена, остављајући свакоме посебице употребу дијалеката за чисто локалне и популарне потребе. Ради тих задатака будућности од особитог су интереса била објављена предавања о некадашњем, тј. сепаратном стању српскога и хрватскога народа, који је већ одавна компактна, нераздвојна целина, прекаљена у неколиким оштрим кризама и искушењима.

И Стојан Новаковић у овопј својој визији понавља грешку Скерлићеву према Доситеју. Он у имагинарни Доситејев дом у Београду смешта проглашење једне јединствене српско-хрватско-словеначко-бугарске књижевности. Тако на јужнословенску узајамност није гледао ни Доситеј ни кнез Михаило Обреновић. Новаковић је за тренутак изневерио себе, прихватио аустро-хрватску сугестију о Србима и Хрватима као једном народу и пожелео да се томе једном народу придруже и Бугари и Словенци. У своме маштању он се није упитао зашто би се Словенци и Бугари придружили српскохрватском сурогату осим из пуке жеље да престану да буду Бугари и Словенци. Остарели Новаковић хтео је, ваљда, да не заостаје за млађима.

Подухвата да остваре заједничку књижевност Срба и Хрвата прихватили су се млади људи. Године 1910. се појавила публикација под називом исписаним ћирилицом *Алманах хрватских и српских песника и приповедача,* са ознаком *Загреб-Београд.* На унутрашњој насловној страни наслов је: *Almanah srpskih i hrvatskih pjesnika i pripovijedača,* са ознаком *Beograd-Zagreb.*

Алманах је уредио Милан Ћурчин, српски германиста. "Прва идеја за алманах потекла је од господина Јована Дучића. При уређивању помогао је господин Бранимир Ливадић. Алманах је донео двадесетак српских и хрватских писаца. Сваки аутор је сам бирао писмо на којем ће његов текст бити штампан. Тако је испало да је публикација штампана и ћирилицом и латиницом". Тако стоји у уводнику чије прве реченице гласе:

> Ова књига посвећена је идеји народног јединства. Она би хтела бити један корак ближе к остварењу те идеје. А ако успе, она би уједно значила почетак једног систематског рада у овом правцу.

Функција *Алманаха* је била да демонстрира језичко и књижевно јединство Срба и Хрвата као и равноправну употребу оба писма, ћирилице и латинице. Текст уводника, који је потписао Милан Ћурчин, писан је екавски а штампан латиницом.

Од посебног значаја за јачање југословенске идеје на самом почетку 20. века био је омладински покрет за национално уједињење Југословена. У књизи *Стварање Југославије, 1790-1918* (1989, I, II) Милорад Екмечић је том покрету посветио цело једно поглавље: *Jungslawen – омладински покрет 1903-1914*. "Генерал Потјорек је за њега употребио историјски најмеродавније име "Jungslawen" по његовој главној карактеристици да је то био омладински покрет са циљем стварања југословенске државе", пише овај историчар (II: 524-525). Иза тога покрета стајале су, или стајаће, међусобно неповезане организације које су се у то време рађале у Аустро-Угарској: Млада Хрватска, Млада Далмација и Млада Босна. У Београду је 1903. покренут лист *Словенски југ*. У српској престоници, на место српске идеје југословенства, постепено је инсталирана истоимена идеја аустрохрватска, односно Штросмајерова и Јагићева. Главну улогу у овом процесу замене српске идеје аустрохрватском одиграли су филолози.

Јагићев пројект српскохрватског језичког јединства – ослонац идеје интегралног југословенства

При крају 19. века ни Јагићев ауторитет међу Србима и Хрватима није био онако неприкосновен као претходних деценија. Срби и Хрвати су се све више раздвајали, а Јагић, као градитељ њиховог заједништва, није играо до краја јасну улогу. Он се трудио да одржи представу о себи као идеалном Југословену и непристрасном судији у језичким и другим споровима међу Србима и Хрватима. Један од његових бивших студената, историчар Јован Радонић, писао је у књизи *Слике из историје и књижевности* (1938) како су студенти на Јагићевим предавањима записивали колико је пута употребљавао израз српски, а колико хрватски, да би проверили његову објективност. Јагићев положај и међу српским и међу хрватским студентима, крајем 19. века, био је помућен његовом подршком бану Калају да се у окупираној Босни и Херцеговини уведе босански као државни језик. Његови студенти, и Срби и Хрвати, по Радонићевој причи, једном су га засули јајима. У Јагићева прагматична објашњења да је његово пристајање уз Калајеву језичку политику оправдано, нико од младих није веровао.

У међународној научној јавности, међутим, Јагић је сачувао непомућени ауторитет. Томе је посебно доприносио часопис Archiw für slawische Philologie (Архив за словенску филологију) који је он основао и уређивао од 1875. до смрти. У томе часопису су сарађивали многи од најпознатијих слависта тога доба. Као плодан аутор, са бројним везама и са веома развијеном преписком (написао је око 10.000 писама), Јагић је крајем века стекао углед највећег слависте тога доба.

Велики углед, који је имао, омогућио је Јагићу да на самом почетку нашег века започне један мамутски пројект у Руској царској академији у Петрограду под насловом *Енциклопедија словенске филологије* (1903). Са становишта србистике вреди обратити пажњу на решење које је Јагић понудио у *Проспекту енциклопедије словенске филологије* у којем је изложио нацрт будућих истраживања. Ево како изгледа део који се нас непосредно тиче:

Б. Сербско-хорватскій языкъ.

а) Историческое введеніе. И. Ягичъ (1 л.).

б) Историческая грамматика на основаніи кирилловскихъ памятниковъ до конца XV ст. А. Беличъ (3—4).

в) Грамматика литературнаго языка Далмаціи и Дубровника, а также Босніи и Славоніи, съ конца XV по конецъ XVIII стол. М. Решетаръ (3—4 л.).

г) Образованіе современнаго литературнаго языка сербско-хорватскаго. Л. Стояновичъ (2—3 л.).

д) Обзоръ сербско-хорватскихъ нарѣчій (5—7 л.):

α) Штокавскихъ восточной половины. А. Беличъ (1—2 л.).

β) Штокавскихъ западной половины. М. Решетаръ, Д. Богдановичъ (2—3 л.).

γ) Чакавскихъ говоровъ. М. Решетаръ (1—2 л.).

е) Особенности кайкавскаго нарѣчія въ бывшей литературѣ и живыхъ говорахъ. Г. Шурминъ (2 л.).

ж) Сербско-хорватское ударепіе. М. Решетаръ (2 л.).

Амбиција овога пројекта била је да представи језик и књижевност свих словенских народа и да, истовремено, представи суму знања о словенској филологији. По захвату, Јагићев пројект је подсећао на *Историју словенског језика и књижевности* (1826) Павела Јозефа Шафарика или на његов *Словенски народопис* (1842). Јагић је, међутим, у својим изучавањима ставио акценат на филологију и филологе, а тек посредно на оно што је био њихов предмет изучавања.

Овај Јагићев пројект никад није довршен јер је десетак година после његовог заснивања дошло до Првог светског рата, па до Октобарске револуције, а после тога су ствари кренуле сасвим другим током: идеја свесловенског окупљања, у новим историјским оконостима, није више могла да живи ни у каквој форми. Па ипак се о том пројекту Руске академије наука може говорити као о важном покушају. У оквиру тога пројекта настала је и Јагићева обимна и драгоцена *Историја словенске филологије* (1910) на руском језику, на преко 900 страна великог формата.

Да би се схватило какви су стварно били ставови о српско-хрватском језику "вуковца" Јагића потребно је да се још једном подсетимо какви су, о истим проблемима, били Вукови

ставови. По Вуку, најпре, не би уопште могло да буде рубрике српскохрватски језик. То би била два језика: језик српски и језик хрватски. Назив за језик којим говоре Срби никако не би могао да буде двочлан, већ једночлан (тј. једнонационалан) као код других словенских, односно европских језика. Уколико би неко обрађивао наречја српског језика, онда би обрађивао наречја источног (екавског), западног (икавског) и јужног (ијекавског) штокавског дијалекта, а не би обрађивао чакавски и кајкавски.

Код Јагића је ствар постављена другачије: хрватски народни језик и српски народни језик су и овде помешани па је, од тако помешаних наречја, постао српско-хрватски. Однекуд се сасвим изгубио икавски штокавски (тј. западни) дијалекат и он се стопио са чакавским (међу чакавцима има и икаваца и екаваца). А сам чакавски се нашао под истом капом са штокавским и под заједничким називом: српско-хрватска наречја. А из тих српско-хрватских наречја у ужем смислу било је изостављено кајкавско. Али је кајкавско наречје ипак било третирано као део српско-хрватског језика (а не словеначког, како су чинили Миклошић и Даничић).

Јагић је у овом тексту направио нову систематизацију српскохрватског језика. Новина је у представљању штокавско-чакавских говора. Ови говори, као целина, подељени су на три под-целине: а) штокавски источне половине, б) штокавски западне половине и в) чакавски говор. Штокавски "источне половине" (дакле екавски) требало је да обради Александар Белић, а штокавски "западне пловине" (по Јагићу, ијекавски и икавски) да обраде М. Решетар и Д. Богдановић, а и чакавски да обради Милан Решетар. То, другим речима, значи да је Јагић у језику који је назвао српско-хрватским, нешто спојио, а нешто поделио. Кратко речено: спојио је хрватски и српски језик тако што је спојио чакавски и "западну половину" штокавског, а поделио је српски језик тако што је одвојио екавски од ијекавског и икавског који су код њега, заједно, постали западни. Он је интервенисао и у географији: екавски је задржао исту географску одредницу, источно наречје, али је јужно, ијекавско наречје, постало код Јагића западно. Али горе од ове

збрке јесте сама идеја поделе српског језика на половине. Тиме је он пројектовао ону поделу на источни и западни изговор која се појављује касније у Новосадском договору, а још више у идеји о двема варијантама српскохрватског језика са циљем да једна варијанта остане српска, а да се друга прогласи за хрватску варијанту или хрватски језик. Да је у питању била намерна подела српског језика на два језика види се из чињенице да су један исти, српски, језик добили да обрађују два аутора, што је нелогично.

У Јагићевом пројекту се од Срба појављује и једно ново име: Александар Белић (1876-1960). Овим је Јагић увео Белића у круг значајних слависта и учинио је први корак ка томе да млади лингвиста постане његов следбеник. Да Белић на почетку свога рада није још био следбеник Јагића, то могу да посведоче и његове *Дијалектолошке карте српског језика* из 1906. године, објављене на руском. Тада је Белић у основи следио Ђуру Даничића и то из периода кад је овај радио на *Рјечнику хрватског или српског језика*. И он је, као и Даничић пре њега, из корпуса националног језика Срба и Хрвата изостављао кајкавски јер је, као и Миклошић и Даничић, сматрао да је хрватски кајкавски део словеначког језика. Попут Даничића из загребачког периода, и Белић је сматрао да штокавски и чакавски чине један језик, тј. језик којим говоре Срби и Хрвати. Али млади Белић ипак није био у свему сагласан са Даничићем. Штокавско-чакавски он није сматрао ни називао хрватским или српским, као Даничић, већ га је називао општесрпским. Чинио је тако да би потврдио и јединство језика (као Даничић), али и да би му дао једнонационално обележје. Јер је тадашњим лингвистима било нелогично да један језик, као свој, говоре два народа. Тако схваћени општесрпски он је, затим, делио на две целине: на штокавску (српску) и чакавску (хрватску). У томе је био ближи схватањима српских филолога Стојана Новаковића и Љубомира Стојановића који су из сличних разлога истицали да је штокавски српски, а да чакавски може да се сматра дијалектом српског језика. Пошто су објављена Белићева *Сабрана дела* (1998-2000) у 15 томова, јасно може да се види да он све до Првог светског рата у својим текстовима, по

правилу, свој матерњи језик назива само српским. У томе је био сагласан са другим српским филолозима. Тек када је почело да се активно ради на стварању Југославије, у време Првог светског рата, и Белић је све чешће тај језик називао српскохрватским. А то је најбољи знак да је он своју лингвистичку науку подредио политици. Његови језички погледи од тада ће се све више изједначавати са Јагићевим погледима. То значи да је Белић, прихватајући Јагићево схватање српскохрватског језика као заједнице чакавског, кајкавског и штокавског наречја, прихватио и хрватску идеју југословенства.

Све до стварања југословенске државе, поред Стојана Новаковића најауторитативнији српски филолог био је Љубомир Стојановић. После стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у први план је избио некадашњи Стојановићев студент, а сада његов колега у Српској краљевској академији, Александар Белић, који је у међувремену постао следбеник Ватрослава Јагића и сербокроатистике. Краљевина Србија је финансирала издавање двадесетак књига Вукових дела које је приредио Стојановић. Нова држава није хтела да финансира круну његовог рада, обимну монографију о Вуку, па је она објављена у приватном издању. Нова држава је србистици затварала врата, а отварала их је сербокроатистици.

У чланку који је написао за Станојевићеву *Народну енциклопедију српско-хрватско-словеначку* Белић је већ у потпуности прихватио Јагићеву концепцију. Првој његовој концепцији језика, коју је у међувремену напустио, било је својствено да је била ближа основама србистике; за другу је карактеристично да је потпуно стала на основе сербокроатистике. Између два светска рата, за потребе југословенске државе и идеологије југословенства, Белић ће деловати као најизразитији заступник идеја о језичком јединству Срба и Хрвата. У циљу афирмације те идеје он је чак допуштао себи да некоректно тумачи и самог Вука Караџића. Без стварне подлоге, он је и Вука представљао као идејног творца заједничког језика Срба и Хрвата. То најбоље потврђују његови чланци прештампани у мојој књизи *Срби и њихов језик.*

У *Народној енциклопедији* одредницу о српскохрватској књижевности писао је Антун Барац. И он је пошао од Јагићеве концепције српскохрватског језика, па је приказао књижевност Срба и Хрвата на сва три дијалекта, штокавском, чакавском и кајкавском. Ово доктринарно решење није могло да се прихвати у живом поимању књижевности на српскохрватском језичком подручју, па се, бар код Срба, тај појам у пракси примењивао само на део књижевности на штокавском, дакле на српском језику.

Народна енциклопедија била је израз политичке концепције државне и народне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца. Њен покретач и главни редактор био је српски историчар Станоје Станојевић, аутор *Историје српског народа* (1909) која је својевремено била забрањена у Аустро-Угарској. Он је обишао главне културне и научне центре нове државе, позвао најважније и најквалификованије људе на сарадњу и за свега четири године *Енциклопедија* је била готова. Она је најпре излазила у посебним свескама. Као целина *Енциклопедија* је штампана у Загребу латиницом у четири тома 1929. године. То је била практично не само прва општа енциклопедија Југословена, већ и прва национална енциклопедија у Срба, Хрвата и Словенаца. Садржала је, природно, мноштво чланака и информација које су први пут за једну такву публикацију написани. И данас служи као ризница знања коју вреди консултовати; године 2000. доживела је ново издање. У последњој, четвртој свесци ове енциклопедије, Станојевић се осврнуо на урађени посао и констатовао је доста пропуста. Најављен је Додатак који ће пропусте исправити, али он није урађен. *Народна енциклопедија* представља један од највреднијих споменика тада актуелне идеје југословенства.

Концепција Томе Маретића о српскохрватској народној књижевности

У сличном духу као Јагић деловао је крајем 19. и почетком 20. века и други велики хрватски "вуковац" Томо Маретић. И Маретић је све српско и све хрватско третирао као

заједничко. Поред *Граматике и стилистике хрватскога или српскога језика* (1899) он је пре Првог светског рата објавио још два важна дела: *Метрика народних пјесама* (1903) и *Наша народна епика* (1909). И у једном и у другом делу Маретић је полазио од става да Срби и Хрвати имају заједнички народни језик, па да им је и народна поезија заједничка. Такви ставови били су иманентни дисциплини коју је и он изграђивао: сербокроатистици. Када се данас чита његова књига под насловом *Наша народна епика*, јасно се види да би на основу њеног садржаја прави наслов књиге требало да буде: *Српска народна епика*; о хрватској епици се у њој такорећи и не говори. Маретић је изневеравао Вука и кад је његов језик називао хрватским или српским; изневеравао га је и кад је народну поезију, која је за Вука била само српска, третирао као заједничку, хрватску или српску.

Корак даље од Маретића чинили су други филолози, превасходно они који су писали на немачком језику. Најчувенији немачки слависта на размеђу векова, Лескин, издао је значајну *Граматику српскохрватског језика*. Лескин у њој није крио чињеницу да је језик, о којем пише, по пореклу српски, али је ипак прихватио двонационални назив за исти језик. Израз српскохрватска народна поезија почео је све више да употребљава и Словенац Матија Мурко (1861-1951), који је, као слависта, деловао у Прагу. И Мурко се, у односу према јужнословенским филолошким проблемима, односио у духу бечко-берлинске школе, што значи да је и он следио Јагића. Његово главно дело из ове области, *Трагом српско-хрватске народне поезије*, које се заснива на вишедеценијском испитивању, појавило се после његове смрти, 1952. у Загребу, у два тома. Као и Маретић, и Мурко је наставио испитивања која је почео Вук. Али и он је, ону поезију коју је Вук називао српском, у новим околностима називао српскохрватском.

У сличном духу као и Мурко деловала су и двојица других немачких слависта, сербокроатиста, Герхард Геземан и Максимилијан Браун. Геземан је у историји славистике остао посебно запамћен по једном великом открићу, по *Ерлангенском рукопису*. У својој првој информацији о свом открићу,

објављеном у *Српском књижевном гласнику* 1921, Геземан је те песме третирао као српске. У поднаслову објављеног *Ерлангенског рукописа* (1925) оне се већ третирају као српскохрватске. Нова интерпретација била је у духу бечко-берлинске школе, односно у духу јагићевске парадигме. Године 1934. објављена је једна коректно писана Геземанова књига *Српскохрватска књижевност*; у духу своје школе он је књижевност Срба и Хрвата третирао као једну целину.

Опет у духу бечко-берлинске школе, и други значајан испитивач српске народне књижевности, Максимилијан Браун објавио је обимну студију која се зове *Српскохрватска народна епика* (1933). Браунова студија још није преведена на српски језик. И њој се, међутим, може ставити иста примедба: да је српску народну поезију третирала као српскохрватску.

Овакав тренд преименовања српске народне књижевности у српскохрватску, ипак није био и општеприхваћен; нису га прихватали пре свега српски филолози. Више је збирки народних песама и приповедака које су приређивали и објављивали Јаша Продановић, Војислав Јовановић Марамбо, Веселин Чајкановић. Они су делове народне књижевности на српском језику, коју су представљали, третирали као део српске књижевности и културе. Слично се понео и руски србиста Кравцов који је објавио (1936) студију под именом *Сербскиј епос*. Кравцов се према српским народним песмама односио у духу својих руских претходника, и у духу словенске и српске филолошке традиције.

Различите филолошке школе различито су се односиле према народној књижевности на српском језику. Школа која је стајала на позицијама сербокроатистике третирала је ову поезију као српскохрватску; школа која је стајала на позицијама славистике и србистике третирала ју је као српску.

Јован Цвијић и идеја југословенства

Да је улога Београда, као Пијемонта Југо-Словена и Југославије, била видљива и пре Првог светског рата може да покаже један особени пример: однос Срба и Мештровића. Иван

Мештровић, иако аустро-угарски држављанин, био је, на светској изложби у Риму 1911. представљен својим скулптурама у павиљону Краљевине Србије. Та чињеница била је протумачена тако као да се велики вајар изјаснио да је по националном опредељењу Србин. Сам Мештровић, на питање српских и хрватских новинара о тој чињеници, давао је неодређене одговоре. Њихов је смисао био: да се он осећа и као Србин и као Хрват. Такви одговори, у време када су били давани, нису се морали схватати као дипломатски, тј. као избегавање одговора. Они су били сасвим у духу актуелне доктрине да су Срби и Хрвати један народ. Некако у то време је и Стјепан Радић изрекао чувену реченицу: "Ја сам Хрват јер сам Србин". Мештровић је негде пред балканске ратове почео да ради на огромном споменику који се звао Видовдански храм. Споменик је, по његовој замисли, требало да буде подигнут на ослобођеном Косову. Макета Мештровићевог Видовданског храма и сада се чува у крушевачком Народном музеју. За тај је споменик вајар је планирао да направи око 300 фигура. Неке од скулптура најзнатнијих косовских јунака он је већ био израдио (Обилић, Срђа Злопоглеђа, Краљевић Марко итд). Када је Дучић у једном чланку из 1917. године Мештровића називао "великим српским вајаром", он то није чинио произвољно: по ономе што је чинио, Мештровић је давао довољно разлога да се може сматрати ако не само српским, онда свакако и српским вајаром. Уосталом, он је и био један од најгласовитијих чланова Југословенског одбора који је био формиран у Лондону са циљем да ради на остварењу будуће државе која треба да уједини један народ, састављен од три племена: Срба, Хрвата и Словенаца, односно да уједини један "троимени" и "троплемни народ Срба, Хрвата и Словенаца".

Сама идеја о троименом народу дубоко је одступала од Вука Караџића и од европских модела које је он следио. У Европи има више народа који исповедају две или више религија. Али нема, нити може да буде, троименог народа.

Идеју југословенства у годинама пред Први светски рат нису заступали само млади или само уметници. Идејну подлогу југословенству почели су давати и људи од науке. У области

антропогеографије то је учинио и научник светског реномеа Јован Цвијић (1865-1927).

Цвијић је крајем 19. века студирао у Бечу; био је један од младих Југословена који су се кретали у кругу око Јагића; тамо се са њим и спријатељио и прихватио његове концепције о језичком, књижевном и етничком заједништву Срба и Хрвата. Управо је Цвијић, у пуном смислу, постао носилац Јагићевских идеја међу Србима. Трагове прихватања Јагићевих ставова срећемо у његовим делима такорећи од почетка његовог рада. Јагићеви ставови су посебно присутни у тексту *Јединство и психички типови динарских јужних Словена* који је објављен на почетку Првог светског рата (1915). У још дорађенијем виду они су присутни у његовом главном делу, *Балканско полуострво* у поглављу *Етничко јединство и психички типови*. Ево једног од најкарактеристичнијих места:

> Ипак има језичких и етничких разлика између разних јужнословенских група. Најпознатија је разлика између западних и источних Јужних Словена, између Србо-Хрвата са Словенцима на једној и Бугара на другој страни.
>
> Србо-Хрвати говоре језиком који је толико једнолик, да једнога Србина из Србије може без икакве тешкоће разумети Хрват са Истре. Према облику заменице *што* овај је језик подељен на *штокавски и чакавски* дијалекат и сматрало се, да штокавски дијалекат карактерише Србе, а да је чакавски својствен Хрватима; данас се зна, да се Срби не могу оделити од Хрвата на тај начин. Има становништва које говори штокавски а назива се Хрватима. Чакавски дијалекат, кога уосталом брзо нестаје, ограничен је на неколика мала језична острвца у северној Далмацији и у јужној Хрватској, на јадранска острва и на средњу и западну Истру. Изван ових крајева, у којима се чакавски дијалекат одржао услед географске усамљености, сви Србо-Хрвати говоре штокавски. Место штокавским и чакавским Словенци говоре *кајкавским* дијалектом. Али овај дијалекат није својствен само Словенцима. Хрвати из три гранична округа, из загребачког, вараждинског и крижевачког, говоре такође кајкавским дијалектом, кога, уосталом нестаје пред

> штокавским, који се шири као српско-хрватски језик. Кајкавски дијалекат се још добро одржао у Крањској, у околини Трста, у Штајерској и у Корушкој. А чакавски је дијалекат спао на ред локалних говора. (1987:331)

Књига *Балканско полуострво* је настала на основу Цвијићевих предавања на Сорбони за време рата и она је најпре и објављена на француском језику, у Паризу 1918. Израз Србо-Хрвати Цвијић гради на оним истим претпоставкама на којима је то чинио Јагић 1864. у тексту *Југословени*. Пошто се и други народи конситуишу на основу језика, од тога принципа не треба да буду изузети ни Југословени у ужем смислу, односно Срби и Хрвати. Ако они говоре једним језиком, српско-хрватским, онда су они Србо-Хрвати. И Србо-Хрвати имају права на једну заједничку државу као и други европски народи. Њима треба да се придруже и Словенци, јер су и њихови говори блиски говорима Хрвата.

Овај кратак одломак јасно показује да је Јован Цвијић, Вуков земљак, такође Дробњак као и Вук, напустио Вукову концепцију српског језика и у основи прихватио Јагићеву концепцију српско-хрватског језика. Цвијићево образложење јединства тога језика поклапа се и са концепцијом Томе Маретића у његовој *Граматици и стилистици хрватскога или српскога језика*. А та концепција језика, коју је Цвијић прихватио као неспорну, неспојива је са концепцијом Вука Караџића. На жалост, ту чињеницу нико није испитивао.

Прихватајући Јагићеву концепцију о заједничком језику Срба и Хрвата, Цвијић је прихватио и Јагићеву концепцију народа који говори тим језиком. Од Јагићеве концепције одступио је, са становишта идеје југословенства, само у једном питању: тврдио је да Хрвати кајкавци, заједно са Словенцима који су такође кајкавци, чине једну језичко-етничку целину.

У Цвијићевим текстовима на више места се види да је он сасвим прихватио Јагићеву тезу да се Србо-Хрвати ипак деле на религијској основи па су сви католици Хрвати, а сви православци Срби. Цвијићево прихватање Јагићеве концепције (југословенства, српско-хрватског језика, Србо-Хрвата, њихове

поделе по вери) ипак је у нечему битном несагласно Јагићевој концепцији. Та несагласност се тицала стратешких опредељења. Цвијић је стварно био југословенски оријентисан и тежио је ка томе да се оствари јединство свих југословенских народа као целине, а поготово његовог најужег језгра: Србо-Хрвата. Све што је радио било је усмерено ка тој заједничкој, југословенској перспективи. Код Јагића је, међутим, та ствар била другачије усмерена. Јагић је Хрвате, оне који су говорили кајкавски, односно чакавски, спајао са етничким Србима, дакле са онима који су говорили штокавски а нису били православци. Његов циљ је био подела и однарођавање Срба уз помоћ вере. Цвијићев циљ је био изграђивање Србо-Хрвата, па даље и Југословена (укључујући ту и Словенце) као једног народа. Тој пројекцији требало је да послужи и цела његова антропологија, па и она четири психолошка типа Југословена које је у *Балканском полуострву* и другде разликовао: динарски тип, централни тип, источнобалкански тип и панонски тип. Конструкција тих типова требало је да понесе и одржи зграду Југославије. Цвијићева пројекција је имала изгледа да се оствари при крају његова живота. Југославија, чијем је стварању он много допринео, настала је као заједница, наводно, једног троименог, односно троплеменог народа, Срба, Хрвата и Словенаца. У таквој Југославији Цвијић је и као научник и као дипломата био слављен као један од њених првих људи. У такву Југославију остарели Јагић, иако зван, није хтео ни да дође. Он у њу није веровао и она му није била циљ него само средство до циља.

Цвијић, међутим, у победи својих идеја није учествовао само јавном речи, већ и приватним везама. Посмртно објављен дневник његове супруге Љубице у његовим *Сабраним делима* открива и колико је он био близак са принцом, затим регентом, па краљем Александром Карађорђевићем који је, номинално, био творац Југославије. На стварање Југославије не треба гледати само као на чин воље и замисли регента Србије, па затим краља Југославије, већ треба добро сагледати и значај саветодавне улоге једног од српских научника светског угледа,

и то у најважнијој области за геополитику: у антропогеографији Балкана.

Успех Цвијићеве варијанте Јагићеве концепције показаће се као Пирова победа: та варијанта ће бити делотворна само при стварању прве Југославије. Али већ током њеног трајања, а поготово у време авнојевске Југославије, све одређеније ће преовлађивати јагићевска концепција јединства које подразумева нове поделе. Она је породила стратегију неминовног разлаза Хрвата и Срба јер је била заснована на нелегитимним хрватским претензијама на језик и културу српску али без српског имена. У тој концепцији су били корени геноцида над Србима.

Модел југословенске књижевности

Године 1915, када је Србија била у рату са Аустро-Угарском, посланици српске Народне скупштине, која је деловала у Нишу, усвојили су документ своје Владе који се зове Нишка декларација. У њој су истакли "као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак, да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања, које је, у тренуцима, када је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца." Таква декларација је означила нови смер у политици званичне Србије. Србија, ни под Обреновићима ни под Карађорђевићима, такав некакав план није имала; Гарашаниново *Начертаније* (по свом извору Србима подметнути тајни документ са елементима југословенског програма) није могао да утиче на формирање политичког јавног мњења. Нишка декларација, иако исхитрен гест Скупштине у тешком историјском тренутку, обавезивала је цео народ.

Нишка декларација, и у политичком и у духовном смислу, била је прекретнички чин. До балканских ратова међу Србима је преовлађивао став о потреби ослобађања и уједињења свих српских земаља. Од Нишке декларације политички и ратни циљеви Србије се мењају. Главни циљ постаје ослобођење и уједињење свих Југословена: Срба, Хрвата и

Словенаца. То опредељење је имало крупне последице и на духовни смер српске интелигенције. Њена доминантна оријентација од тада па за више деценија касније биће остварење Штросмајерове (тј. аустрохрватске) идеје југословенства. Промена у опредељењу најбоље се може видети код оних који су дотле деловали превасходно у правцу српске духовне интеграције. Најбољи пример за то је Павле Поповић.

Павле Поповић (1868-1939), који ће деценијама, до своје смрти, важити као најзначајнији српски историчар књижевности, био је у време Првог светског рата упућен у иностранство. Тамо је и постао члан Југословенског одбора (1917). По општем програмском задатку професор Поповић је радио на југословенском уједињењу. Свој прилог остварењу тога циља он је дао и посебно, као научник, тако што је, у време рата, написао књигу која се зове *Југословенска књижевност* са поднасловом (*Књижевност Срба, Хрвата и Словенаца*). Књига је објављена у Енглеској, Кембрицу 1917. У *Речи унапред*, аутор каже: "Ова књига представља један мали покушај да се књижевност Срба, Хрвата и Словенаца изложи као једна целина". Укупна југословенска књижевност у тој књизи подељена је на шест делова. То су: I *Постање* (9-12 век); II *Средњи век* (13-15 век); III *Век препорођаја* (16 век); IV *Позније доба* (17. век и прва половина 18. века); V *Пред новим временом* (средина 18 века); VI *Ново време* (2. половина 18. века – 20 век). За књигу је карактеристично настојање да се југословенска књижевност прикаже као једна и недељива: тј. као књижевност једног троплеменог и троименог народа, а не као три посебне, блиске књижевности. Том главном концепцијском циљу подређена су сва решења у њој. Сам Павле Поповић је био свестан да је његова књига била више скица него дограђено дело. Остала је неостварена његова намера да сачини праву, велику, научно засновану историју југословенске књижевности.

Књига Павла Поповића, писана у ратним околностима, на брзину, далеко од домаћих библиотека, ипак је успоставила нови модел у третирању књижевности једног троплеменог народа: Срба, Хрвата и Словенаца, тј. Југословена. У складу са тим моделом прављени су наставни планови и уџбеници за

средње школе. Један од таквих уџбеника, који је био праћен и одговарајућом читанком, имаће и релативно висок реноме. То је *Југословенска књижевност* Милоша Савковића (1939). Савковићев уџбеник рецензирали су за Просветни савет Југославије Антун Барац и Миховил Комбол. Њихове примедбе су уважене и уграђене у постојеће издање уџбеника. Модел југословенске књижевности, који је у време стварања Југославије направио Павле Поповић, стално је био коригован и усавршаван. Он ће се одржати, уз материјалну и организациону потпору државе, у време прве Југославије. Али тај модел важиће и током прве две деценије друге, Титове Југославије. На универзитетима у Србији све до шездесетих година предаваће се предмет под насловом Југословенска књижевност. Док је тако било, Југославија је постојала као стабилна целина.

Југославизација као процес и као идеал

Павле Поповић није редак пример научника који је своје ставове прилагодио новим историјским околностима. Готово сви филолози су се трудили да своја дотадашња уверења ускладе са идеалима југословенства, односно српскохрватског јединства. Промене које су се дешавале могу се илустровати и на примерима двојице изразитих следбеника Вука Караџића међу Србима: Љубомира Стојановића и Тихомира Ђорђевића. Стојановић је још крајем века написао четири граматике српског језика за четири разреда гимназије. Те његове граматике су се често појављивале у новим издањима. Аутор их је, природно, мењао и дотеривао, али је назив и идентитет језика увек био исти: српски. После Првог светског рата, међутим, у уџбеницима који се издају под његовим именом јавља се понекад, и на понеким местима, ознака да језик којим се баве није само српски већ српскохрватски. После Стојановићеве смрти (1930) појавио се уџбеник са његовим именом и називом *Граматика српскохрватског језика* (1936). Била је то она иста Стојановићева *Српска граматика* из 1924. само сада са промењеним именом језика. Ко би други, ако не школске власти, извршио ову адаптацију? И сам Стојановић је, у југословенском

периоду, свој позитиван политички однос према југословенству рефлектовао у своје научно стваралаштво; прилагођавао је свој став и према илирском покрету и према српскохрвтском језичком и књижевном заједништву. Чинио је то и у свом монументалном делу: *Живот и рад Вука Стефановића Караџића* (1924). У једном од последњих поглавља књиге названом *Вук и Хрвати* јављају се и неке реченице које нису сагласне са претходно изнесеним чињеницама у тој обимној књизи. Овде се на 681. страни, први пут у књизи, помиње Људевит Гај. И ту се, потпуно неочекивано, каже да су Вук и Гај створили заједнички књижевни језик Срба и Хрвата. Ево како се овде тумачи Бечки договор:

> Све је, дакле, примљено што је Вук тражио, па и у мотивацији зашто се то чини, наведени су готово од речи до речи разлози које је Вук износио у својим чланцима и писмима. У исто време умолили су Вука да напише *Главна правила за јужно наречје*, што је он учинио. (Грам. Сп. III, 301-303).
>
> Тако је радом Гајевим и Вуковим дошло до јединства језика Срба и Хрвата. Иако је договор потписао и Миклошић, Словенци су остали при свом језику. Свака се сад књига може од слова до слова прештампати с ћирилице у латиницу и обратно, као што је Вук желео.
>
> Али се није дошло и до јединства књижевности за чим се тежило. Остале су две буквице, и латиницом штампане књиге читали су Хрвати и католици, а мало Срби; ћирилицом пак читали су Срби и православни, а врло мало Хрвати. Обе књижевности развијале су се упоредо и без осетног утицаја једна на другу. У превођењу с туђег језика трошило се двогубо време и двострук трошак. Тако је било досад, а тако ће – и поред државног јединства – бити и одсад докле год будемо имали две буквице, или бар дотле, док се и код Хрвата не распростре ћирилица као и латиница, и код Срба латиница као и ћирилица. А дотле ће проћи још доста, доста времена. (1924: 686-687).

У истом поглављу Стојановић није прећутао основне ставове Вукових текстова *Срби сви и свуда* (1849) и *Срби и Хрвати* (1861) из којих је пренео доста цитата. Помније читање његове књиге показује да није било никаквог заједничког рада Гајевог и Вуковог и са истим циљем. Горе цитирано место у његовом тексту могло би се схватити као "прогоретина" од варнице из политичке борбе за стварање Југославије. Да није било те реченице не би било могућности да се и Стојановић уплете у намештену причу о Вуку као творцу књижевног јединства Срба и Хрвата.

Нешто је слично чинио и водећи српски етнолог Тихомир Ђорђевић, оснивач етнолошког часописа *Караџић* (1899-1903). После стварања нове државе, Ђорђевић је и сам циљ својих етнолошких истраживања променио. О томе сведочи и његов чланак из 1923. године под насловом *Етнолошка наука у Јужних Словена*. У чланку је аутор систематично и прилежно, информативно и концепцијски, приказао рад на изучавању етнологије у оквиру књижевних и научних друштава, музеја, стручних часописа, листова и алманаха и то не само код Срба, већ код Југословена уопште: тј. Срба, Хрвата и Словенаца. Аутор који је пре Првог светског рата имао српску тачку гледишта, у новим околностима заступао је југословенску тачку гледишта.

Слично је, на почетку живота нове државе, било и код других југословенских народа. Ево како у *Југословенском књижевном лексикону* (1971) почиње једна одредница:

> ХРВАТСКА ЉИВА, културно-политички лист, излази у Загребу од 1917-1926. Год. 1919. мења назив у *Југославенска љива*, 1920. зове се *Југославенска љива-Обнова* (спојио се са *Обновом* уредника М. Марјановића), а од 1921-1926. опет је *Југославенска љива...* (С. Мијовић Кочан).

Југославизација погледа на језик, књижевност, етнологију, енциклопедистику, једно време постала је у новоствореној држави доминантна тежња. Она је захватила писце, уметнике, филологе, професоре, публицисте. То је била и тачка

гледишта са које су, поготово историчари, настојали да унесу смисао у свој рад и у своје понашање. Са осећањем вере и са осећањем смисла за оно што чине, они су своје погледе прилагођавали новом политичком идеалу. Југословенство је једно време било моћан идеал. Он није могао бити дугог века јер га је изнутра разарала аустрохрватска идеја југословенства која је у себи садржала притајени хрватски сепаратизам и пројекат експанзивне кроатизације.

Стандардизација књижевног језика Хрвата и Срба

И стара Јагићева идеја из 1864. да су Југословени, односно Хрвато-Срби, један народ, јер говоре једним језиком, у новим историјским околностима, тражила је извесно прилагођавање. Милош Окука се посебно бавио овим проблемом у студији *Језик у уставима трију Југославија, Хрватске и Босне и Херцеговине* (2001). Његов текст почиње овако:

> Први Устав 1. Југославије (Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца) донесен је 28. јуна 1921. године. Формулација о службеној употреби језика у новој држави усвојена је у складу с идеологијом интегралног југословенства, тј. у складу са схватањем о *једном* етнички јединственом народу који је издељен на *три* племена. Тако је члан 3. Устава прогласио *српско-хрватско-словеначки језик* службеним језиком у Краљевини.
>
> До те формулације се дошло након разних декларација разних ујединитељских институција и конференција о *троименом народу* и његову језику те након поратних расправа о трима нацртима Устава: Владином, Стојана Протића и Јосипа Смодлаке. (66)

Такав трочлани назив за језик могао се правдати основним ставовима Штросмајерове идеје југословенства: ако је кајкавски могао да се прогласи за исти језик са српским (штокавским), зашто се није могло отићи само мало даље: па том језику, сада већ "српско-хрватском", придодати још и словеначки језик који има заједничку основу са хрватским

кајкавским. Наука се, и овога пута, приклањала интересима политичких пројекција. Члан о српско-хрватско-словеначком језику није био мењан ни у Уставу Краљевине Југославије донетом 1931.

У пракси се, међутим, није могло примити и одржати оно што је у правним актима и филолошким пројекцијама исконструисано. Српско-хрватско-словеначки језик у стварности је функционисао као два језика: српски са српско-хрватским именом и словеначки. Накнадно се може видети да је стварање незграпног трочланог назива за језик послужило да се у свакодневној пракси лакше прими двочлани назив за српскохрватски. Готово да се не може наћи ни код једног српског филолога или писца пре Првог светског рата да је свој језик звао српскохрватским; без обзира на своја политичка уверења сви су свој језик звали српским. Тек после прокламације назива српско-хрватско-словеначки, у Срба је проширен назив српско-хрватски језик. За разлику од ранијих генерација, српски филолози су све мање истицали да је језик, у ствари, српски, са додатком хрватских дијалеката. Све више су истицали да је он заједнички језик Срба и Хрвата. Била је то "мајсторија" слична оној са босанским језиком Бењамина Калаја с том разликом што је прва имала подршку Југославије, а друга у своје време није имала подршку српских држава Србије и Црне Горе.

Али ни за сам српско-хрватски језик, без словеначког, није могло да се нађе јединствено решење. То показују два правописа, Боранићев и Белићев, којима је покушано да се, одмах после рата тај заједнички језик стандардизује. Књига Драгутина Боранића изашла је 1922. године под насловом *Правопис хрватског или српског језика*. Она је рађена по моделу Брозовог *Хрватског правописа* из 1892. године који је Боранић, после Брозове смрти, доградио и објавио под истим насловом (1904). Модел тога правописа рађен је на вуковском језику и по Вуковим правилима за јужно наречје.

Белићев *Правопис српскохрватског језика*, који је изашао 1923. године, имао је сасвим другу пројекцију: ону коју је сачинио Вук (за ијекавски изговор) и ону коју је, као могућност,

у својој академској беседи изнео Стојан Новаковић за екавски изговор. Белићев правопис, другим речима, одговарао је српској језичкој ситуацији, која је поштовала два равноправна изговора, екавски и ијекавски. Пошто је и тај правопис поштовао вуковску основу, он би могао да одговара и хрватској страни уколико би она стварно тежила ка јединству, јер није укидао ни вуковски језик, ни ијекавски изговор. Али хрватска страна сада није тежила језичком јединству већ је тежила језичкој посебности. А српска страна Бораниħев модел једноставно није могла да прихвати, јер је он искључивао екавски изговор.

Држава је настојала да те две правописне пројекције уједини. Зато је једна посебна комисија 1928. године сачинила *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе Краљевине СХС* које је усвојило Министарство просвете. Одозго наметнута правила, међутим, прихватана су с отпором. Она су, с једне стране, довела до формалног уједначавања начина писања Срба и Хрвата, али и до подстицаја процеса сепарације у области језика. Да би сачували језички идентитет, код Хрвата се јавља, у далеко већој мери него раније, неговање поезије на кајкавском (нпр. Крлежа, *Баладе Петрице Керемпуха)* и на чакавском дијалекту (нпр. Назор, Горан Ковачић). Стратешко опредељење Хрвата, које је још у 19. веку пројектовао Јагић, било је да се српски и хрватски језик помешају па да се после поделе. Тај стратешки циљ у новоствореној држави остваривan је корак по корак.

Проучавање књижевности у Срба у југословенском периоду

Најзначајнији српски књижевни критичари између два светска рата су Бранко Лазаревић, Милан Богдановић, Марко Ристић и Велибор Глигорић. Сва четворица су неговала импресионистичку, односно коментаторску, критику. Иако су такву критику писали и други аутори, показало се да је простор нове државе био одвећ велики да би ови критичари могли поновити подвиг који је некад учинио Јован Скерлић: да прати укупно

књижвно стваралаштво у Срба, односно да "влада" својом "књижевном републиком". Упркос програмског настојања да се прави свест о заједничкој југословенској књижевности, критичари се у својим интересовањима оријентишу најчешће и највише ка критичком бављењу делима из своје средине. Оријентација српске књижевне критике у новим околностима била је да прати нову књижевност која се ствара у главном српском и југословенском центру, у Београду. Аналитичке критике, универзитетске критике, онакве какву је крајем прошлог века засновао Богдан Поповић, по правилу је сада било мало.

Време између два светска рата донело је афирмацију једног новог жанра: есеја. Исидора Секулић, Станислав Винавер, Растко Петровић, Иво Андрић, Марко Ристић дају вредне прилоге у овом жанру. Талентовани људи међу Србима писали су добре есеје о општим темама и добре критике појединих дела или писаца, али се правом националном филологијом, нису бавили. Идеја националне филологије запала је у кризу.

Време између два светска рата трајало је 22 године и у то време није објављена ниједна нова историја српске књижевности; објављено је неколико школских приручника југословенске књижевности. Тај податак казује да су идеја југословенства и југословенска држава погубно деловали на поимање целовитости српске књижевности. Најистакнутији живи српски историчар књижевности, Павле Поповић, покушавао је да понови подвиг из своје књиге *Југословенска књижевности* из 1917. Тај задатак је, међутим, било тешко испунити; Поповић је, изгледа, успео да обради само најстарији период. *Сабрана дела* Павла Поповића, које је објавио Завод за уџбенике и наставна средства (2000) сачувала су структуру његовог погледа на српску књижевност. У тим *Сабраним делима,* мимо његовог главног дела, *Прегледа српске књижевности*, посебно су представљени његови радови из сва четири дела српске књижевности: народне, старе, дубровачке и нове. Упркос својим програмским ставовима из југословенског периода, Поповић је, у ствари, био историчар српске, а не југословенске књижевности.

У раздобљу између два светска рата међу Србима није било изразитијих књижевних теоретичара по опредељењу. У школској настави је био у употреби више година један коректан уџбеник под насловом *Теорија књижевности* који су сачиниле две гиманзијске професорке: Катарина Богдановић и Паулина Лебл-Албала. Њихов уџбеник садржи суму знања без особите оригиналности, али засновану на систему проверених ставова. Па ипак, мимо универзитета и школа у српској књижевности испољила се жива теоријска мисао. Њу су однеговали писци широког спектра деловања као што су Милош Црњански, Станислав Винавер, Растко Петровић, Момчило Настасијевић, затим надреалисти а међу њима посебно Марко Ристић, такође и заговорници социјалне литературе. Њихова теоријска мисао израстала је у склопу њиховог уметничког стварања, а у вези са стварањем уопште. Накнадно, са данашње тачке гледишта, то време се у погледу дешавања на књижевнотеоријском плану може сматрати веома плодним.

На самом почетку међуратног раздобља јављају се бар три значајна књижевностеоријска текста: *Објашњење "Суматре"* (1920) и *За слободни стих* (1922) Милоша Црњанског, *Језичне могућности* Станислава Винавера (1921). Српска теоријска мисао доживљава неку врсту процвата тридесетих година. Тада се стварају теоријске концепције од изузетне важности. То су *Претплатонска еротологија* Анице Савић Ребац (1932) и *Феноменолошко пресликавање* Михаила Петровића Аласа (1934).

По струци класични филолог, Аница Савић Ребац (1892-1953), у својој докторској дисертацији, *Претплатонска еротологија*, која је одбрањена код Чајкановића (1932), бавила се периодом којим се мало ко у свету бавио, периодом предплатонским и предсократовским. У својој тези ауторица је осветлила један од најдубљих и најважнијих проблема: однос ероса и логоса. То су проблеми који стоје у основи европске не само филозофске, већ и књижевнотеоријске мисли и праксе.

Књига *Феноменолошко пресликавање* Михаила Петровића Аласа (1868-1943) имала је и популарно издање које се појавило тек после његове смрти под насловом *Метафоре и алегорије* (1968). Тај наслов показује да Петровићева главна пре-

окупација: осветљење модела или кореспонденције разноврсних чињеница, преко пресликавања, има и димензију од интереса са становишта теорије књижевности. Петровићева феноменологија пресликавања спада у најзначајније доприносе књижевнотеоријске мисли 20. века не само у Срба него и уопште.

У ово време појавила се и једна значајна књижица владике Николаја Велимировића под насловом *Симболи и сигнали.* Теолошког значења и садржаја, она је и значајан допринос семиологији са српске стране, и то оном њеном делу који се бави невербалним симболима.

У другој половини 30-их година јављају се још два незаобилазна теоријска резултата. Један од њих је монографија *Шилер у Југославији* Пере Слијепчевића (1938). То је био вредан резултат из области компаратистике који се бавио проблемима рецепције (пре него што је теорија рецепције и постојала). Други је *Једна паралела* (1938), компаратистичка студија Богдана Поповића која се бавила односом песме *Кад млидијах умрети* Бранка Радичевића и песме *Пад лишћа* раног француског романтичара Шарла Милвоа. Спада међу прве компаратистичке студије у свету које су се бавиле стилскотиполошким аналогијама.

Овај вид научног стваралаштва у теорији књижевности био је, углавном, слободан од притиска државне југословенске идеологије. Није тако било и са стваралаштвом које се непосредније тицало националних тема на подручју тзв. националних наука почев од историје до социјалне психологије и антропологије.

Југословенска мисао у историјским наукама

За доминацију идеологије југословенства у историјским наукама у међуратно време сомболичан чин је био појава књиге Виктора Новака (1889-1977) за коју је предговор написао краљ Александар. То је *Антологија југословенске мисли и народног уједињења* која је изашла 1930. Ова обимна хрестоматија (на близу хиљаду страна) текстовима многих историјских личности у прошлости и савременика приказивала је генезу

идеје о југословенском заједништву. Књига је сугерисала став да су најбољи представници троплеменог народа готово одувек тежили једном истом циљу: остварењу Југославије као заједничке државе Југословена. Једна реченица омладинца Љубе Леонтића из прашке "Југославије" (1914): "Ми нисмо само Јужни Словени, ми хоћемо да будемо Југословени" (У Новаковој књизи стр. 692) може да се узме као сажети израз схватања самог аутора *Антологије*. Новакова књига је хтела да поштопото афирмише идеју интегралног југословенства па је једностарано представљала проблем: доносила је текстове у прилог те идеје, а искључивала документа која су тој идеји говорила супротно. Она је била необјективна јер је криво информисала о једном озбиљном проблему. Па и поред свега књига представља вредну ризницу информација. Она је један од најзначајнијих споменика идеје интегралног југословенства каква је доминирала у време када се књига појавила.

Хрват, као и Виктор Новак, али такође Југословен по трајном опредељењу, филозоф Владимир Дворниковић (1888-1950) објавио је у Београду 1939. године у едицији *Каријатиде* обимну књигу на 1.073 странице под називом *Карактерологија Југословена*. Она осветљава заједницу Срба, Хрвата и Словенаца са разних становишта: антрополошког, етнолошког, историјског, језичког, књижевног, психолошког. Књига је прављена са јасном сврхом да послужи учвршћивању темеља југословенског заједништва показујући јединство и различитости карактерних особина Југословена. Али она није могла извршити ту функцију јер јој је у основи била идеја лажног југословенства, Штросмајеровог. Она је, на пример, од српских народних песама правила југословенске народне песме а где год је могла примењивала је идеју унитарног југословенства.

Владимир Ћоровић (1885-1941), један од људи који су припадали организацији Млада Босна, био је "последњи српски полихистoрик". "Број послова које је Ћоровић обавио био је недогледан" каже Радован Самарџић у предговору фототипском издању његове књиге *Историја Југославије* (1933, 1989), кратко али у много тачака набрајајући те послове. Ћоро-

вић је био један од најистакнутијих присталица идеје интегралног југословенства; с доста права било је запажено да је био идеолог оријентације која се везује за краља Александра. "Готово према традицији, већ увреженој међу његовим претходницима, и он је завршио студије у Бечу, код Јагића, Јиречека и Решетара, у семинару где се словенска филологија, почетком овога века, можда најбоље проучавала и предавала..." речи су Самарџића из истог текста. Последњи пасус предговора почиње овим реченицама:

> Својом *Историјом Југославије* Владимир Ћоровић је хтео показати да држава створена 1918. није случајна, поготово да није настала приликом прекрајања Европе по завршетку рата. Та држава има своје историјске корене, и њено стварање исход је дуготрајног процеса који се завршио победом националног начела и појавом већег броја сличних земаља на тлу старог континента. Југословенска мисао и напори у циљу њеног оживотворења обележили су, према Ћоровићу, многе важне тренутке народне историје (и он их је умео пронаћи како би на њих просуо јачу светлост). *Историја Југославије* превазилази, ипак, значај научне апологије интегралног југословенства: Ћоровић је широко расплео раније историјске токове и приказао њихово спајање до појаве јединствене Југославије.

Неколико година касније, крајем 30-их, Ћоровић већ неће деловати тако одлучно у правцу интегралног југословенства. *Историја Срба* коју је аутор завршио уочи самог Другог светског рата знак је тих промена. Она је већ била на позицијама српске историје. Али ова књига ће бити објављена тек 1989. године. Њу и данас српски историчари помињу много ређе него што заслужује.

Духовна клима, стварана репрезентативним издањима, или грађена на ставовима чувених аутора, бацала је сенку на појединачна истраживања у којима је било релевантних историјских открића. Таква је била, на пример, књига средњошколског професора књижевности Илије Маузића *Илиризам и Срби*. Илија Мамузић је 1933. одбранио докторску дисертацију у

Загребу на ову тему а дисертација је убрзо била објављена у *Раду* ЈАЗУ и као сепарат. Описујући рецепцију илирског покрета међу Србима Мамузић је индиректно указао на његов контроверзни карактер. Књига је, посебно значајна по томе што је у њој истакнуто место добио Теодор Павловић, најгласнији противник идеје илиризма међу Србима, и један од протагониста српске идеје југословенства. Мамузић доноси и Павловићеву тврдњу: да је Срба, у тренутку појаве покрета, било око пет милиона, а Хрвата око 400 хиљада и питање: зашто би Срби имали рачуна да постану једно са Хрватима! Хрватски мотив Павловић је видео у њиховој намери да присвоје "српске старине", односно културно наслеђе. Каснији српски научници (Милорад Живанчевић и други) пренебрегавали су овакве ставове и писали су о илиризму једнострано, са хрватског становишта.

Између два светска рата деловало је више школованих историчара који су, у периоду после Другог светског рата, обично означавани као српски грађански историчари. Међу њима посебан углед имао је Слободан Јовановић (1869-1958), који је име стекао још у периоду пре Првог светског рата. Спектар његових интересовања је био веома широк: од историје и теорије права и светске историје до српске политичке историје посебно у време династије Обреновића. Јовановић је био један од најбољих представника "београдског стила". Висок углед стекао је и својим књижевним критикама и есејима. У политици је био присталица (штросмајеровске) идеје југословенства.

У ово време плодно је деловала група историчара која је свој рад везивала за Нови Сад и за Сремске Карловце иако већина њих није тамо живела, него у Београду, Љубљани, Скопљу и другде. Они су основали Историско друштво у Новом Саду и покренули часопис *Гласник Историског друштва*. На челу им је био Станоје Станојевић (1874-1937), а у групи су се налазили Јован Радонић (1873-1856), Никола Радојчић (1882-1964), Алекса Ивић (1881-1948), Мита Костић (1886-1980), Димитрије Руварац (1842-1931), Душан Ј. Поповић (1894-1965) Димитрије Кириловић (1894-1956) и други. Они су се бавили

претежно историјом Срба у Аустрији и Угарској али и српском средњовековном историјом. Истовремено у Српској краљевској академији и на Београдском универзитету били су окупљени историчари и филолози веома широког спектра интересовања, од античке историје и византологије до најновије националне историје. Међу њима били су и класични филолози Милош Ђурић (1892-1967), Милан Будимир (1891-1977), затим византолог Георгије Острогорски (1902-1976) па Драгослав Страњаковић (1901-1966) и други. А мимо ових писаца политичке историје било је значајних аутора и истраживача црквене историје као што је прота Стеван Димитријевић (1866-1953) и други.

Од историчара између два светска рата, који су рођени у Босни и Херцеговини, дубљи траг је, осим Ћоровића, оставио и Васиљ Поповић (1887-1941), посебно књигом *Источно питање* (1928) која се тиче проблема Балкана, Србије и Турске и односа великих сила према њима. Иако су се сви ови историчари бавили превасходно српском историјом, они су били пројугословенски оријентисани.

Мада су по природи свога рада били ближе српској идеји југословенства него хрватској, српски историчари те две идеје нису јасно разликовали. У том погледу неразликовања порекла и карактера идеја одликовала се делатност и једне организације која је бар по имену настојала да заступа српска становишта и интересе. Тридесетих година у Београду је формиран Српски културни клуб. То је била институција без стварне снаге и недовољно јасног програма. Председник Клуба био је историчар Слободан Јовановић, а његов секретар књижевник Драгиша Васић (1885-1945), обојица пројугословенски оријентисани. Слободан Јовановић се ни као председник Владе у емиграцији није одрицао онакве идеје југословенства на каквој је почивала држава коју је представљао. Драгиша Васић, писац *Црвених магли* (1922), у младости левичар близак комунистима и Крлежин кум, за време Другог светског рата био је идеолог покрета Драже Михаиловића. Основни задатак Клуба био је очување српских националних интереса у Краљевини Југославији која је била

запала у кризу. И пре оснивања Клуба стари српски филолог Љубомир Стојановић је упозорио да је десетогодишње искуство заједничког живота показало да Срби, Хрвати и Словенци нису један троимени народ и тражио је устав који ће зајемчити три аутономије: српску, хрватску и словеначку и зајемчити државно јединство. (*Срби и Хрвати*, Београд 1928, 6-7). Српски културни клуб је стајао у основи на истим идејама. Основан касно, он није могао битније да утиче на будуће догађаје.

Ни друга организација са националним именом, а са вековном традицијом, Матица српска у Новом Саду није између два светска рата нешто више учинила на препознавању и заштити интереса српске културе. Њу је деценију и по водио Радивој Врховац (1863-1946) дугогодишњи директор сремско-карловачке Гимназије навикнут на подложност хрватским властима у Загребу (хрватска просветна јурисдикција у Срему трајала је до 1926 године). Исповедао је верност Ђури Даничићу и омаловажавао је славеносрпски период у Матичиној историји. Он је 1929. спречио младе српске интелектуалце као што су били Вељко Петровић, Милош Црњански, Милан Кашанин, Мирко Косић, Федор Никић и други да преузму кормило у Матици. Под Врховчевом капом у Матици је деловао Васа Стајић, кога је Живан Милисавац називао "апостолом Војводине". Секретар Матице српске, правник Никола Милутиновић (1879-1969), у годинама пред рат покушао је да се у Матици изнова дефинише национални интерес Срба и да се они боље организују и оспособе за равноправну утакмицу са другим народима. Али и та иницијатива је била закаснела и без шире подршке.

Један од знакова српске духовне интеграције у Југославији била је едиција *Српски народ у XIX веку* коју је од средине тридесетих покренуо и уређивао Станоје Станојевић. У поднаслову едиције стоји: "Прошлост српског народа од 1788 до 1918 у Војводини, Славонији, Хрватској, Босни, Херцеговини, Црној Гори, Србији и Јужној Србији". Амбиција едиције, са репрезентативним редакционим одбором, била је да се систематски изучи историја српског народа до уједињења 1918. У тој едицији објављена је књига др Луја Бакотића *Срби у Далмацији*

(од пада Млетачке Републике до уједињења) (1938). Лујо Бакотић (1867-1941) био је један од најистакнутијих Срба католика у Далмацији; остао је запамћен као дипломата, историчар, преводилац *Библије* (1933) и као аутор *Речника српскохрватског језика* (1936). Главна тема његове књиге јесу Срби католици у Далмацији и односи Срба и Хрвата. Бакотић је прихватао тада већ најраширенији став да Срби и Хрвати говоре истим језиком. Али, као Србин католик, није прихватао став да се Срби и Хрвати разликују по вери. Он је заступао став да се они разликују по националној идеји.

> У политичком погледу нама је изгледало да у народу као што је наш, који није бројно велик, ни политички зрео, а осим тога је распарчан у разне државе (као што је био пре уједињења) не може бити места за две националне идеје, него само за једну. Две идеје воде борби, једна води слободи. (1938:185)

Бакотић није подробније објашњавао разлику између српске и хрватске националне идеје. Али сваком читаоцу Бакотићеве књиге уочљива је та разлика као и његово одлучно опредељење за српску идеју.

Продори србистике у време доминације интегралног југословенства

У концепт јединствене југословенске књижевности најтеже се могла уклопити средњовековна српска књижевност. И по језику, а још више по свом духовном правцу и историјском садржају, она је имала изразито српско национално обележје. Преводима и зборницима Миливоја Башића и Лазара Мирковића та књижевност је између два светска рата све више стицала широку публику и популарност.

Управо у ово међуратно време посебна пажња била је обраћена и на уметничку вредност других српских средњовековних споменика: на архитектуру, фреско-сликарство и иконе. Историчар уметности Француз Габријел Мије, песник

Растко Петровић, архитекта Александар Дероко, полихистор Перо Слијепчевић, историчар књижевности и уметности Милан Кашанин и други, откривали су ове споменике и надахнуто писали о њима. А све што су они писали о овим споменицима ишло је у прилог и српском националном индивидуалитету и српској идеји југословенства.

У смеру неговања српског књижевног индивидуалитета деловала је и новопокренута едиција Српски писци. По техничној опреми она је замишљена да буде репрезентативна. Едицију је уређивао Одбор који су чинили Владимир Ћоровић, Јеремија Живановић, Урош Џонић, Стеван Јелача. У времену између 1928-1931. у оквиру те едиције издато је 63 књиге сабраних дела двадесетак српских писаца, међу њима и сабрана дела Стерије, Јакшића, Лазаревића, Вукићевића, Кочића. Ни до данас боља издања неких од тих писаца немамо.

У исто међуратно време објављено је и неколико антологија српских народних песама и приповедака које су саставили Јаша Продановић, Војислав Јовановић Марамбо, Веселин Чајкановић и други. Приређивачи су у насловима својих дела или другачије, истицали да су те умотворине део српске а тек потом југословенске културе. Самим тиме наставили су континуитет са српском филолошком традицијом из времена пре Првог светског рата.

Мимо главних културних токова у ово време појавила су се и два дела која су држала континуитет са српском самородном школом. То су: *Најстарији језик Библије или један од најстаријих културних народа* (1929) Анђелије Станчић-Спајићеве и *Новом покољењу* Илије Живанчевића (1934). Обе књиге изашле су у приватним издањима. Оне су се бавиле најстаријом прошлошћу Срба, темом која је у то време занимала мали број људи. Њихови аутори и данас импресионирају својом ерудицијом. О тим ауторима по правилу ништа се не може наћи у енциклопедијама и лексиконима. И једна и друга књига доживеће поновна издања последњих година 20. века у валу појачаног интересовања за резултате српске самородне школе.

Веселин Чајкановић и Сретен Вукосављевић

На позицијама србистике између два светска рата израстао је у крупну стваралачку личност Веселин Чајкановић (1881-1946). По струци класични филолог, Чајкановић је био један од најобразованијих људи свога доба. Као и многи његови истакнути савременици и он се бавио етнолошким темама српског народа. Али је био први међу Србима који се систематски почео бавити историјом српске религије и митологије. Његову прву књигу *Студије из религије и фолклора* објавила је СКА 1924. године. У наредним годинама број сличних студија се увећао. Непосредно пред други светски рат, 1941, Српска краљевска академија објавила је и његово најзначајније дело: *О српском врховном богу*. У том делу је Чајкановић показивао како се стари предхришћански бог Срба и других Словена Световид, односно Дајбог, отелотворио у Светом Сави. После његове преране смрти, у рукопису је остало још једно велико Чајкановићево дело: *Стара српска религија и митологија*. Оно је први пут објављено тек у оквиру његових Сабраних дела 1994. које је приредио академик Војислав Ђурић. Објављивање ових Сабраних дела потврдило је став да су Срби у Чајкановићу имали истраживача светског формата. Његова истраживања у области религије и митологије тицала су се неколико међусобно повезаних слојева: индоевропског, словенског и српског. Да би се српска култура и српски човек истински могли разумети, потребно је познавати те слојеве. Ова Чајкановићева истраживања била су у сагласју са српском идејом југословенства.

Сасвим другог карактера су била истраживања једног његовог значајног савременика Сретена Вукосављевића (1881-1960). Вукосављевић је био Цвијићев настављач и посветио се посебно конкретним истраживањима села и сељака, поготово у свом завичају, у Рашки. Бавио се проблемима насеља, културом становања, обичајним правом, питањем земљишне својине, менталитетом људи. Од његових књига најчешће се цитира *Историја сељачког друштва, I.* Његова истраживања су била истовремено и социолошка и етнолошка, па се оцењују као

значајан допринос и једној и другој дисциплини; у оба смера увећала су знања о Србима.

Православна мисао у југословенском периоду

Убрзо после Првог свеског рата јавио се будући највећи српски православни мислилац Јустин Поповић (1894-1979) књигом *Филозофија и религија Ф. М. Достојевскога* (1923). Достојевски ће између два светска рата бити честа тема српских писаца. Он је то био поготово међу сарадницима *Хришћанске мисли* и других православних часописа, међу којима је било и доста руских емиграната. Темом Достојевски били су посебно инспирисани Исидора Секулић и Момчило Настасијевић. У време када је Достојевски у Совјетском Савезу био анатемисан као назадан писац, у Београду су тридесетих година објављена његова сабрана дела у 35 књига.

Јустин Поповић, који је у међувремену постао професор догматике на Теолошком факултету, своју тему о Достојевском је унеколико проширио у новој књизи под насловом *Достојевски о Европи и Словенству* (1940). Религиозна мисао великог руског писца послужила је Јустину Поповићу да реинтерпретира религиозну филозофију православља. И темом и идејама, Јустин Поповић одржавао је традицију коју су неговали руски религиозни мислиоци и Николај Велимировић. Постављајући у новим условима, пред Први светски рат, питање односа Европе и словенства, којом су се бавили још славјанофили, блиски Достојевском, Јустин Поповић је посредно отварао и српско питање. Било је то пред сам почетак Другог светског рата.

Идеја југословенства и српска филологија

Идеја југословенства, каква је почела да се остварује у првој Југославији, није била ни идеја Вука Караџића, ни Теодора Павловића и Јована Суботића. То је била у основи аустрохрватска, односно Штросмајерова идеја. Ни филолошка идеја југословенства, у Јагићевој интерпратацији, такође није

била српска. Иза те идеје југословенства, пре Првог светског рата, није стајала ни српска држава.

Већ од почетка 20. века многи српски истакнути интелектуалци потпали су под власт Штросмајерове и Јагићеве идеје југословенства. После Првог светског рата ово је постала официјелна идеја југословенске државе. Њу није подржавао само званични режим, већ и читав низ интелектуалаца, Хрвата, Срба и других. Југословенска мисао се почела озбиљно структурализирати на разним пољима: у књижевности, у језичкој науци, у антропологији, у политици, у образовном систему. Период у којем је та мисао могла да се операционализује био је, међутим, одвећ кратак: трајао је свега двадесетак година. Пресекао га је нагло Други светски рат.

Према Југославији, па и према идеји југословенства, свој став је имала и Комунистичка партија Југославије. Став Комунистичке интернационале (Коминтерне) био је да је Југославија вештачка, "версајска творевина", и да је треба разбити. После тога се, опет по диктату из Москве, политика променила: Југославију треба сачувати али национално питање у њој треба решити на нови начин. Упркос променама у политици Партије, на интелектуалној левици је дошло до интензивне комуникације, посебно међу писцима разних националности. Покрет социјалне литературе имао је југословенски карактер. У центру тога покрета био је Мирослав Крлежа, једно време као пропагатор официјелних комунистичких идеја, а пред сам рат и као противник партијског догматизма. Ово име обележиће следећу, титовску, епоху у култури и науци у Југославији и послужиће да се задржи и још потпуније оствари јагићевска парадигма српскохрватског језичког и књижевног јединства.

Идеја југословенства била је обновљена у Другом светском рату и у партизанском покрету и у четничком покрету. У питању је била животна потреба етничких Срба да остану у заједници макар и под југословенским именом. Трагични догађаји приликом разбијања авнојевске Југославије крајем 20. века показали су да су југословенској идеји остали верни, практично, једино Срби. Та чињеница показује да Срби нису супротстављали идеал националног окупљања југословенској

идеји као ни идеји ширег словенског повезивања. О томе сликовито говори и државна химна авнојевске и Милошевићеве Југославије *Хеј Словени.*

СЕРБОКРОАТИСТИКА
НА ВРХУНЦУ

ДОМИНАЦИЈА ХРВАТСКОГ ЛЕКСИКОГРАФСКОГ И ФИЛОЛОШКОГ ЦЕНТРА

Неизвесне перспективе југословенског заједништва и језичког јединства Срба и Хрвата

Три народа: Срби, Хрвати и Словенци, или њихове политичке структуре и интелектуалне елите, различито су гледали на Југославију у којој су се нашли после уједињења. Срби су на Југославију гледали као на трајно решење; Словенцима и Хрватима она је била прелазно решење – станица између вековног подаништва Угарској и Аустрији и државне независности. Та разлика се одражавала у свим областима живота и стваралаштва. Словенци, практично, никада нису ни прихватили да имају један књижевни језик са Србима и са Хрватима (српско-хрватско-словеначки језик) нити заједничку књижевност. Пре него што су ступили у језичко јединство са Србима, Хрвати су имали свој језички и етнички индивидуалитет и природно је што ће тежити да га врате. Невоља је била у томе што они свој национални индивидуалитет нису – као други народи – градили на властитом језичком индивидуалитету. Прихватајући туђи језик они су изгубили језички индивидуалитет. Не мирећи се с тим, почели су да га траже у ситним лексичким разликама (типа *хлеб* и *крух*) или у морфолошким (типа *писаћу* и *писат ћу*) у оквиру српског језика који су прихватили за свој књижевни језик. На разликама и поделама они су радили и у књижевности. У време кад је Павле Поповић, у духу југословенства, стварао књигу *Југословенска књижевност*, којом је тежио да превазиђе оквире националних књижевности Срба, Хрвата и Словенаца, хрватски историчари

књижевности: Давид Богдановић, Драгутин Прохаска, као и Бранко Дрекслер Водник, у својим историјама хрватске и српске књижевности поступали су друкчије. Тежили су да те књижевности што више поделе држећи се модела Ђуре Шурмина. Концепција унитарне југословенске књижевности, какву је покушао да оствари Павле Поповић, била је депласирана већ у првим годинама постојања нове државе. И Белићево натезање око језичког јединства Срба и Хрвата било је такође депласирано јер су хрватски лингвисти у Југославији одмах почели да раде на подели језика. Ситуација је доведена до апсурда: када су Хрвати увелико радили против јединства језика и књижевности, Срби су се залагали за остварење српскохрватског језичког и књижевног заједништва у које су претходно упали као у замку постављену им ради расрбљивања.

Хрватски сепаратистички покрет имао је свој филолошки програм. Двојица младих хрватских филолога, Петар Губерина и Круно Крстић објавили су 1940. у загребачком Обзору (23. III) чланке програмског карактера: *Хрватски књижевни језик* (Крстић) и *Хрватски књижевни осјећај и српски књижевни осјећај* (Губерина). Виктор Новак, који о овим чланцима информише у књизи *Вук и Хрвати* (1967:561), каже да је у НДХ "диктатор поглавник" годину дана касније спровео законом коријенски правопис према идејно израженим схемама Губерине и Крстића! (565). Творци овог хрватског новоговора нису се враћали изворном хрватском језику, који је био различит од српског, већ су само постојећи српски, који су илирци прихватили да би се "приближили браћи Србима", претварали у "новоговор", а то значи давали му непримерене па и наказне облике.

На појаву књижице двојице младих хрватских филолога реаговао је Александар Белић као истакнути поборник језичког јединства Срба и Хрвата. Иако је важио за Вуковог следбеника, Белић није, као Вук, бранио интегритет српског језика, већ је бранио језичко заједништво Срба и Хрвата. Бранећи језичко заједништво Срба и Хрвата, он је фактички ишао наруку процесима дезинтеграције српског језика. Виктор Новак у књизи *Вук*

и Хрвати, позитивно је оцењивао реаговање Александра Белића на посао Губерине и Крстића.

Пред Други светски рат, кад је политички раскол између Срба и Хрвата био у успону, Српска краљевска академија сетила се једног неиспуњеног дуга: изабрала је за свог редовног члана Милана Решетара. Милан Решетар је у то време већ био у дубокој старости па није ни могао да дође и да одржи беседу. Само је послао свој реферат под називом *Најстарији говор Дубровника*. У њему је рекао и следеће:

> Зато ја још увек тврдим, као што сам тврдио пред 50 година, да се у Дубровнику није никада говорило, ни у њему цијелом ни у једном његовом дијелу, далматинским чакавско-икавским говором него увијек само херцеговачко-јекавским. Ја не идем даље од тога научнога резултата, а нећу никако да улазим у, на жалост, обновљени спор о српству или хрватству Дубровника, јер су мени Срби и Хрвати један народ под два имена, па ми је зато Дубровник српски и хрватски. Али ко дијели српско од хрватскога мора признати да је Дубровник по језику био увијек српски. (*Срби и њихов језик,* 1997:355)

Председник СКА, Александар Белић, који је председавао оном седницом Академије на којој је прочитана Решетарова приступна беседа, није поступио као Решетар. Он се није вратио својим схватањима о српском језику од пре Првог светског рата која гласе: да ако неко хоће да подели српско од хрватског, то може учинити тако што ће српски језик (штокавштину) одвојити од хрватског језика (чакавштине) односно кајкавштине. Ипак, он је Решетаров гест поздравио и, самим објављивањем, сачувао га од заборава.

Један од најтрагичнијих доживљаја судбине југословенства имао је велики српски песник и југословенски дипломата Јован Дучић. Дучић је више пута писао о Мештровићу, а 1932. објавио је чланак *Српска мистика и Мештровић* у којем је Мештровића доводио у везу са српском традицијом, превасходно гусларском; и овога пута се односио према њему као према српском уметнику. При томе је Дучић имао у виду Мештровића

као сасвим конкретног скулптора велике српске националне епопеје: творца Видовданског храма и многих фигура епских јунака које је за тај храм вајар већ био урадио. Али времена су се променила и Мештровић се овога пута оштро оградио од Дучићевог истицања српске компоненте његовог дела. На драстичан начин му је одбрусио: да он није Србин већ Хрват и католик. Овакав одговор уметника који је дотле важио као симбол заједништва Срба и Хрвата, био је озбиљан знак о угрожености идеје српскохрватског јединства. Никад се тако одређено Мештровић није одрекао свог хрватства као што се овога пута одрекао српства. Мештровићев гест био је у складу са све јачим сепаратистичким тенденцијама међу Хрватима. (Види *Моји сапутници* у Сабраним делима Јована Дучића, IV, 1989).

На почетку Другог светског рата Јован Дучић затекао се у Америци. Тамо је из поузданих извора Српске православне цркве сазнао за покоље Срба које су усташе вршиле у родној му Херцеговини и у другим српским крајевима који су се нашли у оквиру Независне Државе Хрватске. Реагујући на ове трагичне догађаје Дучић је писао серију чланака у листу *Амерички Србобран* под називом *Ради правилније оријентације*. Ти чланци су објављени у његовим Сабраним делима у Америци 1951. али нису били прештампани у његовим Сабраним делима у Југославији 1969. Део тих чланака објављен је 1996. у Београду у књижици под насловом *Верујем у Бога и у српство.* У овој књизи отворено је и само питање идеје југословенства, односно "југославизма" како је Дучић назива. Ево два карактеристична места у којима он испољава став према тој идеји:

> Ми смо имали пред собом, дакле, две личности хрватског препорода, случајно оба Немца по крви: Људевита Гаја и бискупа Штросмајера. Али и два различита њихова покрета: "илирство", покрет углавном локални и унутрашњи и "југославизам", покрет шири и експанзионистички, струју чисто хрватску и католичку и аустријску. (21)

> Из свега овог што смо довде навели, види се јасно да ни илиризам Гајев, ни југославизам Штросмајеров, нису ни по чему били ни осећање народне солидарности са Србима, ни иредентистички покрет са Србијом и Црном Гором за некакву будућу заједничку државу, на рушевинама хабсбуршке монархије. Напротив, то је била политика Беча и Ватикана обучена у један веома заслађен, и тобож романтичан, национални идеализам; политика крупних речи и шарених слика; мед из кошнице две групе људи, адвоката и фратара, значи људи, који за војнички и ратнички дух Србина, представљају нешто најнеразговетније и најнежељеније. Илирци су узели српски језик најпре да присвоје дубровачку књижевност, која је цела изграђена на том језику, а затим да по Босни могу (цинизмом који се у нашој поштеној кући не да ни замислити) да похарају српске народне песме, и онако их бестидно штампају у Загребу као хрватску народну поезију. А ђаковачки Југословени су се заклињали на верност Хабзбурзима, непријатељима балканских Словена, истовремено кад су протурали своје "братство" међу Србима да отрују све најчистије бунаре наше свести и енергије. (36-37)

У својим чланцима, писаним у првим годинама Другог светског рата, Дучић је изнео веома јасно два међусобно повезана политичка става. Први је: да је Југославија, што се Срба тиче, велика грешка и да је никако не треба обнављати. Други став је: да су Срби 1918. године погрешили што нису формирали етнички хомогену заједницу и следствено томе једну велику државу. Оба става била су у пуној супротности и са идеологијом југословенства краља Александра и са политиком партизанског покрета којим је руководио Јосип Броз Тито. Тај покрет се програмски борио за обнову Југославије. Али у актима њеног новог устројства, већ од АВНОЈ-а, уграђени су механизми за њено разбијање.

Критикујући идеју југославизма, Дучић није залазио одвећ дубоко. Он је долазио само до његовог политичког слоја; филолошку основу те идеје практично је само додирнуо. Он у овим текстовима помиње и Јагића, али га увек помиње у

позитивном контексту. Другим речима, Дучић је успео да "прочита" Штросмајера, али није успео да "прочита" Јагића. Најдубљи слој проблема остао је и после њега теоријски неосветљен.

Филолошки послови током и после Другог светског рата

Истина о Независној Држави Хрватској као о монструозној фашистичкој творевини у којој је извршен геноцид над српским народом неоспорна је историјска чињеница. Неки резултати постигнути у тој држави у области филологије вредни су помена. То су: *Хрватска енциклопедија*, затим *Хрватска књижевност* Славка Јежића (1944) и *Повјест хрватске књижевности до препорода* Миховила Комбола (1945). *Хрватска енциклопедија* рађена је са наглашено хрватске тачке гледишта каква је присутна у многим другим публикацијама пре и после ове. Она није довршена – изашло је пет томова. По пажњи с којом је рађена и техничкој опремљености она надмашује Станојевићеву *Народну енциклопедију*. Књига Славка Јежића *Хрватска књижевност* обимна је историја хрватске књижевности на око 450 страна великог формата. Богата је и подацима и илустрацијама. Она је на победнички начин откривала хрватску стратегију, нарочито илирског покрета. *Повијест хрватске књижевности до препорода* Миховила Комбола и данас неки хрватски филолози сматрају најбољом историјом хрватске књижевности. И она је, као и Јежићева, сачињена на основу модела који је изградио Ђуро Шурмин. За разлику од Шурмина, она се на српску књижевност није ни осврtала. Из ње се не може ни наслутити да је питање дубровачке књижевности икада било спорно међу Србима и Хрватима.

Док су у Загребу током рата остварени ови крупни подухвати, у окупираном Београду, чија је највећа библиотека спаљена већ при првом бомбардовању, није било услова за сличан рад. Па ипак, током рата радило се на *Српском речнику* тј. на *Речнику српског народног и књижевног језика* у Српској краљевској академији у којој је овај посао започет још 1893.

године по замисли и предлогу Стојана Новаковића. Као резултат тога рада неколицине лексикографа изашла је под окупацијом 1944. године огледна свеска *Речника српског књижевног и народног језика*. Та огледна свеска је показивала да су српски филолози одржавали континуитет српске филолошке традиције. Председник Академије био је у то време Александар Белић.

Из Другог светског рата Срби и Хрвати изашли су различито. Независна Држава Хрватска била је војнички поражена. Али она је оставила неоштећене културне и научне институције. Срби, који су се борили у два антифашистачка покрета, пратизанском и четничком, изашли су из рата као "погорелци" и оскаћени народ над којим је извшен геноцид. У култури и науци обнављали су рад старих институција и стварали неке нове али без континуитета са претходним. Све институције су биле упућене да делују у духу новог комунистичког југословенства. Настојања да се настави са српском духовном интеграцијом, која је започета пред рат, била су угушена на најгрубљи начин. У Матици српској смењена је предратна управа, али су санкције примењене само на оне који су пред рат покушавали да раде у правцу српске духовне интеграције (секретар Никола Милутиновић). Нова гарнитура, са Васом Стајићем на челу, деловаће у духу комунистички оријентисаног југословенства. У Српској књижевној задрузи извршен је прави погром. Светислав Срефановић је стрељан и био је само једна од многобројних жртава новог антисрпског режима. Грубо је уклоњен и Милан Кашанин из Народног музеја у Београду. Једино је Александар Белић остао на челу Српске краљевске академије, која је одмах после рата променила име у Српска академија наука и уметности.

Припадници комунистичког покрета практично су преузели све кључне позиције у друштву, војнички спремни да у свему спроводе политику свог центра, оличеног у Јосипу Брозу Титу. Све институције, па и научне и културне, стављене су под контролу једног центра. Најпре је Партија била у могућности да директно наметне сва решења, посебно кадровска; после су то чиниле неформално организоване структуре

унутар или мимо Партије, или државне институције за то организоване.

У Загребу је 1950. године формирана нова установа – Југославенски лексикографски завод. Била је то најмоћнија институција у укупном трајању југословенске државе. За директора био је постављен Мирослав Крлежа, чувени писац леве оријентације између два светска рата. Он је крајем тридесетих година дошао у сукоб са врхом Комунистичке партије Југославије (такозвани сукоб на књижевној левици); рат је провео у усташком Загребу не одазвавши се позиву да оде у партизане. После рата брзо је рахабилитован, а после сукоба са Стаљином постао је прва личност интелектуалне елите Титовог режима. На Конгресу књижевника у Љубљани 1952. поднео је главни реферат у којем се борио против догматских схватања културе и књижевности. Крлежа је дао јавно обећање да ће Завод, на чијем је он челу, створити енциклопедију која ће бити научно заснована, прогресивно и југословенски оријентисана. *Енциклопедија Југославије*, главно дело које је међу осталим овај Завод припремио, доживела је два издања.

Крлежа је, правећи Југославенски лексикографски завод, преузео комплетну екипу *Хрватске енциклопедије* из бивше НДХ а њеног главног уредника Мату Ујевића поставио је за свога заменика. Тако је Лексикографски завод имао два лица: једно које је за јавност представљао Крлежа као угледник Титовог режима и друго које је представљао Мате Ујевић. Уходана екипа наставила је посао у истом духу *Хрватске енциклопедије* и, када се упореде поједине одреднице из ове и из *Енциклопедије Југославије,* добија се утисак да је у овој другој било још више оног антисрпског "хрватског духа" него у првој. То само значи да су у Титовој Југославији постојали још повољнији услови за такав дух, него у бившој Краљевини у којој је започета припрема *Хрватске енциклопедије.*

Југословенски лексикографски завод, као државнопартијска институција, био је устројен слично Савезу комуниста Југославије. Тито је стајао на челу Савеза комуниста Југославије и непосредно руководио Извршним комитетом СКЈ, а чланови Извршног комитета били су руководиоци извршних комитета

по републикама и покрајинама. Власт се тако спуштала "одозго до доље" (Титов израз). На челу Југославенског лексикографског завода стајао је Мирослав Крлежа; он је руководио Централном редакцијом, а Централна редакција је координирала посао са републичким и покрајинским редакцијама. Тако се десило да два стара друга од 1919, Јосип Броз и Мирослав Крлежа, практично држе два главна система у Југославији: Тито је у својим рукама имао политички систем, а Крлежа систем научних знања и културних институција. Та два система су деловала координирано.

Енциклопедија Југославије је морала да даје конзистентне, а то значи међусобно сагласне ставове и решења. Спорна питања на терену језика, књижевности и историографије решавана су у Централној редакцији, а њене ставове су преузимале републичке и покрајинске редакције. Пошто је Југославенски лексикографски завод био југословенска државна институција под покровитељством са највишег места, његова решења морала су да преузимају и друге институције. Српска академија наука, Матица српска, Српска књижевна задруга, на пример, у формалном смислу нису имале никакве обавезе према Југославенском лексикографском заводу. У стварности, међутим, оне се нису смеле супротстављати ставовима и генералној политици Југославенског лексикографског завода, јер је то значило супротстављати се политици партијског и државног руководства. Зато су у руководствима тих институција, у тоталитарном систему, могли да се нађу само одабрани, тј. они који ће беспоговорно спроводити задату политику.

Овакво устројство научног и образовног система у Југославији омогућило је да хрватски естаблишмент, преко Југославенског лексикографског завода, уз подршку тоталитарне власти, наметне свој филолошки програм као научно и политички неспоран. Суштина тога програма била је у томе да је антисрпски. Укратко, српски и хрватски језик, српска и хрватска књижевност спајани су и дељени онда и онолико колико они процене да је у њиховом интересу. По тој стратегији подељен је књижевни језик (дакле штокавски): на источну и западну половину, тј. на екавицу и ијекавицу. Исто тако,

делила се и књижевност на штокавском, али по верској припадности стваралаца: католичко је хрватско, православно је српско. Касније је овом критеријуму поделе додат један још гори: подела по републичким границама. Тако је испадало да је српско само у границама Србије и то ограничено, ван покрајина, а не да је српско свуда где Срби живе и све што они стварају. Увијен у обланде југословенства, заштићен етикетом братства и јединства, тај програм је преко политике и издања Југославенског лексикографског завода доследно спровођен.

Учињено је тако да Југославенски лексикографски завод, номинално основан да буде чинилац учвршћивања Југославије, у ствари, буде главни чинилац њеног разграђивања. Накнадно се могло видети да је та институција, која је спроводила политику тоталитарног система, истовремено била у функцији једне сепаратистичке оријентације. Енциклопедијске творевине ове институције могу се примати с крајњим опрезом и критички, поготово у области филологије.

Југословенска тачка гледишта у историографији

Кључна личност међу српским историчарима друге Југославије био је Васа Чубриловић (1897-1994). Чубриловић је био најмлађи члан организације Млада Босна; после Првог светског рата студирао је у Београду код Цвијића; између два рата постао је познати историчар; главно дело из тога периода му је *Босански устанак 1875-1878*, које је објављено 1930. После Другог светског рата био је једно време министар у влади Јосипа Броза Тита. Године 1958. изашла је његова књига *Историја политичке мисли у Србији XIX века.* Радован Самарџић је написао, са пуно похвала за Чубриловићев метод, да је то "једно од најзначајнијих дела савремене српске историографије" (*Писци српске историје, II*, 1981:212). Са исте тачке гледишта повољно се могу оцењивати и други текстови овог историчара, посебно опширан предговор Сабраним делима Јована Цвијића.

Оно што се, ипак, овом значајном историчару може замерити, то није метод или некоректан однос према чињени-

цама, већ је то тачка гледишта. О томе шта је тачка гледишта, и каквих све тачака гледишта има, зна се веома добро у наратологији. Али се о томе не говори када су у питању писци историје, који су, такође, творци наративних текстова. Тачка гледишта Васе Чубриловића била је југословенска. Али то није била тачка гледишта интегралног југословенства као код Ћоровића; то је била тачка гледишта титовске концепције југословенства. Та концепција је била у најпунијој сагласности са сербокроатистиком која је имала свој главни центар у Југославенском лексикографском заводу. На жалост, Чубриловић није веровао у друге тачке гледишта и није их савесно испитивао. Био је још жив када се Југославија распадала.

Између тачке гледишта Васе Чубриловића и тачке гледишта Виктора Новака, практично, није било разлике. И један и други историчар били су најутицајнији српски академици у периоду после Другог светског рата. Они су дали и теоријски основ за десетотомну *Историју Срба* коју ће осамдесетих година почети да издаје Српска књижевна задруга. У сличном духу рађена је и обимна двотомна књига Милорада Екмечића *Стварање Југославије* (1989). Са становишта сербокроатистике и са становишта југославистике аутори тих књига, у испитивању прошлости свог народа, једноставно нису могли видети оно што је лако видљиво са становшта србистике. На жалост, слично је било и са другим историчарима.

Преименовање "Речника српског језика" у "Речник српскохрватског језика". Новосадски договор

Најзначајнију улогу у подршци филолошким подухватима новог режима имао је Александар Белић. За време рата, са многим српским истакнутим интелектуалцима, он је потписао *Апел српском народу* против комуниста (1942). Као председник Српске краљевске академије био је године 1945. наименован за једног од намесника краља Петра, непосредно пре него што је Југославија и званично постала република. Иако човек са "реакционарном" прошлошћу, остао је на месту председника Српске академије наука до краја живота (1960). Они који су га

оставили на томе месту имали су своје рачуне. Белић је године 1947. основао Институт за српски језик при САНУ и био је на његовом челу. Један од задатака овог Института био је и да ради на Академијином *Српском речнику*. Институт је, међутим, године 1953. издао нову огледну свеску речника, али је његово име било промењено. Огледна свеска се звала: *Речник српскохрватског језика по грађи Српске академије наука*. У њој је језик, који се дотле звао српски, преименован у српскохрватски.

Од 1955. и институт ће носити ново име: Институт за српскохрватски језик. Под тим именом деловаће близу 40 година. Почетком деведесетих година опет ће добити име Институт за српски језик. Први том *Српског речника*, на којем се радило од краја 19. века, изаћи ће 1959. под именом *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* под Белићевим уредништвом. До 1996. изашло је 14 томова. Приликом промоције 14. тома тога речника, академик Павле Ивић, Белићев наследник, позивао се на давну иницијативу Стојана Новаковића да се прави овај речник. Али је прећутао да је речник све до 1953. називан другим именом, да се звао речник српског језика. Академик Ивић је обећао и да ће Институт за српски језик радити још тридесетак година да би припремио још петнаестак томова *Речника српскохрватског језика* (Политика, 15. II 1997). На велику несрећу, двојица најзначајнијих српских лингвиста 20. века, Белић и Ивић, нису имали јасну представу о разликама између израза "српски језик" и "српскохрватски језик". Неразумевање тих разлика имаће за српски народ и његову науку погубне последице.

Званичан назив за језик којим су се служили Срби, после Другог светског рата, бар у Републици Србији, био је српски језик. У складу са ондашњом праксом, нађен је начин да иницијатива за промену назива језика дође са српске стране. Летопис Матице српске, који је уређивао Живан Милисавац, први послератни секретар Матице српске, спровео је анкету о потреби уједначавања књижевног језика два братска народа, Срба и Хрвата. Повољни одјеци ове анкете створили су формалну основу да се 8, 9. и 10. децембра 1954. одржи у Новом Саду

скуп филолога и књижевника који ће донети закључке познате под именом Новосадски договор. Закључци Новосадског договора саопштени су у 10 тачака. Најважнија је прва тачка која гласи:

> 1) Народни језик Срба, Хрвата и Црногораца један је језик. Стога је и књижевни језик који се развио на његовој основи око два средишта, Београда и Загреба, јединствен, са два изговора, ијекавским и екавским.

Након претходних излагања у овој књизи није тешко закључити чији су ставови садржани у том првом члану Новосадског договора. Вук је сматрао Црногорце делом српског народа, а народне језике Срба (који сви говоре штокавски) и Хрвата (који говоре чакавски, односно кајкавски) јасно је разликовао. Према томе ни Вук, нити ико ко је следио његове ставове, не би никако могао да каже да је народни језик Срба и Хрвата један језик. Тако нешто не стоји ни у бечком *Књижевном договору*. Отуда за позивање на Вука и на Бечки договор, у документима Новосадског договора, нема никаквог покрића. Насупрот томе, став да Срби и Хрвати имају исти народни језик састављен од три наречја: штокавског, кајкавског и чакавског, има упориште у ставовима Ватрослава Јагића чије се име у документима Новосадског договора и не спомиње. Прва тачка Новосадског договора у другој реченици пројектује поделу српскохрватског (за Вука, али и за Белића до Првог светског рата само српског) језика на две варијанте: екавску и ијекавску које су везане за Београд и за Загреб. Да је таква деоба била планирана, види се по раду Правописне комисије установљене на Новосадском договору. Главни закључак Комисије био је да се истоветан правопис појави у две варијанте. Тако се у издању Матице српске појавио *Правопис српскохрватског књижевног језика*, писан екавицом и ћирилицом, а у Загребу *Правопис хрватскосрпског књижевног језика* писан ијекавицом и латиницом (1960). Из овако дефинисаних варијанти језика није тешко закључити куда је стремила та подела. Она је стремила ка томе да се ијекавска половина

језика означи као хрватска а источна као српска и да се латиница установи као хрватско, а ћирилица као српско писмо. Мада је Новосадски договор, на речима, стајао на становишту да је српскохрватски, односно хрватскосрпски језик један и јединствен, он га је практично делио. То дељење језика, најпре на две варијанте, временом ће се све више наглашавати, док се не буде рекло: да су хрватска и српска варијанта, у ствари, два језика: хрватски и српски.

Ставови Новосадског договора добили су пуну кодификацију у двотомној књизи једног од најзначајнијих Белићевих наследника Михаила Стевановића *Савремени српскохрватски језик, I, II,* (1964, 1969). Стевановићева књига се бавила савременим књижевним језиком, а то практично значи екавском и ијекавском варијантом књижевног језика. У уводном делу књиге, међутим, Стевановић је овако одредио природу језика којим се бави:

> Српскохрватски језик, који са словеначким, македонским и бугарским језиком чини групу јужнословенских језика, када се он узме као заједница свих народних говора у свим областима у којима је он матерњи језик, као обично и по правилу, ни било који други језик, није јединствен, већ се у њему према неједнакости већег или мањег броја језичких црта разликује неколико дијалеката. А обично се узима да српскохрватски има три основна дијалекта и то штокавски, чакавски и кајкавски... (I, 7)

И Стевановић је, дакле, прихватио јагићевску конструкцију о три наречја или дијалекта српскохрватског језика, као што је пре тога учинио и Белић. Ни он се није усуђивао да своја и општа језичка сазнања доведе до краја. Отуда је могао и да напише следеће реченице: "Кајкавски дијалекат српскохрватског језика био је везан са словеначким језиком од давнина. И то се осећа по многим језичким особинама које су овоме хрватском дијалекту заједничке са словеначким језиком" (19). Чувени језички стручњак изрицао је у тим реченицама нешто неспорно: да хрватски кајкавски и словеначки хрватски

чине једну целину, али је изрицао и нешто сасвим спорно: да кајкавски чини целину са српским језиком. Овај стручњак није хтео да види у систему јужнословенских језика посебан језик Хрвата. Јер кад би то видео, испало би да Хрватима припада "по правди" само чакавски, а такву истину тешко је у оно време било прословити. Зато је он прихватао конструкцију, потврђену на последњој страници *Увода,* која гласи: "Потпуно изједначење основа књижевног језика, како смо рекли, Срби и Хрвати су добили у Маретићевој *Граматици* и Брозу-Ивековићевом *Рјечнику*" (64). По таквој формулацији испада да су поменути хрватски лингвисти изједначавање књижевног језика Срба и Хрвата правили на основама текстова српског и хрватског језика. А да то није тачно, то нису крили ни они сами. По самом Маретићу његова *Граматика* прављена је на корпусу Вукових и Даничићевих дела, а *Хрватски рјечник* Броза и Ивековића на основу дела Вука, Даничића, Његоша и Милана Ђ. Милићевића, што другим речима значи на основама српског језика. И Стевановић је морао да плаћа данак свом времену, тј. да и он, попут Белића, служи актуелној политици.

Ставови садржани у Новосадском договору никако нису били у сагласности са српском филолошком традицијом, оном коју симболизује Вук Караџић, нити су били у актуелном интересу Срба да се њихов језик са било киме дели. Одговор на питање: како се десило да баш најстарија српска институција организује нешто што је против српских националних интереса, спада у сферу знања која се тичу политичких стратегија и тактике, а не у област филологије.

Највиђенији српски лингвисти у другој половини 20. века, Милка и Павле Ивић, следили су Белића. Они су се, почев од шездесетих година, залагали за ставове по којима српскохрватски књижевни језик има две варијанте: београдску и загребачку, источну и западну, тј. српску и хрватску. Ти ставови су последњи пут брањени у једној публикацији намењеној и домаћој и страној публици која се зове *Српски језик на крају века* (1997). У тој публикацији су ствари доведене до краја: лингвисти су претходне варијанте књижевног језика Срба и Хрвата проглашавали за посебне језике: српски и хрватски.

Српски лингвисти, који су заступали идеју о двема варијантама српскохрватског језика, нису деловали изоловано. Њихови ставови су били сагласни са ставовима хрватских лингвиста. И једни и други лингвисти су две варијанте српскохрватског књижевног језика тумачили прво као варијанте, па као језичне изразе, па као националне језике. Таква подела на варијанте-језике добила је графички приказ у *Карти хрватског језика са додатком српског* Томе Матасића из књиге *Добар дан!* (Минхен 1981). На тој карти српскохрватски језик је подељен по линији екавица – ијекавица, а линија деобе иде од Лознице, преко Краљева до Дечана. Стратешки циљ, који је још Јагић успоставио, тиме је био остварен. Требало је да њега озваничи Други конгрес српских интелектуалаца који је одржан у априлу 1994. године у Београду. Али то се на том скупу ипак није десило.

"Српски народ и његов језик" Павла Ивића

Године 1971. појавила се књига Павла Ивића под називом *Српски народ и његов језик*. И за ову књигу је карактеристично да не заступа Вуков став да Срби и Хрвати имају различите народне језике већ полази од става да штокавско, чакавско и кајкавско наречје чине један српскохрватски народни језик. Историју српскохрватског језика књига приказује са тачке гледишта Јагићеве, односне Белићеве језичке школе. Писана у време бујања сепаратистичког покрета међу Хрватима, који је тежио да разбије, између осталог, и српско-хрватско језичко јединство, и у том циљу дао *Декларацију о имену и књижевној употреби хрватског књижевног језика* (1967), Ивићева књига је ипак била неки чин одбране. Угледни српски лингвиста покушао је да на језичке проблеме гледа са српске тачке гледишта. У подтексту његове књиге било је садржано питање: како Срби треба да се понашају ако дође до језичког разлаза Срба и Хрвата? На то питање Ивић је одговарао у поглављу *Актуелни тренутак*, посебно у следећем пасусу:

> Целовитости српске културе не иде на руку ни наша двострука предвојеност, она азбучна и она у наречјима

> књижевног језика. Из ове стварности могу и неопажено проистећи тешке конзеквенце, такве као узајамно нечитање источних и западних Срба које би водило расцепу у српској култури. Да би се ово спречило потребно је много мудрости и стално бдење. Свака искључивост, неделикатност и немар могу нам се тешко осветити. Потребно је да до сваког Србина допре истина да Срби имају две азбуке, ћирилицу и латиницу, и два наречја књижевног језика, екавско и ијекавско, и да сви треба да познајемо, волимо и негујемо обе азбуке и оба наречја. На нашим школама лежи задатак да свест и знања о свему овоме усаде у сваког ученика, а на културним делатницима је да ово објашњавају и нашој јавности. (222-223)

Ставови изнесени у овом пасусу супротни су онима изнесеним у првој тачки Новосадског договора, посебно ставовима о двема варијантама српскохрватског језика. Истовремено, они су на линији Вукових погледа на српски књижевни језик а посебно су сагласни са ставовима Стојана Новаковића изнесеним на прослави Вукове стогодишњице (1888) у СКА. Поглавље *Актуелни тренутак* завршава се реченицом која гласи: "Међутим, ако би се показало да се језичко заједништво не може одржати, остало би нам да се вратимо српском имену језика које би у случају такве деобе било једини могући излаз за све Србе". Павле Ивић је касније показао да није схватио да прави повратак српском имену језика подразумева и повратак вуковској концепцији српског језика и српског народа и да она искључује сваку могућност поделе тих целина.

У то исто време, када се већ захуктавало разбијање "српскохрватског" језика, реаговао је и један други угледни српски лингвиста: Јован Вуковић, сарајевски професор и академик. У два броја *Радова,* публикације коју је издавала АНУ БиХ, он је објавио опширан текст под насловом *Стандардни језик* (1973, 1974). Некадашњи потписник Новосадског договора, члан Правописне комисије, покушавао је да одбрани јединствени српскохрватски језик. При томе, тачка гледишта му је била политичка и југославистичка. Његов став се може илустровати следећим одломком:

> За онога ко мисли колико о вредностима научних принципа толико и о југословенском социјалистичком јединству – постоји другачији пут оријентације: за Србе све и свуда (као и за Хрвате који прогресивно гледају у нашу заједничку будућност, чему се прикључују све прогресивне снаге осталих двеју нација заједничког језика) наш језик, бар у оваквом стању какав је данас, може бити, и по имену и по суштини, с а м о *српскохрватски*, што значи = *хрватскосрпски,* да га у једној или другој форми називају по избору. Ако је некоме требало да упорно, и у раскораку са најновијим интенцијама међунационалне политике у Хрватској, у једном доста несувислом облику формулације и у уставни текст унесе сепаратан назив имена, то ни у ком случају не би смело некога да обесхрабри: наша будућност, која ће, надајмо се, ипак више продубљивати и поштовати научне принципе у духу лењинских идеја о међунационалним односима једне социјалистичке заједнице, наћи ће начина да, и у погледу имена и у погледу других интенција, рехабилитује основе Новосадског договора" (1973: 39)

И Јован Вуковић се упињао да одбрани јединство "заједничког језика". Он је пристајао да види две националне језичке варијанте, српску и хрватску, с тим да се варијанте не могу идентификовати са националним језицима Срба и Хрвата; поготово није прихватао да се језик, по линији екавица-ијекавица, дели на српски и хрватски. Он је сматрао да и Срби имају своју ијекавску варијанту, која није идентична са хрватском ијекавском варијантом. Српска ијекавска варијанта је подједнако српска као и екавска.

У време кад су Ивић и Вуковић објављивали поменута дела, у јавности је колала једна изјава Мирослава Крлеже, која је гласила: "Српски и хрватски су један језик, који су међутим Срби одувијек звали српски а Хрвати хрватски". Крлежа је био најзначајна личност међу потписницима *Декларације о хрватском књижевном језику* (1967). Сматрало се да му је управо цитирана изјава изнуђена са највишег места у држави.

Њоме се стварао привид да се Крлежа кориговао и да говори у прилог очувања језичког јединства за какво се залагао и Јован Вуковић и не само он. Све је то било самозаваравање. А изјава је бесмислена јер: Крлежин матерњи језик (кајкавски) и Вуков матерњи (штокавски ијекавски) нису један исти језик, а Срби и Хрвати, све до Јагића, када би помињали српски и хрватски мислили су на различите ствари, односно различите језике, баш као и ондашњи филолози. У најмању руку оно "одувјек" велика је лаж, утолико већа што је потекла од једног енциклопедисте. Несналажење савремених српских лингвиста у питањима разликовања појмова и њиховог садржаја када је реч о имену језика компромитује српску лингвистику.

Да је питање назива језика крупно питање види се и по оном помало смешном дугачком наслову књиге двојице најзначајнијих дијалектолога у Срба и Хрвата: Павла Ивића и Далибора Брозовића коју је издао Југославенски лексикографски завод у Загребу 1988. Књига се зове *Језик српскохрватски, хрватскосрпски, хрватски или српски*. Аутори су још једном потврдили да се на подручју тзв. српскохрватског језика народни језик дели на три језичке целине: штокавску, чакавску и кајкавску. Прецизност описа појединх дијалеката и прецизно урађене дијалектолошке карте за сва три језичка подручја јесте вредан резултат ове књиге. Он је утолико значајнији што је још једном потврдио Вуково виђење језичких особености на овом терену. Ивић и Брозовић нису међутим, ни покушали да одговоре на основу чега чакавско или кајкавско наречје називају српскохрватским, хрватскосрпским, или српским језиком кад њихове карте и образложења уз њих показују да за то нема основа. Међутим, уколико би они, или било ко други, отворили то питање, пала би и сама конструкција о заједничком народном језику Срба и Хрвата, а тиме би се отворило и питање правог националног имена за штокавски дијалекат.

Резултати "новосадске школе" и Одбора за стандардизацију српског језика

Последњих деценија 20. века наметао се став да Срби имају у свету чувену новосадску лингвистичку школу чији су главни протагонисти Милка и Павле Ивић. Главна књига Милке Ивић *Правци у лингвистици* (прво издање 1963), која се и код нас и у свету појавила у мноштву издања, чини част нашој науци. Слично је и са бројним радовима Павла Ивића, посебно из дијалектологије.

Има, међутим, једно поље на којем се академици Милка и Павле Ивић никако нису сналазили. То је појам националног језика, па и српског националног језика. Ево једне реченице аутора књиге *Правци у лингвисттици:* "Из Хрватске је потекла тврдња како је језик разликовни знак једног народа у односу на друге, што напросто није тачно: Јевреји су Јевреји, па био им матерњи језик шпански, немачки или било који други". Ту реченицу је Милка Ивић изговорила у разговору са Милошем Јевтићем 2. априла 1992. године (*Са домаћим славистима,* 1996:291). Професорица Ивић греши: став да се народи међу собом разликују по језику није потекао из Хрватске, иако је могуће да је она имала у виду неког од актуелних хрватских аутора; то је прастара идеја. Она није у праву ни у погледу Јевреја: и Јевреји се од других народа разликују по томе што имају и свој језик. Потомци Јевреја, чак и кад не знају јеврејски језик, односно кад говоре другим језицима, јесу Јевреји докле год имају свест о свом етничком (а то значи и језичком) пореклу. А слично је и са Хрватима: и етнички Хрвати имају свој језик, који се разликује од српског. Ево из истог интервјуа, на истој страни, још један пасус:

> Наш књижевни језик Вук није само створио, он га је и крстио – назвао га је *српским језиком.* Хрвати су Вуков српски језик прихватили, али, прихватајући га, прекројили му име у *хрватски језик*. Додуше, у неким ранијим приликама, кад су били добре воље, употребљавали су, уз *хрватски,* и термине *хрватски или српски, хрватскосрпски,* па чак и *српскохрватски*. Сад га, наравно, зову искључиво хрватским

> језиком. Срби су се, помало већ у првој, а у другој Југославији дефинитивно, приклонили називу *српскохрватски,* с једне стране да би се приближили Хрватима, а с друге стране да би упозорили на неоспорну научну истину: у питању је *исти,* вуковски књижевни језик, па звали га ми *српским* или *хрватским*. Кад су већ оба назива кружила наоколо, а односила се на исто, био је најумеснији потез сјединити их у један термин – *српскохрватски.* Тим терминолошким решењем уклоњена је свака могућност забуне у домаћој и иностраној јавности. (291)

Ове реченице сведоче да се српској лингвистици, оној коју представља њен научни врх, десило нешто страшно: да изгуби сваку представу о идентитету српског језика. У књизи интервјуа под насловом *Ивићеви*, које је с Милком и Павлом Ивићем водио Милош Јевтић, могу се наћи изјаве и да се једним језиком говори од словеначке до бугарске границе. Али се могу наћи и изјаве по којима Срби и Хрвати имају различите језике. У интервјуу објављеном у новосадском студентском листу *Индекс* Павлу Ивићу је постављено питање: "Да ли Ви као водећи српски лингвиста признајете хрватски и муслимански језик? Признаје ли их наша наука?" На то питање он је одговорио: "Не ради се о томе да ли ми њих признајемо, они постоје и нема изгледа да ће, у неко разумно време, бити уклоњени са лица земље" (Нова серија, 19-20/ 1998/30).

На питање: зашто се са српском лингвистиком тако нешто лоше десило, зашто су наши веома уважавани професори, Милка и Павле Ивић, погубили конце кад је у питању српски национални језик, ја бих одговор тражио у двема школама којима су припадали. Једна од њих је школа десосировске лингвистике, која је сматрала језик средством за споразумевање и по правилу није поклањала пажњу националним језицима, као што је чинила (романтичарска) хумболтовска школа, која се превасходно бавила духом нације који је кроз језик проговарао. Други је разлог у томе што су припадали јагићевској, тј. бечко-берлинској школи у овој области, а то значи школи која је научне циљеве подређивала политици и то

према Србима и Словенима непријатељској политици. Академици Милка и Павле Ивић сносе одговорност што су деценијама подржавали и наметали тезу о постојању двеју варијаната српскохрватског језика: београдске и загребачке, источне и западне, српске и хрватске, које су затим проглашене у посебне језике.

Неколико месеци пред крај другог миленијума, на симпозијуму *Српски језик данас,* један од најзначајнијих представника новосадске школе, проф. Драгољуб Петровић, рекао је у свом реферату који су објавиле Књижевне новине: "Ја не знам шта је српски језик. Знам шта су српски дијалекти". Та изјава говори о ћорсокаку у који је запала српска лингвистика. Професор Петровић је овом изјавом ту чињеницу јавно признао.

ПРЕКРАЈАЊЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

"Југославенска књижевност" Антуна Барца као увод у прекрајање српске књижевности

Иста стратегија која је примењена на цепање српског језика, претходним стварањем "заједничког језика", коришћена је и за прерасподелу српске књижевности. На тражење Савета за односе са иностранством ФНР Југославије, један од најзначајнијих хрватских историчара књижевности, Антун Барац, написао је књигу под насловом *Југославенска књижевност*. Та књига је била намењена иностраној јавности, а у земљи је објављена 1954. године. За разлику од модела југословенске књижевности Павла Повића и Милоша Савковића, који није прављен са циљем накнадне прерасподеле, модел југословенске књижевности, представљен овом књигом такву поделу је подразумевао. Барчева књига није представила југословенску књижевност као једну већ ју је приказала као збир националних књижевности: српске, хрватске и словеначке (македонској, која је тада тек била у повоју, посветила је свега пола странице). Ова Барчева књига се разликује по концепцији од његовог чланка о српскохрватској књижевности из Станојевићеве енциклопедије, где је српскохрватска књижевност приказана као једна. Барац је некадашњу српскохрватску књижевност поделио на српску и хрватску књижевност, а целу дубровачку је издвојио из српске и прикључио хрватској. Иза његовог чина, овога пута, није стајао само неки хрватски филолог или нека хрватска институција попут ЈАЗУ, већ је стајала једна савезна државна институција, односно сама држава. И Савет за међународне односе савезне Владе и Барац

употребљени су да обаве један посао без научног утемељења а са далекосежним политичким последицама. Убрзо после тога Барац је умро (1955). Његова књига, међутим, постала је обавезни модел. По њему ће бити направљене две најобимније едиције: *Српска књижевност у сто књига* и *Пет стољећа хрватске књижевности*.

"Српска књижевност у сто књига" – први случај ампутације дубровачке књижевности са српске стране

Израз стратегија се данас често употребљава као ознака за суштинска стремљења у стваралаштву, свуда па и у области поезије. По фреквенцији његове употребе испада, малтене, да сваки песник има неку своју стратегију. Утолико је лакше разумљива употреба овог термина кад је реч о националним филолошким стратегијама. Хрватска филолошка стратегија, која се тиче књижевности, јасно је формулисана у *Повијести књижевности хрватске и српске* Ђуре Шурмина. Онако како је Шурмин представио две књижевности на "истом" језику, тако су их касније, у основи, представљали готово без изузетака и други хрватски филолози. Та стратегија је била у супротности са српском филолошком традицијом која се, бар међу Србима, поштовала све до после Другог светског рата. После Другог светског рата те две традиције нашле су се у различитом положају. Хрватска филолошка стратегија имала је моћни ослонац у Југославенском лексикографском заводу. Номинално југословенска, та државна институција била је стављена у функцију сепаратних националних интереса Хрвата. То ће се убрзо видети најпре у горе поменутим издавачким пројектима.

Едицију *Српска књижевнст у сто књига* издале су заједно две најзначајније српске издавачке куће: Матица српска у Новом Саду и Српска књижевна задруга у Београду. Издавање 20 кола са по пет књига трајало је од 1957. до 1966. У оквиру едиције штампано је три књиге народне књижевности која је проглашена за заједничку са народном књижевношћу Хрвата (јер је на "српскохрватском" језику). Штампане су и две књиге

старе српске књижевности. Све остале књиге обухватају дела нове српске књижевности (18-20. век). Структура едиције показује да је њоме оштећен корпус српске књижевности јер је изостављено цело средње доба српске књижевности. Матица српска и Српска књижевна задруга, без и једне речи објашњења, одрекле су се целе једне књижевне епохе, тј. дубровачке књижевности. Оне су тиме изневериле српску филолошку традицију. Погазиле су ставове старих слависта и српских историчара књижевности и прихватиле Шурминов модел. А та чињеница је од великог значаја. Јер, једно је када према српској филолошкој традицији тако поступају Хрвати, а друго је када то чине и Срби.

Када је едиција *Српска књижевност у сто књига* била завршена, почела је да излази друга мамутска едиција: *Пет стољећа хрватске књижевности*. И она је прављена по Шурминовом моделу. Хрватска књижевност у овој едицији има ова четири саставна дела: а) народну књижевност (која им је заједничка са Србима), б) стару књижевност, в) средњу књижевност и г) нову књижевност.

Ако су обе едиције којима се представља српска и хрватска књижевност рађене по истом моделу, то значи и да су обе пројектоване из истог филолошког центра. У књизи *Аутобиографија о другима, II* (1993:283-288) Борислав Михаиловић Михиз изнео је, не без поноса, како је он предложио да се направи едиција *Српска књижевност у сто књига*. Тај конкретан податак, који говори о Михизовој личној "стратегији", не може да порекне да је изнад његове стајала и једна друга, моћнија стратегија. Михизова иницијатива могла је само да буде у њеној функцији. Као и код језика, испало је да је Србима и на пољу књижевности било дато да имају иницијативу. Матица српска и Српска књижевна задруга су овом едицијом прве у Југославији започеле издавачку праксу одвојеног приказивања појединих националних књижевности.

За примером едиције *Српска књижевност у сто књига* настали су и други крупни издавачки подухвати, значајни за интегритет српске књижевности. Најпре се појавио антологијски избор српске критике под насловом *Српска књижевност у*

књижевној критици у 12 књига (Нолит, 1968). И у том избору такође је заобиђена дубровачка књижевност као и друге тзв. покрајинске књижевности. Исто је учињено и у едицији *Српска књижевна критика* на којој је Институт за књижевност и уметност из Београда радио четврт века и која је изашла у 25 књига. У њој је још више стављен акценат на нову српску књижевност; ни на који начин није показано да је дубровачка књижевност била сматрана делом српске књижевности. Специјализована библиотека књига под насловом *Српска драма,* коју је објављивао Нолит осамдесетих година, састављена је по истој концепцији. У овој *Српској драми* нема ни Држића ни других драмских писаца с приморја. Од Дубровчана у овој библиотеци добио је своју књигу једино Матија Бан (1818-1903) који је педесетак година живео у Београду и био истакнута личност Србије. У њој није нашао места ни Иво Војновић, који је пред Први светски рат објавио две драме у Матици српској у Дубровнику: *Смрт Мајке Југовића* и *Лазарево Васкрсење,* а после рата и живео и умро у Београду (1929). У другој Нолитовој едицији *Дневници, мемоари, аутобиографије*, сасвим сигурно је могао да буде објављен бар један знаменити Дубровчанин: дум Иван Стојановић који се "несумњиво осећао Србином", како би то Скерлић рекао. Али ни он није овде добио место.

Најдрастичнији облик изневеравања српске филолошке и историографске традиције испољен је у едицији *Историја српског народа* коју је у десет томова од 1981. до 1993. објавила Српска књижевна задруга. Та едиција прављена је са становишта југославистике и сербокроатистике, преовлађујућих тачака гледишта српске историографије после Другог светског рата. У текстовима ове едиције Дубровник се не третира ни као део српске историје, нити се књижевност Дубровника приказује као део српске културе. Управо кад су и последње свеске те историје биле објављене, појавила се 1989, скоро четрдесет година после ауторове смрти, *Историја Срба* Владимира Ћоровића (1941) у три књиге. У Ћоровићевој књизи Дубровник је приказиван и као део српске историје и као део српске културе, у основи исто онако како је пре њега то чинио и

Станоје Станојевић у својој *Историји српског народа* (1909) чије се поновљено издање појавило такође тек крајем 20. века.

После објављивања едиције *Српска књижевност у сто књига*, Матица српска је одлучила да направи и објави *Историју југословенске књижевности* и то у сарадњи са Матицом хрватском, Матицом словеначком и Катедром за македонску књижевност у Скопљу. Та *Историја*, према објављеном концепту, требало је да узме републичке границе као критеријум за одређивање корпуса националних књижевности. На то је реаговала група књижевника и филолога писмом Матици српској од 20. марта 1969. чији најважнији део гласи:

> Према изјавама које је јавности дао представник Матице српске и главни и одговорни уредник припремане Историје југословенских књижевности др Бошко Новаковић, редакција је усвојила критериј територијалне припадности као основни критериј периодизације и издвајања појединих националних књижевности и култура. Очигледно полазећи од данашњих међа појединих република и схватајући их као оквире који важе за све наше националне књижевности од почетака до данас, аутори ове концепције прокламују принцип који је јединствен у читавој књижевној историографији.

Писмо су потписали: Др Ивана Богдановић, Антоније Исаковић, др Војислав Кораћ, др Слободан Ж. Марковић, др Владан Недић, др Милорад Павић, др Мирослав Пантић, др Радован Самарџић, др Никша Стипчевић, др Стојан Суботин, др Лазар Трифуновић, др Дејан Медаковић, др Драгиша Живковић, Младен Лесковац, др Војислав Ј. Ђурић. После њиховог писма Матица српска је пређутно одустала од пројекта. Смисао таквог чина, и онога што му је претходило, није јавно расправљен.

Др Лазо М. Костић, српски емигрант у Швајцарској, у књизи *Нека новија збивања на српском књижевном пољу* (1975) објавио је ово писмо у целини (Сабрана дела, V, 2000:900). У шестом поглављу исте књиге он пише:

> Нека не мисле читаоци да је овим завршено черечење и цепкање српске културе, као и српског народа. Не, већ се помаљају нови покрети за даљим разбијањем српске културе и спровођењем Срба на "Ужу Србију". Неки Драшко Ређеп пише у "Политици" од 25 маја о. г. један галиматијас под насловом "Војводина стара". То је намерни галиматијас, да се не би одмах разумео. Главно је да он пледира о посебности Војводине у сваком погледу, специјално културном. Ми иначе све преносимо кад текстуално цитирамо (што је једино научно исправно), а овде то има нарочити значај, јер га свак разуме. Не разумем га ни ја потпуно, али је његова тенденција јасна: показати да је Војводина нешто за себе, нешто друго него Србија и њена култура особена, ближа култури других народа Војводине, него народа Српскога. (2000,V:907)

Слободан у изразима, Лазо М. Костић је Бошка Новаковића и Драшка Ређепа називао у истом одељку овога текста српским издајницима.

Преименовање српске народне књижености

На деструкцији корпуса српске литературе радило се на све старне. Али најболнија рана нанесена је оном делу српске књижевности која је највише утицала на развој српске националне свести и за коју је животно везано дело највећег српског филолога. Реч је, наравно, о српској народној књижевности. Године 1952. била је у Загребу објављена двотомна књига Матије Мурка у преводу са немачког језика под насловом *Трагом српско-хрватске народне епике*. Словенац Матија Мурко (1861-1951) који је радио на више немачких универзитета, био је један од најзначајнијих истраживача српске и јужнословенске народне поезије. Међу првима је почео да употребљава израз српско-хрватска народна поезија за поезију на српском језику. Тридесетих година о тој поезији држао је и циклус предавања на Сорбони, у Паризу. Његова предавања слушала су и двојица младих Американаца, Милман Пери (1906-1935) и његов асистент Алберт Лорд (1912-1989), класични

филолози који су имали амбицију да реше тзв. хомерско питање: тј. да објасне како су настале *Илијада* и *Одисеја*. Муркови налази и идеје подстакли су двојицу младих Американаца да тридесетих година оду у Југославију (у Црну Гору и Рашку) и да забележе велики број народних песама. Из њиховог бележења настала је велика количина снимљеног материјала. Највећи део материјала похрањен је у Српској академији наука и уметности. На основу истраживања које је започео са својим старијим и рано погинулим колегом, Лорд је објавио једно од капиталних дела из области славистике и теорије књижевности: књигу *Певач прича* (1960). Његов главни теоријски налаз је да се испитивани певачи у састављању песама служе готовим формулама. Од материјала, који су истраживачи однели на универзитет Харвард у Америци, објављена је читава колекција од десетак књига под именом *Српскохрватске јуначке песме*. Прва од тих књига објављена је 1953. године на српском и на енглеском језику, а као место издања назначено је Кембриџ-Београд.

Пери-Лордова теорија формуле је потврђена. Она је данас општеприхваћени резултат књижевнотеоријске мисли. Највећи комплимент ауторима дао је Маршал Маклуан у *Гутембергговој галаксији* истичући да своје дело у многоме сматра комплементарним *Певачу прича*. Није се, међутим, потврдила оправданост назива израза српскохрватска народна поезија. Истраживања двојице Американаца тицала су се подручја где живе само Срби, односно Црногорци и муслимани; штавише: највише забележених песама потичу од певача муслиманске вероисповести.

У преименовању српских народних песама у српскохрватске међу Србима је кључну улогу одиграо Војислав Ђурић. Иако је докторирао код Чајкановића (1939), Ђурић је поступио супротно од свога професора који је у националном идентификовању народних песама доследно следио Вука. У едицији *Српска књижевност у сто књига*, у чијем је редакционом одбору био, Ђурић је приредио три књиге народне књижевности. У првој реченици предговора епским песмама он каже: “Епске песме су најважнији део не само усменог ствара-

лаштва него и читаве наше књижевности", па онда у фусноти додаје:

> Имам на уму штокавску, тј српскохрватску епику. Она се не може делити на српску и хрватску, јер је и по предмету и по изразу једна органска целина. Мада – по садржини – има и чисто српских и чисто хрватских песама, неупоредиво је више заједничких – српскохрватских или хрватскосрпских. Ове последње су складно допуњене првима. Зато антологија коју читалац има у рукама (иако се појављује у библиотеци "Српска књижевност у сто књига") садржи и чисто хрватске песме, тј. о хрватским јунацима: Деренчићу, Зрињанину и др.

Аутор је очигледно следио ставове о језику тада актуелног Новосадског договора. Али није се на томе зауставио. У едицији *Антологије* у издању СКЗ, у којој се објављују антологије књижевних дела разних народа, седамнаест пута је објављена Ђурићева *Антологија епске поезије*. Она поезија, која је за Вука, за Чајкановића и друге, била српска народна поезија, за Ђурића је постала или само *народна* или *српскохрватска*. У Предговору он каже: "Овај неутрални назив је вероватно употребљаван у прво време да се избегне прави назив и нежељени приговор у вези с њиме, али данас – бар у највећем броју случајева он напросто означава српскохрватску народну књижевност" (1998:134). Скоро четири претходне странице овог Предговора аутор је посветио оправдавању ове своје тезе.

Са сличним мотивима и образложењима као и Ђурић изразе српскохрватска народна књижевност или само народна књижевност прихватили су у ово време и други истраживачи нарочито међу Србима. Тако је учинио и Владан Недић у едицији *Српска књижевност у књижевној критици* (1968) за коју је приредио књигу под именом *Народна књижевност*. На сличан начин је поступио и Светозар Кољевић у књигама *Наш јуначки еп* (1974), као и у прерађеном издању ове књиге за читаоце енглеског језика, и у њеном поновном издању на српском под именом *Наша народна епика* (1999). Кољевић је

сачинио значајну антологију под насловом *Ка поетици народног песништва* (1982). Тема ове књиге није народно песништво уопште, већ српско народно песништво. На конкретним текстовима, које књига доноси, јасно се види да се то песништво у 19. веку назива само српским, па се оно у 20. веку преименује у српскохрватско, јер од тада доминира став да Срби и Хрвати имају заједнички језик. Ни сви аутори у другој половини 20. века, чије текстове књига доноси, не називају нашу народну поезију српскохрватском. Двојица Руса је представљају као српску: Кравцов и Гољенишчев-Кутузов. Тако чини и један Србин који је о српској народној поезији одбранио дисертацију на енглеском: Јован Бркић.

Новије историје српске књижевности

Ново раздобље у приказивању српске књижевности почело је објављивањем обимне монографије *Вук Стефановић Караџић* Миодрага Поповића поводом стогодишњице Вукове смрти (1964). Накнадно се показало да је та монографија у српској култури имала изузетан значај. Јер, од тога како ће бити приказан најзначајнијији српски филолог и како ће бити представљени његови ставови о српском језику и књижевности, зависиће и друге интерпретације, не само Вука, већ и српског језика и српске књижевности уопште. Миодраг Поповић, који је био студент Павла Поповића, још од младости се политички ангажовао на комунистичкој страни. Природом свог политичког ангажовања био је, дакле, предодређен да се удаљи од српске филолошке традиције. Томе је још више допринело његово "преваспитавање" на Голом отоку. У својој књизи Поповић је, у духу времена, а то значи у складу са концепцијом сербокроатистике, и у складу са политичким потребама, Вукову делатност интерпретирао посве произвољно: протумачио је Вука као филолога који је радио у смеру стварања језичког заједништва Срба и Хрвата. Ево једног карактеристичног пасуса из те књиге:

> Илири из цивилне Хрватске, кајкавци, свесно су жртвовали језик којим су њихови преци Хрвати не само говорили но и писали. Богата дубровачка књижевност на штокавском наречју, распрострањеност штокавштине на хрватском етничком подручју, српскохрватска народна поезија, филолошке теорије Јана Колара и Павла Шафарика о јединственом јужнословенском језику, а пре свега жеља за јединством са Србима утицали су на Гаја и друге кајкавце да се определе за заједнички српскохрватски језик. (297)

Поповић у својој књизи није представљао истину засновану на чињеницама, већ произвољну пројекцију пожељну у том историјском тренутку. Песма Бранка Радичевића *Коло*, на пример, која је позив на свесрпско окупљање, у Поповићевој монографији интерпретирана је као позив на југословенско окупљање. У његовој књизи темељно су ретуширани Вукови ставови о српском народу, његовом језику и његовој књижевности. Он Вука није приказивао какав је био, већ какав би био прихватљив за доба у којем је монографија писана. Српску књижевну историју је професор Поповић интерпретирао у складу са потребама нове власти, односно са правцима трасираним у Југославенском лексикографском заводу.

По истом моделу, по којем је писао монографију о Караџићу, Поповић је неколико година касније направио и *Историју српске књижевности, Романтизам, I, II* (1968-1972). Иако је у књизи приказао само једно од кратких раздобља укупне српске књижевности, он се показао спремним да и своје виђење српске књижевности доба романтизма прилагоди тренутку. Два важна детаља лако могу да открију његову позицију. *Цветник српске словесности* Јована Суботића је, по Поповићу, антологија српске и хрватске књижевности, а и *Историја српске књижевности* Стојана Новаковића је, такође, историја српске и хрватске књижевности. У складу са том визуром дате су и друге интерпретације. Као српско, Поповић је приказивао само оно што је било сагласно са Шурминовим моделом, а не са српском филолошком традицијом.

Још одлучнији гест у правцу редуковања српске књижевности учинио је Милорад Павић у књизи *Историја српске књижевности барокног доба* (1971). У својој богато опремљеној књизи Павић је свео српски барок практично само на православне писце. То значи да је и он на српску књижевност гледао са становишта хрватске, а не српске, филолошке традиције. У следећој књизи *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Клазицизам* (1979), Павић је учинио то исто. А поготово, јасно и чисто, он је тако поступио у књизи *Рађање нове српске књижевности* (1981). Та књига је настала на основу текстова писаних за *Историју српског народа* у издању СКЗ за коју је Павић обрадио три кључна раздобља: барок, класицизам и предромантизам. Аутор у њој из српске књижевности искључује целу дубровачку књижевност и друге покрајинске писце свих праваца. Такав гест Павић није учинио из незнања: то се види из обимне литературе коју наводи, а према којој се не одређује. Његово дело не може се сматрати научно аргументованим, већ арбитрарним.

И Јован Деретић се, у *Историји српске књижевности* (1983), понео сасвим слично Поповићу и Павићу. И он је из српске књижевности изоставио дубровачку књижевност, а у Предговору то изостављање правда квазиразлогом: да Дубровник није био у саставу српске државе.

И последња од тих историја, *Историја модерне српске књижевности* Предрага Палавестре (1986) искључује дубровачку књижевност из српске. Она чини то на два начина: тако што избегава да представи дубровачке писце који су деловали у време модерне (на пример Иво Војновић, Антун Фабрис), али и тако што игнорише неколико значајнијих историчара српске књижевности (дум Ивана Стојановића, Јована Грчића, Тихомира Остојића, Павла Поповића, Андру Гавриловића) који о статусу дубровачке књижевности, као делу српске књижевности, имају изразито јасан став.

На питање: зашто су се српски научници према овом питању понашали некоректно у научном смислу, треба имати у виду објашњење једног од поменутих историчара. Он је усмено говорио: другачије конципиране историје српске књижевности

не би могле да буду објављене. Ако су хтели да буду успешни, српски историчари књижевности морали су следити стратешку политику Југославенског лексикографског завода. То је био услов просперитета у струци. Тоталитарни систем у којем су оне настајале имао је уплива у све, а поготово у ставове који имају стратешку вредност. Остаје ипак питање: није ли било места и за алтернативну научну делатност и публиковање дела са друкчијим ставовима. То питање би заслуживало да се истражи.

Може се разумети што Милан Кашанин у својој књизи *Стара српска књижевност* (1975) није улазио у питање целине српске књижевности. То за његову тему није било неопходно. Његова књига је једна од најбољих историја српске књижевности. Сличног је нивоа, мада другачијег карактера *Историја старе српске књижевности* Димитрија Богдановића (1980). Школовани теолог, Богдановић је наставио српску филолошку традицију, али је и уздигао дубљим разумевањем проблема, високим научним нивоом и сензибилитетом. На једном месту у својој књизи он се одредио и према целини српске књижевности: дубровачку књижевност је назвао српскохрватском (1980:31). Богдановић се и на подручју које није било предмет његовог посебног истраживања понео као одговоран научник.

У овом раздобљу деловало је и више других историчара српске књижевности који нису објављивали синтетичке прегледе те књижевности. То су: Ђорђе Сп. Радојичић, Младен Лесковац, Драгиша Живковић, Бошко Новаковић, Радмила Маринковић, Мирослав Пантић, Салко Назечић, Ђорђе Трифуновић, Боривоје Маринковић, Зоран Гавриловић, Милош Бандић, Петар Џаџић, Бранко Милановић, Новак Килибарда, Ново Вуковић, Живко Ђурковић, Злата Бојовић, Миодраг Матицки, Новица Петковић, Слободан Калезић и други. Многи радови које су они објавили вредни су за историјско и теоријско осветљење српске књижевности. У њиховим радовима, по правилу, видљив је један недостатак, а то је – одсуство свести о српској књижевности као целини.

Критика, есејистика, теорија књижевности

Мноштво гласила у другој Југославији неговало је књижевну критику. Време је било такво да критичари нису били оријентисани да негују свест о српском духовном простору као целини. Српски критичари друге половине 20. века, поготово они у Београду, српску књижевност нису представљали као полицентричну, јер се полицентричност сматрала само одликом југословенске књижевности. У критици је постојала стална тенденција да се српска књижевност изједначи са београдском књижевношћу, или књижевношћу Србије.

Међу књижевним критичарима највише је представника импресионистичке критике (Милан Богдановић, Марко Ристић, Борислав Михаиловић Михиз, Зоран Мишић, Мирослав Егерић). Има, међутим, и представника идеолошке (Радован Зоговић, Милован Ђилас), психоаналитичке (Војин Матић, Владета Јеротић, Зоран Глушчевић). Развија се и ерудитска критика и есејистика (Сретен Марић, Драган Јеремић, Зоран Гавриловић, Миодраг Павловић, Предраг Палавестра, Светлана Велмар Јанковић, Милош Бандић). Видљива су и настојања да се однегује нова српска критика (Никола Милошевић, Никола Кољевић, Новица Петковић, Бранко Поповић, Ђорђије Вуковић, Марко Недић, Јован Делић итд.).

Центар теоријског проучавања књижевности за целу Југославију, после Другог светског рата, постао је Загреб. У Загребу се, од педесетих година, почела формирати Загребачка филолошка школа. Главни организатор те школе био је германиста Зденко Шкреб. Он је 1957. године покренуо часопис под називом *Умјетност ријечи* и уређивао га је до краја живота (1985). Часопис је имао рефлексе у целој Југославији. Нарочито је утицао на увођење нових метода у изучавању књижевности. Најутицајнија публикација те школе била је замашна књига под насловом *Увод у књижевност* (прво издање 1961; друго прерађено 1983). Она је више од две деценије била и основни универзитетски уџбеник у Србији. Загребачкој филолошкој школи припадају и неки од најугледнијих српских књижевних

теоретичара (Светозар Петровић, Зоран Константиновић, Гајо Пелеш).

У Србији и у другим српским земљама, мимо удела загребачке филолошке школе, било је исто тако значајних посленика на овом пољу. Међу њима посебно треба издвојити Аницу Савић Ребац (1893-1953) и њену књигу непролазног значаја *Античка естетика и наука о књижевности* (објављена посмртно, 1955). О учинку српских теоретичара у овом раздобљу стекао сам извесна сазнања радећи на антологији *Књижевнотеоријска мисао Југословена,* која је требало да се појави у два тома на енглеском језику у издавачкој кући Џона Бенџаменса у Амстердаму почетком деведесетих (није се појавила јер је уништена држава Југославија). Ево области по којима су у тој антологији били разврстани и српски аутори: *поетика* (Иво Тартаља, Владета Јеротић, Никола Милошевић); *књижевна семиотика* (Драгиша Живковић, Зоран Константиновић и Новица Петковић), *тематика* (Никола Милошевић, Света Лукић, Миодраг Павловић); *наратологија* (Гајо Пелеш), *метрика* (Светозар Петровић), *књижевна генологија* (Јован Христић, Зоран Константиновић), *медијација текста* (Драгутин Гостушки), *теорија рецепције* (Сретен Петровић, Зоран Константиновић), *методологија проучавања књижевности* (Светозар Петровић). Касније су се појавили значајни радови још неколицине аутора на које би требало обратити пажњу: Жарка Ружића, Миодрага Радовића, Милосава Шутића, Радоја Симића, Нова Вуковића, Милоша Ковачевића, Николе Грдинића и Слободана Костића. Доприноси српских теоретичара у овом раздобљу су и озбиљнији и већи него што се то има у виду.

Недоследност и непотпуност српске библиографије

У Библиотеци Матице српске године 1950. дошло је до једног потеза којим је значајно сужен корпус српске књиге. Библиотекар др Димитрије Кириловић објавио је те године први том *Каталога библиотеке Матице српске* под насловом *Српске књиге 1494-1847.* Други том се појавио 1955. и он је обрађивао књиге од 1848-1880. Функција овог *Каталога* није

била само да информативно представи српске књиге које се чувају у Библиотеци, већ много значајнија: да одвоји српске књиге од других књига (пре свега хрватских) које су писане на истом језику. Овај каталог је то одвајање извршио по критерију писма: књиге штампане ћирилицом или латиницом. Вера Милосављевић у студији *Србуље под ембаргом* (1995) доводи у везу овај потез са сличним потезом библиотекара Стевана Милованова из 1899. у истој Библиотеци. У њеном тексту се, међу осталим, каже:

> Др Димитрије Кириловић узео је уместо појма српски језик, други, и у сваком случају шири, појам: српске књиге. Међутим, и он је као српске забележио само књиге на ћирилици. У првом тому његовог каталога (књиге штампане до 1847) нема ниједне латиничне књиге, а у другом тому, издатом 1955. године, забележено је само неколико таквих: једно издање песама Љубе Ненадовића (1849), две пригодне песме Николе Боројевића, Миклошићева *Monumenta serbica* и још понека. Ове малобројне латиничне књиге тешко је уочити, јер нису издвојене у посебну групу. Оне више делују као превид састављача каталога него као решење на основу неке концепције. (355)

На сличну деобу српских и хрватских књига према писму, пола века раније, реаговао је Тихомир Остојић ондашњи секретар Матице српске и штампани каталог библиотекара Стевана Милованова био је повучен. Сада је секретар био Живан Милисавац, а управник Библиотеке био је Младен Лесковац. Ни они ни било ко други није имао приговор на Кириловићев каталог. Пред крај 20. века у Библиотеци Матице српске направљена је следећа слична грешка. Књиге у фонду раритета које су се до тада водиле као књиге на српско-хрватском језику подељене су на српске и хрватске, али тако да су књиге дубровачких писаца уврштене у хрватску књигу. Тако се у штампаном *Каталогу библиотеке Саве Текелије* (1997), у одељку књига објављених на хрватском језику, нашао и Гундулићев *Осман*. Овај каталог је добио највише стручно признање у српском библиотекарству, награду "Стојан

Новаковић". Ни Стојан Новаковић ни Сава Текелија сигурно не би одобрили такаво одређење језика којим је писан *Осман* нити би га икад сврстали у хрватску књигу. И у овом случају Матица српска се није показала као чувар српске традиције.

Раних педесетих заживео је још један пројект који се огрешио о српску књигу. То је рад на српској ретроспективној библиографији који се одвија у Народној библиотеци Србије у Београду. У предговору едиције *Српска библиографија. Књиге 1868-1944.* се каже: "На непосредну иницијативу Друштва библиотекара Србије, Савет за науку и културу Србије донео је 19. јула 1954. године одлуку о формирању Републичке комисије за израду Српске ретроспективне библиографије" (Књига прва, 1989:XVII). Дат је и опис критерија за обухват библиографске грађе.

> У погледу критеријума за одређивање опсега библиографије Комисија се определила за једну варијанту територијалног критеријума комбинованог делимично са националним. Према њима, Српска ретроспективна библиографија требало би да обухвати:
>
> а) све књиге штампане на територији Народне Републике Србије без обзира на језик, писмо или национално порекло аутора;
>
> б) све књиге аутора српског порекла штампане ван граница Југославије без обзира на језик;
>
> в) све књиге штампане ван граница Југославије на српскохрватском језику без обзира на национално порекло аутора;
>
> г) сва издања Српске академије наука и уметности и Српске књижевне задруге штампана на територији неке наше друге републике.

На основу "територијалног критеријума комбинованог делимично са националним", српска национална библиграфија сведена је на територију Србије и на ондашње иностранство. Да ли ће српска књига из других република тадашње Југославије ући у ову *Српску библиографију* зависило је од договора са другим републичким комисијама, а не од стручних принципа.

На концепцији на којој је ова *Библиографија* прављена, сасвим сигурно и није ни могла да се уради ваљана српска национална библиографија. Мана ове библиографије је и у томе што је она временски ограничена и што почиње да бележи књиге објављене тек после 1868. године. Информисање о ранијим периодима препуштено је старој библиографији Стојана Новаковића.

Две новије библиографије, *Библиографија српске књиге 18. века* (1964) Георгија Михаиловића и *Српске библиографије 1766-1850* (1982) Душана Панковића појавиле су се касније. Урадили су их библиофили, два изузетно вредна и стручно спремна човека (обојица из Инђије), као свој приватни посао, о свом трошку. Инђијски лекар др Георгије Михаиловић имао је велику личну библиотеку и у њој мноштво српских књига из 18. века. Његову библиотеку, пред крај његовог живота, откупила је Библиотека Матице српске и није је сачувала као споменичку целину. Честито урађен Панковићев стручни део посла има и једну великуману: аутор се држао критерија у његово време важећих у српским националним институцијама који су сужавали корпус српске књиге.

Али највећа мана ретроспективне националне *Српске библиографије* и уопште стања националне библиографије у Срба у томе је што ни у њој ни другде није урађена библиографија најстаријих српских штампаних књига од 15-17. века. Националне библиографије за најстарији период штампане књиге имају сви народи и државе у нашем окружењу укључујући и Црну Гору која живи у заједничкој држави са Србијом. Црногорцима је националну библиографију најстарије штампане књиге урадио совјетски библиограф Немировски. Захваљујући овом великом пропусту српске националне библиографије Србија и српски народ су у међународном систему универзалне библиографске контроле земља и народ без културне прошлости.

Универзитетске студије српске књижевности

У авнојевској Југославији основано је више филозофских, односно филолошких факултета на којима се предавала југословенска књижевност. Процес дезинтеграције југословенске књижевности текао је прилично брзо и пратио је сличне процесе у издавачкој делатности. Ево како је то било на Филозофском факултету у Новом Саду. Најпре се, при оснивању овог Факултета (1954), југословенска књижевност предавала као интегрална целина. Затим су, из те целине, 1959. издвојена два предмета: Словеначки језик и књижевност и Македонски језик и књижевност. У оном неименованом остатку јавиће се предмети који се зову: Нова српскохрватска књижевност и Савремена српскохрватска књижевност. Само после неколико година, и та целина ће се поцепати на два предмета: на Српску књижевност и на Хрватску књижевност. Кад је то учињено, онда је Катедра за југословенску књижевност променила име у Катедра за југословенске књижевности. То је било године 1966. Процес дезинтеграције југословенске књижевности на овом Факултету обављен је овим низом постепених потеза за мање од 10 година. Од 1966. све до 1992. на овом Факултету ће се југословенске књижевности предавати као збир националних књижевности.

После низа потеза у издаваштву и у наставним плановима српска књижевност је из југословенског периода изашла сужена у односу на обим у којем је у њега ушла. Па ипак, на факултетима у Србији и даље се о дубровачкој књижевности говорило као о српској или као о српскохрватској. Чинили су то на Филолошком факултету у Београду и на Филозофском факултету у Новом Саду професори Петар Колендић (1882-1969) и Драгољуб Павловић (1903-1966) у складу са српском филолошком традицијом. После њих тако је чинио и њихов наследник Мирослав Пантић и то шездесетих година када је хрватски филолошки програм у пуној мери већ био завладао. Нешто је требало учинити да се деловање поменутог професора спречи. Повод да се то учини нађен је у списку

литературе коју је он препоручивао студентима. У томе списку се нашло и једно непожељно дело: *Преглед српске књижевности* (1909) Павла Поповића. Нашли су се и професори и новинари који су Пантића ставили на тапет: његова је кривица била што је дубровачку књижевност сматрао и српском.

Расплет ове драме се одвио тако што је професор Пантић ускоро био изабран за дописног, па за редовног члана САНУ. Али овај избор у стварности није значио и потврду филолошке традиције из које је Пантић израстао. Ваљда сви српски академици који ће после њега у ту институцију бити изабрани, са његовим препорукама и благословом, имаће ставове о дубровачкој књижевности супротне његовим ставовима. На Филозофском факултету у Новом Саду за његовог наследника биће 1970. изабран Светозар Петровић, Србин рођен у Карловцу, који је на то место дошао из Загреба и који је, заступао становиште, у складу са хрватском филолошком традицијом, а противно српској: да је дубровачка књижевност хрватска, чак и да је написана на хрватском језику.

Средином седамдесетих година Савез књижевника Југославије покренуо је акцију да се утврди "минимум заједништва" у настави књижевности у Југославији. По тој идеји, представници југословенских република и покрајина издвојили би са својих подручја минимум вредности. Скуп тих минимума чинио би општеприхватљиво језгро вредности на којима би се градило југословенско заједништво у области књижевности. Формално гледано, та идеја је ишла ка учвршћивању југословенске заједнице преко књижевности. Међутим, по тој идеји југословенска књижевност више не би представљала збир националних књижевности југословенских народа, већ би представљала збир републичких и покрајинских књижевности. Ту стратегију је веома јасно описао Јован Деретић у књизи *Пут српске књижевности* (1966) у поглављу *Пројекат југословенске књижевности*.

> У избору писаца за "Минимум" редакција је применила "стриктно *републички критериј* (курзив је у документу) за све писце без изнимке". У ствари, из самог предлога види се

> да је у питању не републички, него републичко-покрајински критеријум. Сви писци су разврстани по републикама и покрајинама. Југословенско име, било у једнини, било у множини, за ту скупину литература није поменуто ниједном у тексту. Што се тиче националних књижевности, у уводу је речено да се прихваћеним критеријумом "не негира национална припадност појединог писца". Али, ипак, национална имена нигде се не појављују у нацрту програма. Уместо њих, фигурирају имена република дата по абецедном реду (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Хрватска, Македонија, Словенија, Србија) и имена двеју покрајина, Косово и Војводина, која следе иза република. Тај осмочлани принцип у целини или делимично (зависно од стања у појединим књижевностима) понавља се из периода у период, од почетка до краја. (169)

Две странице даље (171) Деретић каже: "А у Минимуму регионализам се намеће првенствено српском књижевном простору." Српска књижевност, као целина, негована је у тадашњих седам од укупно осам административних јединица, дакле свуда сем у Словенији. Овим Минимумом заједништва српска књижевност се тотално разбијала. Креатори овога пројекта нису у пуној мери успели у своме науму. Процес разбијања српске књижевности, бар у Србији, био је донекле заустављен, али не и у другим деловима тадашње Југославије.

После уништења Југославије 1991. на Филозофском факултету у Новом Саду (који стално узимам за пример), дошло је до извесне реорганизације. Катедра за српскохрватски језик постала је Катедра са српски језик и књижевност, а Катедра за југословенске књижевности постала је Катедра за српску књижевност и језик. Српски језик и српска књижевност, међутим, ни после реорганизације на тим катедрама нису добили исти третман као што га имају национални језици и књижевности на другим катедрама. То се може показати простим поређењем назива предмета на разним филолошким катедрама.

На катедри за енглески језик и књижевност има укупно 25 предмета. У наслову предмета је 19 пута употребљен израз

енглески језик, односно енглеска књижевност. Слично је и на другим катедрама. На Катедри за словачки језик и књижевност, на пример, предаје се 22 предмета а израз словачки, за језик и књижевност, употребљава се 16 пута.

На наставној групи Српски језик и књижевност има 25 предмета. Српско име је у називима предмета употребљено свега пет пута. На наставној групи Српска књижевност и језик, од 22 предмета, српско име се јавља седам пута. Предмети се, на пример, зову: Историја језика (а не Историја српског језика), Дијалектологија (а не Дијалектологија српског језика), Народна књижевност (а не Српска народна књижевност). Најкраће речено, српски језик и српска књижевност, не третирају се на принципијелно исти начин на који се третирају други национални језици и књижевности. У писму које сам упутио Влади Републике Србије (а које је објављено у мојој књизи *Српски филолошки програм,* 2000) један од мојих предлога је био: да се на Катедри за српску књижевност и језик уради наставни план по моделу Наставног плана катедре за словакистику. Укидање српског имена српској књижевности, односно појединим њеним деловима, ако се не заустави, могло би и даље да се проширује. Шта ако разни реформатори почну да пребројавају српске писце по националном осећању, па установе да се многи од њих не осећају као Срби? Неће ли они тада предложити да се овај термин сасвим укине?

Моја анализа наставних планова филолошких група показала је, такође, да се на универзитетима у српским земљама научно и организовано изучавају и предају англистика, германистика, италијанистика, романистика, еспањолистика, русистика, полонистика, бохемистика, хунгарологија, албанистика. Али да се не предаје и не изучава србистика. Таква пракса довела је до тога да Срби више не знају ни ко су, ни који је њихов језик ни која је њихова књижевност. Они не знају ни како да се односе према свом националном имену, да ли да га слободно изговарају или да га заобилазе.

Крупнији филолошки подухвати и пропусти

Шездесетих година у Српској академији наука и уметности јавила се иницијатива да се критички издају дела најзначајнијих српских писаца. Огледно критичко издање дела Лазе К. Лазаревића требало је да уради Владан Недић. Смрт га је спречила у тој намери. Према начелима за критичка издања САНУ, урађено је само издање *Мемоара* Проте Матеје Ненадовића (приређивач Александар Младеновић). Мимо Академије, објављена су критичка издања двојице значајних српских писаца: Ђуре Јакшића (приређивач Душан Иванић, 1977) и Момчила Настасијевића (приређивач Новица Петковић, 1991). Та издања су практично показала да би критичка издања српких писаца имао ко да припрема и за САНУ уколико би она била вољна да се тиме бави. Међутим, у Србији су успевале да буду финансиране и остварене, практично, једино оне едиције које су имале задатак да умање корпус српске књижевности попут издања као што су: *Српска књижевност у сто књига, Српска књижевност у књижевној критици, Српски роман, Српска драма, Мемоари, дневници* или *Историја српског народа*. Те едиције, концепцијски неприхватљиве са становишта србистике, биле су резултат политике спровођења хрватског филолошког програма у српским националним институцијама.

После скоро четрдесет година, 2001, најзад је окончано издавање *Сабраних дела Вука Стефановића Караџића*. Тај издавачки подухват није унапредио српску филолошку мисао. Официјелна српска филологија, и у овом великом послу, наслањала се на Белића и његове наследнике и остала је на антивуковским позицијама.

Када је уништена Југославија 1991, обратио сам пажњу, на друкчији начин него до тада, на приручну литературу у Централној читаоници Филозофског факултета у Новом Саду. Тамо има књига на разним језицима, а од оних на српском језику, по мојој процени, око 80% је било хрватске провенијенције. Енциклопедије, речници разних језика, прегледи књижевности – мало шта је од тога било са терена србистике. А ако је неко нешто и направио што је било у духу

србистике – онда је то био израз неке личне иницијативе, без учешћа главних српских институција. Предмет Књижевност ренесансе и барока студенти спремају из књига на српском језику, али које су такође хрватске. Закључак може да буде овакав: Српске националне институције су свој југословенски период завршиле у знаку пуне филолошке инфериорности.

Песник Матија Бећковић, примајући 2001. године једну од многобројних својих награда, Жичку Хрисовуљу, рекао је: "Замрсити се је један од хришћанских грехова, а ми Срби смо се и као појединци и као народ и поред таквих темеља, жилишта, жижи и жишки, толико замрсили, да не само што не умемо наћи крај концу, него се често чини да је и цело клупко наше националне судбине испало из наших руку и да се на наше очи котрља низ стрмен времена". (Политика, 20. август 2001). Матија Бећковић није сасвим у праву. Нису се ни сви Срби замрсили, нити се оно клупко свима отело. Србима се замрсило тачно на одређеном месту: у филологији (а то значи у свим националним наукама) и то онда када је деструирана србистика и када је њену функцију преузела сербокроатистика. Србима је морало клупко испасти из руку када су све српске националне институције (САНУ, Матица српска, Српска књижевна задруга, Вукова задужбина, образовни систем, систем информисања) прихватиле сербокроатистику и југославистику као замену за србистику. Круна тога замршаја је свакако одлука Одељења за књижевност и језик САНУ од 16. фебруара 1999. године да се речник српског језика који је, са тим именом, замислио Новаковић, објављује и даље под именом *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, како га је преименовао Белић после Другог светског рата. Срби сада, на размеђу два миленијума, имају два назива за свој језик: српски и српскохрватски. По највишој српској научној институцији, испада да се израз српски језик може употребљавати, али је, у научном смислу тај језик, у ствари, српскохрватски. (А пошто хрватски језик обухвата три наречја: чакавско, кајкавско и штокавско, онда је српски језик, који је само штокавски, у научном смислу, стварно тек неки део хрватског језика).

НОВИ ПРОДОРИ СРБИСТИКЕ

ПОЧЕЦИ ДУХОВНЕ ОБНОВЕ

Издавачка делатност Српске православне цркве

После Другог светског рата и преврата у Југославији, значајан део интелектуалне елите српског народа нашао се у емиграцији. Ван земље су остали и: епископ Николај Велимировић, историчар Слободан Јовановић, књижевник Милош Црњански, правник Лазо М. Костић и многи други. Српски дух нашао се ван српске матице. Контакти и сарадња између оних у земљи и оних у иностранству били су забрањени. Једина институција која је, како тако, могла да повезује разбијене делове народа била је Српска православна црква. У њеном крилу, тихо али упорно, путем издавачке делатности, почеће да се обнавља духовност и јача свест о самобитности српског народа. Многа дела у издању СПЦ објављивана су у иностранству, јер у земљи за то није било ни политичких ни материјалних услова.

Године 1953. у Минхену је објављена једна важна књига, невелика по обиму: *Светосавље као филозофија живота* оца Јустина Поповића са предговором владике Николаја Велимировића. Књига је у земљи први пут објављена тек 1993. У корицама ове књиге нашла су се на истом послу два најзначајнија српска теолошка писца и мислиоца. Старији и чувенији од њих двојице, владика Николај, био је емигрант чије је име било у земљи проскрибовано. Млађи, др Јустин Поповић (1894-1976), радио је као професор Теолошког факултета у Београду, а када му је то било забрањено, он се повукао у манастир Ћелије. Отац Јустин ће после тога имати још неколико деценија да, у манастирском тиховању, обави и своје земаљске послове, да много тога напише и доврши своје импозантно дело.

У Предговору књиге *Светосавље као филозофија живота* владика Николај је изрекао једну карактеристичну реченицу која се често цитира. Она гласи: "Светосавље је православље српског стила". То значи да су Срби, православни хришћани, дали и свој властити допринос православљу и да имају своју особеност. Тај допринос и особеност темеље се на делу Светог Саве. *Светосавље* је својеврсна синтеза учења и вере православних мислилаца о суштини Бога, Логоса, и о импликацијама те суштине на човека. Ниједно од филозофских питања није до краја решено, па се тако нешто не може рећи ни за филозофска питања која је решавао Јустин Поповић. Па ипак, он је дао систем одговора у оквиру јасно одређене парадигме и са јасно изведеним импликацијама. У време када је егзистенцијалистичка филозофија на Западу била на врхунцу и када се чинило да су есенцијалистичке филозофије доживеле крах, књига овог српског мислиоца значила је одбрану логоцентризма. Неки њени ставови спадају међу најзначајнија места која се о Логосу могу прочитати. Писац књиге о Достојевском, Јустин Поповић је указивао на другачију могућност од оних које су нудили марксистички и ничеански Исток и Запад. На питање да ли дело о светосављу спада у србистику, одговор је потврдан. Пре него што је написао *Светосавље,* Јустин Поповић је већ био објавио неколико теолошких књига, а имао је у рукопису и књигу *Филозофске урвине* (Минхен, 1957). Живећи повучено у манастиру Ћелије, Јустин Поповић је створио своје најобимније дело *Житија светих* објављено у 12 томова (1972-1977) међу којима су и житија светаца које је дала Српска православна црква. Овакво дело које кроз животе светитеља представља живу историју Цркве Христове мало који народ има на свом матерњем језику.

У иностранству, у Химелстиру у Немачкој, владика Лаврентије штампао је у 13 томова прво издање изабраних списа владике Николаја. *Изабрана дела* владике Николаја Велимировића (1880-1856) најплоднијег писца међу српским архијерејима, штампана су касније и у земљи у издању Гласа Цркве и са благословом шабачко-ваљевског владике Лаврентија у два издања (1997, 2000). Ставарлаштво овога теолога,

филозофа, али и филолога и песника, велики је рудник у који се тек улази.

Капитално дело Ђока Слијепчевића *Историја српске православне цркве* у три тома објављено је такође у иностранству (Минхен 1966-86) где је и настало. Издање овог дела у отаџбини појавило се 1991. године. Овде се не може навести све шта је Српска православна црква у иностранству учинила за националну науку, али би то ваљало подробно изучити и знање о томе систематизовати.

Чим су политичке стеге попустиле, после Титове смрти, и у земљи је дошло до постепеног пораста издавачке делатности Српске православне цркве да би свој врхунац та делатност доживела у последњој деценији 20. века. Епископ Павле (Стојчевић) приредио је а Патријаршија у Београду објавила је *Србљак* (1986). Владика Сава Вуковић објавио је капитално историјско дело *Српски јерарси од деветог до двадесетог века* (1996). Поједини црквени писци, као и њихови претходници, својим делима давали су и дају значајан прилог не само теологији него и србистици. И Патријаршија у Београду и епископи СПЦ у својим епархијама развили су издавачку делатност која осим чисто духовног има и филолошки значај, а и сами епископи су аутори значајних дела. Писање о наслеђу и историјским темама СПЦ све се више шири у последњих десетак година а све је више истраживача и међу мирјанима који се посвећују изучавању црквене уметности, књижевности, музике и црквене историје у ужем смислу. Ова издавачка делатност (на пример манастира Хиландара), а посебно књиге о манастирима и црквама, требало би да буде описана и у специјалним библиографијама. За србистичка истраживања драгоцена је двотомна књига Бранка Цисаржа *Један век периодичне штампе Српске православне цркве* (1986. и 1991) која садржи библиографски опис часописа и листова са прегледом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868. до 1970. године.

Србистичке студије у емиграцији

Српски емигранти на Западу после Другог светског рата могли су да пишу и да штампају и оно што њихови сународници у Југославији нису могли. Тако је настала обимна емигрантска литература која је читаоцима у земљи дуго била и углавном је и остала неприступачна. Међутим, неки од српских писаца у емиграцији, делом које су створили, израсли су у праву националну институцију. Такав је, пре свих, Лазо М. Костић чије су многе књиге значајне за српску филологију.

Лазо М. Костић (1897-1979) рођен је у Грбљу у Боки Которској. До Другог светског рата био је професор Правног факултета у Београду и у то време објавио је десетак књига. После рата, током емигрантског живота у Швајцарској, састављајући крај с крајем, објавио је још осамдесетак књига. Међу њима је било радова из области права, политикологије, историје, филологије. Такође, међу њима су и две књиге о Његошу, књига о Србима католицима, књига о одјецима српске народне поезије међу странцима, затим књиге о судбини српског језика и српског писма итд. Неке од ових књига стизале су и у земљу, али су овде чамиле неприступачне у тајним фондовима, тзв. секретима националних библиотека. Једна мала приватна издвачка кућа у Новом Саду "Добрица књига", почела је последњих година 20. века да издаје поједина Костићева дела. Године 2000. у Београду, Српска радикална странка је објавила *Сабрана дела* Лаза М. Костића у десет огромних томова на близу 10.000 страница. Оба издавача заслужују захвалност што домаћем читаоцу чине приступачним Костићево дело. Оно је национална културна и научна тековина коју не могу ограничавати ни политичке прилике прошлости ни савремена страначка опредељеност.

Од стотинак Костићевих књига, са филолошке тачке гледишта, посебно су важне две: *Крађа српског језика* и *Насилно присвајање дубровачке културе*.

Стота годишњица смрти Вука Караџића (1964) била је у Србији и Југославији помпезно прослављена. Вук је тада

представљан у духу политике тадашњих власти: као творац језичког јединства Срба и Хрвата. Књига Миодрага Поповића о Вуку била је образац по којем се о њему судило и говорило. Па ипак, баш те године јавио се један глас који се, поводом Вука, није огрешио о истину. Био је то глас Лаза М. Костића. Он је 1964. објавио три књиге из области филологије: *Крађа српског језика, О српском имену* и *О српској ћирилици*. У свакој од тих књига бавио се идентитетом Срба. У књизи о српском имену он је антиципирао нека решења ових проблема у делима припадника нове српске самородне школе, као што је Олга Луковић Пјановић или Јован И. Деретић. У књизи о српској ћирилици он је настојао да одбрани тезу да је српска ћирилица значајна за идентитет Срба, малтене као и српски језик. Костић је на тој тези инсистирао, иако му је било познато – што се и у његовим текстовима види – да народи током историје употребљавају различита писма, па и поред тога не губе идентитет.

Од књига објављених на стогодишњицу Вукове смрти, посебно је значајна Костићева *Крађа српског језика*. Супротно од владајућих ставова и хрватских и српских институција, супротно од актуелног Новосадског договора, Лазо М. Костић је истицао тезу да су Хрвати, послуживши се илирским покретом, учинили нешто незапамћено и невиђено у свету: они су присвојили српски језик и прогласили га за хрватски језик. То за Србе није било сасвим ново откриће. На ту опасност упозоравао је још Теодор Павловић; а крајем 19. века то је у својој академској беседи учинио Љубомир Стојановић. У 19. веку о томе су писали и други. Систематични Лазо М. Костић, помоћу обимне литературе, која је код њега по правилу и српска и још више страна, мноштвом подужих цитата доказивао је, јасно и гласно, да је штокавски језик српски и да Хрвати немају права да тај језик називају својим именом иако имају право да се њиме служе. На жалост, књига Лаза М. Костића у његовој домовини у оно време остала је без одјека. У књизи-хрестоматији *Срби и њихов језик* (1997) и ја сам, на основу углавном исте литературе и у основи на истим чињеницама,

дошао до истих резултата. За књигу Лаза М. Костића нисам тада знао, па је нисам ни поменуо.

Костић, који се родио на 40 километара од Дубровника, у Боки Которској, дубље и боље од других схватио је да је стара дубровачка књижевност стратешко питање у односима Срба и Хрвата. Да би дао коректан одговор на то питање, он је, како сам каже, 25 година радио на његовом одгонетању. Консултовао је, при томе, обиму литературу. Године 1975. објавио је у Мелбурну, као приватно издање, у свега 500 примерака, књигу која се зове *Насилно присвајање дубровачке културе*. У коришћеној литератури у овој књизи наведено је 206 библиографских јединица, што се може сматрати пристојним бројем и за докторске дисертације. Иако кратка, на само 172 странице (због оскудице у новцу за штампање), Костићева књига је веома садржајна. Из ње сазнајемо да са хрватске стране, по правилу, нису давани докази да је дубровачка књижевност хрватска. Арбитрарно је наметан став да је она хрватска, без икакве дискусије. Сви докази, међутим, иду у прилог тези да је та књижевност била и да треба да остане српска. Радећи на књизи *Систем српске књижевности* (1996) нисам знао ни за ову Костићеву књигу. Наши налази о дубровачкој књижевности су скоро идентични. Дела Лаза М. Костића сведоче да после Другог светског рата нису сви губили континуитет са српском филолошком традицијом.

Србистичке студије у отаџбини

У исто време у земљи српска књижевност је вреднована у Скерлићевом духу па је у први мах било преовладало становиште да, на пример, Срби имају добру поезију тек од средине 19. века, од Бранка Радичевића. Такав став су поткрепљивале две значајне антологије: *Антологија старије српске поезије* Младена Лесковца (1953) и *Антологија српског песништва* Зорана Мишића (1956). У њима је српско песништво пре Бранка стављано у предворје праве поезије. Међутим, есеј *Између орла и вука* (1953) Милана Кашанина, у којем је он указивао на континуитет српске уметничке књижевности,

најављивао је преокрет у вредновању српске књижевности старијих периода. Исти аутор је касније у књизи *Српска књижевност средњег века* (1976) тврдио да су неки од највећих домета српске књижевности остварени још у средњем веку, посебно истичући два писца: Доментијана и Теодосија.

Српски медијависти после Другог светског рата: Ђорђе Сп. Радојичић, Ђорђе Трифуновић, Димитрије Богдановић, Радмила Маринковић, Дамјан Петровић и други, обавили су крупан научни посао: осветлили су са разних страна вредности старе српске књижевности. Ђорђе Сп. Радојичић (1905-1970, поред неколико књига из ове области (једна од њих се зове *Развојни лук старе српске књижевности,* 1962), објавио је и две антологије: *Стара српска књижевност* (1960) и *Старо српско песништво* (1966). У обема је указивао на високе духовне вредности стваралаштва Срба у средњем веку. Радмила Маринковић је, објављујући читав низ студија о темама старе српске књижевности, потврђивала и продубљивала значење тих вредности. Већина њених студија сакупљена је у књизи: *Светородна господа српска* (1999).

У пословима око изграђивања представе о вредности старе српске књижевности посебне заслуге имају Ђорђе Трифуновић и Димитрије Богдановић. Ђорђе Трифуновић је приредио за штампање три тома српске црквене поезије *Србљак* (1970) и један том са избором текстова *О Србљаку*. Димитрије Богдановић (уз сарадњу са приређивачем) превео текстове служби Србима свецима. Био је то велики чин откривања старе српске химнографске поезије, једног од најважнијих жанрова старе српске књижевности. Двојица аутора поновили су подвиг објављујући, почев од осамдесетих година, библиотеку у 24 књиге *Стара српска књижевност* (до сада је објављено двадесетак предвиђених књига). Српска средњовековна књижевност је тако у овом времену спозната као трајна уметничка компонента укупне српске књижевности. Ови медијависти су дали и друге доприносе областима којима се баве: Трифуновић књигом *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова* (1990) и зборником властитих радова под именом *Стара српска књижевност* (1994). Димитрије

Богдановић (1930-1984), осим дисертације о Јовану Лествичнику, и *Историје старе српске књижевности* (1980), објавио је и више текстова који су сабрани у његовој посмртно штампаној књизи *Студије из српске средњовековне књижевности* (1997).

Гест превредновања српске поезије који је имао највише одјека у широј јавности, учинио је песник и есејиста Миодраг Павловић у *Антологији српског песништва* (1964). Антологичар Павловић је показао да српско песништво почиње од Светог Саве те је тако продужио старост српске поезије за пуних пет векова. Павловићева *Антологија* је у том старом периоду налазила пуно песнички вредних дела. Бурне критике са идеолошких позиција на овај поступак антологичара Павловића биле су неоправдане. У *Антологији* Миодрага Павловића нису се, међутим, нашли дубровачки песници. Аутор није образлагао зашто их је изоставио.

У немогућности да се изјасне о статусу дубровачке књижевности, српски филолози су то питање морали да држе отвореним. То посебно могу да покажу: *Антологија дубровачке лирике* Драгољуба Павловића (1960) и две антологије Мирослава Пантића: *Народне песме у записима XV-XVIII века* (1964) и *Песништво ренесансе и барока* (1968). У овим књигама избегнуто је да се јасно одреди статус књижевности која је у њима представљена. Са прећутним подразумевањем да је писана на српскохрватском језику, сугерирано је да је она српскохрватска, па самим тиме и српска. У предговорима и у самом избору дубровачке поезије инсистирало се на уметничким критеријима.

На превредовању народне књижевности радило је, такође, неколико вредних испитивача. Један од посебно значајних антологичара српске народне књижевности био је песник Васко Попа. У његовој антологији *Од злата јабука* (1958) показана је вредност ситних облика: бројаница, брзалица, басми, клетви, загонетки итд. Попа је у предговору избегао да тачно спецификује чија је то "наша народна књижевност" и чији је то "наш језик", што значи да се није ни изјашњавао о националном статусу тих умотворина (публика их је доживљавала као српске). На сличан начин су универзитетски

професори избегавали да се одреде према националном статусу народне књижевности. Печат времена у којем су настале носе и *Антологија југословенске народне лирике* (1962) и *Антологија лирских народних песама* (1969) Владана Недића. Када песник Рајко Петров Ного буде објавио *Антологију српских јуначких песама* (1987) он ће и у наслову књиге истаћи право име ове поезије, у духу традиције Вука Караџића.

За овај период развоја србистике и славистике у Срба карактеристична је уситњеност и разуђеност тема и проблема истраживања. Њима се бавио релативно велики број људи, пре свега универзитетских наставника. Посебно значајан допринос србистици дали су они истраживачи ван редова универзитетских професора који би се могли сврстати у следбенике српске грађанске историографије између два светска рата а међу које спадају и Ђуро Гавела и Голуб Добрашиновић, покретачи и уредници часописа Вуковог и Доситејевог музеја у Београду *Ковчежић* (1958), затим Љубомир Дурковић Јакшић, Ристо Ковијанић, Милорад Павић Сурепа, Живан Милисавац, Теодора Петровић, Јеремија Митровић и многи други. Њихови радови се редовно сређу како у научним зборницима Матице српске покретаним почев од педесетих година 20. века, па надаље, тако и у старим филолошким гласилима: *Прилозима за језик, књижевност, историју и фолклор*, у гласилима САНУ и у великм броју часописа за књижевност, културу и друштвене науке који су излазили у свим већим културним центрима Србије и некадашње Југославије. При томе, чак кад се узму у обзир и аутори из академског круга, мало је синтетичких радова и капиталних дела која би србистици обезбедила сигуран правац на вуковским основама и место међу другим националним филологијама.

Обнови српске духовности и богаћењу националних наука, дакле, развоју србистике у ширем смислу, велики допринос дала су открића вредности ликовних уметности у црквеном наслеђу. Више десетина монографија о појединим српским манастирима штампане су у лепим издањима. Аутори као што су Светозар Радојчић, Павле Васић, Војислав Ј. Ђурић, Војислав Николић, Лазар Трифуновић, Дејан Медаковић, Сретен

Петковић, Миодраг Јовановић, Гојко Суботић, Динко Давидов, Гордана Бабић и други историчари уметности, заслужни су што је стара српска ликовна уметност осветљена, протумачена и афирмисана. Више значајних конзерватора и кописта заслужни су, такође, што је стара српска уметност преко копија фресака доспела до београдских и светских галерија и салона. Године 1952. основана је Галерија фресака у Београду чији је први управник био Милан Кашанин. Повремено су стизале и потврде вредности српских уметничких споменика са стране, међу њима и од Херберта Рида и од Франца Вебера. У афимисању уметности манастира и цркава допринос су дали и електронски медији. Под уредништвом Петра Савковића, почетком деведесетих година 20. века, Телевизија Београд је направила више серија емисија о српским манастирима и црквама у Србији, Црној Гори, Македонији, Румунији и Мађарској. Било је и других аутора и других телевизијских кућа који су дали свој прилог. Међу њима се издваја серија емисија Виде Томић о истраживањима најстарије српске прошлости. Велики стваралачки успон српског народа у прошлости тако је могао да буде виђен у сваком дому.

Открићима вредности српске средњовековне ликовне уметности, архитектуре и књижевности придружила су се открића и студије у области музике. Да су Срби имали значајну и вредну духовну музику у средњем веку практично се обелоданило тек шездесетих година 20. века. Тада су поједини истраживачи, међу њима посебно Димитрије Стефановић, у старим српским рукописним текстовима открили графичке знаке, неуме, који су у средњем веку играли улогу нотних знакова. Помоћу неума био је забележен начин певања старих црквених песама. У последњих неколико деценија број тих открића се увећао; Даница Петровић и други музиколози програмски се баве испитивањем старе српске музике. Истовремено је и интерпретација старе музике постала саставни део културног живота. Посебно важну улогу у томе одиграли су: хор Colegium musicum (диригент Димитрије Стефановић) и Драгослав Павле Аксентијевић са својим сапојцима. Резултат тога деловања јесте сазнање да српска

средњовековна музика по природи и вредности стоји уз вредна дела српске средњовековне књижевности, градитељства, живописа и иконописа. Откриће српске средњовековне музике употпунило је српску традицију хорског певања чији су главни представници Корнелије Станковић и Стеван Стојановић Мокрањац (1855-1914). Савремени српски композитори као што је Светислав Божић и други ту традицију плодно настављају. Овоме тиму уметника истраживача који откривају и спасавају од заборава музичко наслеђе српског народа припада и вокални интерпретатор и етномузиколог Светлана Стевић.

Студије у области старе српске уметности: архитектуре, живописа, иконописа, музике, не спадају у филологију у ужем смислу. Али књиге из ових области употпуњују систем знања и утичу на оријентацију и правац у националним наукама са претежнијим филолошким обележјем. Управо открића у овим областима показала су да су правци истраживања и систем вредности, дуго времена наметани преко сербокроатике и југославике, превазиђени и неодрживи. Успоставља се нови систем вредности који аутентичније представља српско наслеђе у континуитету.

Нова српска историјска школа

У 20. веку изашло је неколико значајних дела у којима се српска историја приказује као целина. То су: *Историја Срба* Станоја Станојевића (1909), *Историја српског народа,* колективно дело које је од 1981. до 1993. издавала Српска књижевна задруга (главни уредник Радован Самарџић) и *Историја Срба* Владимира Ћоровића (постхумно, 1989). Осим ових дела, преведена је и више пута је објављена *Историја Срба* Константина Јиречека (прво издање почетком двадесетих година 20. века, последње 1988). За све ове значајне књиге карактеристично је да као почетак историје српског народа узимају сеобу Словена на Балкан у 6. веку. Официјелна наука се понаша тако као да пре тога времена Срби нису имали прошлости, или као да је најдавнија прошлост српског народа за историју неинтересантна. Такво виђење је плод владавине нордијске,

односно бечко-берлинске школе у српској историографији. Српски историчари прве половине 20. века били су углавном бечки ђаци, југословенског идејног усмерења. Сви они су, у основним питањима, следили родоначелника српске "критичке историографије" Илариона Руварца. Руварац је, међутим, највише допринео да се крајем 19. века угуши српска самородна историјска школа која је свој врхунац имала у делу Јована Рајића и чији су рефлекси трајали још читав век после Рајића. У првој половини 20. века само су се изузетно ретки аутори, као што су били Анђелија Станчић Спајићева или Илија Живанчевић, усудили да иду другим путем и да историјској прошлости народа прилазе изван оквира које је наметала нордијска школа. У појединим текстовима Милана Будимира (1991-1975), класичног филолога, било је елемената који су били у сагласју са испитивањима већ одбачене самородне историјске школе. Будимир је био један од ређих аутора академске науке на које се припадници нове историјске школе често позивају. Његова књига *Са балканских источника* (1969) отварала је пут ка новим гледањима на најдаљу прошлост. Основни историографски концепт српске академске историографије, југославистички оријентисане, у последњим деценијама 20. века уздрман је и кад је почела помније да се осветљава делатност главног идеолога југословенства бискупа Штросмајера. То је највише учињено у књигама Косте Милутиновића (*Штросмајер и југословенско питање,* 1976) и у књигама Василија Крестића.

Тек пред крај 20. века путем изучавања најстарије српске прошлости пошли су најпре поједини истраживачи који су живели у иностранству. На том путу они су дошли до многих нових открића и сазнања. Њихова открића била су у нескладу са официјелном историографијом у земљи. Али она су се природно настављала на познати правац аутохтоне (самородне) школе српске историографије која је деловала све до пред крај 19. века. Први крупнији аутор који је најавио да српска историографија треба да се бави и најстаријом прошлошћу свога народа био је Милош Црњански (1893-1977). Историчар по образовању, Црњански је, после Другог светског

рата, више од двадесет година живео као емигрант у Лондону. Непосредно пред свој повратак у земљу (1965), он је објавио неколико чланака у НИН-у (1964). У њима је описао како је у старим британским картама налазио пуно славенофоних или србофоних топонима. Дрина, Тиса, Љиг, итд. нека су од имена која се могу наћи и на тим картама. Црњански је открио да се у близини чувеног места Стоунхенџ (са мегалитским каменим блоковима неодгонетнутог значења) налазио град по имену Сербидунум. Ослањајући се и на релевантну археолошку литературу, Црњански је изнео претпоставке да су Срби у старини боравили и на британским острвима. Та његова истраживања представио је касније његов некадашњи ученик Реља Новаковић у књизи *Непознати Црњански* (1997).

У последњим деценијама 20. века више истраживача, независно једни од других, бавило се древном прошлошћу Срба. То су: Јован И. Деретић, Светислав С. Билбија, Олга Луковић Пјановић и Радивоје Пешић. Сви они су живели и радили у иностранству: Деретић у Француској и Чикагу, Билбија у Чикагу, Олга Луковић у Паризу, Пешић у Риму. Само је један аутор сличног значаја у исто време живео је у Србији, у Београду: Реља Новаковић. Нису само политичке прилике у земљи биле разлог да се ова истраживања обављају у иностранству. Још пресуднији разлог је у томе што се такав рад могао успешније обављати у развијенијим и очуванијим светским библиотекама и архивама. Бавећи се српским темама у страним земљама, српски историчари и филолози су измакли испод контроле под какву су после Другог светског рата биле стављене српске научне институције.

Продубљивању знања о прошлости, па и оних значајних за филологију, много су допринела археолошка открића у земљи до којих су дошли пре свега домаћи научници. Најкрупније, са најдалекосежнијим последицама, било је откриће Лепенског вира. До њега је дошло тако што је требало испитати археолошка налазишта која ће на Дунаву, са србијанске стране, бити потопљена после изградње велике ђердапске хидроцентрале. Један од, наизглед, мање значајних локалитета за испитивање био је поверен младом београдском археологу

Срејовићу. Драгослав Срејовић (1931-1996) је, међутим, имао среће да открије једну од најстаријих европских и светских цивилизација, стару око 8.000 година. Његова открића (1965-1969) одјекнула су као велика научна сензација. Срејовић је убрзо стекао углед једног од највећих археолога у свету. Срејовићева открића подсетила су и на његовог великог претходника, Милоја Васића, који је почетком века открио винчанску цивилизацију. Пошто су се лепенска и винчанска цивилизација развиле практично на истом простору, није тешко било доћи до закључка о постојању континуитета становништва које је кроз време насељавало исте просторе. Нови докази о старости и о континуитету цивилизација и култура у Подунављу, у Панонији и на Балкану охрабрили су поједине истраживаче и дали им веома захвалан материјал за сваковрсна ипитивања, па и филолошка.

Највише пажње новој историјској и филолошкој школи привукло је дело Олге Луковић Пјановић *Срби... народ најстарији,* које је, после првог издања у Америци, доживало и два издања у Београду (Досије 1990. и ИПА Мирослав 1995). Наслов ове књиге цитат је из грчког историчара Халкокондила из 15. века. Књига има интересантну судбину. Бранећи на Сорбони 1969. дисертацију о теми *Правда (дике) у Софокловим трагедијама* пред чувеним класичним филологом Шартреном, Олга Луковић Пјановић је доказивала да је реч *дике* по пореклу српска. Мада ставови дисертације нису били прихватљиви за Шартренову комисију, они су тезу позитивно оценили. Др Олга Луковић Пјановић је из овога сучељавања добила подстицај да рад на својој теми настави и прошири: тј. да доказује да је српски језик, а то значи и српски народ, један од најстаријих у свету. У библиотекама (пре свега у Националној библиотеци у Паризу) прегледала је обимну литературу на десетак језика. Њени увиди могли би се свести на неколико основних:

а) Српски језик има изненађујуће сличности са језицима удаљених народа: на пример са баскијским, велшким, са санскртом. Ову чињеницу она је схватила као један од доказа да су преци данашњих Срба живели и кретали се на великом

простору од Индије до Британских острва и од Скандинавије до Африке.

б) Тезу о овако широком распростирању српског народа потврђивали су и топоними у разним деловима света. Олга Луковић Пјановић је, на пример, показивала топониме у подручју балтичке области или источне Немачке који су сасвим слични топонимима у Србији и Црној Гори. Планина на којој је Мојсије примио таблице закона од Господа назива се Сербал, а у њеној близини је река Сербица. Топоними који имају сличну важност срећу се и у другим деловима света, рецимо у Малој Азији, у области старе Ликије, Лидије итд.

в) Сличне везе су се показале и у области митологије. Један од главних староиндуских богова био је Србинда; супруга бога Кришне зове се Рада; бог ватре назива се Агни (као српско огањ), а бог подземног света зове се Јама. На челу друге књиге *Српских народих пјесама* Вука Караџића, налази се песма која се зове *Свеци благо деле*. На питање светитеља Илије зашто рони сузе, Блажена Марија одговара: А мој брате, Громовник Илија! / Како нећу сузе прољевати, / Кад ја идем из земље Инђије, / Из Инђије из земље проклете? / У Инђији тешко безакоње: / Не поштује млађи старијега... Итд. Песма, очигледно, садржи неко памћење о давнопрошлим временима које историје српског народа немају у виду.

г) Олга Луковић Пјановић је подсетила и на књигу Илије Живанчевића под насловом *Новом покољењу* (1934) у којој се говори о везама српске народне поезије са старим *Ведама*. У Живанчевићевој књизи најзначајнији је онај текст у којем се тврди да се Душанов законик не може објаснити у контексту римског права, али да је лако схватљив у контексту ведског права. И то је један од доказа о древности Срба.

Срби...народ најстарији Олге Луковић Пјановић обилује цитатима из стране литературе, датим у оригиналу и у преводу на наш језик. На основу тога би се она могла сматрати веома документованом. Али она садржи и неке исказе политичког карактера. Изузетно отворена и провокативна, ова књига је скренула пажњу и на дела других аутора која обрађују настарију прошлост Срба.

Пореклом Срба посебно се бавио београдски универзитетски професор историјске географије Реља Новаковић. Проучавајући старе географске карте, он је српско име, у различитим облицима, налазио у разним деловима света па и тамо где су их налазили и Птоломеј и Плиније – у области Кавказа односно Дона. Али Новаковић је слична имена налазио и у Померанији, у данашњој Немачкој. Једна од његових најинтересантнијих књига зове се *Карпатски и ликијски Срби*. У њој се, на основу трагова, говори о Србима који су живели у Карпатима (планина је на старим картама забележена као Montes serorum) као и о Србима који су живели око градова Срб и Сард у Малој Азији. Тек из његових текстова постаје јасно да малоазијска краљевина Ликија има по имену неке везе са српском Ликом. Текстове Реље Новаковића одликује велика мера одговорности према подацима, опрезност и промишљеност у тумачењу чињеница. У књизи *Србин римски цар* (1999), он, на пример, показује како је римски цар Ликиније (4. век) по пореклу био Србин, а тиме посредно доказује још важнију чињеницу: да су Срби били староседеоци Балкана, тј. да се нису први пут нашли на Балкану после сеобе у 6. веку, како је то говорио византијски цар Порфирогенит. На истом трагу, митолог Живојин Андрејић у књизи *Владари Трибала* (2000) доказивао је да су Трибали преци данашњих Срба и да је у 3. и 4. веку н. е. десетак римских царева било српског порекла.

Јован И. Деретић је нови приступ српској историји обзнанио у двотомној *Историји Срба* (Ница 1975, 1977). Двадесет година касније објавио је своје главно дело *Серби, народ и раса. Нова Вулгата* (Чикаго, 1995) које се у најновијем, прерађеном, издању појавило под именом *Античка Србија* (2000). То дело чини синтезу његових истраживања, али и неку врсту синтезе нове српске историјске школе. За разлику од других истраживача, који су спознаји српске прошлости прилазили "одоздо", од појединости, да би долазили до синтетичких ставова, Деретић је тим испитивањима пришао "одозго". Као полазну тачку за своја испитивања он је узео Библију и етногенезу народа који су у њој представљени као потомци

Нојевих синова. На обимној литератури о тој теми, Деретић је реконструисао најдаљу историјску прошлост српског народа. По његовој реконструкцији испада да се прошлост Срба може пратити уназад више од 4000 година, односно 2000 година пре Христа. У старој ери Срби су, по њему, направили три велика светска царства. Прво је било нешто пре 2000. године с. е. на простору од Србије до Индије. Направио га је Нино Белов, који је био оличен у богу Баку; друго, око 1400. године с. е. на скоро истом простору направио је Сербо Макеридов, који је био оличен у богу Сербону, а треће је направио Александар III Карановић, како је Деретић идентификовао Александра Македонског. Деретић је у својој књизи објаснио порекло и неких старих и нових народа. И он заступа гледиште многих претходника који су давно утврдили да се, у историји, далеко раније помиње име Срби него име Словени или име неког од других словенских народа. И из тога он извлачи закључак да су сви словенски народи настали, у ствари, од Срба.

Археолошки и антрополошки докази о Србима као староседеоцима Балкана пратили су ова истраживања нове историјске школе у Срба. Присталице теорије да су се Срби, као и други Јужни Словени, нашли на Балкану тек после велике сеобе народа у 6. веку нове ере, истицале су да нема довољно материјалних доказа о боравку Словена у нашим крајевима пре овога времена. При самом крају 20. века такви докази су се појавили. Дали су их археолози и антрополози који се ослањају превасходно на археолошка истраживања у Србији последњих деценија. Овде се обраћа пажња на резултате двоје истраживача: Софије Давидовић Живановић и Драгана Јацановића.

Археолог Софија Давидовић Живановић, објавила је 2000. године у Београду (Пешић и синови) књигу под насловом *Mementa archaeologia et eruditiva* са извештајем и коментарима о истраживањима словенске и српске прошлости. Један од најзначајнијих текстова у књизи, под насловом *Прилог проучавању раног хришћанства у Панонији* завршава се овим *Закључком:*

На основу антрополошких и епигенетских проучавања остатака скелета људи у Сирмиуму и Јужној Панонији, у Подунављу и на Балкану закључено је да су древни Срби чинили већину аутохтоног становништва римских провинција које су обухватале ову територију. У првим вековима после Христа већину становништва чинили су древни Срби. Разни варварски народи, често веома војнички јаки, долазили су, освајали и пролазили, али аутохтоно становништво је остало исто.

У Сремској и у Мачванској Митровици и у околини испитана су ранохришћанска гробља у којима су нађени остаци који су припадали древним Србима. Пошто је археолошким ископавањима у Сирмиуму до сада откривено десет хришћанских богомоља, то произлази да је хришћанство било јако укорењено код аутохтоног становништва.

Историјски извори говоре да су се у Сирмиуму налазиле мошти многих светитеља и првомученика. У Сирмиуму је страдало више хиљада хришћана. Овај град је привлачио на ходочашће десетине хиљада верника.

Хришћанство је до краја III и почетка IV века постало устаљена вера код Срба, па нису тачни наводи германске и ватиканске школе да су Срби примили хришћанство тек захваљујући мисији Светих Ћирила и Методија. Свети Методије је дошао за епископа и Митрополита у Сирмиум зато што је ту имао јако хришћанско упориште и одатле је могао да организује мисионарски рад ван граница царства даље на запад и на исток од Паноније у којој је хришћанство већ више векова постојало. (2000: 82-83)

И на више других места у књизи, ауторица указује на сличне резултате антрополошких истраживања. Кратко и јасно: о томе да су Срби, односно Словени староседеоци Балкана говоре њихове кости.

Такође археолог по основној струци, Драган Јацановић, у књизи *Српско календарско знање у епској народној поезији* (2000) доказао је да српске народне песме сведоче о томе да су Срби у најстаријој прошлости поседовали календарска знања. Та

знања се могу поредити са онима која су и до сада била позната, пре свега из римског календара. Јацановић сматра да су српска календарска знања старија од римских. Ту тезу илустровао је тако што је показао да су српска имена месеци мотивисана и у српском језику, што није случај са именима месеци римског календара. На тај начин Јацановић долази до закључка да су календарска знања Римљани могли преузети од наших предака, које су покорили, а не обратно.

> Ако пођемо од доказаних премиса да су календарске епске песме српске, да су настале снагом српског ума и српског знања у време развијеног бронзаног доба, да се радња свих тих песама дешава на географски детерминисаном балканско-карпатско-панонском простору, где насеља, реке и планине имају српска имена, по елементарним законима логике и научног мишљења на том простору у развијеном бронзаном добу живе давни преци данашњих Срба. У противном, или епске календарске песме нису српске, или су настале на неком другом простору па транспоноване на садашњи, што је немогуће научно одбранити и аргументовати, јер је апсурдно. (150)

Поред календарских знања Јацановић је навео још један битан елеменат који говори у прилог става да су Срби староседеоци балканско-карпатско-панонских простора. То су токе. А токе су елементи мушке ношње којих није било у тој ношњи током 18. и 19. века када су песме бележене. Токе се јављају у археолошким налазиштима бронзаног доба као и у представљању само оних римских царева из 3. и 4. века који потичу са ових истих простора и за које се претпоставља да су етнички преци данашњих Срба. Српска епска поезија, по Јацановићу, у приказима облачења јунака, сачувала је памћење о давнопрошлим временима. Та времена су много старија од оне сеобе Словена о којој говори византијски цар Порфирогенит.

Ови докази не негирају став да су се Словени могли досељавати на наше просторе и у 6. веку и касније. Али они истичу и ново откриће да су наши српски или словенски преци

били на овим нашим просторима као староседеоци још од бронзаног доба.

Поменутим истраживањима, којима се скидају наслаге предрасуда са знања о српској прошлости, може се прикључити и књига Вере Милосављевић *Сава Текелија и српска мисао, I-II* (1998) мада се она односи на новију српску историју. Књига, са тачке гледишта србистике, преиспитује вредност досадашњих истраживања која се тичу њене теме у три последња века и показује да су и нови периоди српске политичке и културне прошлости прекривани велом заборава или да су били криво тумачени. И српски научници под утицајем бечко-берлинске школе дали су допринос разисторији свога национа. Фалсификати на које књига указује тичу се пре свега филологије. Истичући критички дух и научну акрибичност ове књиге академик Драган Недељковић је написао и ово: "То дело ће продрмати и расанити многе учене Србе који су, чини ми се, задремали". (2000:259)

Књиге о прошлости Срба и Словена, које би се могле подвести под термин нове српске историјске школе, нашле су доста читалаца и добиле су знатну медијску подршку. Међутим, открића која оне нуде споро се уграђују у системе студија у појединим научним областима, а нарочито у образовном систему. Један од разлога одбојности према новим знањима садржан је у наслову књиге Радивоја Пешића која се зове *Завера порицања* (објављена постхумно 1996). Пешић, предавач на универзитетима у Италији, афирмисан у западним земљама као истраживач словенске прошлости, дошао је до спознаје да се на Западу систематски и програмски негирају вредности словенског света, па тако и Срба. Његова књига се завршава пројектом обнове словенских студија који је требало да се оствари у оквиру Словенског института у Новом Саду. Пешић није дочекао да се ишта од његовог пројекта оствари. Други разлог за ограничен делокруг ширења нових сазнања треба тражити у још увек доминантној улози присталица бечко-берлинске историјске школе и сербокроатистике у српским научним институцијама.

Дефицитарност српске енциклопедистике

Током читавог 20. века изашло је јако мало дела која пружају сабрана енциклопедијска знања о Србима, са становишта србистике. То се јасно види када се таква дела наброје. Међу таква дела, управо због концепције и тачке гледишта, не могу да се уброје ни Станојевићева *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка* ни Крлежина *Енциклопедија Југославије,* ни *Југословенски књижевни лексикон* ни *Лексикон југословенских писаца* у издању Матице српске. Нека од дела енциклопедијског карактера, а србистичке оријентације, као што су: *Знаменити Срби 19. века* (1903, 1904) Андре Гавриловића, *Српски јерарси* (1996) владике Саве Вуковића, *Сто најзначајнијих Срба* (1993) књига коју је, под уредништвом седам српских академика, приредио Звонимир Костић, *Свети Срби* (2000) Слободана Милеуснића (књига о светитељима српског порекла) и друга слична издања само парцијално приказују поједине области стваралаштва од интереса за филологију. На српском језику имамо и енциклопедијске речнике српске и словенске митологије и лексикон старог српског штампарства који су помињани у овој књизи. Карактеристичним именом енциклопедија насловљена је *Енциклопедија српске историографије* (1997) коју су приредили академик Сима Ћирковић и професор Раде Михаљчић. Ово је досада најбогатији зборник информација не само о личностима које су се бавиле историографијом у Срба него и о установама и штампаним изворима од значаја за историографска истраживања. Енциклопедије локалног карактера, каква је *Енциклопедија Новог Сада* Душана Попова, значајна је и са филолошке тачке гледишта због обиља биобиблиографских података. Али, већина ових дела појавила се у последњој деценији 20. века.

Управо у том периоду, после разбијања Југославије, постала је приметна дефицитарност српске енциклопедистике. Од најављиваног Српског биографског речника, на којем се деценијама ради у Матици српској, ништа се није појавило. Матичин *Лексикон југословенских писаца* дошао је само до слова

М. Године 1994. објављен је у Београду *Биографски лексикон* који је саставио Јован С. Радојчић под насловом *Срби. Срска Крајина, Славонија, Далмација, Хрватска.* Знатно пре тога, 1979. у Загребу Српско друштво «Просвјета» под уредништвом Станка Корања објавило је књигу на преко 600 страна под насловом *Књижевна хрестоматија. Из културне баштине српског народа.*

Покушано је да се мањак издања са сабраним знањима о Србима надокнади посебним зборницима и хрестоматијама као што су: зуборник *Сербиа. Српски народ, српска земља и српска духовност у делима страних аутора* који су приредили Ратомир Дамјановић, Ново Томић и Сања Ћосић (Итака, Београд, 1996) или *Историја српске културе* (Београд, 1994) у редакцији Павла Ивића која се појавила и у преводу на чешки језик.

Међу оваквим покушајима најобимнија је двотомна хрестоматија, зборник радова о српским темама на око две хиљаде страна под насловом *Catena Mundi* (у преводу: светске вериге) и са поднасловом *Српска хроника на светским веригама* (1992) коју је приредио књижевник Предраг Р. Драгић Кијук. У књизи су прилози од око 250 аутора, о разним темама које се тичу Срба, пре свега њихове историје и њиховог националног и културног идентитета. У светлу ових прилога види се да српска историја може да изгледа и другачије од оне која се учи у школама и да би ову школску историју требало преиспитати и изнова промислити. Један од рецензената дела, Зоран Глушчевић, у оцени објављеној на клапни прве књиге, подсећа како је "један једини човек обавио посао који свуда у свету раде читави тимови и институти". Затим каже:

> Овај зборник уважава све што се до данас могло одржати у нашој и светској традиционалној науци, али његово је тежиште на оним прилозима који смело и аргументовано проширују границе досадашњих конвенционалних представа о Србима, дајући поверење ономе што долази, а не ономе што се деценијама вукло кроз наше научно озваничене и институционализоване ставове као историјски и културолошки стереотип, који се ни за длаку није

изменио иако се све друго изменило или бар уздрмало и довело у питање.

РЕЗУЛТАТИ СРПСКЕ ГРАМАТОЛОГИЈЕ

Открића Светислава С. Билбије и Радивоја Пешића

Граматологија је наука која се бави пореклом писма и његовом историјом. Њено име долази од грчке речи грама (слово) и логос, што значи наука о писму. На ту младу дисциплину у оснивању обратио је пажњу један од водећих филозофа Запада Жак Дерида књигом *О граматологији* (1967). Деридина разматрања граматологије ипак су остала на апстрактном, филозофском нивоу. Међу највеће граматологе у дисциплини која се рађа, спадају и двојица Срба: Светислав С. Билбија и Радивоје Пешић. Проблемима граматологије бавили су се међу Србима, као историјом писма, бар још двојица незаобилазних аутора који имају лепо име у науци: Петар Ђорђић и Ранко Бугарски. Петар Ђорђић (1904-1989) истакнути професор и истраживач старословенског и старосрпског језика, аутор је књиге *Историја српске ћирилице* (1971) која је доживела више издања. Ово дело сумирало је знања о српским писмима у времену у којем је књига настала. Према тим знањима Срби/Словени су у старини имали два писма: глагољицу и ћирилицу. Ђорђић и наука његовог времена веровали су да је глагољица старија од ћирилице и да је то оно писмо које је Ћирило саставио за Словене, а да су ћирилицу касније створили следбеници Ћирила и Методија. Али још важније од питања о старости писма било је питање о његовој генези. Ђорђић и савремена му наука су сматрали да су словенска писма постала од грчког писма: глагољица је настала на основи грчког брзописа (минискулног писама) а ћирилица на основи грког мајускулног (уницијалног) писма.

Књига Ранка Бугарског *Писмо* тиче се писма уопште. Она је рађена на обимној литератури и одликује се прецизношћу саопштавања. Али је рађена без увида у истраживачке резултате поменутих српских граматолога, Билбије и Пешића. Она успешно систематизује сазнања до којих су други дошли. Сва писма се, према својој природи, деле на две групе. Ако означавају појмове или објекте, онда се она називају семасиографска. Ако означавају речи или елементе речи, таква писма се називају глотографска. Семасиографска писма деле се на две групе: на пиктографска и на идеографска. Пиктографска писма су она која представљају сликом. Лав се представља сликом лава, риба сликом рибе, ратник сликом ратника итд. Главни пример за ову врсту писма јесу египатски хијероглифи. - Идеографска писма представљају појмове. Знаковима: +, -, :, =, на пример, представљају се математички појмови који на српском језику (као и на другим) означавају: плус, минус, подељено, једнако. Сличним знаковима могу се представити и други појмови као, на пример, пријатељство или непријатељство, црвени крст или црвени полумесец итд. Развој писма је учинио да се пиктографска и идеографска писма комбинују. То се посебно десило у кинеском писму. Глотографска писма се, такође, деле у две групе: на силабичка и алфабетска. Силабичка писма су она у којима се представљају слогови; алфабетска су она која представљају гласове. И између тих двају врста писама било је комбиновања. У књизи Бугарског поглавље *Најстарија писма* завршава се сликом на којој су приказана подручја на којима су најстарија писма настала (82).

Иза ове слике следи ауторова примедба да се назнаке тичу "локације главних писама до почетка алфабетског писања: 1 – сумерско, 2 – египатско, 3 – протоиндијско, 4 – критско, 5 – хетитско, 6 – кинеско, 7 – северносемитски протоалфабет ."

Сасвим на крају књиге Бугарски даје следећу слику на којој је графички представљен редослед настајања писама.

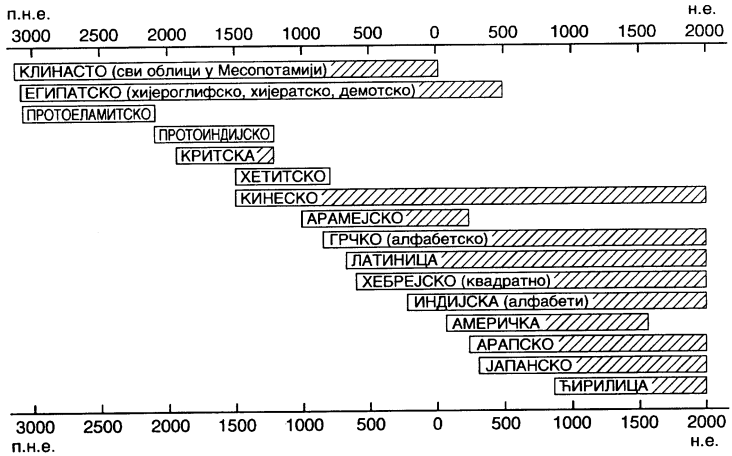

На овој слици треба обратити пажњу бар на две чињенице: а) да је најстарије писмо, по истраживањима на које се Бугарски наслања, настало око три хиљаде година пре нове ере, и б) да је словенско писмо настало око хиљадите године нове ере (у тако крупним временским размацима стотине година су занемарљиве величине). Те две чињенице, укратко, сумирају оно што се, све до наших времена, мислило о старости писма.

Ове чињенице требало је навести да би се схватио значај открића до којих су дошли Билбија и Пешић. Радивоје Пешић и Светислав Билбија деловали су паралелно, али независно један од другог. Њихова открића се не слажу у потпуности, али су комплементарна.

Светислав С. Билбија (1907-1994) бавио се истраживањем споменика Етрураца које је он, као и неки други научници, до-

водио у везу са Србима. Етрурци су себе, по Билбијиним открићима, називали Расенима, Рашанима. Рашани, то је једно од имена за Србе, а има обиље топонима у Србији као што су: Рас, Рашка, Расина, Расна, Рашица, Рашевац, Рача. Билбија је још на почетку Другог светског рата из Шибеника избегао у Италију. Тада се први пут сусрео са етрурском цивилизацијом. Наслутио је да та цивилизација има доста сродности са цивизацијом старих Срба, односно Словена. У Америци, у Чикагу, где је провео остатак живота, он се бавио етрускологијом и постао је један од најзначајнијих истраживача у тој области. Овим се, пре њега, бавио велики број истраживача различитог националног порекла који су дошли до извесних резултата. Али они нису могли да протумаче значење текстова писаних етрурским писмом јер нису нашли прави кључ за решење проблема. Билбија је употребио нови кључ: етрурски језик и етрурско писмо он је протумачио помоћу српског језика и ћирилице. Успео је да на тај начин прочита и протумачи многе писане споменике не само етрурске него и лидијске и ликијске. Резултате својих истраживања Билбија је изложио превасходно у књигама *Староевропски језик и писмо Етрураца* (Чикаго 1984, на српском језику и ћирилицом; друго, фототипско издање, ИПА Мирослав, Београд 2000) и *Загребачка мумија и други етрурски, лидијски и ликијски писани споменици* (Чикаго, 1989, на енглеском језику).

По Билбијиним открићима, алфбетска писма: етрурско, лидијско и ликијско настала су на принципу сликописа какав се среће у критском писму. За велику већину алфабетских знакова у споменицима које је проучавао, он је нашао значењски и сликовни адекват у некој речи српског језика. Етрурско слово Д подсећа на дом, слово Л подсећа на лакат или лук, слово О подсећа на око, слово Е подсећа на евенку, слово Н (у етрурском облику) подсећа на ногу, слово С на срп, Слово П на порту (врата), слово В на виме, слово U на удицу, слово М на море, слово Ш на шегу (тестера) итд. А већину речи прочитаних у споменицима (80 посто) он је нашао у Вуковом *Српском рјечнику* док је остатак нашо у италијанском, старом латинском и другим европским језицима. Из свега Билбија је закључио да

је постојао један староевропски језик који је у највећој мери био старосрпски.

Билбија је дао потпуно друкчију концепцију о пореклу ћирице и латинице од општеусвојеног концепта. Он је стара алфабетска писма, која су се развила у малоазијским центрима српских или србичких држава, које је могао да препозна помоћу српске ћирилице, назвао свеобухватним појмом *србица.* Разликовао је четири типа србице: лидијску, ликијску, кијевско-руску (или руско-кијевску) и рашанско-римску. Кијевско-руском/рускокијевском/рускоукрајинском србицом назвао је писмо које је Константин Филозоф или св. Ћирило нашао на Криму у *Псалтиру* и *Еванђељу* на рос или рош језику. Рашанско-римска србица је име за азбуку из које ће касније да се формира латиница. Он је помоћу више аргумената довео у сумњу теорију да су ћирилица, па и латиница, настале из грчког алфабета. Између осталог он каже: "Привидна сличност већег дела ћириличних слова са словима грчког алфабета није могла да пружи задовољавајуће објашњење, како је непотпуна и врло сиромашна грчка гласовна скала могла да задовољи захтеве богате словенске фонетике" (2000:82). Он даље објашњава генезу ћирице, па каже: "Када је на европском Западу био затрт сваки траг етрурском и рунском начину писања, трећи изданак малоазијске писмености: кијевско-руска србица, наставила је да живи у областима Црног Мора где је затекао Константин Филозоф у мисионарској задаћи која му је била поверена од стране византијског Двора и Патријаршије" (83). За Ћирила и Методија Билбија каже да су били македонски Срби и да су им њихово српско порекло и језик отварали сва врата где год су закуцали. Помоћу свога матерњег језика Ћирило је могао да уђе у тајне србичке писмености. Билбија закључује овако:

> Резултати рада Константина Филозофа у уређивању руско-украјинске србице, да се словима исте почну да пишу богослужбене књиге за све словенске народе, у ствари је један од највећих и најзначајнијих подухвата у историји развитка словенске писмености.

> Све савремене словенске ћириличне азбуке служиле су се при свом обликовању словима узетим из бослужбених књига, и то само оним словима чије су се гласовне вредности налазиле у народном говору.
>
> Због тога црквенословенску азбуку треба посматрати не као оригинални извор, већ као преносни зупчаник малоазијске српчке писмености која је била сачувана у руско-кијевској српици. (90)

Према Билбијином схватању управо због чувања ове руско-кијевске српице и отпора Руса да се одвоје од своје традиције, глагољица, која је такође постојала у словенској писмености пре појаве Ћирила и Методија, никада није продрла до Руса иако је Византија свим силама заговарала њену употребу. Билбија каже да споменици као што је Рашански буквар и читанка, саливени у малу бронзану плочицу пре три хиљаде година, најбоље сведоче о постојању писмености код свих словенских народа чак две хиљаде година пре доба кнеза Растислава и солунске браће. По њему, заједничко порекло са етрурским и ћириличким писмом има и нордијско писмо руна. Нордијским народима писменост је стизала из Подунавља. Рунско писмо је било у употреби све до римске окупације. Ова рана писменост нордијских народа као и етрурски и малоазијски споменици паганске цивилизације уништавани су у доба хришћанства из верских разлога.

Ова нова Билбијина тумачења отворила су и питање где је било порекло опште писмености европског белог човека. Његов одговор на то питање гласи: у Подунављу одакле су потекли и малоазијски српчки народи. Потврде за ову тврдњу он је нашао у открићима цивилизације Лепенског Вира и винчанске културе.

Граматолошка открића Радивоја Пешића (1931-1993) саопштена су у његовој посмртно објављеној књизи *Винчанско писмо* (1996) и она допуњују и проширују Билбијина открића. Пешићева књига је на веома убедљив начин отворила простор за нова граматолошка сазнања. У својим открићима Пешић се наслањао на обимну литературу. Главни ослонац су му ипак

били српски научници: Билбија и археолози Милоје Васић и Драгослав Срејовић. Милоје Васић, који је открио винчанску цивилизацију, почев од 1910. указивао је да шаре на артефактима винчанске цивилизације имају извесну знаковну вредност. После Васића то су чинили и други истраживачи, српски и страни археолози, чије је доприносе Пешић наводио и коментарисао. Али указивања ових археолога нису прешла једну границу: нису заступала став да су ти знакови део уређеног алфабетског писма. Нови корак ка таквом тумачењу био је омогућен кад је Билбија протумачио етрурско писмо.

Радивоје Пешић је и сам, независно од Билбије, испитивао етрурско писмо, и поредио га са знаковним елементима винчанске цивилизације. На основу властитих испитивања дошао је до закључка да су та два писма идентична. Винчански знаковни систем или писмо назвао је винчаница. Она, по Пешићу, има доста заједничких знакова и са другим писмима. Са англосаксонским рунама винчаница има четири идентична знака; са палестинским писмом 7; са глагољицом 7, са западносемитским 8; са кипарским 9; са старогрчким 12, а са српском ћирилицом чак 20 идентичних знакова. Пошто је винчанска цивилизација трајала у периоду 5.500-3.200 године, то значи да је винчаница, писмо настало на овом тлу, најстарије алфабетско писмо. Веродостојности ових ставова иду у прилог и резултати истраживања руских научника (Трубачов, Рибаков и други) који су порекло најстаријих европских цивилизација налазили у подручју Подунавља.

Радивоје Пешић је, међутим, у својим истраживањима настанка писма отишао дубље у прошлост. Он је прве знакове и знаковне елементе уочио у Лепенском Виру, тј. у лепенској цивилизацији, две-три хиљаде година старијој од винчанске. У књизи *Винчанско писмо* он је донео и фотографију на којој је светилиште у кући са Лепенског вира, направљено у облику правоугаоника, око кога се могу видети неколико знакова од камених елемената састављених у облику слова A, V, Δ, као и један камен у облику круга. Круг, цртица, угао – то су основни елементи алфабетских писама као што су: винчанско, етрурско, грчко, латинско, глагољица, ћирилица. Радивоје Пешић је

обратио пажњу само на она три словна знака из Лепенског Вира. Једно кратко поглавље његове књиге зове се *Буквар Лепенског вира*. На разним могућностима комбинације она три знака, он је направио "буквар" од 48 могућих знакова.

Начин на који је обликовано светилиште чију је фотографију Пешић донео, као и основа куће Лепенског вира у облику трапеза, сигурно имају везе са сликом природе коју је човек тога поднебља могао да има. У положеној основи кућа налази се окомита слика Ђердапа: две косе литице, које пресеца равна површина воде и затвара кружна линија неба. Слика садржи три елемента са којима се сусретао Лепенски човек: небо, земљу и воду. Писмо које је лепенски човек зачињао има везе са његовим односом према космосу. А знак којим је он изражавао свој однос са космосом није морао да настане тек после пиктографског и идеографског писма; могао је да настане и пре њих. По јасним Пешићевим закључцима словопис је настао пре сликописа.

Упоредо са Билбијом и Пешићем, палеографским истраживањима која су везана за наше тло бавио се и Јован И. Деретић у књизи *Серби, народ и раса*. Деретић је о овом проблему писао и у шестом броју часописа *Глас Сардоније – Voice of Sardoniya* (Београд-Чикаго, 1998/6) који припрема и издаје Издавачко прометна организација "Мирослав" у Београду у сарадњи са Институтом за српске студије "Сардонија" у Чикагу. Овај шести број часописа у целини је посвећен теми "Срби од праисторије до данашњих дана". Под насловом *Порекло савремене писмености*, Јован И. Деретић је овде укратко приказао резултате граматолошких истраживања српских филолога. Његов чланак, заједно са табелом коју је сачинио аутор, преносим у целини.

> Све до 25 година уназад, заправо до почетка рада нове српске самородне историјске школе, у науци није запажен видљивији напредак у погледу истраживања и развоја писмености. Како у погледу писмености у општем смислу,

тако и у погледу истраживања корена савремене писмености европског порекла. У последњих четврт века ми Срби смо направили изузетак и допринели да се на томе пољу, као и на пољу опште историје и лингвистике, прошире у великој мери хоризонти наших знања. Поред писца ових редова, у томе су значајну улогу играла још два велика истраживача: проф. Радивоје Пешић и Светислав Билбија. На жалост, обојица су променила свет. Пешићева систематизација винчанског писма, Билбијина дешифровања етрурских, лидијских и ликијских текстова и моја теорија о настанку и развоју писмености, уопште и препознавање српског писма, србице (serbice) као корена европске писмености, омогућила су нам да знатно проширимо досадашња знања и да у иста уведемо крупне промене.

Да почнемо са теоријом настанка и развоја писмености уопште, која се доказала као важећа за све изворе писмености. Човек је осећао потребу да се, поред говора, изражава и помоћу одређених знакова. Прво је то било обележавање предмета, оружја и алата, ради украса и распознавања својине. Избор шара и њихово обликовање доводи до понављања извесних знакова, који тиме примају одређено значење. Тако је настало прво писмо помоћу кога су се могле изразити неке идеје или појмови, то је знаковно писмо, односно – знакопис. Најстарији до сада нађен знакопис потиче из Беле Воде код Крушевца, који потиче из времена око тридесет хиљада година пре нове ере. Професор Пешић је успео преписати 48 знакова тога знакописа. Друго важно налазиште знакописа је Лепенски Вир из времена од 8.000 до 6.000 година с.е. У свим местима настанка и развоја писмености, па и у Србији, од знакописа прешли су на сликопис. У Мисиру сликопис је добро усавршен и остао је трајно у употреби. У другим местима настанка писмености сликопис је прешао у идеопис. Слике су цртане тако упрошћено да је цртеж давао само идеју слике. Даљи корак у развоју писмености био је прелаз на слогопис. У Месопотамији слогопис је клинасто писмо које је остало у трајној употреби. У Србији иде се даље у развоју писмености и од слогописа прелази се на словопис, тако

што су почетна слова слогописа постала слова са својим гласовним вредностима.

Подунавска цивилизација имала је посебно брз и карактеристичан развој од 10.500 до 5.500 године с.е. То је уједно време брзог развоја и формирања писмености, чија су најбогатија налазишта на пределу Београда, као што су Винча и Бањица. Ми ту налазимо једну савршену словописну писменост, последњи облик у развоју писмености. Старост тога писма добијана помоћу C-14 креће се од 3.973 године с.е. за старију Винчу, па до 3.473 с.е. за Бањицу, са могућим одступањем, више или мање од око сто година.

Најстарија сумерска писменост, сликопис, потиче од 3.100 године с.е. Најстарија мисирска писменост, такође сликопис, потиче од 3.000 године с.е. Кинески сликопис потиче од 1.400 године с.е. Акадски клинопис, то је слогопис, од 2.500 година с.е. Што значи, ми у Србији имамо последњи степен развоја писмености неколико векова старији од почетка писмености у Месопотамији. Не само што је писменост Србије најстарија на свету, него је истовремено најсавршенија. Та стара србица из Винче и Бањице је била корен европске и садашње савремене писмености. Довољно је само упоредити првобитну србицу са првобитним етрурским, грчким, арамејским, јеврејским, иберским, латинским и јужноарапским писмом, па доћи до закључка да су сва та писма настала од србице. Познато је време настанка сваког од њих, то је од 900 године с.е. па на овамо. Сва та писма су, у свом најстаријем облику, једноставни препис србице. Савремена србица је непосредни и усавршени наставак првобитне србице.

СРБИЦА

Винчанска-Расенска-Араменска-Грчка искон.- Савремена

Нове технологије у испитивању српског језика

Независно од истраживања поменутих српских граматолога, последњих деценија 20. века двојица истраживача, Ђорђе Костић и Спасоје Влајић, бавили су се испитивањем српског језика са посве различитих становишта. Резултати ових испитивања недовољно су познати у стручној јавности.

Ђорђе Костић је у младости, пре Другог светског рата, био надреалистички песник. Педесетих година 20. века почео је интензивније да се бави изучавањем веза српског језика са другим језицима. Костић је скоро сваке године путовао у Индију, коју је посебно волео, да би изучавао везе српског језика и санскрта. Његова истраживања наставили су његови сарадници и настављачи у Институту за експерименталну фонетику у патологију говора у Београду међу којима је и његов син др Александар Костић. Они су у испитивањима српског језика применили рачунарску информациону технологију. Испитали су конкорданце српскословенског језика на

целом корпусу доступне литературе у трајању од Светог Саве до 18. века. Нешто слично су чинили и са делима новосрпског језика. Сматра се да су њихова испитивања за сада јединствена у свету и да она потврђују став о особитој старости и богатству српског језика.

Далеко од лингвистике и лингвистичких студија, значајан прилог испитивању природе језика, а посебно српског, дао је инжињер и проналазач Спасоје Влајић. По предмету и средствима истраживања физичар, Влајић се специјализовано бави малим енергијама. Инструментима за мерење малих енегија он проверава енергетско дејство речи. Звучна (механичка) енергија речи мерена херцима, после деловања на бубну опну, претвара се у електромагнетну енергију нервних импулса. Вибрације тих импулса имају адекватне вредности у светлосном спектру, тј. у спектру боја. На основу Фехнеровог закона о односу дражи и сензације, Влајић је дошао до проналаска *светлосне формуле*. Помоћу те формуле може да се одреди боја сваке речи или имена, тј. да се установи хромофон. Испитивањем је, на пример, утврђено да је вредност речи *море* плаве боје, а светлосна вредност речи *ватра* црвене боје, да је реч *аждаја* тамнозелене боје; а слично је и са другим речима. Открића Спасоја Влајића негирају схватање савремене лингвистике, десосировске, да су речи, по природи, арбитрарни знакови. У испитивањима у српском језику, делимично и у немачком, показује се да физички облик речи има везе са оним што реч означава, тј. да речи нису само арбитрарни знакови. То се може илустровати и на једном од више примера испитиваног материјала. У књизи *Свест и надузрочни поредак природе* (2001) Влајић наводи у колонама речи које се тичу чула вида, чула опипа и чула укуса. Обратите пажњу на бројчане вредности до којих се дошло светлосном формулом код једнога низа речи и на смер енергетског низа представљен знаком >: "црн (3,5) > мрк (3,44) > вран (2,78) > сив (2, 69) > сур (1,53) > блед (1,27) > бео, (0,96)". Пример показује да и у ознакама боје и тоналитета има реда. У истој књизи Влајић бројкама представља боје које имају "смирујући тип енергија" (жута, модра, наранџа-

ста, плава) и боје које имају "узнемирујући тип енергија" (црвена и зелена).

Влајићева истраживања више иду у прилог схватањима романтичарске, хумболтовске лингвистике у односу на десосировску. Чак више од тога: оне тезама хумболтовске лингвистике дају егзактно научно проверљиву основу, али отварају простор за нове и неслућене продоре сазнања из области језика. Испитујући језичке феномене са становишта дејствености малих енергија, Влајић је учинио и значајне помаке у сфери комуникологије и у сфери семантике. Пошто су његова испитивања вршена на српском језику, она, на свој начин, представљају један од нових продора србистичких истраживања. Влајић, који је писац више популарних књига и позната медијска личност, своја научна открића излагао је у више књига међу којима су основне: *Светлосна формула* (1984, 1992), *Нова метафизика на основама светлосне формуле* (1992), *Свестна формула* (1996), *Свест и надузрочни поредак природе* (2001).

СИСТЕМАТИЗОВАЊЕ СРПСКЕ МИТОЛОГИЈЕ

Значај открића "Велесове књиге"

Последњих деценија се показало да радови српских граматолога и историчара имају доста подударности са радовима руских научника који, такође, обнављају руску самородну историјску школу (Трубачов, Рибаков и други). Оно што повезује две словенске школе јесте отварање питања етногенезе европских, а посебно словенских народа. У осветљавању тога питања посебно значајну улогу има *Велесова књига*: ризница старе словенске митологије и документат о старој словенској писмености.

Велесова књига представља једно од најзначајнијих археографских открића 20. века. То откриће је допринело да се обнове и употпуне нека стара знања о Словенима, а посебно о Русима. Откриће *Велесове књиге* доказује: а) да су Словени народ са дугом историјом, б) да су имали своје писмо далеко пре Ћирила и Методија, в) да су имали своју развијену митологију. Индиректно, ова књига указује на то да се историјска истина о Словенима ненамерно, из незнања, али и намерно, скрива и прећуткује.

Велесова књига откривена је 1919. године, у време грађанског рата у Русији. Пуковник царске војске Изенбек, који је био и руски академик, нашао је у једној ратом разрушеној и напуштеној племићкој кући у Украјини двадесетак дашчица дугачких око 40 а широких око 20 сантиметара. На дашчицама су били урезани извесни словни знакови. Зато је Изенбек наредио свом посилном да дашчице запакује и понесе. Овај пуковник поражене царске војске носио је дашчице стално са

собом на дугом емигрантском путу (једно време боравио је и у Београду). Највећи део емигрантског живота провео је у Бриселу где је и умро 1941. године.

У време боравка у Бриселу, пуковник Изенбек је дозволио свом познанику, такође емигранту, руском филологу Мирољубову, да се бави његовим дашчицама (под условом да их не износи из његовог стана). Мирољубов је петнаестак година, закључан у Изенбековом стану, преписивао словне знакове са дашчица. Тако је настала реконструкција текста *Велесове књиге.* После су се документима и открићима Мирољубова бавили разни научници (Скрипник, Ребиндер и други). *Велесова књига* је са преводом и коментарима Александра Асова објављена у Русији тек 1994. године. Први део *Велесове књиге* појавио се код нас у оригиналу и преводу 1997. Српско издање је сачинила Весна Пешић на основу материјала који је нађен у заоставштини њеног оца Радивоја Пешића.

Једно време је јавно изношена сумња да је *Велесова књига* само вешто урађени фалсификат. Та сумња се заснивала на чињеници да су Изенбекове дашчице, иако претходно добро чуване, на крају ипак "изгубљене" и да наука располаже само са преписима Мирољубова. Каже се да се део ових плочица још чува у једном музеју у Калифорнији. Данас преовлађује мишљење да једно такво ремек дело не би могло да буде фалсификовано и да се ради о аутентичном документу.

Велесова књига је поливалентно дело. То је, с једне стране, нека врста историје Руса и других Словена у распону од око 1500 година. Збивања које она приказује почињу од шестог века старе ере и трају све до 9. века нове ере, када је текст ових таблица и настао. У тексту сачуваном на овим дашчицама пуно је података о руским и словенским владарима и велможама, о ратовима, о мирним временима. Сазнања која она доноси руше многе предрасуде о Словенима које су потекле превасходно из страних извора. *Велесова књига,* старија од свих досадашњих словенских споменика, открила је нову слику о Словенима и показала их је виђене сопственим очима. Начин живота и обичаји Словена, организација живота, вера и морал, систем вредности, све се то у њој налази.

Велесова књига је богати трезор словенске митологије, па и српске. После њеног објављивања порасло је интересовање за скупљачки рад Милоша С. Милојевића у чијим резултатима је био садржан део богатства словенске/српске митологије и религије. У *Велесовој књизи* се помињу или делимично приказују главни словенски богови. Зато она руши предрасуде о томе да стари Словени нису имали развијену митологију. По ономе што је књига показала јасно је да се о словенској митологији мало зна, а мало се зна јер су главни споменици уништени. Сем тога, у науци се недовољно радило на осветљавању словенске митологије.

Природу текста *Велесове књиге*, као и словенски митолошки систем, можемо илустровати делом текста једне од дашчица која је код Пешића овако обележена: Д-11/А (II). Тај текст гласи:

1 Молимо се и клањамо се првом Триглаву и њему велику славу појемо.
2 Хвалимо Сварога, деда божјег који је свему роду божјем зачетник
3 и творац је свега живог, вечни извор који тече лети
4 и свуда, а зими и никада не мрзне. И том живом водом напаја
5 и живот нам даје док не стигнемо до
6 ливада рајских, блажених. А богу Перуну, громовнику, богу битке и борбе говоримо:
7 Ти оживљаваш нас непрестаним окретањем круга и водиш стазом
8 Права кроз битке до Велике Тризне. И сви погинули
9 у борби – нека вечно живе у Перуновом пуку. Богу Световиду славу
10 узносимо јер је он бог Права и Јава и њему појемо песму јер је светлост
11 кроз коју видимо свет. Гледамо и у Јаву опстајемо, а он нас од Нава
12 чува и стога му хвалу појемо. Певамо и играмо њему и призивамо

13 бога нашег да он земљу, сунце и звезде постојано у светлости одржава.

14 Слава сва Световиду, богу нашем што отвара

15 срца наша да признамо лоше поступке

16 и добру се окренемо. Нека нас у загрљај као децу прими јер овако стоји:

17 Оно што створено је – половичним умом не бива виђено.

18 Јер тајна је велика, како то Сварог бива у исто време и Перун и Световид.

19 Два бића у небу садржана, Белобог и Црнобог су,

20 а њих оба Сварог држи и заповеда.

21 За њима долазе – Хорос, Велес и Стрибог, а затим – Вишењ, Љељ и Лепиц. (151)

Велесова књига је документ о религијском животу старих Словена, који нам је, као и њихова митологија, недовољно познат. Отуда је и могла да се рашири представа о томе да су паганси Словени почели да се цивилизују тек са покрштавањем. Француски филолог руског порекла, Борис Ребиндер, изнео је, у свом делу *О Влесовој књизи,* хипотезу да је један од извора хришћанства могао да буде религијски живот старих Словена. Ту претпоставку он изводи из чињенице о сличностима хришћанске религије и старе словенске религије (каква се не може уочити кад се упореди хришћанство са религијом старих Јевреја, Грка, Римљана), и из чињенице да је Христос, као историјска личност, могао боравити и међу Словенима у периоду свога живота о којем се готово ништа не зна: од његове треће до тридесете године. И Јован И. Деретић мисли слично. У једној телевизијској емисији он је указао на чињеницу да најважнији хришћански свеци имају своје прототипове у старој митологији Словена.

Велесова књига је, исто тако, и значајно књижевно дело. Она садржи и приче, приказе догађаја и јунака. Али она садржи и молитве, исповести, хронике.

Велесова књига значајно је откриће и за палеографију. Писмо Велесове књиге слично је и винчанској србици и српској ћирилици. *Влесовица* (тако то писмо називају Пешић и

Деретић) чини карику на линији: *винчаница – етруречица - влесовица – ћирилица - вуковица*.

Спознаја о значају открића *Велесове књиге* споро сазрева. Њено објављивање, као крупан догађај за словенску филологију, представља и једну велику раскрсницу. После ове књиге, о Словенима, о словенској митологији, религији и духовном животу, не може се мислити исто као и пре њене појаве. Та књига је у значајној мери учврстила палеографска и граматолошка открића српских филолога, охрабрила историчаре нове историјске школе и допринела да се учине пресудни кораци ка осветљавању не само словенске већ и српске митологије.

Словенски и српски митолошки системи

У приказима митологија разних народа у свету извесно место даје се и приказима словенске митологије. То место је, по правилу, веома скромно. Српска митологија, у оквиру словенске, обично се не спомиње.

Више је одговора на питање зашто је то тако. По једном – словенска митологија је остала неразвијена. По другом – она није имала срећу да буде на време забележена као, рецимо, грчка или римска. По трећем – словенска митологија је више садржана у речима, у језику, него у другим артефактима. По четвртом – она је намерно уништавана. У свим овим одговорима има делимично истине.

Најмање истине има у првом одговору који каже да Словени нису имали развијену митологију. Против таквог става сведочи богато усмено стваралаштво словенских народа на шта су већ указали ранији истраживачи. Али он је, практично, оповргнут и открићем садржаја *Велесове књиге.* Словенском митологијом филолози су се почели бавити релативно касно, у време рађања панславизма. Шафарик је о томе оставио само недовршене пројекте. Тек у другој половини 19. века француски слависта Луј Леже започео је истраживања која су представљена у његовој књизи под насловом *Словенска митологија* (1901). На њеном трагу између два светска рата

јавило се лепо популарно издање Спасоја Васиљева под насловом *Словенска митологија* (1928). После су се нова истраживања у тој области умножила тако да су нека сазнања из ових књига постала застарела.

О томе да је ситуација у овом домену промењена, сведочи обимна књига објављена на руском под насловом *Славянские древности. Етнолингвистический словарь* аутора Никите Толстоја и Светлане Толстој (Москва, први том1995, други том 1999). Књига је 2001. објављена у преводу на српски, у редакцији Светлане Толстој и Љубинка Раденковића, под насловом *Словенска митиологија. Енциклопедијски речник.*

Још 1970. објављена је књига *Српски митолошки речник* чији аутори су Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић и Никола Пантелић. Друго, допуњено, издање ове књиге (у редакцији Николе Пантелића) појавило се 1998. године.

Али, најзначајније дело у српској науци о српској митологији оставио је Веселин Чајкановић, професор Београдског универзитета. Његови радови постали су познати широј публици тек кад су били сакупљени и објављени у једној обимној књизи под насловом *Мит и религија у Срба* (1973) у редакцији Војислава Ђурића, а поготово после појаве Чајкановићевих *Сабраних дела* у пет књига које је, такође, приредио Ђурић (1994).

У последњој деценији 20. века опет је порасло интересовање за изучавање словенских и српских митова. Један од видљивих знакова тога пораслог интересовања било је и оснивање Центра за митолошке студије Србије у Рачи Крагујевачкој, којим руководи Живојин Андрејић. Овај Центар систематски организује симпозијуме о темама са подручја српске митологије. А почео је да издаје часопис *Митолошки зборник*, који објављује радове са ових симпозијума.

На валу појачаног интересовања за српску и словенску митологију испољило се више аутора. Синтетичким резултатима издвојио се посебно професор Сретен Петровић. Петровић је претходно докторирао на студијама филозофије са дисертацијом о Шлегелу, који је познат не само као филозоф већ и као један од најзначајнијих митолога. Током свога

научног рада, Петровић се посебно истакао као истраживач социологије уметности и естетике и као историчар реторике, затим као етнолог (основао је Центар за етнолошка истраживања у Сврљигу и објавио је више зборника научних радова). Резултате својих истраживања у области митологије Петровић је изложио у пет књига. Од њих је најзначајнија *Митологија Срба* (1977), која се у другом издању појавила под насловом *Систем српске митологије* (1999).

Колико се за сада може видети, најистакнутији српски митолози издвојили су три слоја у српској митолошкој свести: најстарији, који би се могао назвати индоевропски, средњи, који би се могао назвати словенски и најмлађи који је специфично српски. Чајкановић је, у многим својим текстовима-анализама српских народних умотворина по правилу откривао онај најдубљи слој, индоевропски. Слично је чинио и Живојин Андрејић у књигама које се зову *Гривне живота* (1997) и *Владари Трибала* (2000). Анализирајући превасходно археолошке артефакте, Андрејић је наставио Чајкановићево дело. У његова значајна открића сигурно спада сугестивно настојање да се присуство два стара Бога: бог Бел (Бал) и бог Сава(от), открију у топонимима на словенским просторима Балкана. Ова истраживања су у току и још нису систематизована.

У истраживањима словенске/српске митологије постоје методолошке разлике. Чајкановић, класични филолог израстао у оквиру позитивистичке школе, испитивао је мит по мит, или религијски обред по религијски обред, са познатом амбицијом позитивиста да се синтеза направи тек накнадно. Сретен Петровић, филозоф, имао је амбицију да сагледа словенску митологију као систем, а унутар ње и српску митологију, такође, као систем. Истраживачки резултати двојице митолога нису у свему сагласни, али су комплементарни. У њиховим радовима, српска митологија као велики производ српске културе показује се и као део ширих система: културе словенске и културе индоевропске.

Чајкановић је сматрао да је основа и српске религије и митологије – анимизам. Тај став подржава и Петровић. Али он сматра да анимизам у српској митологији, као и у другима,

прераста у развијени териоморфизам, па затим у демонологију и антропоморфизам. То значи: стари Србин је видео душу и свест у свему живом, па и у животињама (у вуку, петлу, коњу итд.). Он је, такође, у свету видео и демоне (виле, вештице, ђаволе, вукодлаке итд). Кад је доспео у фазу антропоморфних божанстава, јавили су се богови: Сварог, Световид, Перун, Велес и други који чине словенски и (истовремено) српски митолошки Пантеон.

И Петровићу је *Велесова књига* помогла да реконструише старословенски/старосрпски Пантеон. У тој реконструкцији му је од помоћи била и литература о словенској митологији створена током 19. и 20. века. Много су му помогле и српске народне умотворине које је сакупио и издао Милош С. Милојевић у три књиге под насловом *Живот и обичаји народа српског* (1869, 1872, 1875). У њима су се појављивали углавном сви они богови антропоморфног Пантеона садржаног у *Велесовој књизи.*

Петровићева реконструкција словенске и српске митологије указује на два Пантеона: старословенски, који се тиче свих Словена, па и Старосрба и Протосрба. У томе Пантеону врховни бог је Триглав, или Тројан, а обухватао је три божанства: Сварога, Свентовида и Перуна. У хијерархизованом свету словенских богова нашли су, затим, место и Црнобог и Белобог, Велес и Јарило, Јав и Нав, итд. Овако реконструисана словенска митологија показује се као развијена и особена, упоредива са другим митологијама. Запажање Бориса Ребиндера о тројединству врховног бога које асоцира на хришћанску свету тројицу није усамљено.

Словенска митологија у Петровићевој реконструкцији не разликује се битно од оне код Чајкановића. Петровић је, међутим, реконструисао и један знатно млађи и специфично српски Пантеон, који је назвао *јастребачким.* Овај је Пантеон настао у позном средњем веку, у време борби за опстанак српске државе, а чине га змајски јунаци који су се истакли у њеној одбрани. Митолошки систем са змајским јунацима има териоморфну основу. У основи тога система налази се змија. Змија се и раније јављала у разним видовима: као позитивно

биће (на пример змија чуваркућа), као негативно биће у виду аждаје (рецимо, она коју убија св. Ђорђе) и као ала која у нашим народним песмама обично симболизује Турке. Змија се овога пута јавља у виду змаја, летећег бића које симболизује змајске јунаке. А змајски јунаци, у српским народним песмама, то су витезови који имају змајску белегу обично у виду вучје длаке на младежима.

Кључ за разумевање јастребачког митолошког пантеона је народна песма *Царица Милица и змај од Јастрепца* која указује на змајско порекло кнегињиног сина, деспота Стефана Лазаревића. Овај предводник витешког реда Змаја на угарском Двору приказан је у српској народној поезији као отац змајевитих јунака Јанка (од Сибиња) и Јање (чији је син змајевити Бановић Секула). Змајевит јунак је и војвода Момчило, ујак Краљевића Марка из песме *Женидба краља Вукашина.* Змајевит је јунак и Милош Обилић кога је, по легенди, родила кобила; змајевит је и Крилати Реља, тј. Реља Крилатица. Јастребачки митолошки пантеон се не може толико реконструисати из Вукових збирки српских народних песама, колико из збирки Богољуба Петрановића.

Митологијска истраживања помажу да се народно уметничко стваралаштво тумачи уз помоћ српске, односно словенске митологије, што потврђује теорију о великој старости словенске/српске културе. То се показало и у интерпретацији једног од најзначајнијих српских митова: мита о Косовској бици. Живојин Андрејић је ову битку осветљавао на два плана: као историјску битку и као митолошку битку. Митолошка битка је онај најдубљи архетипски слој који је конкретном историјском догађају придодао митски значај (*Митолошки зборник*, 1999/1).

Етнолошка истраживања

У Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији током пет и по деценија њеног постојања, етнолошка и етнографска истраживања планирана су и одвијала су се издељено по републикама и покрајинама. Такав систем био је погодан за народе који су живели превасходно у једној републици. Није одговарао Србима који су живели у више република. Због претећег баука национализма, српској етнологији се практично није дозвољавало да предмет свога испитивања јасно дефинише. То се лепо види у књизи Ивана Ковачевића *Историја српске етнологије,* (у две свеске) која се појавила 2001. године. У њој нема ни покушаја да се да одговор на питање ко су Срби, нити да се подсети како су значајни етнолози прошлости на то питање одговарали. Нема ни поглавља о Вуку, Цвијићу, Ердељановићу, Тројановићу. Не треба да чуди што је, на размеђу два миленијума, стање у духовном животу српског народа постало бесперспективно кад је оно такво у науци која се српским народом бави.

Срећом, у периоду после Другог светског рата, више заслугом појединаца него научног система или програма, обезбеђен је континуитет у развоју српске етнологије. Опет су пресудну улогу одиграли истраживачки подухвати појединаца као што су били Атанасије Урошевић и Татомир Вукановић, који су постигли значајне резултате у изучавању српског наслеђа на Косову и Метохији. Академик Атанасије Урошевић (1898-1973) је због својих истраживања био у немилости код власти; па ипак је објавио више књига трајне вредности. Татомир Вукановић је сачинио *Енциклопедију народног живота, обичаја и веровања Срба на Косову и Метохији* која је посмртно објављена 2001. године у редакцији Зорана Глушчевића и Марице Јосимчевић. Плодне доприносе етнолошким и етнографским истраживањима српског и других балканских народа давали су и други истраживачи. Међу њима је неколико имена о чијим резултатима испитивања је обавештавана и шира јавност и који могу да репрезентују српску етнологију. То

су Миленко Филиповић, Драгослав Антонијевић, Петар Влаховић, Душан Бандић, Мила Босић, Мирјана Малуцков и други. Свако од њих би заслуживао да им се рад и посебно прикаже. Значајним књигама о етничким особинама српског народа привукао је на себе пажњу етнолог Бојан Јовановић. Његова књига *Дух паганског наслеђа – о српској традиционалној култури* (2000), повезује етнолошке и митолошке студије.

Чином разбијања Југославије српска етнологија, ваљда више него и једна друга дисциплина, доведена је у ситуацију да свој предмет редефинише. Одсуство одгурнуте србистике највише се одразило на простору ове дисциплине. У новој историјској ситуацији, кад једна трећина Срба живи ван матичне српске државе, дисциплина која се бави Србима као својим основним предметом, мора да се суочи са отвореним проблемима, пре свега са главним својим проблемом: спознајом Срба као историјске и етничке целине и изучавањем свих сегмената те целине.

ОДБРАНА ИНТЕГРИТЕТА СРПСКОГ ЈЕЗИКА И СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Српски интелектуалци бране интегритет српског језика

На иницијативу Српског сабора, чији је председник био академик Павле Ивић, у априлу 1994. године организован је у Београду Други конгрес српских интелектуалаца (први је био у Сарајеву 1991). Конгрес је протекао у знаку подршке Србима у Републици Српској. Али, осим политичке садржине, Конгрес је био значајан и по томе што је на њему покренуто једно крупно филолошко питање. Требало је да он потврди иницијативу Телевизије са Пала и руководства Републике Српске да се екавица прогласи за српски језички стандард, односно за српски књижевни језик. То значи да би сви Срби западно и источно од Дрине, који су дотада говорили и писали ијекавски, требало да се одрекну свога ијекавског изговора и да пишу екавски. Такав закон о језику у службеној употреби већ је био донесен у Републици Српској. Ка овоме решењу ишао је и реферат главног организатора скупа и првог српског лингвисте, академика Ивића. Са филолошке тачке гледишта, ово је значило да се претходна подела српскохрватског/хрватскосрпског језика на источну и западну варијанту овим претвара у поделу на два језика: српски (= екавски) и хрватски (= ијекавски). У геополитичком смислу то је значило разграничење српског и хрватског језичког подручја по линији Лозница – Краљево – Дечани. Против ове иницијативе на Конгресу је први иступио Радмило Маројевић, русиста по струци, и убедљиво оспорио његову сврсисходност. Њега је

подржало још неколико филолога, махом ијекаваца (међу осталима: Црногорац Бранко Поповић и Херцеговац Жарко Ружић). Предлог да се екавица (без ијекавице) прогласи за српски књижевни стандард на Конгресу није прихваћен. Дотле филолог безрезервног ауторитета у српској академској средини, Павле Ивић ће отада све чешће бити критикован као неко ко у српској науци спроводи хрватски филолошки програм. Три године касније, у Републици Српској опет је и званично усвојено да су ијекавски и екавски варијанте стандардног српског језика.

На овом Конгресу, иако позван, нисам добио реч да поднесем саопштење под насловом *Националне институције – најслабија тачка српског народа.* Овај рад је објављен у мојим књигама *Српски национални програм и српска књижевност* (1995) и *Српски филолошки програм* (2000). Моји ставови били су сагласни са ставом интелектуалаца који су се на Конгресу супротставили дезинтеграцији српског језика по линији екавица – ијекавица. Народна и универзитетска библиотека у Приштини, чији је директор био универзитетски професор Слободан Костић, објавила је једну за другом три моје књиге које су се бавиле проблемима српске филологије: *Српски национални програм и српска књижевност* (1995), *Систем српске књижевности* (1996) и *Срби и њихов језик* (1997). Све три књиге повезује иста идеја о обнови србистике, односно оне српске филолошке традиције чији је главни представник Вук Караџић. У њима се заступа Вуково становиште да је српски језик штокавски дијалекат, а да српска књижевност има четири саставна дела: народну књижевност, стару, средњу (дубровачку) и нову. Књига *Систем српске књижевности* састављена је од предговора припремљених за две едиције које ни до сада још нису објављене: *Историје српске књижевности* и *Антологија Осам векова српске поезије у осам књига*. У овим предговорима је практично примењено схватање о идентитету српске књижевности са становишта србистике.

Моју иницијативу о организовању Покрета за обнову србистике прихватио је Слободан Костић и на Филозофском факултету у Приштини основао је Друштво за обнову срби-

стике. Основни циљеви и начелни ставови Покрета били су изложени у два документа: *Платформа Покрета за обнову србистике* и *Мемоар о српском језику, српској књижевности и српској саборности* које је Друштво у Приштини усвојило на оснивачкој скупштини октобра 1997. Оба документа су објављена у виду брошуре под насловом *Обнова србистике* и представљена су на 14. конгресу славистичких друштава Југославије у Будви октобра 1997. Друштво за обнову србистике у Приштини покренуло је филолошки часопис *Србистика/Serbica* чији је први број изашао у марту 1998. Часопис је пошао од концепције да модел српског филолошког програма треба да буде србистика, а не сербокроатистика или југославистика.

У Српској академији наука 12. децембра 1997. формиран је Одбор за стандардизацију српског језика. На челу овог тела од 19 најугледнијих српских лингвиста био је академик Павле Ивић. Одбор је убрзо издао више саопштења. Међу најважнијим ставовима Одбора били су они да су у српском књижевном језику равноправна оба изговора: екавски и ијекавски и оба писма: ћирилица и латиница. Ти ставови су у складу са српском филолошком традицијом и са ставовима Павла Ивића у књизи *Српски народ и његов језик* (1971). У првом броју *Србистике* објављени су, између осталог, и први документи Одбора за стандардизацију српског језика и одломци из неких интервјуа Павла Ивића. Међутим, немир и несигурност у круговима лингвиста и интелектуалаца уносио је документ који је у то време био јако актуелан а звао се Дејтонски споразум (1995). Каже се да је он је био састављен и потписан, формално, на четири језика: на енглеском, босанском, хрватском и српском језику. Стварно, он је могао бити састављен и потписан само на два језика: на енглеском (у америчкој варијанти) и на српском (у бошњачкој, хрватској и србијанској варијанти). Филолози из Одбора за стандардизацију српског језика схватили су да су Дејтонским споразумом "међународно призната" три језика: српски, босански и хрватски, па су се и они понели као да су "признали" бошњачки и хрватски језик.

Пошто су главне српске институције у области филологије избегавале да стану у одбрану интегритета српског језика,

једна група лингвиста, филолога и књижевника сачинила је и објавила декларацију под називом *Слово о српском језику* у лето 1998. године. Овај документ је одмах преведен на пет страних језика: енглески, руски, француски, немачки и пољски и под насловом *Декларација о српском језику* представљен је на Међународном конресу слависта у Кракову. *Слово* је потписало укупно 14 филолога и књижевника: Вера Бојић, Мирјана Влајисављевић, Драгољуб Драгојловић, Предраг Р. Драгић Кијук, Милорад Ђурић, Милош Ковачевић, Жарко Команин, Зоран Костић, Радмило Маројевић, Петар Милосављевић, Слободан Ракитић, Тиодор Росић, Божо Ћорић, Михаило Шћепановић. *Слово* је изазвало негативну реакцију у кругу лингвиста и филолога око академика Павла Ивића и развила се полемика о овом документу. Учествујући у полемици, један од аутора *Слова*, а и члан Одбора за стандардизацију српског језика, проф. др Милош Ковачевић, овако је, укратко, формулисао основне ставове *Слова*.

Које је истине *Слово* предочило српскоме народу и свјетскоме лингвистичкоме мњењу?

Сажето, ријеч је, прије свега, о сљедећим истинама:

1) Српска култура, књижевност и језик су недјељиви: обухватају сав српски народ. Вјерска припадност се не подудара са језичком припадношћу. Српским језиком су говорили и говоре етнички Срби све три вјероисповјести – православне, римокатоличке и исламске.

2) Српски језик има два равноправна књижевна изговора према рефлексима прасловенског вокала "јат" – екавски и ијекавски. Ијекавска варијанта српског језика је подједнако српска као и екавска.

3) Српски књижевни језик има два писма: ћирилицу и латиницу. Српска ћирилица, коју је на темељима хиљадугодишње српске и словенске ћириличке писмености створио Вук Караџић, стожерна је вертикала српског духовног, културног и историјског идентитета.

4) Српски књижевни језик и данас, као и у Вуково доба, јесте језик свих штокаваца, јер је штокавско нарјечје својом

> цјелином српско. Дакле, српски језик се подудара са штокавским нарјечјем. Као што није било Хрвата и Словенаца штокаваца, тако није никада било Срба чакаваца нити кајкаваца. Ни данас нема Срба нештокаваца, а већину несрба штокаваца чине превјерени Срби.
>
> 5) Данас историјски превјерени Срби (данашњи штокавци Хрвати и муслимани "Бошњаци") иако се користе српским књижевним језиком, измијенили су му назив у тзв. хрватски књижевни језик (Хрвати), односно тзв. босански књижевни језик (муслимани "Бошњаци"). С обзиром на несклад између формалног имена и стварне припадности тих "језика", тзв. хрватски књижевни језик јесте загребачка варијанта српског књижевниог језика, а тзв. босански књижевни језик јесте сарајевска варијанта српског књижевног језика. Према томе, србистика, славистика и свјетска лингвистика уопште под појмом српски књижевни језик морају подразумијевати и, због научне истине, тако и именовати обје његове варијанте: загребачку и сарајевску. (29-30).

Основна вредност овога документа је што је он нудио излаз из ћорсокака у који је српску филологију довела Јагићева филолошка школа. *Слово о српском језику* означило је као основни смер српске филологије: повратак Вуку и српској филолошкој традицији. Оно није донело никакве нове ставове о српском језику и књижевности, већ је само подсетило на српску филолошку традицију и на њена фундаментална становишта. Српска филологија није неспремно и без перспективе улазила у нови миленијум.

Најјачи отпор настојању да се екавца прогласи за српски језички стандард дошао је од професора који су предавали на Филозофском факултету у Никшићу: Бранислава Остојића, Радмила Маројевића, Милоша Ковачевића, Радоја Симића, Петра Милосављевића. То је било сасвим природно, јер се у Никшићу говори чистом српском ијекавицом Вукових предака. Ставове у прилог задржавања ијекавице као српског језичког стандарда, Радмило Маројевић је, поред иступања на Другом конгресу српских интелектуалаца (1994), заступао и у низу

својих радова. То је чинио посебно у књигама: *Ћирилица на раскршћу* (1991), *Српски језик данас* (2000) и *Нови рат за српски језик и правопис* (2000). Професор Маројевић је као декан Филолошког факултета у Београду био у прилици да оснује Катедру за србистику која је објединила србистичке језичке и књижевне студије. Катедра је била кратког века као и мандат декана. (Види у мојој књизи *Српски филолошки програм*, 2000:326).

Лингвиста Милош Ковачевић, професор Сарајевског универзитета, бави се синтаксом српског језика и у тој области објавио је неколико књига. Посебно је важан његов рад на истраживању стилских фигура у српском језику. Једна од његових књига из те области доживела је неколико издања (последње и најопширније: *Стилистика и граматика стилских фигура*, Београд 2000). Још код свог професора Јована Вуковића Ковачевић је могао да се суочи са наметнутим проблемом поделе језика по моделу: екавица – српска, ијекавица – хрватска. Рођени Херцеговац и ијекавац, Ковачевић је у одбрани идентитета и интегритета српског језика отишао корак даље од свог професора Вуковића. У многим својим радовима он је јасно истицао ставове о штокавском дијалекту као недељивом српском језику. Тако је настала његова књига *У одбрану језика српскога* (1997) која се убрзо појавила у новом проширеном издању под насловом *У одбрану језика српскога и даље* (2000). Виспрен полемичар, Ковачевић је у оба издања своје књиге доследно бранио вуковске ставове о српском језику.

Пред крај 20. века, 1996. године почела је да излази периодична публикација (више зборник радова него класични часопис) *Српски језик. Студије српске и словенске.* Издавачи публикације су Научно друштво за неговање и проучавање српског језика у Београду, Филозофски факултет у Београду и Филозофски факултет у Никшићу, којима се касније придружио и Филозофски факултет у Бањалуци. Главни уредник публикације је професор Београдског универзитета, лингвиста Радоје Симић, а у редакцији су научници који стоје на вуковским позицијама. Ово је једина периодична публикација у

нас која у називу има име српског језика. Периодичне публикације које издаје Матица српска, на пример, називају се *Зборник за језик и књижевност, Зборник за лингвистику и филологију, Наш језик*. Име језика у овим називима се систематски избегава.

Отпор дезинтеграцији српске књижевности

Као директор Института за југословенске књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду (1976-1979) супротставио сам се предлогу да се у наставу југословенских књижевности, поред наставе из српске, хрватске, словеначке и македонске књижевности, уведу два нова предмета: Црногорска књижевност и Босанскохерцеговачка књижевност. Ове предлоге, уз подршку колега у Институту, заступао је професор словеначке књижевности Јоже Погачник. Нисам могао да прихватим да из студија српске књижевности буду искључени Његош, Љубиша, Миљанов, Лалић, Булатовић; као и Дучић, Шантић, Кочић, Андрић, Куленовић, Селимовић и многи други српски писци. Погачникова иницијатива била је део шире акције: предмети са именом Црногорска књижевност и Босанскохерцеговачка књижевност били су уведени у Босни и Херцеговини и у Хрватској, а у неким облицима и у Словенији. Крвава ратна драма деведесетих година показала је да је чин разбијања српске књижевности био део пројекта за разбијање српског народа. Предлог професора Погачника на Већу Филозофског факултета у Новом Саду није прихваћен. Ова акција је 1978. била заустављена у Новом Саду и није се даље ширила на друге факултете у Србији. (Види у мојој књизи *Српски филолошки програм,* 2000:72-74)

Тек на самом крају 20. века јавили су се знакови да смо на путу да у савременој српској националној филологији буду превладене дезинтеграционе тежње које су умањивале корпус српске литературе. Крајем 2000. године појавила се књижица групе аутора, универзитетских професора у Београду, под насловом *Кратак преглед српске књижевности.* Књигу је уредио професор Београдског универзитета Новица Петковић,

а она садржи следеће текстове: Радмила Маринковић, *Средњовековна књижевност,* Нада Милошевић-Ђорђевић, *Народна књижевност,* Злата Бојовић, *Књижевност ренесансе и барока,* Душан Иванић, *Књижевност XVIII и XIX века* и Новица Петковић, *Књижевност XX века.* Овај преглед српске књижевности и по наслову и по концепцији подсећа на књигу Павла Поповића *Преглед српске књижевности* (1909). Сва четири дела српске књижевности: народна књижевност, стара књижевност, средња књижевност (тј. дубровачка) и нова српска књижевност, нашли су се о оквиру исте књиге као делови целине српске књижевности. Такав приказ српске књижевности у складу је са тачком гледишта србистике за разлику од ранијих приказа у сличним приручницима. Годину дана касније, 2001. у Новом Саду је објављено треће издање *Кратке историје српске књижевности* београдског универзитетског професора Јована Деретића који је, новом периодизацијом, у српску књижевност укључио и оне њене делове које је у својој *Историји српске књижевности* (1983) био изоставио, као што су "старија штокавска књижевност (приморска ренесанса и барок)", односно, дубровачка књижевност. Тако је, у року од свега неколико година практично српска књижевност поново реконституисана у књигама: *Систем српске књижевности* (1996), *Кратак преглед српске књижевности* (2000), *Кратка историја српске књижевности* (2001). У прилог оваквом схватању интегритета српске књижевности ишло је и више различитих зборника народних песама, приповедака и бајки, које су јасно истицале њихову националну одредницу: српски. Међу њима су и три књиге чији су аутори са Филозофског факултета у Новом Саду: *Антологија српске усмене лирске поезије* Зоје Карановић (1998), *Српска народна књижевност* Марије Клеут (2001) и *Стара српска књижевност* Светлане Томин (2001). Издавачка кућа Источник у Београду обавила је 2002. године антологију под насловом *Српске народне јуначке песме* коју је саставио академик Војислав Ђурић. Судећи бар по наслову ових антологија, отклања се деноминација појединих периода српске књижевности, каква још увек постоји у наставном плану Катедре за српску књижевност на новосадском Филозофском

факултету. Стари сербокроатистички систем је пољуљан, али се још официјелно одржава.

Књига *Кратак преглед српске књижевности*, парадигматичан је пример сагласја групе београдских универзитетских професора око питања корпуса српске књижевности и она је знак поновног конституисања србистике. Томе процесу реконституције претходило је много тога што се, на плану српске филологије, више деценија радило у земљи и у иностранству.

ЗАКЉУЧЦИ

Српским темама до сада су се бавиле три дисциплине: србистика, сербокроатистика и југославистика. Од њих само је србистика у складу са европским системом националних филологија. Сербокроатистика и југославистика (као крња јужнославистика) су сурогати.

Неговање србистике значи и свесно опредељење за европске моделе у филологији. А то практично значи: опредељење за модел српске филологије који су установили слависти прве половине 19. века и Вук Караџић и одбацивање модела сербокроатистике и југославистике иза којих је стајао Ватрослав Јагић. Јагићеве дисциплине су стваране са прикривеним политичким мотивима, на научно непринципијелним основама.

Сербокроатистика, која заступа став да је штокавски заједничко наречје Срба и Хрвата, само тактички замагљује проблем да би се остварила стратегија кроатистике. Став је кроатистике да хрватски језик има три наречја: чакавско, кајкавско и штокавско. Тај став имплицитно искључује било какав српски језик који, опет, не може да буде нешто друго него штокавски. Зато је потребно у најоштријем виду поставити питање: ако Срби имају језик, он се мора јасно разликовати од других језика, па и од хрватског.

На то питање јасан одговор су имали слависти прве половине 19. века, посебно Вук Караџић и тај одговор је у научном смислу непорецив. Они су српски језик идентификовали као штокавско наречје са три изговора: екавским, ијекавским и икавским. Срби су, објективно (Вук каже "по правди") они који говоре штокавски, без обзира на разлике у изговору. Штокавци су, дакле, Срби "сви и свуда", без обзира на веру коју исповедају и на државе у којима живе. Став да не

може бити Срба римокатолика (којим се служила сербокроатистика) неодржив је, не само за Србе него и за римокатоличку цркву. Слично је и са Србима муслиманске вероисповести. Став да нема и не може бити Срба муслиманске вероисповести, неприхватљив је са историјског становишта. Са становишта србистике Срби имају свој језик, а Хрвати свој. Српски језик је исто што и штокавски, а хрватски је чакавски, односно кајкавски. (Којем наречју ће они дати предност – то није питање србистике).

Српска књижевност се ствара, у прошлости и садашњости, претежно на српском језику. Она има четири саставна дела који чине њен корпус. Ти саставни делови су: народна књижевност, стара књижевност, књижевност средњег доба и нова књижевност. Осим на српском језику, Срби су стварали и на другим језицима, као што су и припадници других народа стварали и стварају на српском језику. Дела и једних и других улазе у шири корпус српске књижевности.

Србистика је у пуном складу са српском идејом југословенства као обликом јужнословенске узајамности, а у нескладу је са аустро-хрватском идејом југословенства која је доживела историјски пораз.

Као научна дисциплина, србистика се мора држати научних норми. Али, као и остале националне филологије, и она мора да има своје политичке и педагошке рефлексе. Природно и потребно је учинити да ти рефлекси никад не повреде научни ниво србистике.